

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія Історія України (інтегрований курс)

6

РОЗРОБКИ УРОКІВ

- ◆ Детальні плани-конспекти уроків
- ◆ Фрагменти історичних джерел
- ◆ Визначення основних термінів і понять
- ◆ Цікава додаткова інформація

Електронний безкоштовний* додаток

- ◆ Календарно-тематичний план
- ◆ Презентації до окремих уроків
- ◆ Нестандартні уроки

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія Історія України (інтегрований курс)

6

РОЗРОБКИ УРОКІВ

- ◆ Детальні плани-конспекти уроків
- ◆ Фрагменти історичних джерел
- ◆ Визначення основних термінів і понять
- ◆ Цікава додаткова інформація

Електронний безкоштовний* додаток

- ◆ Календарно-тематичний план
- ◆ Презентації до окремих уроків
- ◆ Нестандартні уроки

УДК 37.033
ББК 74.262.0
Г51

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс). 6 клас : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2014. — 400 с. — (Серія «Сучасний майстер-клас») + Додаток (1 електрон. опт. диск).

ISBN 978-617-09-1870-3.

Посібник складено згідно з новою навчальною програмою для загальноосвітніх навчальних закладів до курсу «Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс)», який викладається у 6 класі. Видання містить розробки уроків, зокрема тематичного оцінювання та узагальнення навчальних досягнень учнів, а також практичні заняття.

До посібника безкоштовно додається електронний диск, який містить календарно-тематичне планування, плани-конспекти нестандартних уроків та мультимедійні презентації до уроків.

Для вчителів історії та студентів історичних факультетів.

**УДК 37.033
ББК 74.262.0**

**Разом дбаємо
про екологію та здоров'я**

ISBN 978-617-09-1870-3

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2014
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2014

Передмова

Пропоноване видання створено з метою надати методичну та практичну допомогу вчителям, які викладають інтегрований курс «Всесвітня історія. Історія України» (6 клас). Розробки уроків складені згідно з новою «Навчальною програмою з історії для 5—9 класів загальноосвітніх навчальних закладів».

Посібник містить змістовний систематизований матеріал, зразки наочності (схеми і таблиці), різнорівневі завдання для проведення поточного й узагальнюючого оцінювання навчальних досягнень учнів.

Програма курсу історії в 6 класі передбачає вивчення значного за обсягом матеріалу за досить обмежену кількість часу. Це обумовлює необхідність вирішення вчителем складного завдання: який матеріал необхідно розглянути на уроці обов'язково, який — оглядово, а що доручити учням опрацювати самостійно. Автори надають власні пропозиції щодо розв'язання цієї проблеми.

Деякі етапи уроку в посібнику представлені у двох варіантах їх проведення, з-поміж яких учитель зможе обрати більш прийнятний, виходячи з власних уподобань або рівня підготовки кожного конкретного класу.

Основною змістовою одиницею посібника є урок. У його межах наведений матеріал поділено на окремі модулі, які вчитель може використовувати варіативно, залежно від конкретної ситуації та власних педагогічних уподобань. Саме це обумовлює наявність у розробках таких змістових модулів, як «Додаткова інформація», «Робота з термінами та поняттями», «Робота з документом», «Цікаво знати», «Постать в історії».

Чимало уваги автори приділили роботі з історичними джерелами. Їх використання сприятиме розвитку мислення учнів, формування уявлення про «обличчя» епохи, яку вони вивчають.

Змістові модулі «Додаткова інформація» містять матеріал, який використовується вчителем за потребою як для поглиблення знань учнів про певні історичні явища та події, так і для кращої інформованості самого

викладача. Змістові модулі «Цікаво знати» містять інформацію, спрямовану на формування в учнів зацікавленості у вивченні історії й поглиблення знань із предмета.

Розумінню учнями історичної термінології й формуванню відповідного понятійного апарату сприятимуть блоки «Робота з термінами та поняттями». Модулі «Постать в історії» дозволять формувати уявлення про роль особистостей в історії.

Для розв'язання різноманітних пізнавальних завдань автори пропонують з-поміж інших навчальних методів використовувати дидактичні ігри. Наведені в посібнику дидактичні ігри є пропозиціями щодо того, на яких етапах уроку автори вбачають доцільним їх використання. Проте вчитель у конкретній ситуації може як використати гру, так і замінити її іншим наведеним варіантом навчальної діяльності.

Домашнє завдання до уроків наводять у мінімальному варіанті, що потребує конкретизації з боку вчителя.

Узагальнення й тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів за темами є обов'язковим елементом навчального процесу. Автори пропонують різноманітні запитання й завдання для підготовки до цих уроків. Проте конкретна форма проведення занять й обсяг використання запропонованих форм роботи визначаються самим учителем, відповідно до того, що і як було викладено під час розгляду теми.

До посібника безкоштовно додається електронний диск, який містить календарно-тематичне планування, плани-конспекти нестандартних уроків та мультимедійні презентації до уроків.

Автори висловлюють надію, що запропонований посібник буде корисним як учителю-початківцю, так і досвідченому фахівцеві, спонукаючи його до творчої активності в поглибленні своєї фахової майстерності. Автори намагалися зробити посібник зручним і корисним у повсякденній роботі вчителя. Вони будуть вдячні всім, хто висловить зауваження та пропозиції щодо його вдосконалення.

УРОК № 1 ***Тема. Вступ до історії стародавнього світу. (Слайд 1)**

Мета: відновити уявлення про те, що таке історія, як історичні процеси розвиваються в просторі та часі, що таке історичні джерела й події, хто такі історичні діячі; створити початкове уявлення про історію стародавнього світу; з'ясувати, якими є основні історичні джерела з історії стародавнього світу; познайомити із системою відліку часу, що використовується в історії стародавнього світу; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «історія стародавнього світу», «історичне джерело в історії стародавнього світу», «ера — до Різдва Христового і від Різдва Христового»; відновити набуті в попередньому році навички роботи з історії й розпочати формування нових навичок; зацікавити новим навчальним предметом.

Тип уроку: вступний.

Обладнання: підручник, атлас, сучасна карта світу, схеми, мультимедійна презентація.

Основні терміни та поняття: історія стародавнього світу, історичне джерело в історії стародавнього світу, ера — до Різдва Христового і від Різдва Христового.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із загальними питаннями організації навчальної діяльності під час вивчення нового предмета.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайд 2)

1. Що таке історія?
2. Що таке історична подія?
3. Чому для розуміння історичних подій необхідно з'ясувати, як вони розвивалися в просторі й часі?
4. Що таке історичні джерела? Які види історичних джерел ви знаєте?
5. Чому для отримання знань про минуле необхідно поєднувати інформацію з різних історичних джерел?
6. Яку роль у подіях минулого відіграють історичні діячі? Наведіть приклади з історії України та рідного краю.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Знайомство з новим навчальним предметом та підручником

Учитель звертає увагу учнів на те, що в 6 класі вони починають вивчати історію стародавнього світу, і пропонує здійснити перше знайомство з підручником.

Бесіда за запитаннями

- 1) Прочитайте назву підручника. Який новий предмет ви будете вивчати?

* Тут і далі: до уроків, що мають таку позначку, підготовлено мультимедійні презентації (див. безкоштовний додаток — електрон. опт. диск).

2) Розгляньте малюнки на обкладинці підручника та на початку розділів. Як ви вважаєте, про що ви дізнаєтеся, навчаючись за ним?

Розповідь учителя

У цьому навчальному році ви вивчатимете систематичний курс історії. Він дозволить вам сформувати уявлення про період найдавнішої історії людства від появи перших людей до загибелі Римської імперії. Ви дізнаєтеся про окремі найважливіші події давньої історії нашої Батьківщини, пам'ять про які зберігає український народ.

Надійним помічником у цьому вам стане підручник, який ви тримайте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких стане запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Матеріал підручника об'єднано в чотири розділи, кожен із яких містить кілька тем, які, у свою чергу, поділяються на параграфи. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації та карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте рубрики, які містять уривки з історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікаві факти. Вони сприятимуть кращому розумінню матеріалу в цілому.

Після кожного параграфа подані запитання та завдання, що дозволять підсумувати та закріпити вивчений матеріал. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконувати.

Кожна тема містить одне-два практичних заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно насамперед опрацювати розміщений на початку параграфа навчальний текст, а потім, спираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Познайомившись із наведеними порадами, перегорніть сторінку та розпочніть знайомство з історією.

2. Що вивчає історія стародавнього світу

Колективна робота з підручником

Учитель організовує самостійне опрацювання учнями відповідного матеріалу параграфа. Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Історія — це наука про розвиток суспільства від минулих до теперішніх часів. У 5 класі ви вже познайомилися з окремими подіями історії України, тепер починаєте вивчати історію інших країн та народів, іс-

торію всього людства. Історія є однією з найдавніших наук. Слово «історія», як ви вже знаєте, має давньогрецьке походження та перекладається як «дослідження», «оповідь про події».

Історія людства від найдавніших часів до сьогодні називається *загальною*, або *всесвітньою*, історією. **Історія стародавнього світу** — це перший період всесвітньої історії. Саме його ми й будемо вивчати в 6 класі.

Історія стародавнього світу починається від появи людства та завершується занепадом Західної Римської імперії у V ст.

Перший ступінь у розвитку людського суспільства історики назвали **первісністю** (деякі дослідники поділяють його на два періоди — **дикість і варварство**), наступний ступінь — **цивілізацією**.

Основними ознаками цивілізованості вважається наявність *міського життя, писемності та держави*.

Історія стародавнього світу вивчає життя первісного суспільства та перших цивілізацій.

3. Історичні джерела з історії стародавнього світу

Розповідь учителя

Із 5 класу ви вже знаєте, як учені досліджують історію. У цьому їм допомагають історичні джерела.

Робота з термінами та поняттями (Слайд 3)

Історичні джерела — це предмети матеріальної культури, писемні пам'ятки, звичаї, мови давніх часів, усе те, що дає уявлення про минуле.

Документи, малюнки, будівлі, речі, перекази, звичаї тощо допомагають історикам установлювати факти та писати історію. (Учитель привертає увагу учнів до схеми.)

ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (Слайд 4)

Історичні джерела				
Матеріальні (речові)	Писемні	Усні	Етнографічні	Кіно- і фотодокументи

(Слайд 5) У першу чергу дослідники вивчають *писемні джерела*. Людина навчилася писати понад 5 тис. років тому, і відтоді накопичилося багато писемних пам'яток. Це глиняні таблички, єгипетські папіруси, берестяні грамоти, рукописні літописи, книги, ділові документи тощо.

Проте більша частина історії людства була безписемною. Тоді як учені дізналися про те далеке минуле? У цьому випадку на допомогу приходять науки: археологія, етнографія, антропологія та інші допоміжні історичні дисципліни.

(Слайд 6) Переважну більшість історичних джерел становлять різноманітні речі. *Археологія* — наука, яка вивчає матеріальні (речові) історичні джерела та відтворює за ними минуле людського суспільства.

(Слайд 7) До матеріальних історичних джерел належать знаряддя праці людини, рештки давніх поселень, жител, будівель, цвинтарів, прикраси, посуд та інші залишки матеріальної культури — сліди життя та діяльності людини на Землі.

Попіл від вогнища давньої людини, печера, кам'яна сокира, черепок посуду, піраміда, канал, загата, дорога — усе це є матеріальними джерелами.

(Слайд 8) Деякі матеріальні джерела збереглися на поверхні, інші — залишилися захованими під землею. Розкрити таємниці й загадки історії, що містяться в землі, нам допомагають археологи, розкопуючи та досліджуючи речові пам'ятки.

Цікаво знати

Археологічні розкопки — надзвичайно трудомістке заняття. Усі роботи проводяться вручну. Верхній шар землі знімається заступом, а потім робота виконується за допомогою ножів і щіточок, щоб не пошкодити знайдені предмети. Археологам доводиться перебирати руками тисячі тонн землі, щоб відшукати необхідні матеріальні джерела. Деякі розкопки тривають десятки й сотні років. Так, розкопки стародавнього міста Помпеї, що загинуло внаслідок виверження вулкана, ведуться від 1748 р. Місто було засипане попелом під час виверження Везувію в 79 р. Воно не зазнало ушкоджень ані від вогню, ані від грабіжників, тому археологам вдалося відтворити як зовнішній, так і внутрішній вигляд споруд.

Для визначення часу археологічних знахідок археологи встановили систему «трьох віків» — кам'яний, бронзовий і залізний. Такий поділ історії людства називається *археологічною періодизацією*, в основі якої покладено зміни в характері основних матеріалів, із яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю тощо. Протягом мільйонів років людина робила знаряддя праці з каменю, тому цей період дістав назву кам'яного віку. Однак за останні декілька тисяч років найважливішим відкриттям людини стало виготовлення знарядь праці з бронзи, а пізніше — із заліза. Ці періоди археологи назвали відповідно бронзовим та залізним віками.

Величезне значення в інтерпретації знайденого археологами має також *антропология* — наука, яка вивчає кісткові залишки первісних людей. Однак у країнах Західної Європи та США під цим терміном розуміють науку про первісних людей узагалі. Сучасні знання дають змогу досить достовірно відтворити образ людини. Учені винайшли метод відтворення обличчя за будовою кісток черепа. За ним можна відтворити портрет і сучасної, і давньої людини.

Крім згаданих джерел, історики первісного суспільства досліджують етнографічні дані.

Робота з термінами та поняттями (Слайд 9)

Етнографія — наука, яка досліджує побут і звичаї народів, їх матеріальну та духовну культуру.

(Слайд 10) Учені й мандрівники знайшли племена мисливців та збирачів, які живуть сьогодні в різних частинах Землі: у Південній і Північній Америці — індіанські племена, в Австралії — аборигени, в Африці — бушмени, у Південно-Східній Азії — тоала, андаманді, семанги та ін.

Ці племена нічого не знають про рільництво, вони не мають свійських тварин. Знаряддя праці виготовляють із каменю, кісток та дерева. Ведуть кочовий спосіб життя. Займаються полюванням та збиральництвом. Не носять одягу та взуття. Для житла вони використовують хижі — курені, які складають із гілок, каміння, землі й жердин.

Хоча ці племена мешкають на величезній відстані одне від одного, вони мають багато спільного. І це допомагає вченим відтворювати життя минулого, робити висновки про первісних людей.

Дослідження побуту більш розвинених народів також стає в пригоді історикам.

(Слайд 11) Різноманітні обряди (весільні, святкові, поховальні), одяг, прикраси, житло становлять значний інтерес для вивчення історії.

4. Відлік часу в історії

Розповідь учителя

Вивчення історії не уявляється без визначення часу, коли відбулася певна подія. Але час побачити неможливо. У який спосіб люди відкрили існування часу та почали його вимірювати? Імовірно, це відбулося в результаті їхнього спостереження за навколишнім світом. Вони помітили зміну дня і ночі, пір року тощо. Саме це дозволило людству створити **календар** — спосіб підрахунку днів у році.

Робота з термінами та поняттями (Слайд 12)

Календар — це система числення часу, побудована на періодичних явищах природи: зміні пір року, фаз Місяця, Сонця.

Цікаво знати

Тривалий час людство не мало єдиного календаря. Перші календарі було складено на основі руху Місяця, тому вони називалися місячними. Це відбувалося близько 7 тис. років тому на давньому Близькому Сході.

Більш точний календар було вперше створено в Стародавньому Єгипті, він називався сонячним і ґрунтувався на русі Землі навколо своєї осі та навколо Сонця. Єгипетський календар складався з 365 днів, 12 місяців, у ньому день і ніч поділялися на 12 частин. Тривалість деяких частин не відповідала нашому часу, оскільки тривалість дня та ночі в різні пори року була неоднаковою.

Сонячний календар єгиптян уточнили римляни та ввели його за часів Юлія Цезаря в 46 р. до н. е., тому він називався юліанським.

У XVI ст. Римський Папа Григорій XIII прийняв більш уточнений календар, який дістав назву григоріанського. Цим сонячним календарем користуємося сьогодні й ми. Час, за який Земля обертається навколо своєї осі,

становить добу. Час, за який Земля робить один оберт навколо Сонця, дорівнює року, що складається з 365 днів, 5 годин, 48 хвилин і 46 секунд.

Григоріанський календар називають новим стилем, а юліанський — старим стилем. Різниця між однією й тією самою датою за новим і старим стилем на теперішній час складає 14 днів.

(Слайд 13) Календарі дозволяють систематизувати окремі факти, установити, яка подія відбулася раніше, а яка — пізніше. Історикам визначати час певних подій допомагає наука хронологія.

(Слайд 14) Упорядкувати події та відобразити їх у послідовності можна завдяки лінії часу. Вона являє собою пряму лінію, поділену на відрізки, які вказують роки, десятиліття, століття, тисячоліття. Історики вимірюють час століттями, які скорочено позначаються «ст.» і пишуться римськими цифрами. Десять століть становить тисячоліття, яке позначається «тис.» і також пишеться римськими цифрами.

(Учитель привертає увагу учнів до схеми.)

ЯК ОБЧИСЛЮЮТЬ РОКИ В МЕЖАХ СТОЛІТЬ І ТИСЯЧОЛІТЬ (Слайд 15)

I тис.		II тис.		III тис.
V ст.	X ст.	XI ст.	XX ст.	XXI ст.
401—500 pp.	901—1000 pp.	1001—1100 pp.	1901—2000 pp.	2001—2100 pp.

Але для здійснення відліку потрібна якась відправна подія.

Цікаво знати

Відлік років в історії кожен із давніх народів проводив по-своєму. Тому вченим дуже важко встановити, коли сталася та чи інша подія. Існує понад 200 різних літочислень, тобто нумерацій років. У Стародавньому Єгипті роки починали рахувати з правління нового фараона, у Японії — від моменту вступу на престол імператора. У Стародавній Греції відлік років проводився за олімпіадами, а в Стародавньому Римі — від початку заснування міста Рим.

Було дуже важко співвіднести події в різних країнах, це потребувало спеціальних підрахунків, зіставлення одних дат з іншими.

(Слайд 16) Сучасне літочислення почалося майже 2 тис. років тому та пов'язане з виникненням християнської релігії. Серед християн було заведено здійснювати відлік часу від Різдва Христового — моменту, коли, згідно з легендами, народився Ісус Христос. Це літочислення закріпилося в багатьох європейських країнах, і розпочалася *християнська ера*, яку стали називати *новою*, або *нашою ерою*. Її прийняли навіть у тих країнах, де християнська релігія не дістала поширення.

Минуло понад 1000 років, перш ніж християнська віра була прийнята всіма європейськими країнами. Було підраховано, що Ісус народився 753 р. від заснування міста Рим.

(Слайд 17) Рік народження Христа став точкою відліку *нашої ери* (скорочено — н. е.). Усе, що відбувалося до його народження, вважається

подіями *до нашої ери* (до н. е.), або *до Різдва Христового* (до Р. Х.). Роки нашої ери, як правило, указуються без додавання «*наша ера*» (н. е.) або «*Різдво Христове*» (Р. Х.).

Слово «ера» в перекладі з латини означає «вихідне число».

(Слайд 18) Чим раніше до нашої ери відбулася подія — тим більша кількість років до н. е. Чим пізніше відбулася подія — тим менша кількість років до н. е.

Цікаво знати

В арабських народів було створено мусульманську еру, відлік якої починається від 622 р. за юліанським календарем. У віруючих мусульман існує місячний календар, який на 10—11 днів коротший за наш. Тобто якщо в нас минає 32 роки, то в них за той самий час — 33. Деякі мусульманські народи ще використовують, окрім місячного, сонячний календар.

Як свідчить історія, більшість календарів та ер пов'язана з культами богів та царів. У Франції було створено перший календар, у якому рік починався не з правління богів чи царів, а з осіннього рівнодення. Цей день збігся із днем проголошення Французької республіки.

(Завершуючи розповідь, учитель інформує учнів, що навчитися визначати дати вони зможуть на наступному уроці під час практичного заняття.)

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Учитель пропонує учням по черзі висловитися про те, що нового вони дізналися сьогодні на уроці. Висловлені думки доцільно записати на дошці й запропонувати іншим учням пояснити, як вони їх розуміють.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями (Слайд 19)

1. Що вивчає історія стародавнього світу?
2. Якими є головні ознаки цивілізації?
3. Назвіть основні види історичних джерел.
4. Вивченням яких історичних джерел займається археологія?
5. Що таке календар? Чим відрізняються місячний і сонячний календарі? Які практичні потреби спонукали людство до створення календаря?
6. Коли починається та закінчується перший період всесвітньої історії?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадає учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

- У 6 класі вивчатиметься перший період всесвітньої історії — історія стародавнього світу, який тривав від виникнення людства до падіння Західної Римської імперії.

- Історики досліджують минуле людства на підставі поєднання інформації, отриманої з різних історичних джерел. Основними видами історичних джерел вважаються матеріальні, писемні, усні, етнографічні, кіно- і фотодокументи.
- Літочислення, яким ми будемо користуватися у вивченні історії стародавнього світу, пов'язане з виникненням християнської релігії.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання*. Підготуйте проекти (повідомлення) про історію календаря або системи літочислення різних народів.

УРОК № 2

Тема. **Практичне заняття «Відлік часу в історії стародавнього світу».**

Мета: формувати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати перед класом у формі презентації або повідомлення; навчати здійснювати відлік років в історії, використовуючи для цього лінію часу; співвідносити рік зі століттям та тисячоліттям, визначати тривалість і послідовність історичних подій; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «лінія часу», «наша ера», «до нашої ери»; виховний аспект уроку реалізується на підставі усвідомлення учнями важливості як самостійної, так і групової праці для набуття нових знань.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, матеріали, підготовлені вчителем й учнями до практичного заняття.

Основні терміни та поняття: лінія часу, наша ера, до нашої ери.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель нагадує учням, що минулого року вони вже зустрічалися з практичними заняттями як формою роботи на уроках історії, нагадує її особливості й правила, яких необхідно дотримуватися.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке хронологія?
2. Якими є хронологічні межі історії стародавнього світу як періоду всесвітньої історії?

* Необхідність виконання завдання й кількість учнів, що залучаються до нього, визначається вчителем.

3. Як ви розумієте значення понять «дата», «століття», «тисячоліття», «ера»?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Представлення повідомлень.
2. Виконання завдань за лінією часу.

Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.

Випереджальне завдання

Яку роль відіграє вміння визначати тривалість і послідовність історичних подій у дослідженні минулого?

_____ 1. Представлення повідомлень _____

Учні презентують підготовлені повідомлення про історію календаря та системи літочислення, що існували в різних народів. Після виступів учитель ставить доповідачам запитання.

Запитання

- 1) Що серед вивченого під час підготовки свого проекту ви вважаєте найважливішим? Поясніть свою думку.
- 2) Чого ви навчилися, працюючи над обраним проектом?

_____ 2. Виконання завдань за лінією часу _____

Учитель привертає увагу учнів до накресленої на дошці лінії часу та пояснює її роль у виконанні наступних завдань.

Розповідь учителя

Розгляньте на дошці лінію часу. Вертикальною рисою позначено початок нашої ери (Різдво Христове). Праворуч — наша ера (від Різдва Христового). Тут роки обчислюються послідовно вперед, один за одним — перший, другий, третій і так до нинішнього року.

Ліворуч від розділової риски — час до нашої ери (до Різдва Христового), ми дивимося назад, ніби у зворотний бік. Найближчим роком до межі нашої ери буде 1 р. до н. е. Зауважимо, що нульового року немає. Якщо ми захочемо полічити роки в I ст. до н. е., то чим ближче до кінця століття, тим меншим буде число року. Тобто I ст. до н. е. розпочалося в 100 р. до н. е., а закінчилося в 1 р. до н. е.

Наприклад, правитель Стародавнього Риму Гай Юлій Цезар був убитий у 44 р. до н. е. Позначимо цю подію на лінії часу. Наступним роком буде 43 р. до н. е., за ним іде 42 р. до н. е. і т. д.

Завдання за лінією часу

- 1) Накресліть лінію часу та позначте на ній різними кольорами час до нашої ери (до Різдва Христового) і нашої ери (від Різдва Христового).

- 2) На лінії часу позначте: а) I ст. до н. е.; б) V ст. до н. е.; в) III ст.; г) 988 р.; д) 480 р. до н. е.
- 3) Порахуйте, скільки років уже існує піраміда Хеопса, якщо вона збудована близько 2600 р. до н. е.
- 4) Порахуйте, скільки років розділяє дату заснування міста Рим (753 р. до н. е.) і рік вашого народження.
- 5) Визначте, скільки років проіснувала Римська держава, якщо Рим виник у 753 р. до н. е., а Римська імперія загинула в 476 р.
- 6) З'ясуйте, скільки століть минуло від початку нашої ери.
- 7) Визначте, до якого століття й тисячоліття належить: а) 2012 р.; б) 1492 р.; в) 490 р. до н. е.; г) 612 р. до н. е.
- 8) Стародавній римський історик Тацит у своїй книзі пише, що починає розповідь із 821-го року «від заснування міста Рим». Який це був рік нашого літочислення?
- 9) Який рік був раніше: 50-й рік до нашої ери або 50-й рік нашої ери? На скільки років раніше? Який рік був наступним за 50-м роком нашої ери? Який рік був попереднім? Який рік був наступним за 50-м роком до нашої ери? Який рік був попереднім?
- 10) У якому році жителі Риму відзначатимуть третє тисячоліття існування свого міста?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Здійснюється у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Підсумовуючи роботу учнів на уроці, учитель звертає їхню увагу, що практичне заняття допомогло ґрунтовно розглянути проблему відліку часу в історії стародавнього світу, аргументує оцінки, отримані учнями.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторіть розглянутий на попередньому уроці матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 3

Тема. **Поява людини. Розселення людей по земній кулі.**

Мета: скласти уявлення про основні теорії походження людини; визначати основні особливості й етапи антропогенезу та характеризувати процес появи людських рас; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «антропогенез», «дріопітек», «австралопітек», «пітекантроп», «неандерталець», «кроманьйонець», «раса»; розвивати вміння поєднувати інформацію з розповіді вчителя й підручника для набуття нових знань; виховувати в учнів повагу до представників різних рас.

Тип уроку: комбінований.

- Обладнання:** підручник, атлас, стінна карта «Виникнення людини та її розселення на Землі», таблиця.
- Основні терміни та поняття:** антропогенез, дріопітек, австралопітек, пітекантроп, неандерталець, кроманьйонець.
- Основні дати:** близько 1 млн років тому — заселення пітекантропами території сучасної України; близько 40—30 тис. років тому — поява людей розумних, або кроманьйонців.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель привертає увагу учнів до назви розділу I у підручнику — «Життя людей за первісних часів», інформує їх про початок вивчення першої навчальної теми, форми та методи роботи, проведення практичного заняття, узагальнення й тематичного оцінювання тощо. Після цього оголошує тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Що вивчає історія стародавнього світу?
2. Які джерела дають історикам повнішу інформацію про історію стародавнього світу?
3. Чому археологію іноді називають «історією, яка озброєна заступом»?
4. Як етнографія допомагає у вивченні історії?
5. Як здійснюється відлік часу в історії стародавнього світу?
6. До якого століття ви можете віднести сучасні дні, урахувавши періодизацію, установлену археологами?
7. Для чого людство винайшло календар? Які системи літочислення вам відомі?
8. Що покладено в основу археологічної періодизації історії й чому?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Для чого ми вивчаємо історію?
2. Чому людину завжди цікавило питання її походження?
3. Що вам відомо про походження людини?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Три речення»

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів упродовж розгляду нового матеріалу.

Правила гри. Після завершення розгляду нового матеріалу учням пропонується передати зміст кожного з чотирьох пунктів плану трьома простими реченнями. Переможцем визнається той учень, розповідь якого буде найкращою та при цьому точно відображатиме зміст.

1. Основні теорії походження людини

Розповідь учителя

Одна з найскладніших проблем і нерозгаданих таємниць — як виникла наша планета, у який спосіб і чому на ній зародилося життя. На сьогодні більшість учених припускає, що вік Землі становить близько 6 млрд років. Але життя на ній виникло 3,6 млрд років тому й протягом мільйонів років розвивалося від найпростіших живих організмів, що зародилися у воді, до складних. І тільки згодом на планеті з'явилася людина.

Походження людини є такою ж таємницею, як і виникнення життя на Землі. Серед учених щодо цієї проблеми не вщухають суперечки, виникає багато різних припущень, здогадок і теорій. Найдавнішою з таких теорій є **релігійна**. Вона спирається на твердження священних книг багатьох релігій, які запевняють, що людина є творінням надприродних сил — богів.

Існує також припущення, що життя занесене на нашу планету з космосу — високорозвиненими розумними істотами або в результаті падіння космічних тіл, у яких містилися живі організми. Завдяки їм на Землі з'явилася людина. Можливо, це був експеримент і за його результатами прибульці спостерігають і сьогодні.

Але частина вчених завжди наполягала на земному та природному походженні людства. Думка про те, що людина походить від мавпоподібної істоти, належить англійському природодосліднику XIX ст. *Чарльзу Дарвіну*. Він розробив **учення про еволюцію** — розвиток живої природи під впливом навколишнього середовища та природного відбору. Природний відбір полягає в тому, що виживають найбільш пристосовані організми. Їхні якості передаються нащадкам через гени, унаслідок чого зростає пристосованість видів організмів.

Чарльз Дарвін стверджував, що живі організми постійно змінюються під впливом навколишнього середовища і серед них виживають тільки найсильніші та найпристосованіші.

Жодна із цих теорій не сприймається сьогодні як остаточно доведена, і походження людини залишається предметом суперечок учених. Проте більшість учених дотримується еволюційної теорії.

2. Предки людини. Початок антропогенезу

Колективна робота з підручником

Учитель організовує коментоване читання відповідного тексту підручника учнями, поєднуючи його з роботою за стінною картою «Виникнення людини та її розселення на Землі» і таблицею «Основні етапи антропогенезу»*.

* Використовується також при розгляді пункту 3.

ОСНОВНІ ЕТАПИ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Дата	Які зміни відбулися
4 млн років тому	Людиноподібні істоти австралопітеки (південні мавпи) з'явилися в Африці. Безпосередні предки сучасних людей. Почали пересуватися на двох ногах замість чотирьох кінцівок
2,5—2 млн років тому	В Африці з'явилася «людина вміла» (<i>homo habilis</i>). Перша розумна істота, яка навчилася виготовляти знаряддя праці
1,5 млн років	В Африці з'явилася «людина прямоходяча» (<i>homo erectus</i>). Це були перші люди (архантропи), які навчилися користуватися вогнем і стали розселятися за межі континенту
150—100 тис. років тому	В Африці, Азії та Європі з'явилися неандертальці, або палеоантропи (давні люди). Стали першими, хто почав ховати померлих
40—35 тис. років тому	У більшості регіонів Землі з'явилися представники виду «людина розумної» (<i>homo sapiens</i>), або кроманьйонці. Поява людини сучасного фізичного типу (неоантропа, або нової людини) завершила процес антропогенезу — становлення людини як виду живих істот на нашій планеті, та започаткувала історію людства

Результати роботи учнів учитель уточнює й систематизує за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Більшість учених дотримується думки, що людина походить від *деревної мавпи* — *дріопітека*. Дріопітек з'явився близько 18 млн років тому в Африці й поступово розселився по інших континентах. Він рухався на чотирьох кінцівках. Його дії, як і дії багатьох інших тварин, зумовлювалися потребами пристосовуватися до мінливої природи. Але, на відміну від інших тварин, його праця мала ознаки творчості. Щоб досягти бажаного, він міг використати різні способи та предмети, щоразу досягаючи результату.

Крім дріопітека, серед пращурів людини вчені називають **південну мавпу** — **австралопітека**, який з'явився понад 4 млн років тому. На відміну від дріопітека, він інколи пересувався на двох кінцівках. Безмежними просторами Африки, яку вважають колискою людства, австралопітеки пересувалися невеликими групами, збираючи рослини й полюючи на дрібних тварин. Вони не були ні сильнішими, ні прудкішими за своїх жертв або ворогів та під час полювання або для захисту застосовували камені, палиці тощо.

Цікаво знати

У 1974 р. американські археологи в Східній Африці знайшли скелет австралопітека, якого назвали Люсі. Зріст становив 1—1,3 м, маса тіла — 30 кг, вік — 3 млн років. Це найдавніша знахідка австралопітека. Можливо, він уже виготовляв примітивне знаряддя з дерева й каменю.

Пізніше було знайдено скелет австралопітека, що мав зріст 1,5—1,7 м і жив 2,5—1,5 млн років тому.

Перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу називають антропогенезом. Цей процес вивчає наука антропология. На жаль, докладно з'ясувати, як відбувалося перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу, неможливо. Існуючі археологічні знахідки не відтворюють повної картини. Але можна стверджувати, що на антропогенез передусім мала вплив природа. Зміна клімату, спричинена похолоданням близько 3,5 млн років тому, привела до перетворення значної території Африки на савану та степ. Людиноподібна мавпа, пристосовуючись до життя на відкритій місцевості, змушена була випростатися. Піднявшись над високою травою та чагарником, вона стала краще бачити ворогів або здобич.

Але прямоходіння було лише однією з умов виживання. Другою умовою було об'єднання з подібними до себе з метою захисту й полювання. Життя в колективі сприяло нагромадженню й передачі досвіду. Ще однією умовою стало виготовлення знарядь праці, яке сприяло розвитку руки й мозку. Проте не слід вважати, що розвиток людини відбувався по висхідній лінії. На певному етапі могли існувати різні типи давньої людини, які розрізнялися будовою тіла, черепа, об'ємом мозку. Вони конкурували між собою. Деякі з них вимирали, інші, удосконалюючись, продовжували свій розвиток. У цьому складному процесі роль австралопітека ще до кінця не з'ясована. Недоведеним є твердження, що вони виготовляли знаряддя праці. Тому частина вчених не відносять австралопітека до людей.

3. Основні етапи антропогенезу

Розповідь учителя

Найдавнішу людину відкрив англійський археолог антрополог Льюїс Лікі (1903—1972 рр.). Він у 1960 р. в Олдувайській ущелині в Африці знайшов фрагменти кісток і щелепу із зубами, які належали невідомій до того часу людиноподібній істоті. Оскільки поряд із нею були примітивні знаряддя праці, то її назвали «людина вміла» (*homo habilis*). Ця та інші знахідки дали можливість ученим відтворити зовнішній вигляд людини вмілої. Вона мала похилий лоб, скошене підборіддя, масивні щелепи, вдовжені руки та короткі ноги. Зріст людини вмілої не перевищував 1,5 м, а маса — 50 кг.

Наступним кроком у розвитку людини була «людина прямоходяча» (*homo erectus*). Учені її називають також **пітекантропом** (у перекладі з грецької — мавполюдина). Пітекантропа відкрив археолог Ежен Дюбуа на о. Ява в 1890 р.

Порівняно зі своїми попередниками ця людина мала менш похилий лоб, дрібніші та гостріші зуби, які були більш пристосованими для харчування м'ясом, значно більший об'єм мозку.

Підборіддя пітекантропа виразніше виступало вперед. Руки були коротшими, а ноги — довшими. Збільшилися також середній зріст і ма-

са тіла. Пітекантроп умів виготовляти рубила, гостроконечники, скребла. Пітекантропи жили групами по 25—40 осіб: зазвичай трое-шестеро дорослих чоловіків, шість-десять жінок і 15—20 дітей. Спільне життя та колективне полювання вимагали узгодженості дій, а отже, спілкування не лише мовою жестів, але й за допомогою звуків. Із часом звуки склалися в слова, а слова — у речення. Так поступово виникла мова.

Пітекантропи вправно виготовляли різноманітні знаряддя праці з каменю — рубила та скребла. Саме праця стала виділяти людей зі світу тварин.

Близько 1 млн років тому пітекантропи почали освоювати й інші континенти. Вони були й першими людьми, які почали заселяти територію сучасної України. Знайденого в Китаї пітекантропа називають синантропом.

Нащадком пітекантропа деякі вчені вважають **неандертальця**. Неандертальці, або палеоантропи («давні люди»), жили 150—40 тис. років тому. Зовнішнім виглядом вони були вже більше схожі на сучасну людину. Мали кремезну будову тіла, вигнутий хребет і міцні крижі, більший, ніж у їхніх попередників, об'єм мозку. Зріст їх сягав 1,6 м, маса — 70 кг.

Цікаво знати

Рештки неандертальця (від назви долини Неандерталь, поблизу Дюссельдорфа в Німеччині) знайшли вперше під час будівельних робіт у фортеці Гібралтар у 1848 р. Пізніше залишки неандертальця були виявлені і в інших районах Європи.

У боротьбі за виживання змінювався не тільки спосіб життя первісної людини, але й її зовнішній вигляд. Близько 40—30 тис. років тому — на планеті з'явилася «людина розумна» (*homo sapiens*), яку вчені називають **кроманьйонцем**. Вони певний час співіснували з неандертальцями. Назва походить від французької місцевості Кро-Маньйон, де в 1868 р. випадково було знайдено рештки давньої людини, яка майже не відрізнялася від сучасної. Пізніше археологи відшукали стоянки людини розумної в кількох місцях у Європі (поблизу Комб-Капелль у Франції, Пржедмості та Дольні Вестоніце в Чехії, Оберкассель у Німеччині). Крім Європи, стоянки кроманьйонців відомі в Африці, Азії, Австралії, Америці. Це дає вченим підставу стверджувати, що людина розумна розселилася на всіх континентах нашої планети. Заселення Європи кроманьйонцями відбувалося кількома хвилями. Від предків кроманьйонця відрізняло високе чоло, виразне підборіддя, відсутність різко означених надбрівних валиків. Зростом та будовою тіла він майже не відрізнявся від сучасних людей. Через хвороби, погане харчування, загибель під час полювання на хижаків кроманьйонці жили в середньому до 30 років. Ті, кому вдалося досягти 50 років, вважалися людьми похилого віку.

4. Поява людських рас

Колективна робота з підручником

Уявлення учнів про появу людських рас формуються шляхом коментованого читання відповідного тексту підручника. Учитель при цьо-

му доручає учням виконати завдання: скласти запитання до кожного з абзаців прочитаного тексту.

Результати роботи учнів систематизуються й уточнюються вчителем за наведеним матеріалом.

Додаткова інформація

Із появою кроманьйонця стали формуватися людські раси: **європеїдна, монголоїдна, негроїдна**. Представники різних рас відрізняються кольором шкіри, розрізом очей, кольором і видом волосся, довжиною та формою черепа, пропорціями тіла. В основі утворення расових відмінностей головна роль належала двом чинникам. По-перше, пристосування до природного середовища, яке мало свої відмінності на різних материках. По-друге, тривала ізоляція груп найдавніших людей унаслідок наявності природних перешкод між материками.

Для європеїдної (євразійської) раси характерні світла шкіра, широкий розріз очей, м'яке волосся на голові, вузький і різко виступаючий ніс. У чоловіків ростуть борода й вуса. У монголоїдної (азіатсько-американської) раси особливими ознаками є жовтувата або червонувата шкіра, пряме чорне волосся, відсутність рослинності на обличчі в чоловіків, вузький розріз очей, вилицювате обличчя. Негроїдна раса відрізняється темною шкірою, кучерявим жорстким волоссям, широким носом, товстими губами. Зовнішні відмінності мають другорядне значення. Усі раси володіють рівними можливостями для розвитку.

Ще до виникнення перших цивілізацій народи європеїдної раси розділилися на великі групи: семітів та індоєвропейців. Семіти отримали свою назву від імені біблійного Сіма (Сема), сина патріарха Ноя. Вони заселили Близький Схід, Північну Африку. До сучасних семітських народів належать араби та євреї. Індоєвропейці (їх також називають аріями) розселилися на величезній території, зайнявши Європу, Північну й частину Центральної Індії, Іран, Середню Азію, півострів Мала Азія. До індоєвропейських народів належали індійці, іранці, хети, кельти, греки, римляни, а також слов'яни й германці. Мови, якими вони розмовляли, називають індоєвропейськими.

Робота термінами та поняттями

Раса — одна з груп людства, що склалася історично й характеризується спільними спадковими ознаками (кольором шкіри, очей, волосся, формою черепа тощо), спільністю походження.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Три речення»

Обговорення й перевірка результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

 Бесіда за запитаннями

1. Назвіть головні теорії походження людини. У чому вони полягають?
2. Що таке антропогенез?
3. Які істоти вважаються предками людини? Що їх поєднує із сучасною людиною?
4. Якою є головна відмінність людини від тварини?
5. Кого з первісних людей відносять до виду «людина розумна»?
6. Які існують людські раси?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель разом з учнями підсумовує матеріал уроку, доручивши їм виконати завдання.

 Завдання

Закінчіть речення: «Сьогодні на уроці ми дізналися про...», «Сьогодні на уроці ми навчилися...».

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Напишіть есе (невеликий твір-роздум) за певною проблемою, який містить особисті роздуми автора та не претендує на вичерпне розкриття питання, за темою «Походження людини».
3. За допомогою додаткової літератури або ресурсів мережі Інтернет підготуйте повідомлення про розкопки Л. Лікі в Олдувайській ущелині.

УРОК № 4

Тема. **Форми господарювання первісної людини.**

Мета: визначити основні періоди в історії первісності; характеризувати форми господарювання первісної людини; порівнювати привласнювальні та відтворювальні форми господарювання; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «палеоліт», «мезоліт», «неоліт», «енеоліт», «привласнювальне господарство», «відтворювальне господарство», «неолітична революція», «ремесло», «кераміка»; розвинути вміння характеристики й порівняння історичних явищ; виховувати інтерес до історичного минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Виникнення людини та її розселення на Землі», схема, ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, привласнювальне господарство, відтворювальне господарство, неолітична революція, ремесло, кераміка.

Основні дати: близько 3 млн років тому — V тис. до н. е. — доба кам'яного віку; 10 тис. років тому — у регіоні «родючого півмісяця» виникло землеробство.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Чи знаєте ви...»

Правила гри. Учні дають короткі відповіді на шість запитань учителя за матеріалом домашнього завдання. Гру можна проводити з окремими учнями, групою учнів або з усім класом. В усній формі вона виконуватиме роль своєрідної інтелектуальної гімнастики, а в письмовій (учні відповідають на аркушах, які перевіряються за зразком) — дозволить швидко перевірити знання учнів усього класу.

1. Який дослідник розробив учення про еволюцію?
2. Який континент вважають колискою людства?
3. Який археолог відкрив рештки олдувайської людини, що дістала назву «людина вміла»?
4. Коли на нашій планеті з'явилися кроманьйонці?
5. Яку видову назву мали перші люди, що з'явилися на території України?
6. Що таке людська раса?

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Якими є головні відмінності «людини вмілої» і «людини прямоходячої»?
2. Що найбільше вплинуло на становлення та розвиток людини?
3. Чи можна вважати австралопітека людиною? Аргументуйте свою відповідь.
4. Чому давні люди зайнялися небезпечним полюванням на великих тварин?
5. Складіть перелік, який ілюструє етапи розвитку людини.
6. Чи дійсно неандертальці перебували на більш високому рівні розвитку порівняно з попередниками? Доведіть.
7. Як ви розумієте твердження про те, що раси мають рівні можливості для розвитку?
8. Чому, на вашу думку, у боротьбі за виживання переміг кроманьйонець, який поступався неандертальцю своїми фізичними даними?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як заняття людини залежать від навколишнього середовища?

2. Із якою метою люди займаються господарською діяльністю?
3. Які види господарювання ви знаєте?
4. Чи повинні змінюватися форми господарювання з розвитком людського суспільства? Обґрунтуйте свою точку зору.

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів.)

Упродовж роботи над новим матеріалом визначте, як відбувався розвиток форм господарювання людей у давнину.

1. Періодизація історії первісності

Розповідь учителя

Найдавнішим і найтривалішим періодом в історії людства є кам'яний вік. Він тривав від часу появи людини — близько 3 млн років тому до V тис. до н. е., коли вона почала використовувати перші метали. Кам'яний вік названо за основним матеріалом, із якого людина виготовляла знаряддя праці. Його умовно поділяють на три періоди. Найдавніший і найдовший із них — **палеоліт**. Ця назва походить від грецьких слів *palaios* — стародавній та *lithos* — камінь. Наступним періодом був **мезоліт** — середній кам'яний вік (*mesos* — середній, *lithos* — камінь). За мезолітом розпочався **неоліт** (*neos* — новий та *lithos* — камінь).

Кам'яний вік — одна з найважливіших епох в історії людства. Протягом тисячоліть людина, пізнаючи світ, здійснила важливі для свого існування відкриття. Вона опанувала вогонь, спорудила перші житла, пошила перший одяг, винайшла лук і стріли. Пізнаючи властивості дерева, каменю, кістки, вона полегшувала своє життя та перетворювала навколишнє середовище.

Із часом люди навчилися використовувати метали, і вже наступні періоди дістали назви: **енеоліт** (мідно-кам'яний вік), **епоха бронзи**, **ранній залізний вік**. Інколи енеоліт й епоху бронзи вчені об'єднують в один період і називають його **епохою міді та бронзи**.

2. Природне середовище та заняття первісних людей

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника. Учитель при цьому доручає учням виконати завдання: скласти план у формі запитань до кожного з абзаців прочитаного тексту.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Життя первісної людини безпосередньо залежало від навколишнього середовища: клімату, рослинного й тваринного світу. Наша планета

впродовж історії не раз змінювала своє обличчя. З'являлись і зникали гори, моря й океани, змінювали свої русла річки. Надзвичайно мінливим був клімат Землі. Минали тисячі років, періоди потеплінь чергувалися з часами, коли клімат ставав холодним.

Під час похолодань, які вчені називають льодовиковими періодами, значна частина поверхні планети вкривалася шаром льоду та снігу. Моря замерзали й століттями лишалися під потужною кригою. За льодовикового періоду рівень води у Світовому океані був нижчим від сучасного майже на 100 м. Останній льодовиковий період розпочався близько 100 тис. років тому й закінчився 12 тис. років тому. Зі зниженням температури повітря льодовик поступово просувався з півночі на південь. Земля перетворювалася на величезну снігову пустелю. У деяких місцях товщина льодовика сягала 2 км. Але землі поблизу льодовика не були пустою. До холодного клімату пристосувалися мамонт, північний олень, шерстистий носоріг, вівцебик, печерний ведмідь. Вони жили поряд із первісною людиною, для якої були інколи здобиччю, а інколи — безжалюбним ворогом.

У періоди потепління льодовики танули й відступали на північ. Рівень води в річках, морях та океанах значно підвищувався. Знову змінювався тваринний і рослинний світ. Із закінченням останнього льодовикового періоду вимерли великі холодостійкі тварини, які не змогли пристосуватися до нових умов. Природа планети стала близькою до сучасної.

Як уже зазначалося, головними заняттями первісних людей було **збиральництво** й **полювання**. Люди брали в природі все те, що створено нею. Життя людини мало чим відрізнялося від життя тварин. Учені такі види заняття називають **привласнювальними**. Щоб полегшити своє життя та зробити його більш продуктивним, люди навчилися виготовляти знаряддя праці. Саме праця вирізняла людину з тваринного світу.

На думку вчених, першою людиноподібною істотою, яка почала виготовляти знаряддя, була «людина вміла». Вона виготовляла примітивні **кам'яні рубила** для розмелювання їжі, подрібнення кісток та скребла для оббілювання туш. Крім того, «людина вміла» використовувала **палицю-копачку** — палицю, загострену з одного кінця, яка застосовувалася в процесі збирання, а також **важкий дрюк** — палицю з потовщенням на одному кінці. Згодом люди значно вдосконалили знаряддя праці. Змінився і їх асортимент. Але за кам'яної доби головним матеріалом, із якого виготовлялися знаряддя праці, залишався камінь, а також дерево, кістки тварин.

Важливою віхою в розвитку людини стало **опанування вогню**. Достеменно не відомо, коли це сталося. Особливо вогонь став у пригоді людині за часів льодовикового періоду.

Неандертальці, які жили в умовах холодного клімату, навчилися використовувати вогонь, що виникав під час грози, коли блискавка потрапляла в дерево. У печері Чжоу-Коудянь на території Китаю знайдено вогнище з товщею попелу 6 м. Сотні років тут люди підтримували вогонь, день у день вартуючи біля нього. Вони боялися втратити те, від чого за-

лежало їхнє існування. Вогонь сприяв збільшенню тривалості життя. Він давав людині не лише тепло, але й захист від хижаків і можливість вживати печену їжу.

3. Життя й заняття неандертальців і кроманьйонців

Розповідь учителя

Знаряддя праці неандертальців були досконалішими порівняно з тими, які використовували пітекантропи. А згодом вони почали виготовляти кам'яні ножі, зазубрені пилки, списи, молоти тощо. Як і їхні попередники, неандертальці вели привласнювальний тип господарювання. Але переважало полювання (індивідуальне або загінне). Об'єктом їх полювання були здебільшого великі тварини: північні олені, мамонти, бізони, коні, шерстисті носороги та ін. У кроманьйонців, що мешкали поряд із неандертальцями, заняття й знаряддя праці були подібними.

Грізною зброєю в руках давніх мисливців був спис, який давав змогу поцілити здобич на безпечній відстані. Спочатку він мав вигляд обпаленої та загостреної палиці. Згодом до неї прикріплювали вістря з каменю або кістки.

Під час загінного полювання кроманьйонці, лякаючи звірів вогнем і галасом, виганяли їх на край урвища. Тварини зривались униз, падали й розбивалися, стаючи легкою здобиччю мисливців. У Чехії (Пржедмост) знайдено кістки близько 1000 впольованих у такий спосіб мамонтів. У Франції (Солютре) досліджено результати полювання на коней. Біля підніжжя гори археологи знайшли майже 40 тис. кістяків.

Із часом знаряддя полювання вдосконалювалися. У період мезоліту (IX—VIII тис. до н. е.) первісна людина винайшла лук і стріли. Поява цієї грізної зброї пов'язана зі зміною клімату на планеті. Льодовик відступив. Великі тварини, пристосовані до холоду, зникли. Об'єктом полювання «людини розумної» стали дрібні, полохливі тварини й водоплавні птахи. Поцілити їх можна було лише зі значної відстані.

Вдалому полюванню також допомагала **списометалка**, яка удвічі збільшувала дальність польоту списа. «Людина розумна» досягла великих успіхів в обробці каменю та кістки. Вона вдосконалила знаряддя із цих матеріалів: рубила, палиці, ножі. Існувало кілька способів їх виготовлення.

Уже наприкінці палеоліту людина вміла розщепляти кремій двома способами: ударом по заготовці й притисканням. Відщеплені пластини використовували як ножі й скребла. Така обробка кременю економила матеріал, якого ставало дедалі менше.

У мезоліті поширилося виготовлення невеликих (розміром до 2 см) загострених каменів, які вчені називають **мікролітами**. Їх вкладали в дерев'яні та рогові оправы, які було зручно тримати в руці.

Вижити «людині розумній» допомагало й **рибальство**, яке також належить до привласнювального типу господарювання. Спочатку людина збирала водорості й молюсків. Згодом навчилася забивати рибу за допо-

могою списів і гарпунів і, нарешті, ловити її сітками та вудками. Кроманьйонці майстрували дерев'яні човни зі стовбура, уперше застосовуючи для цього тесла.

Первісні люди вели досить рухливий спосіб життя. Вони змушені були мандрувати в пошуках їжі й тому на одному місці перебували недовго. Селилися переважно біля водойм. Це пов'язане з тим, що сюди приходили тварини, на яких вони полювали. Місця, де зупинялися первісні люди, учені називають стоянками. Перші такі стоянки знайдено в Африці, в Олдувайській ущелині. Там було відкрито й перше відоме в історії житло первісної людини. Припускають, що воно мало вигляд навісу, зробленого із жердин і трави. Неандертальська людина, на відміну від «людини вмілої» та пітекантропа, робила житла з кісток мамонта та інших тварин, рогів оленів, адже в Європі за льодовикового періоду майже не було дерев. Черепи мамонтів, вкопані в землю, служили міцною основою житла. У них вставляли бивні й зверху клали роги оленів, кістки тварин і палиці. Потім житло вкривали шкурами тварин. Біля помешкань археологи знаходять господарські ями для зберігання м'яса тварин і кісток. Кістки використовувалися не лише як будівельний матеріал, але й як паливо. Житло надійно захищало первісних людей від хижаків і негоди.

4. Неолітична революція

Розповідь учителя

Завдяки використанню вогню, винайденню лука й стріл, освоєнню рибальства первісні люди урізноманітнили своє харчування, навчилися захищати себе від холоду та хижаків. Поступово тривалість їхнього життя збільшувалася, унаслідок чого зросла кількість населення планети. Якщо австралопітеків 3 млн років тому, за оцінками вчених, налічувалося близько 1 млн осіб, то кроманьйонців 8 тис. років тому було вже близько 5,5 млн осіб.

Озброєний луком і стрілами, списом і ножем первісний мисливець впольовував уже більше тварин. Збирач спустошував природу тієї місцевості, де проживав. Кількість тварин зменшувалася, каміння, придатне для виготовлення знарядь праці, було дедалі важче знайти. Поставала проблема виживання первісної людини. Зрештою, тисячолітній досвід і нагромаджені знання про навколишній світ підказували вихід зі складного становища. Первісна людина почала не тільки брати в природи, але й відновлювати її багатства. Відбувся перехід до відтворювального господарства. Люди давно помітили, що зерна рослин, які потрапляли в пухкий ґрунт, згодом проростали. Також вони зрозуміли, що маленьких звірят, знайдених під час полювання, не слід убивати. Люди почали свідомо сіяти зерно та приручати й розводити тварин. У мезоліті приручили собаку. Він був вірним помічником людини під час полювання й охоронцем житла.

У різних частинах нашої планети були одомашнені різні тварини й птахи. У Китаї — собака, свиня, курка, качка, гуска. В Індії — буйвіл,

кішка, курка. У Передній Азії одомашнили вівцю, козу, велику рогату худобу, коня, одnogорбого верблюда. Свійські тварини давали людям м'ясо, молоко, хутро, вовну. Так поступово в неоліті первісні люди перейшли від збиральництва й полювання до землеробства та скотарства, тобто від привласнювальних методів господарювання до відтворювальних. Цей перехід англійський археолог *Гордон Чайлд* (1892—1957 рр.) назвав **неолітичною революцією**. Землеробство поширилося на землях із найбільш сприятливими умовами: теплим кліматом, родючими ґрунтами, дикими злаками. На Близькому Сході території з такими ґрунтами дістали назву «**родючий півмісяць**». Тут 10 тис. років тому люди розпочали вирощувати горох, жито, пшеницю. На берегах річки Хуанхе в Китаї 7 тис. років тому почали вирощувати просо та сою. На Американському континенті 5 тис. років тому навчилися культивувати кукурудзу, гарбуз, квасолю, бавовну.

☑ **Робота з термінами та поняттями**

«**Родючий півмісяць**» — території Палестини, Лівану, Сирії, Центральної й Південної Туреччини, частини Дворіччя, Ірану та Середньої Азії, де вперше почали вирощувати зернові культури та одомашнили тварин.

Винайдення землеробства й скотарства, на думку вчених, визначило майбутнє людства. Відтепер з'явилися перспективи для збільшення необхідної для життя людини їжі. Землеробство забезпечувало людину постійною кількістю потрібних продуктів, виробництво яких вона могла контролювати. Скотарство було не лише джерелом м'яса, шкіри й жирів, але, згодом, коли людина навчилася доїти худобу, і молочних продуктів. Худоба стала також використовуватися під час оранки, перевезення вантажів, верхової їзди. Нові форми господарювання зробили можливим осіле життя. Унаслідок цього з'явилися селища з добротними оселями й господарськими спорудами.

Успішний розвиток відтворювального господарства в добу неоліту зробив можливим значне зростання населення земної кулі: за цей час воно збільшилося з 5 млн до 80 млн осіб.

☑ **Цікаво знати**

- Щоб прогодувати протягом року одного мисливця та збирача, необхідно було близько 10 км², а одного землероба — 0,5 км². Розвинуте землеробство з поливом в епоху бронзи давало можливість прогодувати одну людину з 0,1 км².
- Дику вівцю було одомашнено 1 тис. років тому в Туреччині, Ірані, Іраку, дику козу — 10 тис. років тому в Ірані, дикого тура — 8,5 тис. років тому в Туреччині, дикого кабана — 9 тис. років тому в Туреччині.

У неоліті людина вдосконалила своє вміння обробляти камінь, деревину, ріг і кістку. Урізноманітнилися не лише знаряддя праці, але й способи їх виготовлення. Якщо раніше людина, виготовляючи знаряддя праці, лише оббивала камінь, то тепер вона його свердлила, шліфувала, пиляла. Щоправда, це потребувало великої кількості часу.

Кістку, ріг і камінь, оброблені в такий спосіб, використовували для виготовлення стріл, списів, скребел, голок, гарпунів, гачків. У неоліті з'явилися кам'яні сокири для вирубання чагарників і дерев.

Із каменю виготовляли й землеробські знаряддя праці. Замість палиці-копачки, що служила для викопування із землі поживних корінців, землероб почав користуватися **мотикою**. Це була палиця із загнутим кінцем чи гачком із кістки або рогу.

Згодом з'явилося рало. Перше рало було надзвичайно простим. До гострої палиці прив'язували мотузку. Одна людина тягла за мотузку, а інша палицею розпушувала землю. У борозни, які утворювалися, кидали насіння. Збирали врожай серпом, виготовленим із дерева або кістки, із крем'яними вставками, потім зерно розмелювали на пласкому камені-зернотерці. Згодом винайшли жорна.

(Упродовж розповіді вчитель застосовує наведену схему.)

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Привласнювальне господарство — форма господарювання, за якої все необхідне для життя людина бере в природі в готовому вигляді		Неолітична революція — перехід від привласнювального до відтворювального господарства	Відтворювальне господарство — форма господарювання, за якої все необхідне для свого життя людина виробляє самостійно	
Збиральництво	Полювання		Землеробство	Скотарство

5. Виникнення ремесел та обміну

Колективна робота з підручником

Розгляд питання здійснюється шляхом коментованого читання учнями відповідного тексту підручника.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Ще однією формою відтворювального господарства, що набуло поширення в неоліті, стало **ремесло** — гончарство, ткацтво тощо.

До неоліту людина вже мала досвід виготовлення посуду із черепів тварин, панцирів черепах, із деревини чи каменю. У неоліті вона почала використовувати для цього інший матеріал — **глину**. Спочатку люди зроблений із глини посуд висувували на сонці. Через деякий час вони зрозуміли, що глиняні вироби, обпалені на вогні, набагато міцніші, а отже, служитимуть довше. Так людство винайшло перший штучний матеріал — **кераміку**.

Перший глиняний посуд був простим за формою, мав гостре або округле дно. Ліпили його руками з глиняних стрічок у так званий джгутувий спосіб й обпалювали на відкритих вогнищах. Для міцності у глиняне тісто додавали пісок, траву, товчених черепашок. Використовуючи гостродонний посуд, його заривали в землю або поміщали в ямки, розкла-

даючи навколо вогонь. Наприкінці неоліту з'явився посуд із плоским дном. Це свідчить, що людина стала користуватися столом та піччю.

Зовнішня поверхня посуду вкривалася орнаментом із різноманітних візерунків: ямок, прокреслених ліній, відбитків гребінцевого штампую тощо. На думку вчених, орнамент відображав зрушення, які відбулися у свідомості землеробських народів, нових можливостей мислення людини. Відтепер вона не копіювала природу, а передавала її символами. У візерунках орнаменту закодовано уявлення людини про будову всесвіту, навколишній предметний та природний світ, її спроби схилити на свій бік природні сили й захиститися від ворожих. Однак відповіді на те, яку саме інформацію залишили невідомі автори орнаментів, досі немає.

Керамічний посуд із місцевими особливостями виготовлення, різноманітністю форм та орнаментів є сьогодні своєрідною візитною картою кожної археологічної культури.

Із винайденням у IV тис. до н. е. (понад 5 тис. років тому) **гончарного круга** посуд виготовляли в більшій кількості, урізноманітнюючи та вдосконалюючи його форми.

Із плетіння народилося мистецтво ткати. Спочатку плели з вовни або волокон диких рослин, сукали міцні мотузки, сплітали сітки для риболовлі. Згодом навчилися звивати не грубу мотузку, а тонку нитку. Тонкі нитки, щільно переплетені, утворювали тканину, яка була еластичнішою, приємнішою на дотик, ніж шкіра, із якої раніше виготовляли одяг. Тканину також легше було зшити. Поступово навчилися прясти нитки. Їх виготовляли з тих самих матеріалів — вовни та рослинних волокон, що й мотузки. Давні ткачі робили дерев'яну раму, на ній прив'язували рядами багато ниток, які служили основою тканини, а потім їх переплітали іншими нитками. Цей пристрій був найдавнішим **ткацьким верстатом**.

Не завжди людина мала все потрібне для виготовлення знарядь праці чи для обробітку землі. Інколи не вистачало матеріалу або людина не мала достатньо часу чи вмінь, щоб виготовити необхідні речі. Між окремими родами зароджується обмін матеріалами, знаряддями та результатами праці. Так, археологи дослідили, що вже в палеоліті камінь від місць добування в Середземномор'ї перевозили за сотні кілометрів. Скотарі й землероби також обмінювалися між собою виробленою ними продукцією: шкурами, вовною, м'ясом, молоком, зерном, овочами, а також ремісничими виробами. Можливо, одночасно виникло й запитання: «Скільки кам'яних сокир потрібно віддати, щоб отримати натомість бика?». Так з'явилася потреба в предметах, якими первісна людина користувалася так само, як ми користуємося грошима. Ними могли бути як невеличкі мушлі, так і великі тварини, наприклад бики. Обмін був першим кроком до виникнення торгівлі.

Робота з термінами та поняттями

Кераміка — вироби з випаленої глини.

Ремесло — дрібне виготовлення готових виробів за допомогою простих знарядь праці для задоволення широких побутових потреб.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. На які періоди поділяється кам'яний вік? Що покладено в основу періодизації?
2. Якими були основні заняття первісних людей?
3. Якими були перші знаряддя праці первісної людини?
4. Що таке стоянка?
5. Які найважливіші винаходи зробила людина в палеоліті та мезоліті?
6. Із яких більш давніх занять виникли землеробство та скотарство?
7. Які нові способи обробки каменю винайдені в неоліті?
8. Де вперше виникло землеробство?
9. Які нові знаряддя праці з'явилися з поширенням землеробства?
10. Як перші ремесла змінили життя людини?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадує учням основні ідеї розглянутого на уроці матеріалу.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте есе за однією із запропонованих тем.
 - 1) Роль вогню в розвитку людини.
 - 2) Чому перехід до землеробства й скотарства вважається революцією в житті первісної людини.

УРОК № 5

Тема. **Суспільна організація та влада за первісних часів.**

Мета: вирізнити ознаки суспільного життя й прояви його ускладнення за первісних часів; пояснювати, як формувалася організація влади в цей час; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «первісне людське стадо», «сім'я», «рід», «плем'я», «союз племен», «родова община», «сусідська община», «народні збори», «рада старійшин», «вождь»; формувати вміння аналізувати розвиток процесів у суспільстві; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Виникнення людини та її розселення на Землі», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: первісне людське стадо, сім'я, рід, плем'я, союз племен, родова община, суцільська община, народні збори, рада старійшин, вождь.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Правда — неправда»

Правила гри. Учитель називає твердження. Якщо воно правильне, учні на аркушах під номером відповідного завдання ставлять «+», а якщо ні — «-». Гру можна проводити з усім класом або з окремими учнями.

1. Найдовшим із періодів кам'яного віку є мезоліт. (-)
2. Останній льодовиковий період закінчився близько 2 тис. років тому. (-)
3. У період мезоліту первісна людина винайшла лук і стріли. (+)
4. У період неоліту люди винайшли рибальство. (-)
5. Нові форми господарювання, що з'явилися в неоліті, зробили можливим осіле життя. (+)
6. Першим штучним матеріалом, винайденим первісними людьми, стала кераміка. (+)

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Що спонукало первісних людей у періоди палеоліту й мезоліту вести рухливий спосіб життя?
2. Як вплинуло на життя людини опанування вогню?
3. Чому в народів, що вели осілий спосіб життя, керамічні вироби були з плоским дном?
4. Чому в первісних людей виникла потреба в обміні?
5. Чому зміни, що сталися в житті людей у період неоліту, назвали неолітичною революцією?
6. Чому первісні люди перейшли до землеробства, адже їхній досвід збиральництва та мисливські знаряддя надавали можливість прохарчуватися й мати вільний час?
7. Чому саме жінки винайшли землеробство та глиняний посуд? Припустіть, що було винайдено чоловіками.
8. Чому ремесло стало швидко розвиватися в епоху неолітичної революції?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке суспільство?
2. Які приклади суспільного життя ви можете навести?
3. Що таке влада? У чому вона полягає?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів.)

Упродовж розгляду нового матеріалу визначте основні етапи формування суспільної організації та влади за первісних часів.

1. Початок формування суспільства. Родова община

Розповідь учителя

Сучасні вчені, спостерігаючи за поведінкою людиноподібних мавп, дійшли висновку, що первісні люди так само, як і їхні предки, щоб вижити, змушені були об'єднуватися в колективи, які вчені назвали **первісне людське стадо**. Вони спільно полювали на здобич, збирали рослини, доглядали дітей, захищалися від хижаків. Поступово стадо перетворилося на стійкішу організацію — **первісну общину**. А приблизно за 30 тис. років до н. е. сформувалися **роди**.

До них належали люди, що походили від спільного предка, — **родичі**. Археологи вважають, що підтвердженням існування родів є великі розміри жител людини наприкінці палеоліту. У такому помешканні жила велика сім'я, що налічувала 10—20 осіб.

Робота з термінами та поняттями

Первісне людське стадо — невелике нестійке об'єднання первісних людей.

Родова община (громада) — сталий колектив родичів, що працювали разом і мали спільну власність, основою якого був рід.

Плем'я — групи родових общин, які мали спільну мову, територію, вірування, матеріальну й духовну культуру. Головою племені був вождь, що керував ним за допомогою старійшин.

Первісне суспільство — початковий етап розвитку людства, ознаками якого були колективна праця, спільна власність, зрівняльний розподіл їжі та майна.

Полювати на мамонта та інших великих тварин, споруджувати будинки з їхніх кісток було неможливо поодиноці. Були потрібні десятки організованих людей, що дотримувалися певної дисципліни. Люди стали жити родовими общинами. У таку общину входило кілька великих сімей, що утворювали рід. Близькі та далекі родичі складали єдиний колектив. Житла, знаряддя, запаси їжі в родовій общині були спільними. Чоловіки спільно полювали, спільно займалися виготовленням знарядь праці та будівництвом.

Особливою повагою великої родини користувалася жінка-мати. За жіночою лінією визначалася належність до роду. У місцях проживання стародавніх людей часто знаходять майстерно зроблені жіночі фігурки. Жінки займалися збиральництвом, готували їжу та зберігали харчові запаси, підтримували вогонь у вогнищі, шили одяг і головне — ростили дітей. Так близько 30 тис. років тому виникла нова суспільна організація — **материнська родова община**. Цей період називають **матріархатом**, що в перекладі означає «влада матері». Він став одним з етапів формування первісного суспільства.

Общинами керували найбільш мудрі члени роду — **старійшини**. Вони мали великий життєвий досвід, зберігали давні перекази та звичаї. Старійшини стежили за тим, щоб усі члени роду слідували встановленим правилам поведінки, щоб ніхто не претендував на частку іншого при розподілі продуктів, одягу й місця в житлі.

Дітей у родовій общині виховували спільно. Діти знали звичаї роду та дотримувалися їх. Коли хлопчики підросли, вони мали пройти випробування, щоб бути прийнятими до числа дорослих чоловіків-мисливців. Хлопчик повинен був мовчати під низкою ударів: йому робили надрізи на тілі, втирали в них попіл, землю й соки рослин; він мав провести кілька днів і ночей сам у лісовій гущавині — багато чого треба було винести, щоб стати справжнім чоловіком роду.

2. Сусідська община

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості формування сусідської общини.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

За часів неоліту зберігалася колективна власність на землю, пасовища, ліс, як і раніше, існувала потреба в спільній праці роду, об'єднанні вмінь колективу. Худоба та знаряддя праці були спільними, але предмети побуту перебували у власності окремих сімей. Усі вироблені продукти землеробства й скотарства, ремісничі вироби та впольована дичина розподілялися між родичами — членами общини.

Кількість осіб у родовій общині залежала від наявності земель, придатних для землеробства, пасовищ, угідь для полювання. Якщо неможливо було прогнати всіх, рід поділявся на дрібніші роди, які відселялися, освоюючи нові землі. Але роди не поривали зв'язків між собою та в разі небезпеки об'єднувалися для захисту свого майна й земель. Об'єднувала їх і спільна мова, яка сприяла спілкуванню між членами родів, обміну знаннями й досвідом. Сукупність таких родів становила **плем'я**.

Родові общини час від часу переселялися чи змінювали поля через те, що землі втрачали родючість. Так само й скотарі долали сотні, а ін-

коли й тисячі кілометрів у пошуках кращих пасовищ. До того ж почалися сутички й справжні війни між племенами за продукти землеробства й скотарства, ремісничі вироби, коштовні метали. У цих переселеннях і війнах відбувалося перемішування племен і родів. Тепер в одному поселенні жили не лише родичі, але й люди, які не належали до цього роду, а були лише сусідами. Так сформувалися **сусідські общини**, члени яких не були родичами, але разом володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, спільно користувалися пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно вирішували найважливіші справи роду.

3. Виділення знаті

Розповідь учителя

На відміну від родової общини, у сусідській набуває визначеності **приватна власність** — власність сім'ї чи окремої людини на матеріальні цінності. Якісь родини працювали краще, комусь сприяла погода, хтось був успішним у війнах чи нахабнішим, відбираючи майно в інших. Так поступово матеріальні багатства нагромаджувалися в небагатьох. З'явилася **майнова нерівність**, тобто поділ на **багатих і бідних**.

Праця в господарстві стала важчою та складнішою й лягла переважно на плечі чоловіків. Поступово чоловіки ставали на чолі роду. Такий устрій учені назвали **патріархатом**, що в перекладі з давньогрецької означає «влада батька». Патріархом був старійшина, що керував спільними справами — будівництвом каналів, святилиць і поклонінням божествам.

Під час міжплемінних війн на чолі озброєних общинників стояв **вождь**, якого обирали із сильних та авторитетних членів племені. Поступово вождь перетворювався на постійного голову племені. Вождь формував військовий загін зі своїх родичів і найбільш войовничих членів племені. Цей загін називався дружиною.

Більша частина здобичі діставалася вождю та його воїнам. Вони ставали багатшими за своїх одноплемінників. До того ж з ускладненням господарського життя виник прошарок людей, які управляли життям общини. Вождь, старійшини, дружинники, чаклуни користувалися найбільшим авторитетом і повагою. Їх називали знатними людьми, **знаттю**. Знаті приписувалося походження від шанованих предків, особливі доблесті й переваги. Вождь і знать управляли життям племені. Згодом знатність почала передаватися у спадщину. Вона поширювалася на дітей, онуків, нащадків знатної людини. Виникла соціальна нерівність, тобто права й обов'язки людей визначалися за ступенем наближення до влади.

Незважаючи на появу знаті, яка перебрала на себе управління життям суспільства, усі найважливіші справи вирішувалися на **народних зборах** — зібранні всіх дорослих членів племені. На них розв'язувалися питання розподілу земель, вибору вождя, війни і миру із сусідами тощо. У міру зміцнення влади вождя й знаті роль народних зборів занепадає. Право голосу на них отримали лише чоловіки, здатні носити зброю. Та-

кий лад називають **воєнною демократією** (слово «*демократія*» перекладається з грецької як «*влада народу*»). Згодом народні збори перетворюються лише на зібрання членів селища, на яких вирішувалися окремі нагальні питання або оголошувалася воля правителя.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання випереджального завдання, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Як учені називають першу форму організації людського колективу?
2. Які ознаки родової общини відображає слово «община»?
3. Яку роль у житті племені відігравав старійшина?
4. Які чинники зумовили появу патріархату?
5. Що виникло раніше: сусідська чи родова община?
6. Що таке воєнна демократія?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви бачаєте важливість матеріалу, розглянутого на уроці?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте есе за темою «Матріархат і патріархат: чому вони існували в первісні часи?».

УРОК № 6

Тема. **Первісна культура та вірування людини.**

Мета: визначити здобутки й досягнення первісної людини в практичних знаннях і мистецтві; характеризувати первісні форми релігії; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «піктографія», «кромлехи», «менгіри», «релігія», «тотемізм», «фетишизм», «магія», «анімізм», «ідол», «культ»; розвивати вміння визначати факти, що характеризують певне історичне явище або процес; сприяти естетичному вихованню учнів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Виникнення людини та її розселення на Землі», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: піктографія, кромлехи, менгіри, релігія, тотемізм, фетишизм, магія, анімізм, ідол, культ.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів з темою й основними завданнями уроку. Доцільно також повідомити учнів про форму проведення практичного заняття на наступному уроці (див. урок № 7).

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Хто останній — той перемагає»

Правила гри. У грі беруть участь по черзі пари учнів. Вони повинні одним реченням викласти зміст питання, поставленого вчителем. Один починає, інший продовжує. Виграє той учень, чиє речення буде останнім.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чим відрізнявся рід від людського стада?
2. Чому тривалий час родство в роді визначалося за жіночою лінією? Що таке матріархат?
3. Чому родичі та одноплемінники слухалися старійшин?
4. Чому стало можливо й вигідно вести господарство силами однієї сім'ї? Яку допомогу могли надавати одне одному сусіди?
5. У чому виявлялася нерівність між людьми в первісному суспільстві?
6. Чим сусідська община відрізнялася від родової?
7. Чому знатні люди були зацікавлені у військових походах?
8. Чому не могло бути багатих і бідних серед мисливців на мамонтів?
9. Якими є головні причини виникнення майнової та соціальної нерівності?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке практичні знання?
2. Що, на вашу думку, обумовлює виникнення релігійних вірувань?
3. Про що, на вашу думку, свідчила поява мистецтва в первісних людей?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Практичні знання первісної людини

Розповідь учителя

Першими знаннями, що їх нагромаджували люди, були знання про навколишній світ. Саме вони давали можливість людині виживати. Обробляючи різні породи каменю, люди дізнавалися про їхні власти-

вості. Так вони відкрили природні барвники та фарби, а згодом відкрили руди металів.

Важливим для життя стало нагромадження **медичних знань**. Археологічні знахідки поховань неандертальців у Ля Феррасі (Франція) та Шанідарі (Ірані) дають підстави стверджувати, що вже тоді люди лікували переломи, рани, використовували лікувальні властивості трав. У часи мезоліту первісні медики, роль яких виконували шамани й чаклуни, вміли робити ампутацію кінцівок.

Первісна людина була чудово обізнана щодо поведінки диких звірів і птахів. Із часом розширювалися знання про анатомію тварин. Про це свідчать наскельні розписи в печерах, на яких зображено тварин у так званому рентгенівському стилі — зображення тіла тварини з внутрішніми органами та скелетом.

Знання про тваринний і рослинний світ сприяли виникненню та розвитку землеробства й скотарства.

Господарські потреби сприяли нагромадженню і математичних знань. Уже в палеоліті первісна людина лічила, наносячи відповідні позначки (насічки, крапки, хрестики) на спеціальні кістки. Свідченням цього є, наприклад, спис із 20 насічками, згрупованими по п'ять насічок, знайдений у Дольні Вестоніце (Чехія). Лічбу застосовували в розподілі здобичі. Очевидно, саме у зв'язку із цим первісні люди навчилися виконувати найпростіші арифметичні дії — додавання й віднімання. На стінах палеолітичних печер вони малювали геометричні фігури, прикрашали ними різні вироби. Пізніше, у неоліті й енеоліті, первісна людина будувала житло правильної геометричної форми, робила ливарні форми тощо.

Дивовижні знання з **астрономії** мала первісна людина ще від часів палеоліту. Спостерігаючи за рухом Сонця, Місяця та роздивляючись зоряне небо, люди змогли скласти перші найпростіші календарі. Саме таким календарем учені вважають браслети з геометричним орнаментом, знайдені в Мізині (Україна). А на пластині з Мальти (Росія) нанесено 244 ямки в центрі й по 122 по боках. Якщо додати центральну й ліву чи праву частину, дістанемо 366 — число, що дорівнює кількості днів у високосному році. Календарі визначали дати проведення ритуалів, пов'язаних із господарством первісних людей, релігійних свят.

У палеоліті з'явилася «дописемність» — **піктографія**. Це малюнки-знаки, що використовувалися для передавання певної інформації, спілкування. Можливо, символи на кераміці, стінах печер, кам'яних і кістяних предметах є записами давніх переказів, які нам ніколи не вдасться прочитати. Саме з піктограм і розвинулося пізніше ієрогліфічне письмо.

В енеоліті вражаючих розмірів набуло будівництво гробниць, храмів, астрономічних обсерваторій. У III тис. до н. е. в Європі будували культові споруди — **кромлехи** (кола з вертикально вкопаних каменів) і **менгіри** (довгі ряди вертикальних каменів).

Цікаво знати

Однією з найдивовижніших давніх пам'яток є Стоунхендж у Великій Британії. Тут поєднано три споруди різного часу. Найдавніша з них — утворене валом і ровом коло діаметром 115 м. Посередині кола — кільце з 56 ям. Пізніше посередині кільця були збудовані два кола з вертикально поставлених каменів (38 пар). Третю споруду було зведено в епоху бронзи, близько 3,5 тис. років тому. Це закопані в землю тесані камені заввишки близько 8,5 м і масою близько 26 т. На них також лежать камені. Споруди Стоунхенджа, на думку вчених, служили давнім жителям цих місць для визначення часу рівнодення, змін сезонів, років, передбачення сонячних затемнень. Давні обсерваторії, крім Великої Британії, знайдено в багатьох куточках світу.

2. Первісні форми релігії. Ідоли та міфи

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості релігійних уявлень первісної людини.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведеній матеріал.

Додаткова інформація

Нагромадження практичних знань про світ і неможливість пояснити велику кількість явищ зумовили появу релігійних уявлень. За їх допомогою людина намагалася пояснити те загадкове та незрозуміле, а можливо й лякаюче, що існувало в природі. Перші релігійні вірування з'явилися в середньому палеоліті (150—35 тис. років тому) у неандертальців. До первісних форм релігії належать: *тотемізм*, *фетишизм*, *магія*, *анімізм*.

Робота з термінами та поняттями

Релігія — віра людини в надприродні сили та існування богів.

Тотемізм (від індіан. *от-отем* — його рід) — віра в походження роду від спільного предка — тварини, рослини чи птаха. Пращура вважали захисником роду, просили в нього допомоги в полюванні. Тварину-тотем не можна було вбивати. Їй поклонялися, зображали на стінах печер, вирізьблювали з каменю та кістки.

Фетишизм (від португ. *feitigo* — талісман) — наділення неживих предметів надприродними властивостями. Люди вірили, що фетиш міг захистити від злих сил, подарувати удачу. Фетишем могла бути будь-яка річ. Її носили із собою, тримали в помешканні, ховали разом із померлим. Поклоніння предметам збереглося й донині. У храмах можна побачити ікони, скульптури богів, які сучасна людина наділяє надприродними властивостями.

Магія (від грец. *mageia* — чаклунство) — віра в можливість впливати на навколишній світ за допомогою ворожіння, заклинань, замовлянь. На думку первісної людини, магічні дії могли викликати дощ, допомогти в полюванні або завдати шкоди ворогам.

Виникнення **анімізму** (від латин. *anima* — душа) було пов'язане з намаганням зрозуміти, чому людина, яка нещодавно рухалася, розмовляла, раптом ставала нерухомою й холодною. Первісна людина пояснювала це

тим, що з тіла пішла душа. Вважалося, що, втративши тіло, душа шукала нового притулку. Не знайшовши його, вона змушена була блукати вічно, лякаючи родичів або чинячи їм кривди. Із цим віруванням пов'язаний звичай ховати небіжчиків. А оскільки первісна людина вважала, що в потойбічному світі дух живе так само, як і на землі, то небіжчика забезпечували їжею, знаряддями праці тощо. Якщо померлий за життя був вождем, то після смерті він мав особливу пошану. Таким чином анімізм — це наділення живих істот і неживих предметів душею, яка живе самостійно.

Не кожна людина знала, як говорити з духами, задобрити чи вигнати їх. Із часом з'явилися *шамани, чаклуни, жерці*, які знали замовляння, закляття. Їх кликали, коли хворіла людина чи помирала худоба. Від імені роду, племені вони спілкувалися з душами та духами предків. Усі ці форми релігії тісно переплелися між собою, що зрештою привело до появи культу богів.

Люди вирізали з дерева, ліпили з глини, висікали з каменю зображення богів і духів. Такі зображення називаються *ідолами*. Зазвичай ідоли були схожі на якісь живі істоти — звіра чи людину. Ідола намагалися задобрити жертвами. Але якщо врожай гинув від посухи або худоба ставала здобиччю хижаків, то люди сердилися на дух. Ідола ставили в кут, а то й сікли його лозинами.

Робота з термінами та поняттями

Культ — спосіб поклоніння богам.

Стародавня людина почала замислюватися над тим, яке місце вона посідає у світі, де є природа, духи, боги. Її стали хвилювати питання, звідки з'явився світ, хто створив світ і людину, як людина має ставитися до вищих сил. Люди почали складати міфи.

Міфи й досвід предків визначали порядок життя в общині. Предки — це ті, хто передував, тобто йшов попереду, прокладав дорогу. Тому досвід предків, створені ними міфи, релігійні уявлення й обряди мали особливу пошану. Спільною пам'яттю та релігійними уявленнями вони об'єднували людей у єдине плем'я, а потім і в єдиний народ.

3. Мистецтво первісної людини

Розповідь учителя

Пізнання навколишнього світу та духовні надбання знайшли своє відображення в унікальному, інколи незбагненному мистецтві первісної людини.

Палеолітичне мистецтво складається з двох основних груп творів: *малі форти* — дрібна скульптура, різьблення, розпис на предметах господарського призначення, на кістці, рогові, кам'яних плитах тощо; *монументальне мистецтво* — наскельні, найчастіше печерні розписи, графіка, рельєф.

Землеробське населення неоліту залишило після себе велику кількість кам'яних і глиняних скульптур, які прикрашали житла та місця поклоніння богам. Останнє засвідчує, що статуетки мали й магічне при-

значення. Знайдено численні жіночі зображення, прикрашені різноманітними орнаментами та розписом. Пізніше, в енеоліті, більше було виявлено фігурок чоловіків. Часто трапляються скульптурні зображення биків, леопардів, кіз.

У середньому палеоліті людина навчилася виготовляти фарби з природних матеріалів: червону, жовту, коричневу — із вохри, темно-буру — з окису марганцю, чорну — із деревного вугілля. Розводили фарби водою або тваринним жиром у морських мушлях та кістяних скриньках. Найчастіше малювали одним кольором. Але малюнки печер Ляско та Фон де Гом (Франція) виконано двома кольорами, в Альтамірі (Іспанія) — трьома.

Цікаво знати

Відкрив печерні фрески Альтаміри Марселіно де Саутуола в 1875 р. Одного разу археолог узяв із собою до печери свою маленьку доньку. Поки батько копав землю, дівчинка пройшла в глиб низької печери. Раптово вона закричала: «Тато, дивись, намальовані бики!». І справді, на стелі печери впродовж 40 м були зображені бізони, немов застигли на бігу в дивних і химерних позах. Невідомий художник, використовуючи червону, чорну й коричневу фарби, домігся дивовижної жвавості й об'ємності малюнків. Саутуола уважно дослідив малюнки й у 1880 р. виступив із заявою, що це — палеолітичні зображення. Саутуолу звинуватили в підробці, учені не могли припустити, що люди палеоліту були такі талановиті. Але подальші відкриття підтвердили давність фресок.

Первісна людина, на відміну від сучасних художників, не завжди приділяла увагу розміру та зовнішній схожості зображуваних предметів чи тварин. Тому для нас ці образи не завжди зрозумілі.

Відомим є зображення бізона, убитої людини та пташки, яке було знайдено в печері Ляско. Цей майже дитячий малюнок сповнений трагізму. Напевне, на ньому зображено невдале полювання людини, під час якого помирають і мисливець, і його здобич. Цікаво, що в палеолітичному мистецтві майже немає нерухомих фігур. Рух зображали положенням ніг, нахилом тіла чи голови. Первісні майстри вміли передати швидкі рухи тварин.

Нагромаджені в кам'яному віці та за доби міді й бронзи знання і досвід, а також досягнення первісних митців стали основою для подальшого руху людства до цивілізації.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Асоціації»

Правила гри. Учитель називає терміни, поняття, факти тощо, розглянуті на уроці. Учні повинні вказати, із чим вони їх асоціюють. Якщо є потреба, учитель може запропонувати учневі пояснити, чому виникла саме така асоціація. Якщо під час гри вчитель помічає недоліки в засвоєнні матеріалу, їх необхідно виправити.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Які винаходи й відкриття первісних людей вам відомі?
2. Як первісна людина отримувала знання про навколишній світ?
3. Кого і де зображували найдавніші художники?
4. Якими є причини появи релігії?
5. У яких формах існували релігійні вірування за первісних часів?
6. Хто такі шамани, чаклуни, жерці?
7. Що сприяло нагромадженню практичних знань первісною людиною?
8. Чому первісна людина наділяла неживі предмети надприродними властивостями?
9. Для чого первісні люди створювали ідоли та міфи?
10. Якими є причини появи мистецтва в первісних людей?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. До практичного заняття підготуйте повідомлення про основні стоянки та пам'ятки первісних людей, знайдені археологами на території України.

УРОК № 7

Тема. Практичне заняття «Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України».

Мета: розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; характеризувати найвідоміші стоянки й пам'ятки первісних людей на території України; розвивати вміння використовувати історичні джерела для пошуку відповідей на поставлене запитання; виховувати повагу до історичного минулого своєї Батьківщини.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Найдавніше минуле України», матеріали, підготовлені вчителем й учнями до практичного заняття.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості як форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли з'явилися первісні люди на території сучасної України?
2. Як змінювалися природні умови впродовж кам'яного віку?
3. Яким було життя первісних людей?
4. Які винаходи були здійснені людиною впродовж кам'яного віку?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Представлення повідомлень.
2. Найвідоміші пам'ятки доби первісності на території України.
3. Виконання завдань.

Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.

Випереджальне завдання

Як розвивалося матеріальне, духовне та релігійне життя первісних людей, що заселяли територію України в давнину?

1. Представлення повідомлень

Учні презентують підготовлені повідомлення про основні стоянки та пам'ятки первісних людей, знайдені археологами на території України. Після виступів учитель ставить доповідачам запитання.

Запитання

- 1) Що серед вивченого під час підготовки свого проекту ви вважаєте найважливішим? Поясніть свою думку.
- 2) Чого ви навчилися, працюючи над обраним проектом?

2. Найвідоміші пам'ятки доби первісності на території України

Розповідь учителя

Як вам уже відомо, заселення земель, де нині розташована Україна, розпочалося близько 1 млн років тому. Від перебування на українських землях первісних людей залишилася велика кількість археологічних пам'яток, які дають можливість скласти уявлення про ті давні часи. Найдавніша стоянка первісних людей на території України розташована біля сучасного села Королеве в Закарпатській області. Вона була знайдена в 1974 р. київським археологом В. Гладіліним. Це була стоянка пітекантропів, яка дає уявлення про їх знаряддя праці та спосіб життя.

Значно більше археологічних пам'яток збереглося від перебування неандертальців і кроманьйонців. Знахідки дають змогу дізнатися про заняття й духовне життя та мистецтво цих людей.

Свідченням поширення релігійних уявлень на теренах України стали знахідки людських поховань, виявлені в печері Клік-Коба та інших місцях Криму. Померлих ховали в спеціальних ямах, у скорченому вигляді, на боці. Це говорить про появу в неандертальців найпростіших уявлень про існування в людини душі та життя в потойбічному світі, властивих майже всьому давньому людству. Поховання влаштовували в межах житла, що доводило відсутність у тогочасної людини жаху до померлого (за стародавніми уявленнями вважалося, що вони заснули) і наявність віри в збереження кровних зв'язків останніх із живими.

У середньому палеоліті з'явилися перші зразки первісного мистецтва на наших землях. Найдавнішими творами мистецтва людини є зображення на кістках тварин. На дністровській стоянці в селі Молодове було знайдено лопатку мамонта з композицією, у центрі якої перебувала стилізована фігура оленя в оточенні хвилястих ліній, трикутників і слідів численних ударів. Деякі вчені вважають, що ця знахідка пов'язана з давніми ритуалами мисливської магії.

Високого рівня духовного розвитку досяг у час пізнього палеоліту (35—11 тис. років тому) кроманьйонець. Первісне мистецтво тоді було тісно пов'язано з магічними обрядами, які здійснювалися в спеціальних місцях. Залишки такої споруди відкрито на стоянці Мізин. Тут було знайдено фігурки та «шумливий» браслет із кісток мамонта, що одягався під час магічних церемоній. Серед знахідок також є набір розмальованих мамонтових кісток і молоток із рогу північного оленя, що використовувалися як ударні музичні інструменти. Сучасні вчені спробували відтворити магічне звучання цих первісних музичних інструментів і записали їх на грамплатівку. Розмальований череп та ударні молотки знайдено також на стоянці в селі Межиріч.

Одним із найвідоміших святилищ на території України, де протягом тривалого часу (від пізнього палеоліту до доби бронзи) відбувалися магічні обряди, є гроти Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Віра в існування в людини душі та її життя в потойбічному світі розвивалося й у мезоліті. Серед поховань людей цієї доби зустрічаються такі, що завалені зверху камінням. Ймовірно, це було зроблено одноплемінниками з метою недопущення повернення душі померлих. У знайдених на Дніпропетровщині могильниках кістяки посипані вохрою — природною червоною фарбою. Цей обряд, як вважають учені, уособлював віру людини в очисну силу вогню. У гротах Кам'яної Могили знайдено кам'яні гальки та плитки, вкриті геометричними візерунками зі слідами суцільного фарбування вохрою. Це були так звані чуринги, які мали важливе містичне призначення та вважалися вмістилищем душі людини.

У духовному світі людини знайшли відображення й зміни, які відбувалися за неоліту. Серед землеробсько-скотарських племен набув поширення культ матері-землі, про що свідчать численні знахідки речей, необхідних у потойбічному житті: тепер замість зброї до могили померлого вкладали глиняний посуд і знаряддя праці. У релігійних уявленнях мис-

ливців головне місце, як і раніше, належало культу тварин, що були об'єктами полювання. Під час поховань здійснювалися тризни, які супроводжувалися биттям глиняних посудин, наповнених жертвовною стравою. Про ускладнення релігійних уявлень населення Подніпров'я свідчать знахідки поховань, де в одній ямі перебувало близько 40 черепів померлих, а всі інші кістки були прикопані в другій ямі поряд. У багатьох могильниках знайдено кістяки, які свідчать, що небіжчиків перед похованням було міцно зв'язано. Можливо, живі відчували жах перед померлими й у такий спосіб намагалися їх знешкодити.

Проявами естетичних уподобань людини неоліту є знахідки різноманітних прикрас. Одяг, пояси та головні убори прикрашали нашивними пластинками, вирізаними з іклів вепра та вкритими орнаментом. Окрасою жінок були намиста з полірованої кістки, черепашок та напівкоштовного каміння. Значного поширення за неоліту набув звичай прикрашати речі орнаментом. Ним вкривали не лише кам'яні вироби та кераміку, але, ймовірно, речі з дерева та шкіри, які не збереглися до наших часів.

3. Виконання завдань

(Тексти та відповідні ілюстративні матеріали, необхідні для виконання завдань, готує вчитель.)

- 1) Прочитайте опис знахідок на стоянці Межиріч і розгляньте ілюстрації.

На стоянці відкрито чотири великих наземних житла, побудованих із застосуванням великих кістей і бивнів мамонтів. Вага кожного з помешкань приблизно дорівнювала 20 т. Усередині жител розташовувалися вогнища з прибудованими кухонними пристроями, виробничі центри, ямки-сховища. На стоянці зібраний багатий кам'яний і кістяний матеріал, наприклад світильники з надколінної кістки, антропоморфні фігурки, пряжки, застібки, голки, червона вохра, бурштин та ін. В одному із жител виявлений набір великих кісток, прикрашених орнаментом і зображеннями вогню. Одним із найвизначніших відкриттів є знахідка найдавнішого набору музичних інструментів, серед яких — декорований барабан із черепа мамонта.

Який висновок можна зробити щодо розвитку суспільства за результатами дослідження стоянки Межиріч?

- 2) Розгляньте діораму «Стоянка неандертальців у печері Кіік-Коба» (найдавніша стоянка неандертальців на території України).

Який аспект життя неандертальців відображає діорама?

- 3) Розгляньте знаряддя праці, знайдені на стоянці первісних людей біля села Королеве на Закарпатті. Яку технологію обробки каменю застосовували її мешканці?

- 4) Розгляньте реконструкцію стоянки неандертальців (село Молодове).

Які матеріали використовували неандертальці для будівництва жител на стоянці Молодове?

- 5) Проаналізуйте картину сучасного художника, яка відображає життя мешканців Кирилівської стоянки. Зробіть усі можливі висновки про життя, господарство, розвиток знарядь праці.
- 6) За допомогою додаткових джерел дайте характеристику визначної пам'ятки природи й історії України — Кам'яної Могили.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість матеріалу, розглянутого на уроці?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторіть розглянутий на попередньому уроці матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 8

Тема. Поширення форм відтворювального господарства в Україні. Трипільська культура.

Мета: визначити особливості поширення форм відтворювального господарства на українських землях; характеризувати побут і заняття населення українських земель за доби енеоліту; познайомитися із сутністю проблеми індоєвропейців; застосовувати та пояснювати на прикладах поняття і терміни «трипільська культура», «середньостогівська культура», «індоєвропейці», «курган»; розвивати вміння визначати характерні риси, що дозволяють порівнювати історичні явища; виховувати повагу до історичного минулого своєї Батьківщини.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Перші землероби та скотарі на території України», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: трипільська культура, середньостогівська культура, індоєвропейці, курган.

Основні дати: VI—V тис. до н. е. — поширення відтворювальних форм господарства на українських землях.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Схарактеризуйте перші форми релігійних вірувань.
2. Що з вірувань первісних людей дійшло до нашого часу? Про що ми можемо дізнатися, розглядаючи малюнки первісних людей?
3. Первісні люди часто вважали тварин своїми родичами та навіть предками, називали себе «люди Бобра», «люди Орла». Відомо, що деякі роди влаштовували свята, під час яких надягали маски ведмедів, танцювали, зображуючи ведмежу ходу. Поміркуйте, із якою метою вони так робили. Як могли називатися ці роди?
4. Про що свідчило будівництво первісними людьми мегалітичних споруд?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли на території України з'явилися перші люди?
2. Якими були заняття первісних людей?
3. У чому полягає сутність неолітичної революції?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів під час розгляду нового матеріалу.

Правила гри. Учитель доручає учням упродовж подальшої роботи скласти та написати на окремих аркушах шість запитань. Після завершення розгляду матеріалу учні обмінюються аркушами та відповідають на запитання, після чого здають їх учителям для оцінювання. Найкращі запитання можна прикріпити до стенду в кабінеті й використати на наступному уроці під час перевірки домашнього завдання.

1. Перші землероби та скотарі

Розповідь учителя

Територія України, як і загалом Європи, не була регіоном зародження скотарства й землеробства, хоча перші спроби одомашнення тварин (бика та свині), як засвідчують археологічні знахідки, були здійснені на наших землях у степовому Подніпров'ї та Криму ще в мезоліті.

Поширення нових форм господарства на українських землях датується VI—V тис. до н. е. Відбувалося воно внаслідок переселення сюди племен землеробів і скотарів, а також через запозичення місцевим населенням нових досягнень. Особливості природних умов України спричинили переважання двох форм господарювання — лісостепової землеробської й степової скотарської. Шлях поширення на українські землі та в Європу землеробства з Передньої Азії пролягав через острови Середземного моря й Балканський півострів. Так у Європу було принесено породи

великої й дрібної рогатої худоби, кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, горох тощо. У Європі ця землеробська культура поширювалася від Волині та Поділля аж до Англії, Нідерландів і Франції.

Однією з перших місцевих землеробсько-скотарських культур лісостепу стала **буго-дністровська**. Її носії робили лише перші кроки в розвитку нових форм господарства, які співіснували з мисливством та рибальством. Навесні буго-дністровці переселялися на береги річок, де в заплавах, просто у вогий намул, висівали зерно. Неподалік зводили житла й випасали худобу. Восени, зібравши врожай, полишали заплави та поверталися до сусідніх густих лісів.

Початок поширення скотарства в степовій смузі пов'язаний із **сурсько-дніпровською культурою**. Її пам'ятки знайдено головним чином у Надпоріжжі Дніпра. Нові форми господарювання носії цієї культури поєднували з традиційними способами добування їжі, зокрема рибальством. Влітку ці племена розселялися на берегах річок, багатих на рибу. Поряд на луках випасалася худоба. На місцях поселень знайдено кістки свійських тварин — бика й свині. Скотарству, як свідчать археологічні знахідки, приділялося більше уваги, ніж землеробству.

Таким чином, добу неоліту на території України, як і інших регіонів Європи, можна вважати часом початку поширення землеробства й скотарства. Це стало революційним кроком в історії стародавніх суспільств нашої країни.

2. Землероби та скотарі доби енеоліту. Трипільська культура

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюють відповідний матеріал підручника, визначаючи в ньому характерні риси, що дозволяють порівняти спосіб життя, особливості господарювання й пам'ятки матеріальної культури населення українських земель за доби енеоліту.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

За доби енеоліту на теренах України склалися дві господарські системи — землеробська та скотарська. Ці два світи відрізнялися своєрідним життєвим ритмом, матеріальною й духовною культурою.

Наприкінці XIX ст. археолог Вікентій Хвойка в околицях містечка Трипільля на Київщині знайшов залишки давніх людських поселень. Знайдена там культура дістала назву трипільської. Вона була поширена в лісостеповій смузі та займала в період розквіту близько 200 тис. км². Це була найбільша землеробська культура енеоліту, носії якої переселилися на наші землі із Середземномор'я.

Згодом поселення трипільців були знайдені на території Молдови та Румунії. Найвідоміше поселення трипільців на території Румунії має назву Кукутені.

Трипільські поселення склалися з наземних обмащених глиною дерев'яних жител, у яких жили сім'ї, які вели власне господарство. Вони обробляли землю, доглядали худобу, забезпечували себе реманентом і побутовими речами. Худоби було небагато. Нестачу м'яса надолужували полюванням. Землеробство було підсічно-вогневим. Ділянку лісу спалювали, попелом удобрювали землю, а через три-чотири роки, коли поле виснажувалося, його полишали. Спочатку землю обробляли мотиками, а згодом — ралом. Зернові культури збирали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладками.

Крім землеробства трипільці займалися й садівництвом — вирощували абрикоси, сливи, аличу.

Високого рівня розвитку досягло ремесло. Яскравий розмальований посуд уособлює для нас трипільську культуру. Окрім нього з глини робилися лавки, лежанки, статуетки, моделі жител та вівтарів тощо. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді. Проте основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремій та дерево.

У трипільців, як ніде в Європі, була добре розвинена житлова архітектура. Хати мали по кілька кімнат, а іноді й поверхів, де жила разом велика матріархальна родина. Хати були згуртовані в села, що вказує на високий рівень родової організації.

У добу розквіту трипільці будували поселення-гіганти, які налічували 2—3 тис. жител, розташованих кількома концентричними колами. Однак це були лише поселення землеробів. Ніяких храмів, адміністративних споруд, палаців, кварталів ремісників, що характерне для міст, тут не було. Найбільшими поселеннями є Майданецьке, Тальянки та Доброводи.

Найбільш прикметною рисою трипільської культури є її кераміка. Вона добре випалена та орнаментована. Провідними мотивами орнаменту були спіралі та волоти, виконані темно-гнідою, іноді аж чорною й білою фарбами на чорному тлі посудини. Крім того, на мальованому посуді зустрічаються схематичні малюнки свійських тварин, зображення жінок, що мали магічне значення. Такі зображення збереглися в українських народних вишивках, килимах, кераміці, а особливо — в українських великодніх писанках.

Виявом мистецького хисту трипільських племен стали керамічні фігури з глини. Найбільше було зображень жінки, їхні фігурки мали культове значення та втілювали образ праматері-родоначальниці в матріархальній родині.

Трипільське суспільство через обмеженість можливостей господарського розвитку не змогло створити цивілізацію.

У III тис. до н. е. трипільське суспільство охопила криза. Її спричинило погіршення кліматичних умов та падіння врожаїв унаслідок браку навичок поновлення родючості землі. Криза призвела до занепаду й загибелі трипільської культури.

Власні способи пристосування до умов існування віднайшли за енеоліту жителі степу. Провідною галуззю господарства тут на тисячоліття стало кочове скотарство.

Рухливе життя скотарів перешкоджало накопиченню багатств, вимагало простих, легких і міцних речей. Головним багатством степовиків, учасником усіх ритуалів та церемоній була худоба. Археологічними культурами степових скотарів є середньостогівська, нижньомихайлівська та ямна. Вважають, що носії цих культур належать до індоєвропейців, від яких бере початок переважна більшість народів Європи, а також багато народів Азії.

Вимушені багато мандрувати зі своїми отарами скотарі не залишили великої кількості поселень. Головним джерелом вивчення їх життя й побуту є поховання. Індоєвропейці належать до народів, які першими почали зводити кургани, що й понині височать в українському степу.

Середньостогівці вперше в Європі приручили коня та освоїли відгінне скотарство. Переважну більшість знарядь праці та зброї вони виготовляли з каменю. Глиняний посуд був гостродонним. Населення нижньомихайлівської культури досягло значних успіхів в обробці каменю та створило перші на території України монументальні кам'яні скульптури. Ці стели, які нагадували людську постать, установлювалися на верхів'ях курганів. Деякі з них були вкриті викарбуваними знаками, сценами, орнаментом, зміст яких і сьогодні залишається нерозгаданим. Більшість посуду нижньомихайлівців мала плоске дно. Досить великою є кількість знарядь із міді. Представники ямної культури є найвідомішою спільнотою степової смуги доби енеоліту. Саме з нею пов'язане масове поширення курганного обряду поховання. Деякі зі споруджених курганів досягли понад 10 м висоти. Цікаво, що вони з'явилися в степах України в той самий час, що й перші піраміди в Єгипті часів Раннього царства. Недивно, що кургани називають «пірамідами українського степу».

3. Індоєвропейці

Розповідь учителя

Наприкінці XVIII ст. англійські дослідники Вільям Джонс, Генрі Томас Кольбрук та Чарльз Вількінс зробили відкриття, яке спричинило справжній переворот в історичній науці. На підставі вивчення священних текстів аріїв — давніх завойовників Індії, вони дійшли висновку щодо спорідненості мов індійців та європейських народів.

Подальші дослідження та відкриття археологів пролили світло на деякі аспекти виникнення індоєвропейської спільноти й одночасно викликали декілька гіпотез стосовно розташування їхньої прабатьківщини. На думку багатьох, найбільш переконливою є та, за якою прабатьківщина індоєвропейців розташована в степах Східної Європи. Праіндоєвропейська спільнота в цьому регіоні почала складатися на межі палеоліту й мезоліту та проіснувала тут приблизно 5 тис. років, до енеоліту. Переважання скотарства з його рухливим способом життя зробило неминучим розсе-

лення цієї спільноти. Важливу роль у цьому відіграла потреба скотарів у великих пасовиськах у поєднанні з їх військовою перевагою над землеробами завдяки прирученню коня й пристосуванню його для їзди верхи. Приблизно на початку IV тис. до н. е. індоєвропейська спільнота поступово почала розселятися з півдня України в різних напрямках — у Центральну Європу, на Балкани й до Анатолії, а також до Ірану та Індії. Цей процес тривав протягом тисячоліть. До індоєвропейської спільноти серед інших сучасних європейських народів належать й українці.

Кочівники після себе залишили в степах кургани — земляні насипи над похованнями племінної знаті. Кургани були не просто насипами над могилами, але й своєрідними храмами. Із їхньою появою релігійне життя виходить за межі поселень. Біля курганів збиралися общини, щоб ушанувати пам'ять померлих, принести жертви богам, справити свята, вирішити важливі справи. Кургани через ушанування пращурів уособлювали для степовиків їх споконвічний зв'язок із певною територією. Здіймаючись над степовими просторами, вони позначали території розселення скотарів і шляхи їх пересування. Без цього регулювання тут запанували б війни й ворожнеча. Окремі кургани оточувалися масивними кам'яними брилами або дерев'яними колодами, поставленими впритул одна до одної. На вершині багатьох курганів установлювалися вертикально камені, що нагадували людську постать, а згодом антропоморфні скульптури.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Проведення дидактичної гри «Шість запитань», запропонованої на початку уроку.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чи була Україна територією, де зародилося землеробство та скотарство?
2. Яка археологічна культура була першою землеробською культурою на теренах України?
3. Яка доба стала часом початку поширення землеробства й скотарства на українських землях?
4. Ким було відкрито трипільську археологічну культуру?
5. Якими були основні заняття племен трипільської культури?
6. Хто такі індоєвропейці?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї, матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Відвідайте історичний музей та ознайомтеся з експонатами його експозиції про трипільську культуру. Підготуйте повідомлення про результати своєї екскурсії.
(У разі неможливості це зробити з пам'ятками трипільської культури можна ознайомитися за ресурсами Інтернету.)

УРОК № 9

Тема. Зародження цивілізації.

Мета: характеризувати зміни, що відбулися в Європі в добу бронзи; визначити особливості виникнення ранніх міст; пояснити, як виникли перші міста; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «доба бронзи», «цивілізація», «держава»; виховувати повагу до історичного минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Доба бронзи в історії України», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: доба бронзи, цивілізація, держава.

Основні дати: III—I тис. до н. е. — доба бронзи в історії Європи; середина IV тис. до н. е. — початок переходу людства від первісності до цивілізації.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку. Доцільно також звернути увагу учнів на те, що на наступному уроці відбудеться узагальнення й тематичне оцінювання знань за вивченим розділом, та познайомити їх із запланованими формами роботи.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Чому трипільська культура сприяла утвердженню відтворювальних форм господарювання на українських землях?
2. Якими є здобутки культур племен степу в період енеоліту?
3. Якими є особливості гончарного ремесла трипільської культури?
4. Якими є прикметні ознаки трипільської культури?
5. За допомогою додаткових джерел складіть опис кургану кочівників.
6. Що в розвитку трипільських племен дає підставу висловлювати припущення, що вони є першими предками українців?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як ви розумієте значення терміна «цивілізація»?
2. Які ознаки притаманні цивілізації?
3. Чому, на вашу думку, виникали цивілізації?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Чиста дошка»

Дидактична гра сприятиме активізації роботи учнів під час розгляду нового матеріалу.

Правила гри. Учитель записує на дошці пронумеровані в довільному порядку запитання. Вони можуть бути звичної форми або мати вигляд схеми, малюнка, фрагмента картини тощо за матеріалом нової теми. Учитель попереджає учнів, що його розповідь буде містити відповіді на ці запитання. Періодично він буде цікавитися в учнів, чи готові вони відповісти на яке-небудь із наведених запитань. Якщо учні відповіли правильно, то запитання стирається з дошки. Завдання гри полягає в тому, щоб наприкінці уроку дошка була чистою.

Гру можна організувати у формі змагання команд: переможцем стане та, яка відповість на більшу кількість запитань. Іншим варіантом можуть бути письмові відповіді учнів у зошитах. Під час закріплення нового матеріалу вчитель визначає, хто з учнів відповів на більшу кількість запитань, і відповідає на ті, які залишилися без відповідей.

1. Доба бронзи в Європі

Розповідь учителя

У часи неоліту людство зробило величезний крок уперед у своєму розвитку. Подальший розвиток потребував дедалі більшої кількості різноманітних знарядь праці. Камінь як матеріал для виготовлення вже не задовольняв нових потреб людства. І тоді людина почала шукати, чим його замінити. Природним матеріалом, що мав інші властивості, ніж камінь, дерево й кістка, була мідь. У первісні часи вона траплялася на поверхні землі в чистому вигляді. Спочатку люди намагалися обробляти мідь так само, як камінь, — оббивати. Згодом навчилися плавити мідь із руди в спеціальних печах. Учені вважають, що в такий спосіб цей метал почали отримувати в різних місцях майже одночасно. Про виплавляння міді з руди свідчать знайдені археологами в давніх копальнях знаряддя праці — кайла з рогу, мідні сокири тощо.

У III тис. до н. е. давні металурги, мабуть, намагаючись надати міді міцності, додавали до неї різні домішки, поки не помітили, що міцнішою вона стає з додаванням ще одного металу — олова. Сплав міді й олова називають бронзою. Цінною її властивістю було те, що вона легше, ніж мідь, розливалася у форми.

Так розпочалася **епоха бронзи (III—I тис. до н. е.)**.

Бронза — це перший штучний метал. Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими, а виробляти їх було легше, адже бронза мала нижчу температуру плавлення, ніж мідь.

Доба бронзи відіграла вирішальну роль у формуванні стародавнього населення Європи. На цей час припадає завершення першого Великого переселення народів. Започаткували його в IV тис. до н. е. найдавніші індоевропейці, які рушили з півдня України та зайняли великі території Європи та Азії.

Переселення відбувалися протягом усієї історії людства. Зміни клімату, зростання кількості населення й інші причини спонукали людей шукати новий життєвий простір.

У добу бронзи в лісовій зоні України сформувалося праслов'янське населення, яке дало початок предкам українців.

Опанувавши метали, людина почала виготовляти з них окремі частини знарядь праці та зброї. Потреба в мідних і бронзових виробах постійно зростала, а отже, зростала й потреба в людях, які вміли обробляти метали.

В енеоліті відбулася ще одна вагома зміна в житті людства — скотарство відокремилася від землеробства. Учені назвали цей процес **першим суспільним поділом праці**. Тобто деякі племена стали займатися лише скотарством. Спочатку вони пасли худобу біля своїх поселень, а зі зростанням її кількості пересувалися в пошуках нових пасовищ. Так умови господарювання зумовили й інший спосіб життя племен скотарів — кочовий.

Землероби ж, навпаки, змушені були триматися родючих земель, вести осілий спосіб життя. Худоба, яку вони тримали у своєму господарстві, давала їм м'ясо, молоко, шкури, вовну. Понад 5 тис. років тому землероби навчилися запрягати велику рогату худобу в рало, а потім у плуг для орання полів. Це полегшило їхню працю, прискорило та поліпшило обробіток землі, збільшило врожаї.

Винайдення в епоху бронзи колеса було ще одним кроком до вдосконалення й ускладнення знарядь праці та пристроїв, що полегшували життя людини. Вози, поставлені на колеса, допомагали землеробам перевозити вантажі, а скотарям — долати великі відстані. Водночас ускладнення знарядь праці, обробка металів і швидкий розвиток ремесел потребували від людини більших знань, вправності, досвіду. З-поміж землеробів і скотарів виокремлювалися майстри, які займалися тільки ремеслом. Так відбувся **другий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилася від інших занять — землеробства й скотарства.

Цікаво знати

Достеменно невідомо, де й коли було винайдено колесо. Можливо, до цього людину нашттовхнули гончарний круг або прясло — перше маленьке колесо, що служило за маховичок і важок для веретена при пря-

дінні. Глиняні модельки коліс та зображення пар волів в упряжках знайдені серед трипільських старожитностей. Перші вози — гарби — з'явилися наприкінці енеоліту в скотарів ямної культури, що поширювалася в степовій частині України. Вони мали суцільні (без спиць) колеса, зроблені з товстих дубових дощок, скріплені скобами. На цих наметових гарбах, запряжених биками, вони перевозили хатне начиння, кочуючи за своїми стадами. На них рушили до нових земель скотарі-індоевропейці під час першого Великого переселення народів.

Такі вози служили індоевропейцям за зразок для створення бойових колісниць, які зробили їх на той час непереможними. Залишки найдавнішої у стародавньому світі бойової колісниць, збудованої індоевропейцями в XVII—XVI ст. до н. е., знайдено в могилі Синташта на південному Уралі. Поширення бойових колісниць у Передній Азії в середині II тис. до н. е. пов'язують із приходом туди індоевропейців.

2. Ранні міста

Колективна робота з підручником

Учні опрацьовують відповідний матеріал підручника шляхом коментованого читання та складають усно план тексту у формі запитань до нього.

Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Зміни в житті стародавнього суспільства, що відбулися в період неоліту-енеоліту, поклали початок формуванню перших цивілізацій. Ознаками того, що суспільство набувало нового, вищого рівня розвитку, були: поява міст, формування держав, майнове розшарування, певний рівень розвитку культури.

Перехід до цивілізації відбувся у сприятливих для землеробства й скотарства частинах нашої планети. Тому колісками цивілізації, на думку більшості вчених, були місцевості, де виникло землеробство. Це родючі долини річок Ніл, Тигр і Євфрат, Інд і Ганг, Хуанхе та Янцзи.

Саме в цих місцевостях виникли перші міста. Вони формувалися на місці давніх поселень землеробів і скотарів. У таких поселеннях, крім землеробів, скотарів, ремісників, зосереджувалися старійшини, жерці, військові вожді. Поселення оточували укріпленнями — ровами, валами, частоколом і навіть цегляними або кам'яними мурами.

Місто вже мало чіткий поділ: у його центрі розташовувалися святилища, присвячені богам, будинки найзаможніших жителів, навколо — житла рядових обцинників, майстерні ремісників. Право називатися першими містами на планеті належить багатьом стародавнім містам: наприклад Єрихон у Палестині (виникло 11 тис. років тому), Чатал-Гуок у Туреччині (виникло 9 тис. років тому), Мохенджо-Даро в Індії (виникло 4—5 тис. років тому) тощо.

☑ **Цікаво знати**

Місто Єрихон виникло на місці поселення землеробів. Жителі цього селища наполегливо працювали, отримували добрі врожаї ячменю та пшениці, обмінювали їх на вироби ремісників у сусідніх племен. У жителів селища накопичувалися багатства. Це дозволило їм зайнятися перебудовою свого поселення, яке поступово перетворилося на місто.

У Єрихоні зводили будинки з висушених на сонці глиняних цеглин. Цеглинки ці мали незвичну нам прямокутну, овальну форму (схожі на батон): знизу були плоскими, зверху — закругленими, зі слідами пальців. Навколо Єрихона жителі звели потужні стіни з вежами. У місті існувала каналізація. Дощова волога збиралася в спеціально побудовані сховища. Жителі Єрихона обмінювали зерно, сіль, яку вони добували, на речі, які їм були необхідні.

У Єрихоні археологи знайшли стародавні поховання: особи померлих були покриті глиняними масками з намальованими волоссям і головними уборами та вставленими в очні западини мушлями. Про релігійні вірування жителів свідчить найдавніший храм.

Стародавнє місто, залишки якого археологи розкопали під пагорбом Чатал-Гуюк, існувало в період неоліту, понад 9 тис. років тому. Воно мало площу близько 13 га, у ньому проживало від 2 до 6 тис. осіб. Місто було забудоване невеликими будинками із сирцевої цегли. Кожен будинок мав кілька невеликих кімнат, що виходили у велику кімнату площею 18—20 м². Уздовж стін розташовувалися підвищення, на яких сиділи, спали та під якими ховали померлих.

Будинки мали вікна, але дверей не було, тому входили до них за допомогою драбини через отвір у пласкому даху. Не дивно, що це поселення ще називають «містом із дверима на дахах».

Надзвичайний інтерес становлять понад 40 святилищ Чатал-Гуюка. Вони відкрили невідомий до того духовний світ первісних землеробів. Святилища мали по чотири-п'ять кімнат, стіни яких були прикрашені розписами та глиняними рельєфами. Окрім великих рельєфів, на стінах святилищ знайдено найдавніші з відомих науці фрески. Їх зроблено в VI тис. до н. е. У святилищах виявлено велику кількість кам'яних і глиняних статуеток, ймовірно, принесених у дар богам.

Головною богинею давніх жителів Чатал-Гуюка була Мати-земля, або Богиня-Мати, яку вони зображали у вигляді молодої жінки, жінки-матері та старої жінки в супроводі птаха смерті — грифа. Чоловіче божество зображали у вигляді юнака чи зрілого чоловіка з бородою й верхи на бикові.

Жителі Чатал-Гуюка були вмiлими землеробами, вирощували 14 видів культурних рослин, основні з яких — пшениця, ячмінь і горох. Займалися вони й скотарством та полюванням. Майстри виготовляли надзвичайно досконалі кам'яні вироби: поліровані дзеркала з обсидіану, кам'яне намисто з отворами, у які ледве проходить сучасна голка. Було розвинуте ткацтво. Гідний подиву майстерний дерев'яний посуд, яким ко-

ристувалися жителі Чатал-Гююка. У похованнях знайдено косметичні лопатки, кам'яні дзеркала, мушлі, у яких зберігалися косметичні речовини, фарба для вій і брів, корзинки з рум'янами тощо.

Усе це свідчить про досить високий рівень життя населення міста.

3. Виникнення найдавніших цивілізацій

Розповідь учителя

Розвиток землеробства й скотарства, поява ремесел, будівництво найдавніших міст свідчать про те, що людина стала активно перетворювати природу. Вона почала створювати штучне середовище проживання. Організація життя суспільства стала більш складною. З'явилися люди, які управляли іншими людьми. Приблизно в середині IV тис. до н. е. почався перехід людства від первісності до цивілізації. Показниками цього переходу було виникнення перших держав, розвиток міст, писемності, нових форм релігійного й культурного життя.

Робота з термінами та поняттями

Цивілізація (від латин. *civilis* — громадянський, міський, державний) — це більш високий ступінь розвитку людського суспільства, наступний після первісного. Цивілізація протилежна неорганізованому, дикому стану життя, грубій поведінці людини, що не рахується з іншими.

Навколо перших міст поступово об'єднувалися общини для спільного вирішення економічних проблем — проведення сільськогосподарських робіт, будівництва каналів і гребель, спорудження палаців і храмів. Об'єднувала їх і потреба протистояти зазіханню сусідніх общин на їхні родючі землі й пасовища.

З об'єднанням общин і зосередженням у містах великої кількості людей з'явилася потреба в нових способах управління й певних правилах (законах), які б упорядковували життя суспільства, що значно ускладнилося. З-поміж людей, наближених до старійшин і вождів, виокремилися групи людей, обов'язком яких було управляти містом, збирати податки, керувати військом, організовувати будівництво каналів, храмів, палаців.

До влади в містах прийшли найсильніші й найбагатші старійшини та племінні вожді. Їхня влада вже спиралася не тільки на авторитет, але й на військову силу.

Отже, уже в епоху міді й бронзи давні міста разом із територіями навколо них у місцях розвинутого землеробства, скотарства й металургії набули перших ознак державності. Вони мали: верховну владу в особі царя; військо; групу людей, що займалися виключно організацією життя міста (тобто тих, кого сьогодні називають чиновниками); певну територію, яку вони вважали своєю й кордони якої захищали. Із розширенням території найбільші й найсильніші міста перетворилися на економічні, військові та управлінські центри могутніх держав стародавнього світу.

Робота з термінами та поняттями

Держава — спосіб організації суспільного, економічного та культурного життя народу.

Таким чином, у результаті тривалого розвитку стародавні народи створили на своїх землях великі організовані співтовариства з високорозвиненою культурою та релігією, які називають цивілізаціями. Історію стародавнього світу можна представити як співіснування та зміну різних цивілізацій. Дослідження вчених показали, що найдавніші цивілізації зародилися в долинах найбільших річок. Сюди, до родючих долин Нілу, Євфрату, Тигру, Інду та Хуанхе, спрямовувалися великі маси людей. Вони створювали на їх берегах свої міста й поселення, які потім об'єднувалися в держави.

Незважаючи на великі відстані й відмінності в розвитку, давні цивілізації були пов'язані між собою. Їх взаємодії зумовили певну єдність стародавнього світу при існуванні різних цивілізацій і культур.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів дидактичної гри «Чиста дошка».

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чому бронзу називають штучним металом?
2. Коли відбувся перший суспільний поділ праці?
3. Як називалися перші міста на землі?
4. Де зародилися перші цивілізації?
5. Якими є ознаки переходу людства до цивілізації?
6. Що таке держава?
7. Як зміни в житті людства відбулися в період енеоліту та бронзової доби?
8. Що спричинило виникнення перших міст? Чим перші міста відрізнялися від поселень перших землеробів і скотарів?
9. Що сприяло суспільним поділам праці?
10. Чому, на вашу думку, саме в долинах великих річок виникли перші держави?
11. Як ви розумієте вислів «перехід від первісності до цивілізації»?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творчі завдання.
 - 1) Підготуйте есе за темою «Основні віхи на шляху людства до цивілізації».
 - 2) Зробіть малюнок, зобразивши світі первісності та цивілізації.
3. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання за розділом «Життя людей за первісних часів». Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченого розділу.

УРОК № 10

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за розділом «Життя людей за первісних часів».

Мета: узагальнити й оцінити знання, уміння, навички, набуті учнями впродовж вивчення розділу; удосконалювати набуті вміння та навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта за темою, завдання для проведення узагальнення й тематичного оцінювання знань.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Розв'язування кросвордів і ребусів

Учні розв'язують кросворди й ребуси, підготовлені своїми товаришами.

Запитання та завдання для узагальнення

1. Поясніть значення термінів і понять «історія стародавнього світу», «історичні джерела», «археологія», «антропогенез», «стоянка», «релігія», «сім'я», «рід», «плем'я», «союз племен», «родова община», «сусідська община», «народні збори», «рада старійшин», «вождь», «державна», «цивілізація».
2. Виконайте завдання за історичною картою.
 - 1) Позначте місця найважливіших для антропогенезу знахідок решток найдавніших людей.
 - 2) Позначте стоянки давніх людей на території України (Королеве, Кирилівська, Мізин, Межиріч, Киїк-Коба, Амвросіївка тощо).
 - 3) Покажіть територію розселення племен трипільської культури. Позначте поселення Трипілля, Кукутені, Майданецьке, Тальянки, Доброводи.
3. Складіть розповідь за темою «Головні винаходи людства доби кам'яного й мідно-бронзового віку».
4. Які труднощі доводилося долати людині кам'яного віку, щоб пристосуватися до навколишнього середовища? Як вона вирішувала ці проблеми?
5. Поясніть, завдяки чому людству вдалося вижити в період зледеніння. Складіть коротку розповідь про життя людей тієї доби.

3. Як називається перший механічний пристрій для полювання?
А гарпун
Б спис
В лук і стріли
Г ніж
4. Укажіть, який перший штучний матеріал винайшло людство.
А тканина
Б кераміка
В бронза
Г борошно
5. У який археологічний період з'явилася «людина розумна»?
А палеоліт
Б мезоліт
В неоліт
Г енеоліт
6. Власність у родовій общині була:
А спільною
Б приватною
В особистою
Г державною
7. Що використовували первісні люди для обробітки землі?
А мотики
Б гарпуни
В спис
Г серп
8. Укажіть назву археологічної культури, якою представлені перші землероби на території України.
А дніпро-донецька
Б буго-дністровська
В середньостогівська
Г ямна
9. Що вчені називають першим суспільним поділом праці?
А відокремлення скотарства від землеробства
Б відокремлення ремесла від землеробства
В відокремлення торгівлі від ремесла
Г відокремлення землеробства від збиральництва
10. Із чого виготовляли знаряддя праці первісні люди (виберіть три правильні відповіді)?
1 дерево
2 залізо
3 камінь
4 пісок
5 кістки тварин
6 глина
7 рослини

11. Установіть хронологічну послідовність етапів формування людини сучасного типу.
- А австралопітек
 - Б неандерталець
 - В дріопітек
 - Г пітекантроп
12. Установіть відповідність між винаходами та періодами давньої історії.
1 колісниця	А палеоліт
2 лук і стріли	Б мезоліт
3 релігія	В неоліт
4 кераміка	Г енеоліт
	Д бронзовий вік

III ВАРІАНТ

1. У який період первісної історії людина опанувала вогонь?
- А палеоліт
 - Б мезоліт
 - В неоліт
 - Г енеоліт
2. Хто був першовідкривачем найдавнішої людини?
- А Ч. Дарвін
 - Б В. Хвойка
 - В Л. Лікі
 - Г Г. Чайлд
3. Культ матері-землі був притаманний племенам, що займалися переважно:
- А збиральництвом
 - Б полюванням
 - В скотарством
 - Г землеробством
4. Укажіть правильне визначення терміна «археологія».
- А наука про минуле, що займається вивченням матеріальних залишків діяльності людей
 - Б наука, що вивчає минуле людського суспільства
 - В наука, що займається теоретично-порівняльним вивченням культур різних народів
 - Г наука, що займається описом культур різних народів
5. У який період давньої історії людина навчилася свердлити, шліфувати, пиляти камінь?
А палеоліт	Б мезоліт
В неоліт	Г енеоліт
6. Як учені називають місця, де зупинялися первісні люди?
А поселення	Б стоянки
В зупинки	Г могильники

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

У результаті вивчення першого розділу курсу історії ви розпочали знайомство з минулим людського суспільства в стародавні часи. Сьогодні на уроці ви узагальнили набуті знання, оцінили рівень своїх умінь та навичок. Це дасть вам можливість виявити свої недоліки в навчанні, щоб подолати їх у майбутньому.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Повторіть матеріал про основні досягнення, здійснені людством за доби первісності.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення або презентацію про природно-географічні умови Єгипту.

УРОК № 11

Тема. Заняття населення Стародавнього Єгипту.

Мета: познайомитися з періодизацією історії Стародавнього Єгипту; визначити особливості впливу природно-географічних умов на розвиток єгипетської цивілізації; охарактеризувати господарське та повсякденне життя стародавніх єгиптян; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «Раннє царство», «Давнє царство», «Пізнє царство», «іригація», «шадуф»; розвивати вміння працювати з історичною картою; виховувати інтерес до минулого людства.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Єгипет», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: Раннє царство, Давнє царство, Пізнє царство, іригація, шадуф.

Основні дати: друга половина IV тис. до н. е. — кінець VI ст. до н. е. — історія Стародавнього Єгипту.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель привертає увагу учнів до назви розділу II у підручнику — «Цивілізації Стародавнього Сходу», інформує їх про початок вивчення другої теми курсу, форми та методи роботи, проведення практичного заняття, уроку узагальнення й тематичного оцінювання тощо. Після цього оголошує тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які регіони світу стали центрами виникнення землеробства?
2. Що таке цивілізація?

3. Де виникли перші міста?
4. Чому розвиток ремесла обумовлює виникнення обміну й торгівлі?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»*

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів під час розгляду нового матеріалу.

1. Періодизація історії Стародавнього Єгипту

Розповідь учителя

Під історією Стародавнього Єгипту мається на увазі історія єгипетської цивілізації від часу зародження в Єгипті державності, яке відбулося в другій половині IV тис. до н. е., до падіння незалежності Єгипетської держави наприкінці VI ст. до н. е., коли Єгипет був включений до складу Перської держави. Історію Стародавнього Єгипту поділяють на такі періоди:

- I. **Додинастичний період.** Він охоплював час від появи перших землеробів у долині річки Ніл до створення верхньоєгипетського й нижньоєгипетського царств. У цей період відбувається розклад родоплемінних відносин, з'являється соціальна диференціація, створюються елементи іригаційної системи, формуються перші державні утворення — номи.
- II. **Період Раннього царства.** Правління I—II загальноєгипетської династії. Утворення єдиної Єгипетської держави (XXXI—XXIX ст. до н. е.).
- III. **Період Давнього царства.** Правління III—VI династій (XXVIII—XXIII ст. до н. е.).
- IV. **Перехідний період.** Правління VII—X династій (XXIII—XXI ст. до н. е.). Розпад єдиної Єгипетської держави на окремі номи.
- V. **Період Середнього царства.** Відродження централізованої Єгипетської держави. Правління XI—XIII династій (середина XXI—XVIII ст. до н. е.).
- VI. **Другий перехідний період.** Правління XIV—XVII династій (кінець XVIII — початок XVI ст. до н. е.). Ослаблення Єгипту. Народні повстання. Захоплення Єгипту гіксосами.
- VII. **Період Нового царства.** Розквіт єгипетської цивілізації. Правління XVIII—XX династій (XVI—XI ст. до н. е.). Створення Єгипетської імперії.
- VIII. **Період Пізнього царства.** (Правління XXI—XXX династій, XI—IV ст. до н. е.). Занепад Єгипту. Завоювання Єгипту Персією та включення його до складу Перської держави.

* Правила гри наведені в розробці уроку № 8.

2. Природа й населення Єгипту

Повідомлення та презентації учнів

Учні виступають із повідомленнями та презентаціями, підготовленими до уроку. Учитель систематизує й доповнює виступи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Єгипет розташований у Північно-Східній частині Африканського континенту. Його територію омивають Середземне й Червоне моря. Клімат країни спекотний. Вдень стояла неймовірна спека, температура повітря рідко опускалася нижче за +25°C. Ночі ж, навпаки, були холодними, а інколи навіть морозними. Більшу частину території Стародавнього Єгипту займали пустелі: Лівійська, Нубійська та Сахара. Стародавні єгиптяни за червоний колір пустель називали ці землі «Де-Шерет», тобто «червона земля». Серед розпечених пісків зустрічалися оази — місце в пустелі, де є рослинність і вода.

Із півдня на північ територією Єгипту протікає Ніл, що є найдовшою річкою світу. Вона починається в горах Центральної та Східної Африки та несе свої води до Середземного моря. Гирло Нілу розділяється на велику кількість маленьких річок-рукавів, що утворюють трикутник. Греки назвали його за виглядом своєї букви «Δ» — дельта.

Землі в дельті річки називають Нижнім Єгиптом. Вище за течією простягається Верхній Єгипет.

Усе життя в Стародавньому Єгипті було підпорядковано Нілу та повністю залежало від нього. Саме тому греки влучно назвали Єгипет «даром Нілу». Але без наполегливої праці людей навряд чи цей дар був використаний.

У червні вода в Нілі починала поступово прибувати. Виходячи з берегів, річка затоплювала рівнинні землі. Потужний водний потік змивав усе на своєму шляху. Змінювався й колір води. Спочатку він був зеленим від водоростей, а потім ставав яскраво-червоним від ґрунтів, які траплялися на шляху річки.

У цей час річка оживала. Посеред води з'являлися цілі ліси тростини — папірусу, прилітала велика кількість птахів.

Цікаво знати

Папірус відіграв велику роль у житті єгиптян. У його заростях водилося багато птахів, звірів. Зі зв'язок папірусу виготовляли човни. Використовували його і в будівництві. Зі спеціально оброблених стебел папірусу виготовляли матеріал для письма, який схожий на папір. Його також називають папірус. Із настанням осені вода в річці починала спадати, і до листопада Ніл входив у свої береги. У місці, де перебувала вода, залишався родючий намул, який і дав назву життєдайній долині Нілу — «Та-Кемет» («чорна земля»).

Після повені погода впродовж кількох місяців залишалася стійкою та сприяла розвитку рослин.

Пращури сучасних єгиптян, які прийшли в долину Нілу за часів неоліту — понад 6500 років тому (у V тис. до н. е.), привели із собою одомашнених вівцю й козу. На відміну від найдавніших жителів долини, які збирали дикий ячмінь, вони почали вирощувати пшеницю. Вирощували давні землероби й фінікові пальми, виноград, льон. Із часом одомашнили качок, гусей, велику рогату худобу.

Робота з документом

ДЮДОР СИЦИЛІЙСЬКИЙ ПРО ПРИРОДУ ЄГИПТУ

...Єгипет простягається на південь... Із заходу він захищений Лівійською пустелею, у якій водиться величезна кількість диких звірів і яка тягнеться на великі відстані; відсутність води та будь-якої їжі робить подорож через неї не лише тяжкою, а й справді небезпечною. Із півдня такий самий захист йому дають нільські пороги та прилеглі гори. Тому ні плити річкою, ні подорожувати суходолом практично неможливо, не маючи царських або подібних до них запасів. Із частин країни, що звернені на схід, одні захищені річкою, інші — оточені пустелею та болотистими місцинами, які мають назву «прірви»... Четвертий бік країни омиває... Єгипетське море...

Запитання до документа

- 1) Які географічні об'єкти, за словами історика, захищають Єгипет?
- 2) Що було необхідне мандрівникові, щоб здійснити подорож до Єгипту?

Поступово люди навчилися не лише обробляти землю, але й зрошувати свої поля водою з Нілу та відводити зайву воду під час повеней. Населення річкової долини процвітало, кількість жителів поступово зростала. Надлишок продуктів харчування надавав можливість розвивати ремесла. Певна частина людей уже могла не займатися землеробством, а виготовляти знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, одяг, споруджувати будівлі різного призначення. Розвиток ремесел став поштовхом до розвитку торгівлі. Вона спонукала єгиптян вирушати на пошуки невідомих земель для збуту своєї продукції.

3. Повсякденне та господарське життя єгиптян

Колективна робота з підручником

Учитель доручає учням самостійно опрацювати відповідний матеріал параграфу та у вигляді плану визначити особливості повсякденного та господарського життя стародавніх єгиптян. Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Основою багатства Єгипту було сільське господарство. Але землеробство єгиптян цілком залежало від розливів Нілу. Щоб раціонально використовувати його позитивний вплив, єгиптяни навчилися приборкувати річку за допомогою дамб (земляних насипів) і каналів. Дамби стримували води під час сильних розливів, а канали підводили воду до ділянок

землі, на які не поширювався розлив. Це давало змогу розширити територію, придатну для землеробства.

☑ Робота з термінами та поняттями

Іригація (від латин. *irrigatio*) — зрошування. У Стародавньому Єгипті люди будували великі іригаційні споруди (дамби, канали, водосховища) для регулювання розливів Нілу та використання його вод із метою штучного зрошення полів.

Перші відомості про канали датуються ХХІІ—ХХІ ст. до н. е. Найдовший із них сягав 2 тис. км. Відвойовувати землю в пустелі єгиптянам допомагали нескладні механізми.

Для підняття води на підвищені ділянки від XV ст. до н. е. єгиптяни почали використовувати так званий шадуф. Цей пристрій був схожий на «журавель» біля колодязя в українських селах. Від IV ст. до н. е. вже застосовували спіральні гвинти в циліндрі, які піднімали воду. Пізніше цей пристрій дістав назву «Архімедів гвинт». Згодом засобом для піднімання води служило механічне колесо.

☑ Цікаво знати

Рік у єгиптян поділявся на три пори по чотири місяці. Сезон розливу (19 липня — середина листопада) — «ахет», потім сезон звільнення від води (середина листопада — середина березня) — «перет» і сезон «шему» — збирання врожаю (середина березня — 19 липня).

☑ Робота з документом

ІЗ МОЛИТВИ СТАРОДАВНІХ ЄГИПТЯН ДО НІЛУ

...Слава тобі, Ніле, що приходиш у мирі. Щоб дати життя Єгипту... твої хвилі розливаються по садах, які створило сонце, ти втамовуєш усе, що прагне небесної вологи; коли ти спустишся на землю, їй бог дає зерно та закипають роботи в майстернях. Ти — творець пшениці і ячменю, тобою тримаються храми...

Запитання до документа

Чому стародавні єгиптяни зверталися з молитвами до Нілу та називали його «творцем пшениці і ячменю»?

Обробіток землі був для єгиптян настільки важливим, що оранку в листопаді, коли вода спадала, починав особисто фараон. Спочатку землю обробляли примітивним плугом. Потім її розпушували мотикою, а грудки розбивали дерев'яним молотом. Мотики виготовляли з дерева, пізніше — із металу. У дельті зерно висівали безпосередньо в намул, потім виганяли худобу, яка втоптувала його.

Урожай збирали у березні-квітні за допомогою серпа. Колоски зрізали посередині стебла та в'язали у снопи. На току тварини (вівці чи віслюки) копитами обмолочували колоски. Частина обмолоченого зерна залишалася в тих, хто обробляв землю, а інша до наступного року зберігалася в храмах і царських зерносховищах для майбутнього посіву.

Запаси використовували для їжі, якщо рік був неврожайний. Єгиптяни вирощували ячмінь, льон, пшеницю, часник, огірки. Із пшениці випікали хліб і готували пиво. Вирощували стародавні єгиптяни також виноград та садові культури. Центрами виноградарства й виноробства були дельта Нілу та оази. Виготовляли єгиптяни біле й червоне вина, у які додавали мед і спеції. Невтомна праця людей і Ніл робили Єгипет житницею Стародавнього Сходу, а згодом усього Середземномор'я.

Ремесло досягло значного розвитку вже за доби Давнього царства. Про це свідчать малюнки в єгипетських пірамідах, на яких зображені столяри, каменярі, шевці, ткачі, ковалі, гончарі, та вироби давніх майстрів, знайдені археологами.

Праця ремісників була спрямована на задоволення повсякденних потреб як багатих, так і незаможних єгиптян.

Давнім видом ремесла було ткацтво. Найвищого розвитку ткацтво набуло за доби Нового царства. У цей час єгиптяни навчилися виготовляти високоякісні тканини з льону та фарбувати їх. Одяг робили тільки з лляних тканин. Інші матеріали вважалися нечистими. Поширеними кольорами були червоний, синій, зелений, однак улюбленим кольором залишався білий.

Високого рівня в Стародавньому Єгипті досягло гончарство. Для виробів із глини використовувався гончарний круг. Готові вироби просушували та прикрашали малюнками. Закінчувався процес випалюванням у цегляних печах.

Єгиптяни вміли гарно обробляти камінь, дерево. Згодом навчилися виготовляти скло та обробляти й плавити метали (мідь, олово, золото, а згодом і бронзу). Ремісничі інструменти були різноманітні, але завжди прості. Найбільш складними вважалися теслярські й столярні інструменти. Також із бронзи єгиптяни виготовляли й інструменти для проведення хірургічних операцій.

Дельта Нілу була місцем, де вирувало життя різноманітних диких тварин і птахів. Це створювало основу для розвитку полювання. Найпоширенішою зброєю був великий лук. Для полювання на крокодилів і бегемотів застосовували багри.

Крім м'яса диких тварин і птиці, цінним джерелом харчування єгиптян була риба. У водах Нілу водилися сом, окунь, кефаль, короп, вугор тощо. Але в деяких номах певні види риб було заборонено їсти, бо їх вважали священними. Інколи це призводило до військових конфліктів із номами, де цю рибу вживали. Для рибальства жителі долини Нілу використовували різні знаряддя. У гробницях знайдено зображення сцен риболовлі сітками, звичайними гачками, гарпунами тощо.

Єгиптяни будували маленькі човни з папірусу та великі баржі, що перевозили кам'яні брили масою кілька сотень тонн. Із часом вони, опанувавши мистецтво будувати великі кораблі, що рухалися за допомогою вітрил і весел, навчилися плавати у відкритому морі.

Ніл був шляхом, який поєднував усі частини країни та допомагав спілкуватися із сусідами.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

ВАРІАНТ 1

Перевірка результатів виконання учнями завдань до дидактичної гри «Шість запитань».

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Де розташований Єгипет? Як називали єгиптяни свою країну?
2. Які природно-кліматичні умови вплинули на зародження цивілізації в Єгипті?
3. Що було основою господарства Стародавнього Єгипту?
4. Коли в Єгипті з'явилися перші землероби?
5. Які пристрої використовувалися для штучного зрошення полів?
6. Які ремесла були поширені в Стародавньому Єгипті?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно визначити основні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте розповідь про життя й заняття давньоєгипетського селянина або ремісника.

УРОК № 12

Тема. **Утворення Давньоєгипетської держави.
Давньоєгипетське суспільство.**

Мета: скласти уявлення про процес утворення держави в Стародавньому Єгипті; характеризувати владу й суспільство Стародавнього Єгипту; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «ном», «державна», «податки і повинності», «фараон», «чиновник», «жрець»; розвивати вміння виділяти з матеріалу факти для характеристики верстви населення; виховувати інтерес до минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Єгипет», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: ном, держава, податки і повинності, фараон, чиновник, жрець.

Основні дати: близько 3000 р. до н. е. — заснування Давньоєгипетської держави.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Розкрийте взаємозв'язок між природними умовами Стародавнього Єгипту та заняттям населення.
2. Чому колір води в Нілі під час повеней змінювався?
3. Як і для чого єгиптяни будували іригаційні споруди?
4. Давньогрецький історик Геродот називав Єгипет даром Нілу. Чи є підстави для такого твердження? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Чому єгиптяни отримували великі врожаї зерна й овочів?
6. Опишіть, як стародавні єгиптяни обробляли землю.
7. Один із давньогрецьких учених зазначив: «Єгипет з усіх сторін укріплений самою природою». Чи справедливе таке зауваження?
8. Скільки часу минуло від появи перших землеробів на берегах Нілу до створення перших держав?
9. Чому спосіб обробітку землі в єгиптян впродовж багатьох тисячоліть залишався незмінним і простим? Поясніть.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке держава? Які держави ви знаєте?
2. Чим держава відрізняється від країни?
3. Як і чому, на вашу думку, утворюються держави?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Хто останній — той перемагає»*

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів під час розгляду нового матеріалу.

1. Об'єднання Верхнього та Нижнього Єгипту

Розповідь учителя

Тяжка праця в умовах спекотного клімату й щорічних розливів Нілу потребувала великих зусиль тисяч єгиптян. Поступово племінні вожді землеробських общин об'єднали під своєю владою населення окремих частин Єгипту. Це спричинило виникнення в долині Нілу в V тис. до н. е. перших невеликих держав — номів. Їх у різні часи існувало від 26 до 42. Кордони цих невеликих держав визначалися зрошувальними каналами. Номи розташовувалися уздовж Нілу, один за одним.

Номи Верхнього Єгипту простягалися від першого нільського порога до дельти, а номи Нижнього Єгипту — за дельтою. На чолі кожної держави стояв номарх. Він очолював ополчення, був верховним жерцем, керував будівництвом дамб і каналів.

* Умови проведення гри — див. урок № 6.

Із часом найсильніші номи перетворювалися на царства, які вели боротьбу між собою за родючі землі. Наприкінці IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті налічувалося тільки два великих царства, які об'єднали території Нижнього та Верхнього Єгипту. Кожне з них було відоме своїми священними містами Буто й Енжаб (Нехен). Царства мали власних богів — Сокола та Гадюку, а їхніми символами відповідно були квітки лотоса та папірусу. Давні держави Єгипту тривалий час ворогували між собою та боролися за владу над усією долиною Нілу.

Першим загальноєгипетським володарем, згідно з легендами, вважається Скорпіон. Він був царем Верхнього Єгипту та близько 3200 р. до н. е. об'єднав під своєю владою все населення Єгипту. Але ця держава проіснувала недовго.

Близько 3000 р. до н. е. цар Верхнього Єгипту Менес (Нармер) знову об'єднав під своєю владою обидві держави та заснував Давньоєгипетську державу, яка увійшла в історію під назвою Давнє царство. Деякі вчені вважають, що Менес і Нармер — це одна особа. На думку інших, Єгипет об'єднав спочатку Нармер, а потім закріпив одноособову владу та створив єдину державу Менес.

Столицею держави було місто, що перебувало на півночі країни, — Мен-Нефру (стародавні греки його називали Мемфіс). Жителі долини вважали, що Менес є втіленням бога та дали йому ім'я Пер-Аа («великий будинок»). Від цього слова походить назва «фараон» — титул єгипетських царів. За часів Давнього царства номи не мали самостійності, а були частинами держави (сучасною мовою — адміністративними одиницями).

Оснoву нoму, як і раніше, становила землеробська община.

2. Влада й культ фараона

Розповідь учителя

Царями Єгипту були або володарі Мемфіса, або володарі Фів — міста, яке розташовувалося на півдні. Фараон мав необмежену владу. Тільки він призначав командирів армії, окремих військових підрозділів, номархів, головних жерців храмів, а також міг засудити будь-кого до смертної кари.

Фараон мав величезну кількість слуг. Його вважали богом. Щоб підкреслити свою владу й велич, фараон носив левову шкуру замість пояса, довге вбрання, надягав на руки браслети, а на голову — біло-червону корону. Вона складалася з двох частин, які символізували владу над Верхнім (білий колір) і Нижнім (червоний колір) Єгиптом. У найурочистіші моменти фараон надягав смугасту корону — немес.

Ще одним символом влади правителя вважалася борода. Фараон носив штучну бороду, прив'язану до підборіддя. Інколи й богів стародавні єгиптяни зображали з бородами.

Кожний фараон мав п'ять імен. Їх записували в картуші. Царя називали обранцем Сонця, могутнім золотим орлом і зображали значно більшим за інших людей. Звичайні люди мали не лише вклонятися своєму володарю, але й ставали на коліна та цілувати землю, якою проходив фа-

раон. А поцілувати його ноги могли тільки найбільш наближені до правителя особи. Символом влади царя також був урей (у перекладі з єгипетської — «кобра, що стала у стійку»). Його закріплювали на головному уборі фараона. Кобра символізувала богиню Уто, яку єгиптяни вважали захисницею царів Єгипту.

Але незважаючи на обожнення фараонів і їхню всеохоплюючу владу, вони залежали від жерців храмів, свити, чиновників. Фараони могли стати жертвою придворних інтриг, їх могли підступно вбити (отруїти тощо).

Робота з термінами та поняттями

Жрець — посередник між людьми та богами, що здійснював молитви, релігійні ритуали, приносив жертви.

Династія — правителі, які походять з одного роду та передають владу в спадок.

Картуш — прикраса у вигляді щита із заокругленими кутами, на якій записували імена фараона.

Про могутність фараонів і поклоніння їм свідчить пишний поховальний обряд. Єгиптяни вважали, що після смерті фараон приєднається до богів. Ще за життя фараона вони будували місце останнього спочинку правителя у вигляді величезних пірамід. Традиція будувати піраміди проіснувала близько 1000 років. Згодом фараонів почали ховати в гробницях, які вирубували в скелях. Вони були більш забезпечені від пограбувань і розорення. Першу піраміду збудували за царя Джосера майже 5 тис. років тому. Вона була ступінчастою, нагадувала сходи. Ними після смерті цар мав піднятися в небо, до богів.

Цікаво знати

І до сьогодні достеменно невідомо, як будували піраміди. Але вчені припускають, що до початку будівництва жерці обирали місце, де мала розташовуватися споруда, окреслювали її основу. Далі розробляли план спорудження піраміди. Жерці з надзвичайною точністю орієнтували споруду за сторонами світу та здійснювали ритуал розмічання будівельного майданчика. Потім фараон проводив спеціальний ритуал і давав дозвіл на будівництво.

З усієї країни збирали сильних і молодих чоловіків. Вони працювали в кар'єрі, де готували кам'яні блоки, і на будівельному майданчику.

За свою працю робітники отримували заробітну платню із царської скарбниці й харчі. Як стародавнім єгиптянам вдалося піднімати кам'яні блоки, що важили до 30 т, на висоту понад 140 м, досі лишається загадкою.

На початку 90-х рр. XX ст. на плато Гіза, де збудовано найбільші піраміди, біля сучасного Каїра, неподалік великих пірамід археологам уперше вдалося знайти місто, де жили їхні будівельники. Тут було досліджено більше ніж сотню великих глиняних посудин, у яких пекли хліб для робітників, тисячі кісток великої рогатої худоби та риби. За підрахунками вчених, у місті жило близько 25 тис. осіб. Основна частина сезонних робітників жила в будинках-гуртожитках біля каменоломень або

безпосередньо на будові — біля піраміди. Наглядачі, майстри й ремісники, що обслуговували будівництво, жили в окремих невеликих будинках.

Усього в Єгипті відомо близько 80 пірамід. Найвідомішою та найвищою серед них є піраміда Хуфу (Хеопса), яка розташовується на західному березі Нілу. Її будівництво тривало майже 20 років, і сам фараон безпосередньо спостерігав за ним. Висота піраміди Хуфу сягала 147 м. Вона була облицьована білим, гладким каменем, що виблискував на сонці.

Донині піраміди лишаються однією з найбільших загадок історії. Якщо висоту піраміди Хуфу помножити на мільярд, то це дорівнюватиме відстані від Землі до Сонця. Якби з каміння шести найбільших пірамід виклали дорогу завширшки 6 м, то вона б сягнула 12 тис. км. Не випадково стародавні греки називали піраміди першим чудом світу.

Робота з документом

ГЕРОДОТ ПРО БУДІВНИЦТВО ПІРАМІДИ

Сама ж піраміда зроблена таким чином: за допомогою уступів, які дехто називає зубцями, а інші олтарчиками. Коли спершу її зробили такою, камені, що залишалися, почали піднімати машинами, створеними з коротких шматків дерева; камінь піднімали із землі на перший ряд уступів; коли ж камінь потрапляв на своє місце, його клали на другу машину, яка стояла на першому ряді уступів; звідси на другий ряд камінь піднімали за допомогою другої машини; бо скільки було рядів уступів, стільки було й машин... Спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того — несучі їх частини, останніми обробляли наземні й найнижчі, що лежать на землі.

Запитання до документа

Чи погоджуєтеся ви з тим, що піраміду будували саме так, як описує Геродот? Обґрунтуйте свою думку.

Деякі вчені вважають, що фараонам потрібні були не самі піраміди, а власне процес будівництва, який на довгі роки об'єднував суспільство, захищав його від розбрату, повстань та міжусобних війн.

Піраміди відрізняються своєю будовою. Вони мають різне розташування ходів, галерей та поховальних камер. Так, у піраміді Хуфу є три камери. Перша — вирубана у скелі на глибині 30 м. Вона розміщена нижче від основи й точно посередині піраміди. Друга перебуває на висоті 20 м над основою. Її площа становить майже 30 м². Цю камеру називають «заолою цариці», хоч цариця ніколи не була там похована. Третя камера розташована на висоті 42,3 м. Вона, єдина з трьох, яка була побудована, служила усипальницею царя. Її стелю утворюють дев'ять гранітних монолітів загальною масою близько 400 т. Над нею розташовані п'ять розвантажувальних камер-порожнин, які закінчуються двосхилим дахом і призначені для розподілу неймовірної ваги піраміди.

Усі три камери з'єднані коридорами-шахтами. До «зали царя» веде велика галерея. Від неї в північному й південному напрямках відходять за-

гадкові вузькі шахти завдовжки 65 м. Це «дороги», якими, за уявленням єгиптян, рухалася на небо душа царя. Шахти перекриті тонкими «дверима». Вони символізували межу між реальним і потойбічним світами.

Піраміди — унікальне творіння людських рук — стали символом Єгипту.

Спокій пірамід охороняє Великий сфінкс — гігантська фігура з тілом лева та головою людини в уборі фараона.

3. Верстви давньоєгипетського суспільства

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи факти, що характеризують становище різних верств єгипетського суспільства.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Усі жителі Єгипту мали беззаперечно підкорятися фараону. Навіть найбільш знатні з них падали перед ним на коліна та прославляли його велич словами: «Нехай вчинить повелитель так, як він побажає, бо ми дихаємо повітрям лише за його милості». Для управління країною фараон призначав головного міністра — чаті, міністрів, які керували Верхнім і Нижнім Єгиптом. Особливий міністр розпоряджався продовольчими запасами країни. Міністрам підпорядковувалася безліч чиновників різних рангів.

Чиновники управляли містами, селищами, будівельними роботами. Дуже важливою справою для чиновників був збір податків, які здавали натурою — зерном, продуктами харчування, худобою, ремісничими виробами.

Для виконання обов'язків чиновника потрібно було вміти читати і писати. Писарі в очах народу виглядали дуже важливими людьми. Їм надавалася влада на місцях. Вони мали багато обов'язків: записували рішення, прийняті фараоном, визначали рівень води в Нілі під час повені та у водосховищах. Також писці повинні були перевіряти межі полів після розливів річки, обліковувати врожай, здійснювати контроль за кількістю худоби, вина та ін. Інколи вони складали угоди, писали приватні листи, записували ритуальні слова та молитви. На їхні плечі лягало визначення та збирання податків.

Чиновники різних рівнів утворювали піраміду влади (ієрархію), на вершині якої перебував фараон.

Робота з документом

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ЧАТІ

Чаті, слухаючи у своїй залі, під час прийому повинен сидіти у високому кріслі. На підлозі має бути килим, за спиною його — подушки, подушка й під ногами. У руках у нього палиця, 40 шкіряних сувоїв законів, розгорнутих перед ним. Вельможі перед ним по обидва боки,

начальник кабінету праворуч, зліва, секретарі поруч — усі на своїх місцях. Кожен має бути вислуханий по черзі... Чаті доповідається і про фортеці півдня й півночі. Йому доповідається про все, що виходить із царського дому, та про все, що виходить із нього... Йому доповідають про свою діяльність високі чиновники. Він повинен увійти до фараона раніше за головного скарбника, який має чекати на нього біля північного фасаду... Чаті скликає місцевих чиновників і розсилає їх...

Завдання до документа

Виділіть у тексті ключові слова, що вказують на обов'язки чаті — головного міністра фараона.

Робота з термінами та поняттями

Податок — грошовий або натуральний платіж для утримання держави.

Верства (соціальний стан) населення — частина народу із чітко визначеними правами й обов'язками.

Ієрархія — поділ суспільства на верстви (соціальні стани) й підпорядкування нижчих за становищем у суспільстві вищим.

Важливу роль у житті єгипетського суспільства відігравали жерці. Вони були посередниками між людьми та богами. Майже кожне місто Єгипту мало власних богів. На їх честь будували храми, якими опікувалися жерці. Найвищою посадою вважалася посада верховного жерця — слуги бога. Ним часто був сам фараон. Наступну сходинку посідав жрець, що управляв храмами. Верховному жерцю підкорялися нижчі жерці. Вони виконували повсякденні ритуали, опікувалися станом храму та потребами богів. Серед них вирізнялися: жерці-астрономи, які спостерігали за зірками й намагалися пророкувати майбутнє; жерці, які стежили за розпорядком дня у храмі; читці, що проговорювали священні молитви; переписувачі папірусів; господарники, які опікувалися сільськогосподарськими угіддями, бібліотеками та ін.

Переважну частину жителів Стародавнього Єгипту становили вільні землероби. Вони об'єднувалися для обробітки землі, будівництва та використання зрошувальної системи, утворюючи землеробські общини. Саме землероби виконували велику кількість обов'язкових царських робіт: споруджували піраміди, палаци, гробниці. Ще одним їхнім обов'язком перед державою була служба у війську фараона. Важливою ланкою в суспільному житті були ремісники, які забезпечували жителів Єгипту всім необхідним. Армія Стародавнього Єгипту складалася із загонів піхоти та бойових колісниць. Фараони збирали військо за потребою. Військо набирали із селян. До нього потрапляв один зі ста дорослих чоловіків. Основним завданням війська була охорона кордонів країни.

За часів Нового царства армія стала професійною, її основу становили воїни, які побували в битвах і військових сутичках. За свою службу вони отримували рабів, трофеї, земельні наділи. Часто єгипетське військо посилювалося найманцями, наприклад нубійцями, які жили на півдні

держави. За Нового царства піхоту становили легко- та важкоозброєні воїни. Перші вміло орудували луком і стрілами. Другі озброювалися легким серпастим або важким прямим мечами. Поширеними були короткі списи та списи для метання — дротики. Але головною зброєю залишався лук. Єгипетська піхота мала захисні обладунки, що склалися з грубої тканини, якою обгортали тіло, шкіряних або бронзових шоломів. Тіло захищав щит, який мав заокруглений верх.

Колісничі з'явилися в Єгипті за Нового царства. Їх робили з дерева, і вони були надзвичайно легкими. Важила колісниця лише 34 кг. Отже, підняти її могла навіть одна людина.

На колісничі розміщувалося два воїни. Один управляв нею, а другий стріляв із лука, кидав дротики або застосовував меч чи сокиру. На правій руці візника був закріплений щит, який захищав і його, і воїна. Візник мав шолом і довгий плащ із бронзовими накладками. Воїн був прив'язаний до колісничі шкіряними поясами, і тому обидві руки його лишалися вільними для ведення бою. Найбільш розкішною завжди була бойова колісниця фараона. Її розписували яскравими фарбами на золотому тлі.

Для захисту кордонів країни будували фортеці. Єгипетські фортеці мали форму кола, квадрата або прямокутника та захищалися ровами. Поряд із мурами будували башти з майданчиком для воїнів. Одним із прикладів інженерного мистецтва стародавніх єгиптян є фортеця Абідос у Верхньому Єгипті. Вона мала форму прямокутника зі сторонами 125 і 68 м. Висота мурів сягала 11 м, а товщина становила 2 м.

Рабів називали «живі мертві», або «живі для вбивства». Така назва говорить про те, що спочатку це були переважно військовополонені. Рабами також могли стати збіднілі селяни за борги (на певний час) і злочинці. Здебільшого рабів використовували на важких земляних роботах, копальнях, будівництві. Рабство не було позитивним. Раби-іноземці могли здобути свободу, вступивши до армії. Єгипетські селяни, які потрапили в рабство за борги, ставали вільними, відпрацювавши їх. Рабів порівняно з усім населенням Єгипту було небагато. Лише в одну добу розвитку країни — період Нового царства — вони відігравали помітну роль у житті суспільства.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Проведення дидактичної гри «Хто останній — той перемагає», з умовами якої учні були ознайомлені на початку уроку.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Коли відбулося об'єднання Єгипту в єдину державу?
2. Як у символах влади фараона було відображено об'єднання Єгипту?
3. Що таке піраміди?
4. Опишіть внутрішню будову піраміди Хуфу.

5. Назвіть основні верстви єгипетського суспільства.
6. Хто такий фараон? Як він управляв країною?
7. Чим у Стародавньому Єгипті займалися жерці?
8. Якими були основні обов'язки писця.
9. Із яких частин складалася єгипетська армія?
10. Яка верства суспільства займала найнижчу сходинку єгипетського суспільства?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення або презентацію за темою «Єгипетські піраміди — одне із семи чудес стародавнього світу».

УРОК № 13

Тема. **Розвиток та занепад Єгипетської держави.**

Мета: характеризувати зміни в Стародавньому Єгипті в період розквіту; визначати напрямки завоюницьких походів фараонів доби Нового царства; пояснювати причини занепаду Єгипту в II тис. до н. е.; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «гікосо», «світова держава», «реформи Ехнатона», «народи моря»; розвивати вміння використовувати історичну карту як джерело знань; виховувати інтерес до минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Єгипет», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: гікосо, світова держава, реформи Ехнатона, народи моря.

Основні дати: перша половина XVI ст. до н. е. — початок перетворення Єгипту на «світову державу»; 332 р. до н. е. — завоювання Єгипту Александром Македонським.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

- Дидактична гра «Снігова куля»**

Правила гри. Перший учасник називає історичний факт, дату, термін тощо, що стосується теми уроку (наприклад «фараон»). Кожний наступний учасник гри має повторити всі слова, які називали його попе-

редники, і додати своє. З рештою утворюється досить довгий змістовий ланцюжок. Якщо учасник припускається помилки або робить довгу паузу, він вибуває з гри. Переможцем стає учень, який побудував найдовший змістовий ланцюжок. Для більш організованого проведення гри краще залучати не весь клас, а обрати декілька учнів. Доцільно також визначити журі з кількох учнів, що слідкуватимуть за правильністю складання ланцюжків учасниками гри.

Гра дозволяє учням у доступній і цікавій формі запам'ятати або повторити історичні факти, дати, терміни тощо.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Якими були причини об'єднання Єгипту в єдину державу?
2. Чому стародавні греки називали піраміди чудом світу?
3. Охарактеризуйте структуру єгипетського суспільства. Чому структура суспільства нагадує вигляд піраміди?
4. Як ви розумієте грецький вислів: «Усе боїться часу, а час боїться тільки пірамід»?
5. Складіть розповідь за однією з тем: «Фараон — правитель Стародавнього Єгипту», «На службі у фараона», «Житель Стародавнього Єгипту».
6. Порівняйте владу фараона та вождя племені в первісні часи.
7. Що спонукало стародавніх єгиптян докладати неймовірних зусиль, використовувати величезні ресурси для будівництва великих пірамід?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. На які періоди поділяється історія Стародавнього Єгипту?
2. Із якою метою правителі держав здійснювали воєнні походи?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Від Давнього до Нового царства

Розповідь учителя

(Учитель супроводжує свою розповідь роботою з картою.)

Фараони Давнього царства, щоб домогтися прихильності жерців і показати свою велич, щедро роздавали землі храмам і знаті. Із часом окремі номархи не поступалися багатством перед фараонами та прагнули самостійної влади. Влада фараонів ослабла. Колись всемогутні, володарі Єгипту гинули від змов. Так, лише у 2173 р. протягом 70 днів у Єгипті змінилося 70 фараонів. У державі запанувало безладдя. Занепали іригаційні споруди, квітучі лани перетворилися на хащі та болота. Вирували голод і хвороби. Знедолене населення повставало.

Минуло майже 200 років, перш ніж єгиптянам удалося знову об'єднати країну й відновити сильну владу фараонів.

Із правління Ментухотепа II розпочалася доба Середнього царства, яка тривала 400 років. Проте Єгипетська держава не була міцною. Окремі номи час від часу виказували непокору фараонам. Тому коли до Єгипту вдерлися кочові племена гіксосів з Аравійського півострова, фараони не змогли протистояти навалі. Гіксоси захопили східну частину дельти, де заснували власну столицю — Аваріс. До середини XVII ст. до н. е. їхня влада поширювалася майже на весь Єгипет (крім Фів), вони заснували власні династії правителів держави. Панування гіксосів тривало більше ніж 100 років.

Єгипетські фараони, які зберегли свою владу у Фівах, вели з гіксосами тривалу боротьбу, що завершилася перемогою єгиптян. На трон зійшов Яхмос I (1552—1527 рр. до н. е.). Із його правління розпочався період Нового царства (1552—1069 рр. до н. е.).

Фараон Яхмос I правив протягом 25 років. За цей час йому вдалося об'єднати під своєю владою звільнену від гіксосів країну. Завдяки його успішним військовим походам Єгипет поступово перетворювався на могутню «світову державу».

Фараони, які правили в період Нового царства, відіграли значну роль в історії Єгипту, про що свідчать численні монументи, збудовані на їхню честь. На єгипетському престолі перебували не лише чоловіки, але й жінки.

Однією з найвідоміших єгипетських цариць була **Хатшепсут** (1490—1468 рр. до н. е.), красою якої захоплювалися всі, хто хоч раз бачив її. Хатшепсут була мачухою Тутмоса III. Вона царювала впродовж 21 року як регент (тобто тимчасовий правитель) при малолітньому пасинкові. Хатшепсут прославилася припиненням воєн, будівництвом храмів та організацією морської експедиції за парфумами у глиб Африканського континенту.

Тутмос III (1490—1436 рр. до н. е.), що взяв владу до своїх рук після смерті Хатшепсут, навпаки, був великим воїном. За його правління були здійснені найбільші завоювання.

Найвизначнішою його перемогою стала битва при Мегіддо над ханаанськими царями. Його успішні військові походи перетворили Єгипет на одну з наймогутніших держав стародавнього світу. Тутмос, а згодом його нащадки завоювали сусідні країни: Палестину, Сирію, Фінікію, Нубію.

Із навколишнього світу до Єгипту стікалися величезні багатства. Щороку завойовані країни сплачували фараону данину. Розкішні дарунки надсилали й незалежні держави, боячись фараонів. Тисячі полонених зганяли на примусові роботи в Єгипті. У цей час ведеться грандіозне будівництво нових храмів і палаців.

Робота з документом

НАПИС ТУТМОСА III У ХРАМІ АМОНА-РА У ФІВАХ

Його величність вирушив на золотій колісниці, прикрашеній своєю бойовою зброєю... І вороги побачили, що його величність здолає їх, і бі-

гли стрімголов у Мегіддо з обличчями, сповненими страху. Вони кинули своїх коней і свої золоті й срібні колісниці, і їх втягували за допомогою одягу в це місто... І ось, якби військо його величності не мало наміру пограбувати майно ворогів, воно б заволоділо Мегіддо цієї ж миті...

Тоді були захоплені їх коні і їхні золоті та срібні колісниці... Їх ратники повалені, а переможне військо рахує своє надбання...

Запитання до документа

Що сталося біля Мегіддо? Про що жалкував Тутмос III?

2. Реформи Ехнатона

Розповідь учителя

У військових походах висунулася нова знать. Вона вийшла з хоробрих військових ватажків, відданих фараону. За вірну службу фараон дарував їм землю, рабів, ділився награбованим багатством. За походженням вони були простими людьми. Це викликало невдоволення старої знаті та жерців, адже ті втрачали свій вплив на фараона й справи країни.

Аби здолати опір старої знаті й жерців, фараон **Аменхотеп IV** (1353—1336 рр. до н. е.) здійснив реформи.

Робота з термінами та поняттями

Реформа — перебудова, зміна якихось сторін суспільного життя, яка не знищує повністю основ чинного ладу.

Постать в історії

Аменхотеп IV став фараоном, коли йому виповнилося 17 років. Його батьками були цар Аменхотеп III та цариця Тія. Дружину Аменхотепа IV Нефертіті («Красуня прийшла» — так перекладається її ім'я) вважали однією з найвродливіших жінок Єгипту.

Аменхотеп IV вирішив змінити релігійні звичаї в суспільстві. Єгиптянам було наказано поклонятися єдиному богові в образі сонячного диска — Атонові. Фараон змінив своє ім'я на Ехнатон і переніс столицю з Фів до Ахетатона.

Проголошення єдиного бога особливо вороже зустріли жерці храмів бога Амона, якому найбільш поклонялися єгиптяни. Реформи Ехнатона не тільки позбавляли їх впливу на фараона та суспільство, але й прибутків від храмових господарств.

Єдиний культ Атона проіснував лише до смерті фараона.

Після смерті Аменхотепа IV жерці, прикриваючись ім'ям малолітнього фараона Тутанхамона, перенесли столицю назад, до Фів, а ім'я царя-реформатора стерли з усіх написів (це було найстрашнішою карою для єгиптянина).

Цікаво знати

Тутанхамону не вдалося уславитися своїм правлінням, адже помер він рано — у віці 18 років. Але на нього чекала посмертна слава.

У 1922 р. англійський археолог Говард Картер віднайшов гробницю Тутанхамона. Вона вразила світ своїми скарбами. Лише золоті речі важили 600 кг. Археологи розбирали їх протягом п'яти років. Гробниця фараона складалася з кількох кімнат, у яких було знайдено: колісницю, меблі, скрині з речами, таці з харчами, бутлі з вином, модельки човнів, близько 500 скульптурок богів, фараонів, прикраси, зброю тощо. Мумія фараона перебувала в декількох домовинах. Перша була повністю золотою. Верхню частину мумії прикривала золота маска вагою 10 кг. Усі речі виконано з високою художньою майстерністю. Зараз вони є важливими експонатами Каїрського музею.

3. Війни Рамзеса II Великого з хетами

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал параграфу й визначають за картою атласу напрямок військових походів Рамзеса II.

Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Реформа, не підтримана населенням країни, знову ослабила владу фараона. Цим скористалися підкорені Єгиптом народи, які зробили спробу звільнитися, а також Хетська держава, яка намагалася забрати в Єгипту його володіння в Палестині та Сирії. Зрештою це призвело до тривалої війни між двома могутніми державами.

Хети — це індоєвропейські племена, які завоювали більшу частину Малої Азії та в XVII ст. до н. е. об'єдналися в Хетське царство. Хети раніше за інші народи почали використовувати залізо. Завдяки залізній зброї та обладункам вони змогли захопити значні території й наблизитися до володінь Єгипту. Найбільшої могутності хети досягли в XIV—XIII ст. до н. е.

Перше зіткнення з могутнім ворогом відбулося під час походу фараона Рамзеса II в Палестину.

Постать в історії

Рамзеса II (1304—1236 або 1289—1224 рр. до н. е.) називають єгипетським велетнем, оскільки зріст царя становив аж 2 м 10 см. Він прожив 90 років, 65 із яких був фараоном Єгипту. Він особисто брав участь у битвах, проявляючи дива мужності й сили. Рамзес не тільки воював, але й збудував нову столицю. Своє ім'я він увічнив у багатьох написах і декількох тисячах гігантських скульптур. У Карнаку було зведено один із найбільших храмів давнини.

Вирішальна битва між суперниками відбулася біля фортеці Кадеш, якою володіли хети. У вчених немає єдиної думки щодо того, коли це відбулося: 1300, 1286 чи 1275 р. до н. е. і хто переміг.

Цікаво знати

Рамзес II, зібравши військо, вирушив у похід. Він поділив свою армію на чотири загони, кожному з яких дав ім'я єгипетських богів: Амона, Ра, Сухет, Пта. Першими йшли загони на чолі з Рамзесом — «Ра» та «Амон». За ними просувалися «Пта» і «Сухет», які за час походу дещо відстали від інших. Біля фортеці загони «Амон» та «Ра» створили табір і вирішили зачекати підходу всіх підрозділів.

За наказом царя була проведена розвідка, яка повідомила, що ворога близько немає. Рамзес вирішив не чекати загонів «Пта» й «Сухет», а відразу розпочати штурм фортеці. Але війська хетів, які перехитрили розвідку єгиптян, зненацька форсували річку Оронт і стрімким ударом розгромили загін «Ра» та увірвалися до табору фараона. Хетські колісниці безжалісно нищили єгипетську армію. Хоробро билися єгиптяни на чолі з фараоном, але без загонів «Пта» й «Сухет» вони перемогти не могли. Урятувало єгиптян те, що хети почали грабувати обоз фараона, бо повірили, що всі єгипетські війська вже переможені. Рамзес, оцінивши ситуацію, скочив у колісницю й особисто очолив атаку свого війська, що отямилось. Хети не очікували такого повороту подій і почали відступати. Їхній цар — Муваталліс (Муватал) — кинув у бій останній резерв — тисячу колісниць.

І знову єгиптяни опинилися в скрутному становищі. Та в цей момент на поле бою підійшли загони «Пта» й «Сухет» і вдарили по хетах. Близькою була перемога фараона, але розбити хетів уцент завадила ніч і міцна фортеця, де сховалася піхота хетів, яку Муваталліс так і не відважився кинути в бій. Сил для штурму фортеці Рамзес уже не мав. Щоб зберегти військо, фараон відступив.

Після битви під Кадешем війна між Єгиптом і хетами тривала ще 18 років. Рамзесу II вдалося укласти мир, за яким монархи обох країн не лише припиняли війну, але й зобов'язувалися допомагати одне одному. Невдовзі хетів завоювали «народи моря», які завдали удару і по Єгипту.

Робота з документом

З УГОДИ ЄГИПЕТСЬКОГО ФАРАОНА РАМЗЕСА II
ІЗ ЦАРЕМ ХЕТІВ 1278 р. до н. е.

Хай буде прекрасний мир і братство між дітьми дітей великого царя Хетів і Рамзеса, величного царя Єгипту. Єгипет і країна Хетів хай живуть, подібно до нас, у мирі й братстві на всі часи... Якщо піде який-небудь ворог проти володінь Рамзеса, то хай Рамзес скаже величному царю Хетів: іди зі мною проти нього з усіма твоїми силами... Якщо Рамзес розгнівається на своїх рабів, коли вони піднімуть повстання, і піде приборкувати його, то разом із ним повинен піти і цар Хетів... Усе написане на срібній дошці тисяча богів та богинь країни Хетів зобов'язуються виконувати щодо тисячі богів та богинь Єгипту. Вони є свідками моїх слів.

Запитання до документа

Які зобов'язання мали Рамзес II і цар хетів за умовами миру?

Цікаво знати

«Народи моря» — так єгиптяни називали народи, які проживали на північному сході від Єгипту (на заході та півдні Малої Азії). У XIII ст. до н. е. ці народи утворили могутній військовий союз. Двічі вони нападали на Єгипет та обидва рази приходили з боку моря, тому й дістали назву «народи моря». Але їхні напади зазнали невдачі. Згодом ці народи розселилися на островах та на узбережжі Середземного моря.

4. Занепад Єгипту

Розповідь учителя

Близько 1069 р. до н. е. держава знову розпалася на дві частини — Верхній і Нижній Єгипет. Між їхніми правителями точилася запекла боротьба за панування над усією територією Єгипту. Це стало початком занепаду держави. Із півдня насувалися ефіопи, із заходу — лівійці. Ослаблену країну спочатку захопили асирійці, а згодом — перси.

У 332 р. до н. е. Єгипет потрапив під владу Александра Македонського, одного з наймогутніших правителів стародавнього світу. Намісником у підкорену країну був призначений Птолемей, полководець Александра Македонського. Він і заснував останню династію царів Єгипту.

У 51—30 рр. до н. е. країною правила найвідоміша представниця цієї династії — Клеопатра VII. Цариця мріяла про відродження могутності держави. Але її бажанням не судилося здійснитися, оскільки Єгипет захопили римляни — нові володарі Середземномор'я.

До 395 р. н. е. країна лишалася римською провінцією. У VII ст. н. е. її завоювали араби, які остаточно змінили звичаї, традиції, культуру та релігію Єгипту.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Асоціації»*

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Які єгипетські фараони відзначилися завойовницькими походами?
2. Куди були спрямовані походи єгипетських царів?
3. За якого фараона Єгипет досяг найбільшого розширення?
4. Як вплинули на Єгипет завойовницькі війни фараонів?
5. У чому полягає суть релігійної реформи Ехнатона?
6. Який фараон уславився в битві при Кадеші?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно визначити основні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

* Умови гри наведені в розробці уроку № 6.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання*. За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення за однією з тем.
 - 1) Як знайшли гробницю фараона Тутанхамона.
 - 2) Видатні пам'ятки архітектури Стародавнього Єгипту.
 - 3) Видатні пам'ятки мистецтва Стародавнього Єгипту.

УРОК № 14

Тема. **Культура Стародавнього Єгипту.**

Мета: познайомитися з визначними здобутками давньоєгипетської культури; визначити основні особливості пам'яток давньоєгипетської культури; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «ієрогліфи», «Долина царів», «Сфінкс»; розвивати вміння систематизувати історичний матеріал; сприяти естетичному вихованню учнів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Єгипет», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: ієрогліфи, Долина царів, Сфінкс.

Основні дати: 1821 р. — французький учений Ж. Ф. Шампольон розшифрував давньоєгипетські ієрогліфи на Розеттському камені.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку. Доцільно також повідомити учнів про форму проведення практичного заняття на наступному уроці (див. урок № 15).

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Чи знаєте ви...»**

1. За правління якого фараона розпочалося перетворення Єгипту на «світову державу»? (*Яхмос I*)
2. Яку перемогу серед здобутих Тутмосом III вважають найвизначнішою? (*При Мегіддо*)
3. Яке місто зробив столицею своєї держави фараон Ехнатон? (*Ахетатон*)

* Обсяг творчого завдання залежить від того, у якій формі буде розглядатися новий матеріал на наступному уроці.

** Правила гри наведені в розробці уроку № 4.

4. Із яким народом воював фараон Рамзес III у битві під Кадешем? (*Хети*)
5. Дружиною якого фараона була Нефертіті? (*Аменхотена IV, або Ехнатона*)
6. Коли Александр Македонський підкорив Єгипет? (*332 р. до н. е.*)

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чим був зумовлений занепад Давнього й Середнього царств?
2. Якими були причини зміцнення Стародавнього Єгипту в період Нового царства?
3. Чому релігійна реформа Ехнатона викликала спротив жерців і знаті?
4. Що привело до занепаду Давньоєгипетської держави?
5. Висловіть власну думку щодо твердження: «Фараони — яскраві представники династій Нового царства».
6. Що давало можливість єгипетським фараонам Нового царства здійснювати завойовницькі війни?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Досягнення людей у яких сферах життя розглядаються в культурі?
2. Якими були досягнення людей у культурі за первісних часів?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів на уроці.)

Визначте основні здобутки єгиптян у різних галузях культури. Заповніть таблицю.

Галузь культури	Досягнення та здобутки

1. Писемність і освіта

Розповідь учителя

Стіни єгипетських храмів і гробниць, саркофаги, а іноді навіть звичайні черепки битого посуду покриті загадковими знаками та малюнками. Тут можна розгледіти і змію кобру, і птаху з довгим дзьобом, і піраміду. Але це не прості малюнки. Такі значки єгиптян ще в давнину називали ієрогліфами — «священним листом». Чітко визначеного напрямку письма в них не було. Писали єгиптяни зліва направо, згори вниз або навпаки. Відомо близько 1000 таких знаків, із них найпоширеніших — близько 700—800. Запам'ятати всі знаки було дуже важко, тому письмен-

них людей у Єгипті налічувалося мало. Здебільшого володіли цими знаннями жерці та писці. Опановували грамоту в школі писців тільки хлопчики від шестирічного віку. Навчання тривало 12 років. За цей час вони вивчали близько 700 ієрогліфів.

Робота з документом

ПОВЧАННЯ ПЕРЕПISУВАЧІВ УЧНЯМ

Будь писарем — він звільнений від всяких повинностей, від роботи мотикою. Ти не будеш тягати кошиків, не будуть тебе сікти лозинами. Будь писарем, щоб тіло твоє було гладким і рука твоя м'якою. І ти будеш виходити в білому одязі, тебе всі будуть шанувати й вітати.

Писарі біля ніг владика Єгипту та слухають слова його. Писар — мова його величності, він виконує визначене ним. Читай книгу свою щодня. Розв'язуй завдання мовчки, щоб не чути було ані звуку з вуст твоїх. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе...

Запитання до документа

Про які переваги роботи писаря говорить учням учитель?

Єгиптяни писали на різних матеріалах: глині, камені, тканині, деревині. Але найбільш поширеним був папірус. Тростину нарізали тоненькими смужками, потім склеювали хрест-навхрест, просушували та пресували. Утворювалися величезні сувої, довжина яких інколи сягала кількох десятків метрів. Папірус був цупкіший за сучасний папір.

Після завоювання Єгипту арабами ієрогліфічне письмо було забуте. Проте не була забута мова. Частина сучасного населення Єгипту — копти, нащадки стародавніх єгиптян, говорять нею і тепер.

До XIX ст. ніхто не міг прочитати єгипетські написи. У їх розшифруванні допоміг випадок. У 1799 р. солдати французької армії, яка намагалася підкорити Єгипет, знайшли дивовижний камінь із написами. Французький полководець Наполеон Бонапарт наказав скопіювати написи й відіслати їх до Європи. Одна з копій потрапила до рук французького вченого Жана Франсуа Шампольйона. Він побачив, що перші 14 рядків були написані давньоєгипетськими ієрогліфами, наступні 32 рядки — давньоєгипетським скорописом і, нарешті, 54 рядки — давньогрецькою мовою. Учений припустив, що ці написи однакові за змістом, але викарбувані трьома видами письма. Тоді, використовуючи відому йому давньогрецьку мову, він зіставив дві частини напису й розшифрував перші ієрогліфи, які позначали імена фараонів. Це був тільки перший крок до пізнання таємниці давньоєгипетського письма. Сталося це в 1821 р. Інші вчені продовжили справу Ж. Шампольйона, і таємниці, що їх приховували ієрогліфи, було розкрито.

Цікаво знати

У 196 р. до н. е. єгипетські жерці видали постанову про увічнення коронації царя Птолемея V. Текст постанови був вирізаний на камені із

чорного базальту ієрогліфами демотичним письмом (скорописом) та грецькою мовою. Цей камінь було названо Розеттським, за назвою місця, де його було знайдено, — у фортеці Розетта.

Робота з термінами та поняттями

Ієрогліфи — давні малюнкові знаки письма.

2. Наукові знання

Розповідь учителя

Математика. У повсякденному житті єгиптян постійно виникала потреба проводити підрахунки: вимірювати рівень води, будувати канали, дами й піраміди, вести облік урожаю.

Для цього стародавні єгиптяни використовували чотири арифметичні дії: додавання, віднімання, множення та ділення. Для чисел у них існували спеціальні позначення. Одиниці вони зображали рисочками, десятки — значками у вигляді підкови, сотні — у вигляді скрученої мотузки, тисячі — лотоса, десятки тисяч — зігнутого пальця, сотні тисяч — птаха, мільйони — фігурою сидячого бога. Тому, наприклад, число 50 складалося з п'яти знаків 10.

Астрономія. Єгиптяни спостерігали за зірками й планетами та навчилися фіксувати сонячні та місячні затемнення. Знали планети: Венеру, Марс, Меркурій, Сатурн, Юпітер. Єгиптяни поділили зоряне небо на 36 сузір'їв, створили карту зоряного неба.

Астрономічні знання застосовували, проектуючи піраміди та храми. На основі спостережень за зірками вже в III тис. до н. е. єгиптяни створили власний сонячний календар. За ним рік мав 365 днів і поділявся на 12 частин. Кожна з них мала по 30 днів. П'ять днів, що лишалися, додавали в кінець року. Вони були святковими. Давньоєгипетський рік розпочинався 19 липня, коли сходила зірка Сиріус та розливався Ніл.

Медицина. Із розвитком бальзамування єгиптяни досягли успіхів у галузі медицини. Вони здійснювали розтини небіжчиків, тому добре знали анатомію людини. Зокрема, зробили відкриття, що організмом керує не серце, а мозок. Стародавні єгиптяни могли лікувати різні хвороби, а також за допомогою медичних інструментів здійснювати складні хірургічні операції. Поряд із цим єгипетська медицина була тісно пов'язана з магією. Єгиптяни вважали, що молитвою або замовлянням можна відвернути недугу.

3. Архітектура і мистецтво

Питання розглядається у формі представлення учнями своїх повідомлень і презентацій про архітектуру й мистецтво стародавніх єгиптян або самостійного опрацювання відповідного матеріалу підручника за випереджальним завданням із подальшою систематизацією вчителем за наведеним матеріалом.

☑ Додаткова інформація

Архітектура. Житлові будинки єгиптяни вважали лише тимчасовим помешканням, оскільки вірили, що земне життя — це тільки міст до потойбічного.

Будинки споруджували із цегли-сирцю, із меблів там було лише найнеобхідніше. Значно відрізнялися від них храми та гробниці, які були «вічними» помешканнями. Вони будували з каменю або були висіченими в скелях і відзначалися надзвичайною міцністю. Недивно, що єгиптяни назвали їх «храмами мільйонів років».

Від періоду Середнього царства замість пірамід почали будувати храми-усипальниці. Ті, що збереглися до нашого часу, розташовані в містах Луксорі, Карнаці, Абідосі, Абу-Сімбелі та ін.

Упродовж 2000 років будувався комплекс храмів у Карнаці. Алея бараноголових сфінксів зустрічала набожного єгиптянина. Пройшовши кілька дворів, він потрапив до величної зали, оточеної безліччю колон і скульптур, висота яких сягала 20 м. Храм вважали житлом бога, тому в нього могли увійти тільки цар і жерці.

У період Нового царства фараонів почали ховати в гробницях, що були витесані в скелях поблизу міста Фіви. Глибина такої гробниці сягала майже 90 м. Цю місцевість назвали «Долиною царів». Найвідомішою є гробниця фараона Тутанхамона, яка з-поміж небагатьох залишилася непограбованою. Завдяки цій знахідці вченим удалося створити уявлення про матеріальний світ стародавніх єгиптян — речі, одяг тощо. Мумія Тутанхамона розміщувалася в одному з восьми саркофагів, що були вкладені один в один. Там знайшли віночок польових квітів.

Унікальними були храми, які постали за правління династії Птолемеїв: храм Ізиди на о. Філе, храм Гора в Едфу.

Скульптура. Давньоєгипетські статуї виготовлені з різноманітного каменю. Рідше для цього використовували дерево, мідь, золото та срібло. Статуї мали різні розміри — від зовсім невеличких до гігантських. Часто скульптури розфарбовували, щоб передати колір шкіри, одягу, прикрас. Існували певні непорушні правила створення фігур.

Скульптуру фараона завжди вирізняли великі розміри, урочиста поза, складені на колінах руки, накладна борода, символи царської влади. Жерців, чиновників, писців, ремісників, селян зображали надзвичайно реалістично.

У Стародавньому Єгипті скульптури мали релігійне значення, їх ставили біля храмів, клали в гробниці й піраміди. Вони позначали конкретну людину, і тому на них викарбовували ієрогліф з іменем. Прикладом величних скульптур є чотири гігантські (21 м) сидячі скульптури Рамзеса II і шість стоячих скульптур (10 м) фараона та його дружини в Абу-Сімбелі.

Поширеним скульптурним зображенням був Сфінкс — істота з головою людини чи тварини й тілом лева. Єгиптяни вважали це створіння

священним. Можливо, Сфінкс охороняв померлих царів, наводячи жах на простих смертних. Біля пірамід у Гізі у величому спокої завмер витесаний зі скелі Сфінкс з обличчям царя Хефрена. Його розміри є вражаючими. У довжину він сягає 73 м, у висоту — 20 м.

Живопис. Майстерність художників Стародавнього Єгипту виражає не тільки багатством тем і образів, а й технікою виконання та тільки їм притаманними композиційними прийомами у створенні художніх образів. Уважний глядач помітить, що єгиптяни зображали фігури людей залежно від їхнього становища в суспільстві. Так, фігура фараона була завжди більшою за інші. Постаті людей, за звичаями єгиптян, зображали повернутими до глядача, голови й ноги — у профіль. Надзвичайно реалістично давньоєгипетські художники зображували тварин. На стінах гробниць і храмів можна побачити малюнки сільськогосподарських тварин, птахів, риб. Ще в Давньому царстві єгиптяни полюбили зображати сцени із сільського життя. У гробницях стіни завжди були заповнені зображенням богів, сценами, що показували життя в потойбічному світі.

Нам невідома більшість імен художників, що лишили свої численні творіння на стінах гробниць, храмів і палаців. Учені вважають, що настінні малюнки виконувала ціла бригада ремісників із чітко визначеними обов'язками. Спочатку до роботи брався «той, хто виражає форму»: він, дотримуючись правил, малював контури майбутньої картини. Наступний ремісник поглиблював контури, створюючи рельєф. Після цього інші художники під керівництвом «бригадира» дерев'яними чи очеретяними «пензлями» розмальовували площину зображення. За палітру їм була кам'яна дощечка, на якій вони розводили фарби з подрібненого каменю чи іншого природного матеріалу: із малахіту отримували зелену фарбу, із вохри — червону та коричневу, із вугілля — чорну.

Музика. Уже за доби Давнього царства існували ударні, струнні та духові музичні інструменти. Найдавнішим ударним інструментом були дерев'яні «калатала», якими відбивали такт. Пізніше з'явилися барабани різної форми та розмірів. Традиційним інструментом була арфа, яка мала форму лука. Її виготовляли з деревини. Надзвичайно розкішно оздоблювали арфи, призначені для палацу фараона. Арфу прикрашали позолотою, живописом, чеканкою й символічними фігурками.

Цікаво знати

У Стародавньому Єгипті і чоловіки, і жінки використовували косметику. За кількістю фарби на обличчі можна було визначити суспільне становище єгиптянина. Тіні для очей, рум'яна, губну помаду, ароматичні мазі й рідини багаті єгиптяни зберігали в спеціальних посудинах, виготовлених умілими майстрами із золота або коштовного каменю. Такі посудини зазвичай дарували на Новий рік, 19 липня.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого на початку уроку.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Який матеріал для письма був найбільш поширений у Стародавньому Єгипті?
2. Хто й коли розшифрував єгипетські ієрогліфи?
3. Яким був сонячний календар стародавніх єгиптян?
4. Які арифметичні дії знали єгиптяни?
5. Покажіть на карті «Долину царів».
6. Як єгиптяни зображували, за своїми звичаями, постаті людей?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі двома реченнями висловитися, про що вони дізналися та чого навчилися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. До практичного заняття підготуйте повідомлення про міфи та релігію Стародавнього Єгипту.

УРОК № 15

Тема. **Практичне заняття «Міфи та релігія Стародавнього Єгипту».**

Мета: познайомити учнів із давньоєгипетськими міфами й релігійними уявленнями; розвинути вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння використовувати історичні джерела для пошуку відповідей на поставлене запитання; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Єгипет», матеріали, підготовлені учителем та учнями до практичного заняття.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням. Доцільно також нагадати, що на наступному уроці відбудеться узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавній Єгипет».

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке релігія?
2. Які форми первісних релігійних вірувань вам відомі?
3. Що таке міфи? Про що в них розповідається?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Міфи та релігія Стародавнього Єгипту.
2. Представлення повідомлень.
3. Виконання завдань.

Випереджальне завдання

(Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.)

Якими були особливості міфологічних та релігійних уявлень стародавніх єгиптян?

1. Міфи та релігія Стародавнього Єгипту

Розпочати заняття пропонується вступною розповіддю вчителя за наведеним матеріалом. Також вчитель може разом із класом заслухати учнівські повідомлення, а потім своєю розповіддю узагальнити й систематизувати результати їхньої роботи.

Додаткова інформація

Як і всі давні народи, єгиптяни своїх богів поєднували із силами природи.

Тому стародавні єгиптяни мали безліч богів і богинь. У кожній місцевості поклонялися власним богам, однак були й божества, єдині для всієї країни. Боги об'єднувалися у велику родину — пантеон.

Особливо шанувався в Єгипті бог давньої столиці Мемфіса — Птах. Єгиптяни вірили, що він створив інших богів і весь світ. Бог сонця Ра дарував людям землі, світло, тепло, життя. Із часом культ бога Ра злився з культом бога Амона. Амон-Ра був головним богом Єгипетської держави, царем богів. Бога Ра зображали у вигляді людини з головою, увінчаною золотим диском, або у вигляді величезного рудого kota. За уявлен-

нями єгиптян, уранці бог Ра впливав на сонячному човні та весь день рухався по небу. До вечора човен Ра спускався за горизонт, у підземне царство, де він бився з духами темряви й перемагав страшного змія Апопа, який хотів проковтнути сонце. Вирвавшись із підземного царства, Ра знову впливав на своєму човні на небо. Наставав новий день.

Бог землі Геб і богиня неба Нут вважалися дітьми Птаха. З усіх давніх народів тільки в єгиптян богом землі був чоловік. Інші народи, як правило, представляли землю у вигляді богині-матері. Геб зображувався у вигляді людини з головою змії, а Нут — в образі жінки чи небесної корови, усіяною зірками. Уранці, коли човен Ра з'являвся на небі, Нут проковтувала своїх дітей — ними були зірки. Це дуже сердило Геба.

Особливо шанували єгиптяни бога мудрості Тота. Тот був писарем богів і навчив людей письма, лічби, дав різні знання. Він же був провідником душ у царство мертвих. Зображували Тота у вигляді людини з головою птаха ібіса або у вигляді мавпи.

Кожний бог мав свою священну тварину. Священний бик Амона-Ра, якого звали Апіс, жив у спеціальному храмі. Символом бога Ра був жук-скарабей. Коли священні тварини вмирали, їхні тіла перетворювали на мумії та ховали з великими почестями. За вбивство священної тварини призначалося суворе покарання, інколи навіть смертна кара.

Робота з термінами та поняттями

Мумія — забальзамоване тіло людини або тварини.

Пантеон — сукупність богів однієї релігії.

Жителі Стародавнього Єгипту надавали особливого значення тому, що відбудеться з душею після смерті людини. Життя, як вважали єгиптяни, — лише тимчасове перебування на цьому світі, мить порівняно з вічним існуванням душі в потойбічному світі. Для потойбічного життя не тільки готували тіло померлого, перетворюючи його на мумію, але й споруджували «будинки вічності» — піраміди та гробниці. Оскільки для єгиптян загробне життя було таким же реальним, як і земне, тому померлого забезпечували речами, якими він звик користуватися за життя: одягом, їжею, прикрасами. Військовому клали зброю, землеробу — мотуку, писцєві — глиняні таблички.

Вивчення вмісту гробниць дало можливість ученим відтворити багато сторін життя Стародавнього Єгипту. Отже, й бог Озіріс, що царював у царстві мертвих, був одним із найбільш шанованих. Озіріс був старшим сином бога землі Геба та богині неба Нут. Як і фараони, він спочатку царював на землі. За його правління люди не знали ні воєн, ні хвороб, ні голоду. Озіріс навчив єгиптян землеробства й виноградарства, будівництва міст, видобутку мідної та золотої руди, мистецтва лікування та грамоти. Бог пустелі, вітру та війни Сет вирішив знищити Озіріса. Спочатку він виготовив саркофаг. Потім улаштував свято, на яке запросив Озіріса. Тут

Сет оголосив, що саркофаг буде подарований тому, кому він підійде за розміром.

Коли Озіріс ліг у нього, саркофаг закрили кришкою, запечатали свинцем і кинули в Ніл. Проте Озіріс воскреснув із мертвих. Свій трон він залишив синові Гору, а сам став володарем царства мертвих. Гор був останнім богом на землі, оскільки інші вищі істоти переселилися на небо. Він протягом 80 років боровся проти Сета. Не раз Сет убивав Гору, але небесні боги щоразу воскрешали його та повертали йому царський трон на землі, згодом Гор передав цей трон людським правителям — фараонам.

Робота з термінами та поняттями

Саркофаг — кам'яна скриня із зображеними магічними символами та заклинаннями, у якому розміщувалася труна з тілом померлого.

Цікаво знати

Озіріса зображали поміж дерев у вигляді людини із зеленою шкірою. Єгиптяни вважали, що кожного року Озіріс помирає та відроджується до нового життя.

Сета зображали зі звіриним обличчям і вогненным волоссям. Народився Сет за три дні до Нового року, тому єгиптяни вважали цей день нещасливим.

Жителі Єгипту вірили, що підземне царство розташоване далеко на заході і, щоб без перешкод дійти до Озіріса, потрібно знати багато заклинань. Їх записували жерці до «**Книги мертвих**». Діставшись до «Великого Будинку Двох Істин», де царював Озіріс, померлий поставав перед його справедливим судом.

Долю померлого вирішували 42 судді. Він повинен був визнати себе винним або невинним у гріхах. Перед початком суду померлий промовляв молитву. У ній він перелічував усі гріхи, у яких не був винен. Потім відповідав на запитання бога мудрості Тота.

Праведність душі визначали за допомогою ваг. На одну шальку клали серце (у ньому, на думку єгиптян, містилася душа), на другу — пташине перо, що символізувало правосуддя.

Ваги тримав Анубіс, а вирок виносив Тот. Якщо серце переважувало, то померлий був грішником, і чудовисько Амту — лев із головою крокодила — з'їдало його. Якщо померлий не мав гріхів, то оживав для подальшого вічного життя в раю — Іару. Поля Іару мало чим відрізнялися від найкращих полів Єгипту. Їх оточував бронзовий мур, який захищав праведників. У раю селяни обробляли землі, писці вели облік, фараони керували своїми підлеглими. Але душа час від часу поверталася до тіла, і тому єгиптяни прагнули зберегти його якнайдовше, виготовляючи мумії.

Коли єгиптяни ще не знали таємниці бальзамування, тіло померлого просто закопували в гарячий пісок пустелі. Згодом було винайдено речовини, які дали можливість зберегти тіло від руйнування. Бальзамуванням займалися тільки фахівці, яким були відомі його секрети. За

їхньою роботою постійно наглядали жерці. Муміфікація потребувала великих коштів, тому зберегти тіло небіжчика таким чином могли собі дозволити лише заможні єгиптяни, зокрема фараони.

Робота з термінами та поняттями

Бальзамування (муміфікація) — спеціальна обробка тіла небіжчика, яка давала змогу зберегти його від тліну та розпаду.

Цікаво знати

Спочатку бальзамувальники працювали над висушуванням тіла. Його набивали папірусом або піском, вкривали смолистими речовинами та залишали на 40—70 діб. Підготовлене тіло загортали в лляні бинти, вкладаючи амулети, які повинні були захистити небіжчика в потойбічному світі. Після цього мумію розміщували в трьох дерев'яних трунах, які вкладали одна в одну. А ті, у свою чергу, клали до саркофага. Саркофаг із мумією несли до поховальної камери в піраміді чи гробниці.

2. Представлення повідомлень

Учні презентують підготовлені повідомлення про міфи та релігію Стародавнього Єгипту. Після виступів учитель ставить доповідачам запитання.

Запитання

- 1) Що серед вивченого під час підготовки свого проекту ви вважаєте найважливішим? Обґрунтуйте свою думку.
- 2) Чого ви навчилися, працюючи над обраним проектом?

3. Виконання завдань

Робота з документами

МОЛИТВА-ЗАПЕРЕЧЕННЯ ПОМЕРЛОГО ПЕРЕД СУДОМ ОЗІРІСА
(ІЗ «КНИГИ МЕРТВИХ»)

Я не здійснював несправедливості проти людей.

Я не кривдив близьких.

Я не говорив неправду в Місці Істини.

Я не грабував бідних.

Я не робив нічого супроти волі богів.

Я не підбурював слугу проти господаря.

Я не отруював.

Я не вбивав.

Я не наказував убивати.

Я не грабував могил.

Я не мучив удів.

Я не чинив нікому зла.

Я не привласнював дари, які приносили в храм, не полював на священних тварин.

Я не маю гріха, я не маю гріха, я не маю гріха, я не маю гріха, моя безгрішність — це безгрішність Величного Фенікса (Бену), що в Герacleopolі.

Мені не нашкодять у Великому Будинку Двох Істин, бо я знаю імена богів, що перебувають поряд із тобою.

Запитання до документа

- 1) Які людські якості цінувалися в Стародавньому Єгипті?
- 2) Які дії стародавні єгиптяни вважали гріхом?

ЛЕГЕНДА ПРО БОГА РА

Бога Ра зображували у вигляді людини з головою, увінчаною золотим диском, або у вигляді величезного рудого kota. Уранці бог Ра випливав на сонячному човні та рухався по небу. До вечора човен Ра спускався в підземне царство, де він бився з духами темряви та перемагав страшного змія Апопа. Вирвавшись із підземного царства, Ра знову випливав на небо. Настав новий день.

Запитання до документа

У чому полягає життєстверджуючий сенс наведеного міфу?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання, повторивши матеріал теми «Стародавній Єгипет».
2. Творче завдання. Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченої теми.

УРОК № 16

Тема. **Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавній Єгипет».**

Мета: узагальнити й оцінити знання, уміння й навички, набуті учнями впродовж вивчення теми; удосконалити набуті вміння та навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінні карти, що використовувалися під час вивчення теми, завдання для проведення узагальнення й тематичного оцінювання знань.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Розв'язування кросвордів і ребусів

Учні розв'язують кросворди й ребуси, підготовлені своїми товаришами.

Запитання та завдання для узагальнення

- Поясніть значення термінів і понять «ном», «держава», «реформа», «податки і повинності», «ієрогліфи», «фараон», «чиновник», «вельможа», «іригація».
- Виконайте завдання за історичною картою.
 - Покажіть річку Ніл, її долину. Укажіть напрямок течії Нілу й море, до якого він впадає.
 - Покажіть першу столицю об'єднаної Єгипетської держави.
 - Покажіть напрямки завойовницьких походів фараонів Тутмоса III та Рамзеса II.
 - Покажіть кордони Єгипетської держави за правління Тутмоса III.
 - Покажіть місця битв під Мегіддо та Кадешем. Коли вони відбулися й чією перемогою завершилися?
- Визначте та охарактеризуйте особливості господарського життя стародавніх єгиптян.
- Охарактеризуйте повсякденне життя населення Стародавнього Єгипту.
- Якими були особливості міфологічних й релігійних уявлень стародавніх єгиптян?
- Охарактеризуйте внесок єгипетської цивілізації у світову культуру.
- Визначте особливості розвитку Єгипту в різні періоди його історії.
- Які історичні постаті Стародавнього Єгипту вам запам'яталися? Чим саме?

Завдання для тематичного оцінювання

I ВАРІАНТ

- У якій частині Африканського континенту розташований Єгипет?
 - південно-східній
 - південно-західній
 - північно-східній
 - північно-західній
- Які сільськогосподарські культури вирощували стародавні єгиптяни?

A рис і пшеницю	B пшеницю та ячмінь
B ячмінь і кукурудзу	Г кукурудзу та пшеницю

3. Коли утворилося об'єднання Верхнього й Нижнього Єгипту в єдину державу?
А близько 1000 р. до н. е.
Б близько 2000 р. до н. е.
В близько 3000 р. до н. е.
Г близько 4000 р. до н. е.
4. Хто становив переважну більшість населення Стародавнього Єгипту?
А чиновники
Б раби
В ремісники
Г селяни
5. Для якого фараона було збудовано першу ступінчасту піраміду?
А Хеопса
Б Рамзеса
В Джосера
Г Тутмоса
6. За правління якого фараона відбулася битва при Мегіддо між єгиптянами й хетами?
А Яхмоса I
Б Тутмоса III
В Аменхотепа IV
Г Рамзеса III
7. Хто захопив майже весь Єгипет у середині XVII ст. до н. е. й заснував власну правлячу династію в країні?
А хети
Б гіксоси
В «народи моря»
Г греки
8. Поблизу якого єгипетського міста розташовувалася «Долина царів»?
А Фіви
Б Мемфіс
В Ахетатон
Г Саїс
9. Скільки років тривало навчання хлопчиків у школах Стародавнього Єгипту?
А п'ять
Б дев'ять
В десять
Г дванадцять
10. Як звали давньоєгипетського бога мудрості?
А Ра
Б Птах
В Тот
Г Сет
11. Укажіть, уособленням якого бога в Стародавньому Єгипті вважався жук-скарабей.
А Геб
Б Ра
В Озіріс
Г Птах

12. Якого кольору була шкіра в зображуваного єгиптянами бога Озіріса?
- А червоного
 - Б білого
 - В зеленого
 - Г жовтого

II ВАРІАНТ

1. Як стародавні єгиптяни називали долину Нілу?
 - А «чорна земля»
 - Б «червона земля»
 - В «жовта земля»
 - Г «коричнева земля»
2. Укажіть період, коли стародавні єгипетські землероби збирали врожай зернових.
 - А серпень-вересень
 - Б червень-липень
 - В травень-червень
 - Г березень-квітень
3. Яке місто стало першою столицею об'єднаної Єгипетської держави?
 - А Фіви
 - Б Мемфіс
 - В Ахетатон
 - Г Саїс
4. У який період у Стародавньому Єгипті з'явилися колісниці?
 - А Давнє царство
 - Б Середнє царство
 - В Нове царство
 - Г Пізнє царство
5. Кого в Стародавньому Єгипті називали «живими мертвими» або «живими для вбивства»?
 - А воїнів
 - Б ремісників
 - В рабів
 - Г селян
6. За правління якого фараона відбулася битва при Кадеші між єгиптянами та хетами?
 - А Яхмоса I
 - Б Тутмоса III
 - В Аменхотепа IV
 - Г Рамзеса III
7. До якого міста переніс столицю Єгипетської держави фараон Аменхотеп IV?
 - А Фіви
 - Б Мемфіс
 - В Ахетатон
 - Г Саїс

УРОК № 17

Тема. **Природа та населення Південного Дворіччя. (Слайд 1)**

Мета: визначити вплив природно-географічних умов на розвиток цивілізації Дворіччя; характеризувати спосіб життя перших жителів Південного Дворіччя; пояснити, як утворилися перші міста-держави Південного Дворіччя; визначити особливості утворення й розвитку Вавилонської держави за правління Хаммурапі; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «Дворіччя», «клинопис», «місто-держава», «закони Хаммурапі», «оренда»; поєднувати інформацію з різних джерел (карта, розповідь учителя, документ, підручник) для набуття нових знань; виховний аспект уроку реалізується на основі усвідомлення учнями, що наявність законів є ознакою цивілізації.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Передня Азія в давнину», ілюстративні матеріали, мультимедійна презентація.

Основні терміни та поняття: Дворіччя, клинопис, місто-держава, закони Хаммурапі, оренда.

Основні дати: IX—VIII тис. до н. е. — поява перших жителів у долині Євфрату, Тигру; XXIII ст. до н. е. — виникнення міста Вавилона; 1792—1750 рр. до н. е. — правління царя Хаммурапі у Вавилонській державі.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про результати тематичного оцінювання, проведеного на попередньому уроці, повідомляє про початок вивчення теми II «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Кіммерійсько-скіфський світ», тривалість її розгляду, форми й терміни проведення практичного заняття та наступного узагальнення і тематичного оцінювання. Після цього оголошує тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями (Слайд 2)

1. На прикладах з історії Стародавнього Єгипту поясніть, як природно-географічні умови впливають на спосіб життя населення.
2. Коли виникла цивілізація в долині Нілу?
3. Що таке іригація?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання (Слайд 3)

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів на уроці.)

Упродовж розгляду нового матеріалу визначте прояви впливу природно-географічних умов Південного Дворіччя на зародження там держави й цивілізації.

1. Географічне положення та природа Південного Дворіччя

Відповідь учителя

(Розповідь супроводжується роботою зі стінною картою «Передня Азія в давнину».)

У горах *Вірменії* беруть свій початок дві великі річки: *Євфрат* і *Тигр*. Вони течуть на південний схід і впадають у *Перську затоку*. Країну, яка була в давнину розташована на берегах цих двох річок (по середній і нижній течії), називають *Дворіччям*. Греки називали її *Месопотамією*, що їхньою мовою означає *Межиріччя*. Завдяки річковим нанесенням за багато віків і тисячоліть південний берег Перської затоки обмілів, сама затока відступила на південь.

Розлиття Євфрату й Тигру не таке, як розлиття Нілу, — коротке, бурхливе та часто несподіване. Коли навесні в горах Вірменії розпочинається танення снігів, обидві річки переповнюються, виходять із берегів і заливають околиці. Особливо небезпечна повинь під час припливу, коли вода в Перській затоці піднімається. Тоді води річок заливають усю країну. Саме у Дворіччі виник міф про *всесвітній потоп*, який нібито знищив майже все на землі. Але коли вода поступово спадала, то залишала товстий шар масного мулу. Цей наносний ґрунт є дуже родючим.

Влітку в Південному Дворіччі було дуже спекотно: температура повітря сягала +50 °С у затінку. Від палючого сонячного проміння на пагорбах усе вигорало. А в низинах вода застоювалась й утворювалися непрохідні болота. Вони кишіли різними комахами, укуси деяких із них могли бути смертельними для людини. Тому тут часто лютувала лихоманка, малярія та інші хвороби.

Таким чином, у найдавнішу епоху територія Південного Дворіччя була мало придатна для розселення людей.

Перші поселенці, мабуть, прибули сюди не добровільно, а гнані тяжкою необхідністю (нестачею харчів або натиском ворогів).

Цікаво знати

МІФ ПРО ВСЕСВІТНІЙ ПОТОП

Багато часу минуло відтоді, як із волі богів виникли перші люди. Стало їх багато на землі, і почали вони шумом і галасом своїм надто богам докучати. Розсердилися боги на людей і вирішили затопити всю землю. Але добрий бог *Єа* повідомив про це праведній людині на ім'я *Утнапішті*, сказавши: «Настав час рятувати свою душу! Побудуй величезний ковчег із міцним спорядженням і покрий дахом. Надійно просмоли його густою смолою. Потім заведи до нього рідних і близьких, усіх тварин із собою візьми, зерна не забудь, а після того, як сам зайдеш, двері всі надійно позачиняй і засмоли їх».

І накреслив бог *Єа* на землі малюнок того ковчеза. Побудував *Утнапішті* ковчег, узяв із собою свою родину, умілих ремісників, а також свійських і диких тварин.

І ось чорна хмара затягла все небо, грізно загримів бог грому. Удень стало темно, як уночі. Почалася велика злива, а згодом потоп. Усе живе на землі загинуло. Навіть богів потоп стрепенується примусив.

Коли через шість днів і сім ночей закінчився ураган і визирнуло сонце, вода почала спадати. Випустив Утнапішті голуба, і прилетів він назад, не знайшов вільного від води місця. Випустив він ластівку, і вона повернулася ні з чим. Випустив крука, і знайшов крук суходіл. Це була вершина великої гори. Пристав до суходолу ковчег, і вийшли з нього люди й тварини.

На вершині гори Утнапішті насипав очерету й хмизу, запалив вогонь і приніс богам жертву. Боги зраділи жертві та пробачили людям, які врятувалися від потопу.

2. Спосіб життя перших жителів Південного Дворіччя

Колективна робота з підручником

Учитель доручає учням самостійно опрацювати відповідний матеріал підручника й визначити особливості способу життя перших жителів Дворіччя. Систематизація результатів роботи учнів здійснюється за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

У IX—VIII тис. до н. е. в долині Євфрату й Тигру з'явилися перші жителі. Масове заселення відбулося у V—IV тис. до н. е. Південну частину Дворіччя біля Перської затоки зайняли шумери. Тому ця країна дістала назву *Шумер*. Північніше розселились *аккадці*. Їхня держава називалася *Аккад*. Головною відмінністю між цими народами була мова. Населення Південного Дворіччя в VI—IV тис. до н. е. переважно займалося землеробством і скотарством. У Дворіччі вирощували зернові культури — просо, ячмінь, пшеницю, які давали високі врожаї двічі на рік, а також овочі — часник, цибулю, огірки тощо.

Річки, озера та Перська затока були багаті на рибу. У заростях очерету гніздилися водоплавні птахи. Із сусідніх степів забігали дикі бики, газелі, страуси та дрібна дичина. Тому жителі Південного Дворіччя займалися також полюванням і рибальством. Найнебезпечнішими хижаками для людей були леви.

У Південному Дворіччі не було ні каменю, ні металів, ні лісу. У достатній кількості жителі мали лише глину й очерет, які широко використовували. Тому спочатку жигла плели з очерету, який обмазували глиною.

Єдиним деревом була **фінікова пальма**, яку жителі називали «деревом життя». Її плоди вживали в їжу, із волокон кори плели мотузки й кошики, кісточку фініків використовували як паливо, листя — як будівельний матеріал для покрівлі, а саму пальму в разі потреби — як деревину.

Головним багатством Південного Дворіччя була земля. Дуже родючі ґрунти давали великі врожаї. Грецький історик Геродот розповідав: досить було вкинути насіння в ґрунт після спаду води, пустити ту-

ди стадо свиней, щоб вони втоптали це насіння в землю, — і вже можна було збирати готовий урожай. Одна посіяна зернина давала від 50 до 100 зернин. На одній пальмі за рік виростало до 50 кг фініків. За таких урожаїв праця людини давала більше, ніж потрібно для прожиття одному робітникові.

Проте займатися хліборобством у несприятливих природних умовах було важко. На півночі, в Аккаді, не вистачало води для зрошення. А на півдні, у Шумері, навпаки, часто відбувалися повені й місцевість була заболоченою. Але люди не відступали перед труднощами. Вони будували канали для зрошення землі та осушення боліт. На невеликих човнах, сплетених із гнучких гілок, обтягнутих шкірою, жителі плавали каналами з міста до міста. Споруджували штучні насипи, дамби й вододіймища, насипали цілі пагорби, на яких виникали міста. Тобто у **Дворіччі**, як і в Єгипті, сформувалося **іригаційне землеробство**.

Місцеві хлібороби винайшли плуг, яким було зручно орати ґрунт.

Шумери розводили дрібну та велику рогату худобу. Під час оранки в плуг запрягали биків та ослів, із їхньою допомогою також молотили хліб.

Наполеглива праця жителів Південного Дворіччя над будівництвом водних споруд перетворила цю річкову долину з непривітного краю на квітучу країну.

Головним будівельним матеріалом у Дворіччі була глина, із якої робили цеглу. Із глиняної цегли будували все — житлові будинки, храми, палаци. У Дворіччі було мало палива, тому цеглу не обпалювали, а просто висушували на сонці. Але необпалена цегла легко кришиться. Через це миську стіну будували такої товщини, щоб зверху по ній міг проїхати віз.

Господарські потреби вимагали ведення ділових записів. Але папірус на берегах Євфрату й Тигру не ріс. Жителі Дворіччя навчилися писати гострою паличкою на маленьких табличках із вогкої глини. Якщо документ був важливим, таблицю висушували на сонці або випалювали. Після цього її можна було зберігати дуже довго. Багато таких табличок збереглося до наших днів.

Спочатку у Дворіччі, як і в Єгипті, «писали» малюнками. Але на вогкій глині важко намалювати складний знак або літеру, до того ж це потребувало багато часу. Можна було тільки витискувати окремі рисочки — *клинці*. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя дістала назву *клинпису*. Кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф. Загалом було вироблено близько тисячі таких знаків. Виникнувши в Південному Дворіччі, клинопис дуже швидко поширився серед народів Передньої Азії. Знаки клинопису читалися однаково будь-якою грамотною людиною — шумером, аккадцем, хетом, ассирійцем, еламітом чи персом.

У містах працювали вправні ремісники. Майже все у Дворіччі вироблялося з глини: винні діжки, посуд, дитячі іграшки, серпи з кам'яними

зубцями, цвяхи, труби та навіть домовини. Саме у Дворіччі виникла легенда про те, що Бог зліпив людину з глини.

У III тис. до н. е. ремісники навчилися виробляти з бронзи знаряддя праці та зброю.

Міста були також місцем жвавої торгівлі та обміну. Жителі Дворіччя забезпечували інших народів зерном, вовною, тканинами й фініками, а натомість отримували дерево, камінь і метали.

3. Міста-держави Південного Дворіччя в IV—III тис. до н. е.

Розповідь учителя

(Слайд 4) Освоєння людьми багатств Дворіччя спричинило виникнення міст. На півдні було засновано *Ур, Урук, Ерідуг, Лагаш*, а на півночі — *Марі, Ашшур*. Зазвичай вони розташовувалися на підвищеннях і були захищені мурами. Кількість населення в деяких із них сягала 40—50 тис. осіб.

(Слайд 5) Найважливішими спорудами міст були зрощувальна система та головний храм — **зикурат**. Храм міг мати кам'яний фундамент, хоча більшість жителів міста мешкали в маленьких глинобитних хатинках.

(Слайд 6) Важливі питання життя міста спочатку розв'язувалися на зборах. Але в ситуаціях, коли рішення потрібно було прийняти швидко (бурхлива повінь, термінові роботи або ремонт зрощувальної системи), призначалася людина, яка займалася нагальними питаннями повсякденного життя, — енсі.

(Слайд 7) У часи, коли загрожувала небезпека, шумери обирали царів — лугалів, які виконували роль військового командира. Інколи влада енсі й лугалія перебувала в руках однієї людини. Згодом владу почали передавати в спадок, і вона зосередилася в особі одного правителя — **монарха**.

(Слайд 8) Кожне місто було столицею невеликої держави, до якої входили саме місто та його околиці. Таке невелике державне утворення історики називають **містом-державою**.

Цікаво знати

У Дворіччі іноді траплялися великі повені — потопи. Найбільші потопи сталися близько 3300 та 2900 рр. до н. е. Шумери почали вести відлік своєї історії саме від цих подій. Час відраховували в поколіннях, наприклад: «У третьому поколінні після потопу в Уруці правив Гільгамеш».

(Слайд 9) Між містами-державами Дворіччя точилася боротьба за родючі землі. Для захисту своїх земель кілька міст об'єднувалися у військові союзи. Згодом такі союзи ставали постійними. Так у Дворіччі постають перші великі держави Аккад, Шумер, Елам.

(Слайд 10) Одним із визначних царів Аккаду був **Саргон** (2316—2261 рр. до н. е.), ім'я якого в перекладі означає «істинний цар». За однією з версій, він не мав знатного походження та тривалий час служив садівником і чашоносцем у лугалія міста Кіш. За іншою версією, він був

царевим міністром. Коли царя Кіша усунули від влади, Саргон узяв на себе управління містом, а згодом став царем держави Аккад.

(Слайд 11) Посівши престол, Саргон вирішив підкорити Шумер. За легендою, приводом до війни була відмова шумерського царя віддати заміж за нього свою дочку. Міста Шумеру об'єдналися, щоб дати відсіч армії Саргона. Але у вирішальній битві військовий успіх був на боці Аккаду. Майже всіх лугалів шумерських міст полонили й принесли в жертву богам. Також Саргон завоював Сирію, Елам і створив велику державу, що об'єднала все Дворіччя.

(Слайд 12) Найвищого розквіту збудована Саргоном держава досягла за **Нарам-Суена** (близько 2236—2200 рр. до н. е.). Правитель називав себе величним богом, царем чотирьох сторін світу та наказав зображати себе в головному уборі, прикрашеному рогами, які вважалися символом влади богів.

(Слайд 13) Після смерті Нарам-Суена держава Саргона поступово занепадала через бездарність правителів і зовнішні вторгнення. Дворіччя знову розпалося на окремі держави, які вели боротьбу між собою. У цій боротьбі посилювалася могутність міста Вавилону.

4. Утворення Вавилонської держави. Правління Хаммурапі

Повідомлення та презентації учнів

Питання розглядається у формі заслуховування й обговорення повідомлень і презентацій про Вавилонську державу за часів Хаммурапі, підготовлених учнями до уроку. Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Місто Вавилон виникло у XXIII ст. до н. е. Засновники — шумери — називали його Кадінгірр, що в перекладі означає «ворота бога», по-аккадськи — Бабілі. Після завоювання міста амореями за ним закріпилася саме аккадська назва — Вавилон. Амореї, що заснували першу вавилонську династію, збудували мури навколо міста та проголосили його столицею своєї держави. Так розпочалася історія **Давньовавилонського царства**.

Вавилон розташований у дуже зручному місці — у самому центрі Дворіччя, де найближче сходяться річки Євфрат і Тигр. Тут зосереджувалися також водні й караванні шляхи Передньої Азії. Він стає значним торговельним центром і столицею самостійного царства. Найбільшої могутності у II тис. до н. е. досягає Вавилон за царя *Хаммурапі*, який правив від 1792 до 1750 р. до н. е.

Протягом майже 30 років він безперервно воював. Хаммурапі підкорив території міст-держав Дворіччя.

Хаммурапі став царем у молоді роки, але правив мудро та розважливо. Він здійснив важливі зміни в країні. Спочатку скасував борги бідняків, підпорядкував собі храми, країну поділив на області, якими керували

царські чиновники. Дбаючи про добробут країни, упорядкував податки, захищав продаж землі за борги та встановив контроль над торгівлею.

Проте найбільше цар прославився укладенням збірки законів (кодексу), що містила 282 параграфи.

Робота з термінами та поняттями

Закон — письмовий документ, у якому закріплені правила, визначені державою. Роль закону полягає в регулюванні відносин у суспільстві.

На початку ХХ ст. археологи знайшли стовп із твердого чорного каменю, вищий за зріст людини. Майже весь він був укритий написами. У верхній частині містилося зображення: на троні сидить бородатий бог сонця Шамані, перед ним, нижчий на зріст, у шанобливій позі стоїть цар. Бог сонця вручає Хаммурапі жезл — знак влади над людьми. Усе, що відбувається на небі й на землі, бачить сонце. Шамані — небесний володар та суддя, а Хаммурапі — земний. Далі йде напис, де цар розповідає про свої славні діяння.

Однак головне, що було вирізьблено на цьому чорному камені, — **закони Хаммурапі**, єдині для Вавилонського царства. За цими законами судили тих, хто порушував установлені в державі порядки та правила.

У своєму вступі до законів цар Хаммурапі проголошує мету: «Дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити беззаконня та зло, щоб сильний не гнобив слабшого».

Під час царювання Хаммурапі покарання були дуже жорстокими, часто винного засуджували до смерті чи скалічення. Більш легкими покараннями вважалися нанесення ударів батогами чи вигнання з рідних місць. Злочинців зазвичай змушували зазнати того самого, що вони заподіяли своїй жертві. Хаммурапі бачив справедливість у тому, щоб відплатити, як кажуть, «око за око, зуб за зуб». Не чини іншому такої образи чи шкоди, яку сам не хочеш зазнати або відчути.

До смертної кари засуджували за крадіжку власності, за непідкорення цареві, за вбивство, навіть коли воно було вчинене випадково. А якщо хтось зламав іншій людині кістку, вибив зуб чи ушкодив око, то у винного також вибивали око чи зуб або ламали кістку.

У кожному місті царем були поставлені чиновники — судді. Звинувачення без доказів суд не приймав. Щоб прийняти своє рішення, суд вислуховував свідків. Якщо не вдавалося знайти свідків злочину, звинуваченого вели до річки. Там його примушували зануритись у воду. Якщо він тонув — отже, бог річки забрав його до себе як винного. Якщо ж йому вдавалося випливати, то він вважався чистим перед богами та невинним. У такому випадку його обвинувача піддавали смертній карі як злісного наклепника.

Закон стояв на сторожі приватної власності: за крадіжку майна, раба чи рабині карали на смерть. Суворі кара чекала на тих, хто недбало ставився до виконання своїх професійних обов'язків: до укріплення дамб, каналів тощо. Якщо будівельник погано збудує будинок, він завалиться

й когось уб'є, наприклад сина господаря, то за це треба вбити сина будівельника. Якщо новий корабель протікав, то корабельний майстер мав власним коштом збудувати інший. Хлібороб, із цієї вини проривалася гребля й заливалися при цьому чужі поля, повинен був відшкодувати збитки всім сусідам. А якщо збитки такі великі, що у винного не вистачало коштів, то продавалося все його майно та навіть він сам, а гроші роздавалися потерпілим.

У законах Хаммурапі згадувались і раби («вардуми»). Рабів купували та продавали так само, як свійську худобу й будь-яке інше майно. За вбивство раба карали так само, як і за вбивство вола. І все-таки раб міг скаржитися на свого пана в суд (заперечити своє рабське становище). У такому випадку господар повинен був довести в суді своє право на раба. Раб міг користуватися майном, навіть мати власного раба або рабину, одружуватися з вільною людиною.

Робота з термінами та поняттями

Оренда — тимчасове користування чим-небудь за певну плату.

Із законів ми дізнаємося, що іноді людина брала в *оренду* землю, сади, худобу. Таку людину називали *орендатором*. За користування полем він сплачував *орендну плату* — одну третину врожаю, за сад — дві третини. Поле можна було взяти в оренду й на умовах половинщини (за половину врожаю). У такому разі власник землі мав допомогти орендарові робочою худобою та посівним матеріалом.

Іноді хлібороби потребували землі, насіння й худоби, ремісники — сировини, а дрібні торговці — товарів. Тоді вони брали зерно чи гроші в борг під відсотки. І якщо хлібороб брав у борг п'ять мішків зерна, то через рік зобов'язаний був повернути вже шість мішків. У неврожайний рік стягнення боргу переносилося до кращих часів. Деякі люди, що давали майно чи гроші під відсотки, при цьому наживалися, їх називали *лихварями*. Якщо людина не могла повернути взятого в борг, то часто змушена була відробляти його в господарстві позикодавця. Борг відробляв не сам боржник, а його дружина або діти, причому тільки протягом трьох років. Це називалося *кабалою*. Люди, які потрапляли в кабалу, на відміну від рабів, охоронялися законом. Якщо боржник віддавав лихварю свого сина, продавати його господар не міг. У разі, коли син боржника помирав від побиття або жорстокого поводження, у цьому випадку на знак покарання вбивали сина лихваря. *Так цар Хаммурапі захищав своїх підданих від масового обернення в рабство.*

Закони Хаммурапі встановлювали жорстоке покарання за наклеп, за образу дітьми свого батька чи опікуна, за лжесвідчення. Якщо син ударив свого батька, йому відрубували кисть руки.

Цікаво знати

Суперечки про борги часто розглядалися в суді. Цікаво, що договори про позички зерна записували на глиняних дошках. Напис покривав

ли новим шаром глини та повторювали його. Якщо виникала суперечка, то верхній шар знімали й звіряли текст договору зі словами тих, хто спечався. Торговельні та боргові договори скріплялися власною печаткою, яку мав кожний вавилонянин.

Помер Хаммурапі в 1750 р. до н. е. Роки правління його наступників були роками поступового ослаблення й падіння Вавилонського царства. Ослаблена внутрішніми чварами Вавилонія розпадається на дрібні держави. Близько 1600 р. до н. е. під ударами завойовників припиняє своє існування могутня держава Хаммурапі.

Робота з документом (Слайд 14)

ІЗ ЗАКОНІВ ЦАРЯ ХАММУРАПІ

Наприкінці тексту своїх законів цар Хаммурапі закликав свій народ: «Нехай він примусить себе прочитати мною написану пам'ятку та нехай він почує мої дорогоцінні слова, а моя пам'ятка нехай покаже йому його справу. Нехай він побачить своє рішення, нехай заспокоїть своє серце, так нехай скаже: “Хаммурапі, володар, який для людей як рідний батько, справедливо управляв країною!”».

Запитання до документа (Слайд 15)

Чому Хаммурапі називав себе «рідним батьком» для народу та вважав, що він справедливо управляв країною?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого на початку уроку.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями (Слайд 16)

1. Розкажіть про природні умови та жителів Південного Дворіччя.
2. Які інші назви має Дворіччя?
3. Яку частину Дворіччя називали Шумером, а яку — Аккадом?
4. Як називається система письма, винайдена жителями Дворіччя?
5. Який правитель першим об'єднав Дворіччя під своєю владою?
6. Коли правив цар Хаммурапі?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадає учням провідні ідеї матеріалу, розглянуто-го на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте есе за темою «Роль законів Хаммурапі для історії Стародавнього Сходу».

УРОК № 18

Тема. **Фінікійські міста-держави.
Ізраїльсько-іудейське царство.**

Мета: познайомити учнів з історією фінікійських міст-держав та ізраїльсько-іудейського царства; визначати на карті місце розташування фінікійських міст-держав та ізраїльсько-іудейського царства; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «колонія», «колонізація», «місто-держава», «Біблія», «пророки»; розвивати вміння аналізу історичних явищ; виховувати інтерес до минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Країни Східного Середземномор'я в давнину», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: колонія, колонізація, місто-держава, Біблія, пророки.

Основні дати: XII—VI ст. до н. е. — фінікійська колонізація узбережжя Середземного моря; кінець XI — початок X ст. до н. е. — утворення держави Ізраїль; 1000—928 рр. до н. е. — розквіт Давньоєврейського царства за правління Давида і Соломона.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Хто останній — той перемагає»*

Учитель ставить парам гравців завдання за основними питаннями, розглянутими на минулому уроці.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чому в Єгипті розлиття річки Ніл вважалося уособленням доброго бога, а у Дворіччі обидві річки (особливо Тигр) вважалися злими богами?
2. Чому міф про всесвітній потоп народився саме у Дворіччі?
3. Чи згодні ви з твердженням, що найважливішою ознакою держави є наявність писаних законів? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Що в законах Хаммурапі здається вам справедливим, а що — несправедливим?
5. Чому, на вашу думку, у законах Хаммурапі передбачалися тяжкі покарання?

* Правила проведення гри наведено в розробці уроку № 6.

6. Опишіть способи боротьби людей із несприятливими природними умовами в Єгипті та Південному Дворіччі. Що було спільного, а що відмінного в господарстві обох країн?
7. Порівняйте писемність жителів Південного Дворіччя з писемністю єгиптян. Що в них було спільного, а що відмінного?
8. На основі аналізу законів зробіть висновок про ставлення царя Хаммурапі до своїх підданих. Про кого турбувався Хаммурапі у своїх законах?
9. Поясніть значення слів «оренда», «орендна плата», «лихвар», «кабала».
10. Хаммурапі багато та успішно воював, але в передмові до своїх законів він вихвалявся не перемогами, а своєю справедливістю. Як ви вважаєте: він лукавив чи справді говорив те, що думав?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Якими були природні умови й географічні положення Єгипту та Дворіччя?
2. Що ви знаєте про Біблію?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Чиста дошка»*

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів під час розгляду нового матеріалу.

1. Природно-географічні умови Фінікії. Заняття населення

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюють відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості природно-географічних умов Фінікії та занять її населення. При цьому вони користуються також відповідною картою атласу.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Уже в глибоку давнину на східному узбережжі Середземного моря з'явилися поселення *фінікійців*. Їхня країна мала назву *Фінікія*. (Зараз на території, де була Стародавня Фінікія, розташована держава *Ліван*.) Місцевість, де перебувала Фінікія, не могла похвалитися ні великими річками, ні долинами з родючими ґрунтами. Також територія була мало придатна для полів і пасовищ. Проте розвивалося садівництво. Фінікійці займалися вирощуванням винограду та оливкових дерев. З оливок вони

* Умови гри наведено в розробці уроку № 9.

видавлювали духмяну олію, із винограду робили вино. Ці продукти фінікійці обмінювали на пшеницю. *Ліванські гори* славилися кедровими та дубовими лісами.

Завдяки сприятливому географічному розташуванню у Фінікії сходилися караванні та морські торговельні шляхи з Дворіччя, Єгипту, Греції та інших країн. Минав час, і фінікійські поселення поступово перетворилися на багаті торговельні міста. На півночі перебувало місто, яке греки називали Бібл, по-фінікійськи Губл, що в перекладі означало «гора». Найбільше фінікійське місто греки називали Тір, що відповідало фінікійському Тсур — «скеля». Тір стояв на острові неподалік від берега та був майже неприступним для ворогів. Третє найбільше місто мало назву Сідон, що означало місце рибної ловлі. Розташування міст було пов'язано з основним заняттям фінікійців — мореплаванням, риболовством, торгівлею.

Кожне фінікійське місто мало свого правителя — царя. Проте він залежав від ради вельмож і народних зборів. У Фінікії не було єдності. Фінікійський народ навіть не мав власної назви. Жителі називали себе за назвою міста, у якому проживали. Фінікійцями їх нарекли греки.

Далеко за межами країни були відомі виробниці фінікійських ремісників. Високою майстерністю славилися ювеліри, ливарники, будівельники, ткачі, різьбярні по дереву та слоновій кістці. Також виробляли скло різноманітних сортів. Зі скла виготовляли різноманітні прикраси, флакончики для пахощів, які мали велику популярність.

Надзвичайно розвинулось у Фінікії вироблення пурпурової фарби, яку дуже цінували в країнах стародавнього світу. Вправні пірнальники опускалися на дно моря, щоб із ризику для життя добути звідти дорожочіні пурпурові черепашки. Із кожного моллюска отримували краплину рідини, якою можна було фарбувати одяг у різні відтінки пурпурового кольору. Фарба була стійкою та не втрачала кольору протягом довгих років.

Цікаво знати

Одного разу фінікійський пастух пас череду овець недалеко від морського узбережжя. Його собака, знайшовши мушлю, розгриз морського моллюска. Коли він повернувся до свого господаря, морда в нього була пофарбована в пурпуровий колір. Пастух подумав, що пес чимось поранився, і почав витирати шматком шерсті уявну кров, але ніякої рани не знайшов. Натомість шерсть набула чудового яскраво-червоного кольору.

Фінікійці в стародавні часи вважалися найкращими кораблебудівниками. Із кедра та дуба майстри будували швидкохідні кораблі.

Фінікійським купцям-мореплавцям удалося встановити зв'язки з багатьма країнами та народами. Серед їх основних товарів були тканини з Єгипту, вино із Сідона, олія з Тіра, мідь із Кіпру, кедр із Ліванських гір, сушена риба з фінікійських міст і навіть «живий товар» — раби.

Фінікійські купці в давнину зажили поганої слави людоловів. Коли їхній корабель стояв у гавані, вони хитрощами заманювали до себе людей, а потім продавали їх у рабство в інші країни. Якщо траплявся зручний момент, не гребували займатися й розбоем. Іноді вони висаджувалися на берег і грабували беззахисні поселення, людей, захоплених зненацька.

Для налагодження постійних торговельних зв'язків із віддаленими землями фінікійські мореплавці стали засновувати свої поселення — **колонії**.

Так у XII—VI ст. до н. е. на узбережжі й островах Середземного моря поступово з'являються фінікійські колонії. Спочатку вони були на *Кіпрі*, у *Північній Африці* та на *Піренейському півострові*, а трохи згодом — у далекій *Англиї (Британії)* та на західноафриканському узбережжі.

Однак освоєння далеких заморських територій рідко коли спричиняло встановлення над ними фінікійського панування. Колонії фінікійських міст переважно зберігали незалежність від Фінікії та лише підтримували з нею дружні зв'язки.

Найбільшою колонією міста Тір у Північній Африці стає *Карфаген*. Із часом він перетвориться на головне місто могутньої держави, яка встановить своє панування в Західному Середземномор'ї.

Збереглися відомості, що фінікійські купці-мореплавці в пошуках товарів і ринку збуту навіть здійснили подорож навколо Африки.

2. Фінікійський алфавіт

Розповідь учителя

Фінікійські купці вели жваву торгівлю, тому для зручності вони використовували торгові записи. Їх слід було робити швидко, а ієрогліфи та клинопис виявилися для цього надто складними. Фінікійці наслідували досвід єгиптян та вавилонян, у яких були знаки не тільки для слів, але й для окремих приголосних звуків. **Наприкінці II тис. до н. е. у Фінікії винайшли алфавіт**. Він мав 22 знаки, кожен із яких відповідав окремому приголосному звуку та був літерою. Голосні звуки на письмі пропускалися. Наприклад, слово «цар» записувалося літерами ШР. Той, хто це читав, мусив сам здогадатися за змістом, що треба читати «шарру» («цар»). Писали фінікійці справа наліво (у нас — зліва направо). Літери нагадували зображення предметів, назви яких починалися із цих літер. Такий алфавіт був простішим і зручнішим за клинопис, тому він швидко поширився серед народів Близького Сходу, а згодом й інших країн.

Фінікійський алфавіт запозичили греки. Деяким знакам вони надали значення голосних і з часом змінили напрям письма (стали писати зліва направо). Багато грецьких літер зберегли фінікійські назви. Наприклад, «альфа» походить від фінікійського «алеф» — бик, «бета» — від фінікійського слова «бет» — дім. Від фінікійського та грецького алфавітів походять майже всі алфавіти світу, у тому числі й українська абетка.

3. Виникнення Ізраїлю та Іудеї

Розповідь учителя

Понад 3 тис. років тому до Палестини прийшли кочові племена ібрі — «зарічні люди». Так називали стародавніх євреїв, що належали до групи семітських народів. Вони витіснили звідти філістимлян, які населяли ці території. Із часом євреїв підкорили єгиптяни й насильно переселили до своєї країни, перетворивши на рабів. Там вони займалися будівництвом, ремеслом, були слугами в заможних єгиптян. У XII ст. до н. е. єгипетський фараон відпустив євреїв на батьківщину.

Вихід 600 тис. євреїв із Єгипту до Палестини, за переказами, очолив **пророк Мойсей**. Він був для них і вождем, і священником, і суддею. За біблійною легендою, 40 років вів Мойсей свій народ у Палестину. За цей час змінилося три покоління — мудрий провідник чекав, доки помруть ті, хто був народжений рабом. На межі XI—X ст. до н. е. на півночі Палестини євреї утворили державу **Ізраїль**. За легендою, засновником і першим царем її був **Саул** (1020—1000 рр. до н. е.). У цей час на півдні Палестини виникла ще одна держава євреїв — **Іудея**.

Цікаво знати

За біблійною легендою, під час виходу євреїв із єгипетського полону сталося диво: води Червоного моря розступилися, і євреї перейшли на протилежний берег. Їхні переслідувачі, які за наказом фараона мали повернути їх, кинулися навздогін, але їх поглинуло море.

4. Ізраїльсько-іудейське царство

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи основні події з історії Ізраїльсько-Іудейського царства та складаючи характеристики діяльності царів Давида й Соломона.

Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Після кривавих братовбивчих війн Ізраїль та Іудея об'єдналися — утворилася держава, відома в історії як Давньоєврейське царство. Вважають, що правителем новоствореної держави був **Давид** (1000—965 рр. до н. е.). Він народився у Віфлеємі. За однією з легенд, Давид був зброєносцем у Саула, за іншою — його зятем і полководцем. Прославився перемогою над могутнім воїном філістимлян Голіафом, яка закріпила за єврейським народом землі філістимлян у Палестині. Ставши царем, розбудував місто Єрусалим і проголосив його столицею держави.

Наприкінці свого життя він писав релігійні гімни-псалми та готувався до побудови найважливішого для євреїв храму — **Єрусалимського**, який став символом стійкості та єдності єврейського народу. Храм було побудовано за правління царя Соломона.

Правління Давидового сина — Соломона (965—928 рр. до н. е.) називають «золотим віком» Давньоєврейської держави. Його вважали мудрим правителем.

Біблійні легенди оповідають про справедливий суд Соломона. Одного разу до нього звернулися дві жінки, у яких народилося по хлопчику. Одна з них уві сні ненароком задавила дитя та вранці замінила його на живу дитину сусідки. Потім кожна з жінок стверджувала, що жива дитина — саме її син. Соломон наказав охоронцеві розрубати малюка й віддати по половині кожній матері. Одна із жінок погодилася на це, а інша вигукнула: «Краще віддайте дитину їй, тільки не вбивайте!». Саме вона й була матір'ю хлопчика.

Відтоді й пішов вислів «соломонове рішення», що означає мудре рішення.

Соломон розширив територію держави, захопивши сусідні землі, і поділив країну на 12 частин, кожна з яких протягом місяця утримувала царя та його найближче оточення. Цар збільшив податки та запровадив обов'язкові чотиримісячні роботи на будівництві, яке розгорнулося в країні.

Навколо Єрусалима, Мегіддо та інших міст були споруджені могутні захисні мури. У столиці збудували величний царський палац і храм богу Ягве. За правління Соломона Єрусалим став політичною та релігійною столицею євреїв. За його наказом було побудовано торговельний флот, кораблі якого зазвичай плавали разом із фінікійцями. За царювання Соломона зріс міжнародний авторитет його держави.

Особлива роль у Давньоєврейському царстві відводилася пророкам. Євреї часто потерпали від нападів ворогів, їхні землі захоплювали сильніші сусіди. У такі моменти дуже цінною була порада мудрої та досвідченої людини. Жили пророки, переважно вихідці з низів суспільства, при царському дворі та храмах. Вони виконували роль ясновидців і проповідників, пропагували покірність цареві, але іноді були активними учасниками палацових інтриг. Вважається, що одним із перших пророків був Мойсей, який вивів євреїв із Єгипту. Пророки написали перші п'ять книг Біблії. В іудаїзмі вони мають назву «Тора». Історія зберегла згадку про те, що в XI ст. до н. е. пророк Самуїл благословив на царювання Саула. У середині IX ст. до н. е. пророк Ілія перешкодив об'єднанню євреїв, фінікійців та сирійців в одну державу, бо таке об'єднання могло б привести до зникнення єврейської релігії та культури й злиття із цими народами. У VI ст. до н. е. пророк Ієремія закликав євреїв, що вже не мали власної держави, підкоритися волі вавилонян, щоб зберегти свої звичаї та традиції. Саме завдяки пророкам та їхній діяльності єврейський народ, який протягом багатьох століть зазнавав переслідувань із боку володарів Єгипту та держав Дворіччя, не був знищений.

Цікаво знати

Після смерті царя Соломона Давньоєврейська держава розпалася. У 722 р. до н. е. цар Саргон II установив владу Ассирії над землями

евреїв і змусив їх сплачувати данину. Тоді ж було спалено 46 іудейських міст, а тисячі євреїв забрано в полон. Дивом можна вважати врятування Єрусалима. Місто не впало під ударами ворогів лише тому, що в таборі асирійців почалася епідемія чуми.

На початку VI ст. до н. е. місто Єрусалим підкорив володар Ново-Вавилонського царства Навуходоносор II, який забрав євреїв у «вавилонський полон». Після завоювання Вавилона персами останні дозволили євреям повернутися на свої землі. Але землі євреїв, що так і не об'єдналися в єдину державу, пізніше, у 332 р. до н. е., захопив Александр Македонський. Згодом вони увійшли до складу Єгипетської держави. У 63 р. до н. е. землі євреїв стали римською провінцією. А після повстання євреїв проти римського панування римляни знищили Єрусалимський храм і розпорошили євреїв по всій території імперії.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів дидактичної гри «Чиста дошка».

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Де розташована Фінікія?
2. Назвіть головні міста Фінікії.
3. Якими були головні заняття жителів Фінікії?
4. Яка фінікійська колонія згодом установила панування в Західному Середземномор'ї?
5. Коли виникла перша єврейська держава? Хто був її першим правителем?
6. Ким була заснована єдина держава євреїв?
7. За якого правителя було зведено єрусалимський храм?
8. Чим уславився цар Соломон?
9. Що таке «Тора»?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно визначити, відповідаючи по черзі, про що вони дізналися й чого навчилися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за однією з тем.
 - 1) Відкриття й винаходи фінікійців.
 - 2) «Золотий вік» царя Соломона.

УРОК № 19

Тема. Ново-Ассирійське та Ново-Вавилонське царство. Перська держава Ахеменідів.

Мета: дізнатися про виникнення Ассирійської, Ново-Вавилонської та Перської держав; визначити спільне й відмінне в цих державах; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «імперія», «вісячі сади Семіраміди», «Вавилонська вежа», «сатрап», «сатрапія», «дарик»; розвивати вміння учнів порівнювати історичні явища; сприяти естетичному вихованню учнів на підставі знайомства з історією пам'яток культури минулого.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінні карти «Ассирія, Ново-Вавилонське царство» і «Перська держава», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: імперія, вісячі сади Семіраміди, Вавилонська вежа, сатрап, сатрапія, дарик.

Основні дати: XIV ст. до н. е. — утворення Ассирійської держави; 612 р. до н. е. — загибель Ніневії; перша чверть VII ст. до н. е. — заснування Ново-Вавилонської держави; друга половина VI ст. до н. е. — виникнення Перської держави.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Бесіда за запитаннями

1. Із якою метою фінікійці засновували колонії?
2. У чому переваги фінікійського алфавіту перед писемністю Стародавнього Єгипту чи Дворіччя? У чому його недоліки?
3. Яку роль в історії стародавніх євреїв, за легендою, відіграв Мойсей? Чому Мойсей так довго вів євреїв на батьківщину з єгипетського полону?
4. Якою є роль пророків у єврейській історії?
5. Порівняйте заняття фінікійців із заняттями жителів Стародавнього Єгипту та Південного Дворіччя. Укажіть спільні риси та відмінності.
6. Який внесок, на вашу думку, зробили фінікійці в розвиток людської цивілізації?
7. Визначте основні відмінності історії євреїв від історії сусідніх народів.
8. Як ви вважаєте, чому єврейському народові вдалося зберегти власні релігію й культуру під владою завойовників?

ВАРІАНТ 2

Заслуховування й обговорення підготовлених учнями до уроку повідомлень за темами «Відкриття й винаходи фінікійців», «Золотий вік» царя Соломона».

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як природно-географічні умови впливають на заняття й життя людей?
2. Як виникали держави в Стародавньому Єгипті, вивчених вами країнах Середньої Азії?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме актуалізації уваги учнів під час розгляду нового матеріалу.)

Визначте спільне й відмінне у виникненні та розвитку Ассирійської, Ново-Вавилонської й Перської держав.

1. Ассирійська держава

Розповідь учителя

Ассирією називали гірську частину на півночі Дворіччя. Її центром було місто Ашшур, яке розташовувалося в середній течії річки Тигр. У XVIII ст. до н. е. Ассирію захопив давньовавилонський цар Хаммурапі. Ослаблення та занепад Давньовавилонської держави дали можливість ассирійцям у XIV ст. до н. е. розпочати будівництво власної держави. Вона постала в безперервних війнах із сусідами. Ассирійці зажили слави одного з найжорстокіших народів давнини. Вони не тільки вбивали полонених, захисників міст, а й вивозили із завойованої країни правлячу верхівку, чиновників і ремісників, тим самим надовго унеможливаючи спротив підкорених. Але жорстокість ассирійців, що демонструвала їхню силу, була водночас і їхньою слабкістю — підкорені ніколи не могли змиритися з пануванням завойовників.

Ассирія першою озброїла свою армію залізною зброєю, що давала їй перевагу перед іншими арміями. Ассирійський воїн мав гостроверхий мідний шолом, довгий спис із залізним вістрям, великий щит, оббитий бронзою, металеві захисні пластини на ногах. Від ударів ворога його рятувала шкіряна куртка, на якій закріплювалися опуклі металеві пластини.

Грозою для ворогів була також ассирійська кіннота, для якої відбирали певні породи коней. Учені вважають, що ассирійці вперше в історії людства в IX ст. до н. е. створили цей рід військ. Страшною зброєю

ассирійців були бойові колісниці. Під час бою в колісниці перебувало три воїни: візник, лучник та зброєносець, який прикривав їх щитом.

Воїни вміло використовували облогові башти й тарани для штурму міст.

Протягом майже 270 років ассирійська армія не знала поразок.

Після вдалого військового походу цар мав скласти богам звіт про похід і передати частину здобичі на користь храму. Ритуальним обов'язком царя було полювання на левів. Під час полювання левів випускали з кліток в огорожений парк. Цар повинен був поцілити їх стрілою або навіть убити ритуальним ножом. Поруч із царем завжди перебували досвідчені лучники, які спостерігали за тим, щоб із царем нічого не трапилось. Парк оточували списоносці, які стримували численних глядачів. Такі сцени зображено на багатьох ассирійських рельєфах.

Робота з документом

ОПОВІДЬ АССИРІЙСЬКОГО ЦАРЯ ПРО ПОХІД

Під час мого походу 22 царі, раби, підвладні мені на березі моря, серед моря та на суходолі, принесли мені свої великі дари й цілували мої ноги... Поспішаючи на підмогу царям і намісникам, які в Єгипті були підвладними мені рабами, я швидко подався і дійшов до Карбаніта. Тарку, цар Єгипту й Ефіопії, почувши про наближення мого походу, зібрав своїх бійців на бій, на битву й січу. Із допомогою Аяшіура, Бела і Набу, великих богів, моїх володарів, що йдуть на моєму боці, у битві серед широкого поля я завдав поразки його воїнам.

Запитання до документа

Що насправді, на вашу думку, мало вирішальне значення для перемоги ассирійського царя в Єгипті?

Відомим завойовником був цар Ассирії **Тіглатпаласар I** (1115—1077 рр. до н. е.). За його правління (745—727 рр. до н. е.) Ассирійська держава простягалася від узбережжя Середземного моря до верхів'їв Тигру. У цей час держава зміцнилася економічно. Успішно розвивалося землеробство, що дало можливість збільшити запаси зерна порівняно з попередніми періодами. Набувала розвитку торгівля. Основною торговельною артерією була річка Тигр. На її берегах у столиці Ассирії, місті Апішур, для купецьких суден було збудовано численні причали. Згодом ассирійці контролювали всі торговельні шляхи Передньої Азії, крім тих, що проходили через Палестину.

Цікаво знати

Тіглатпаласар I був не лише визначним полководцем, будівничим, але й дипломатом. Йому за успішне укладення союзу з давнім ворогом — Єгиптом — фараон подарував живого крокодила, що вважався символом добрих намірів.

За царя **Тіглатпаласара III** почався період найвищого розквіту Ассирії. Він уперше в історії Дворіччя створив регулярну армію, яка утримувалася коштом держави. Армія мала чітку організацію завдяки поділу на загони піхоти, кінноти й загони бойових колісниць. Маючи найбоєздатнішу у Дворіччі армію, Тіглатпаласар III підкорив Сирію, Вавилонське царство, яке на той час було ослаблене, та поширив владу ассирійців на території від Єгипту до Перської затоки й Закавказзя, створивши першу в історії імперію.

Робота з термінами та поняттями

Імперія — велика держава, до складу якої входять підкорені народи.

Тіглатпаласар III, щоб утримати величезні території в покорі, обмежив владу правителів завойованих ним міст і держав. До того ж він переселяв завойовані народи на безлюдні землі на кордонах Ассирії. Це мало відірвати їх від рідної землі й таким чином послабити їхню боротьбу за свободу, а також забезпечити державу робочою силою. Міста, які чинили опір завойовникам, він зрівнював із землею. Але ассирійці тоді ще не знали, що те саме чекатиме й на їхні чудові міста Апішур та Ніневію, коли трохи більше ніж через 100 років підкорені народи повстануть.

Цікаво знати

Єдиним ассирійським царем, який умів читати й писати (хоча це не заважало йому проявляти жорстокість), був **Ашшурбаніпал**. Він наказав, щоб у палац звозили не лише коштовності, але й книги. Так була зібрана велика бібліотека, у якій зберігалися старовинні вавилонські міфи, легенди, молитви, твори мудреців про рух небесних тіл і про те, що вони провіщали людям. Палац царя згорів під час захоплення ворогами Ніневії, однак бібліотека вціліла. Глиняні «книги» не горять, а стають міцнішими після випалювання. Археологи розкопали руїни палацу Ашшурбаніпала та знайшли цю бібліотеку. Завдяки збиранню уламків табличок і з'єднанню їх вдалося відновити міф про потоп, легенду про Гільгамеша та велику кількість інших клинописних «книг» Стародавнього Дворіччя.

Як і будь-яка держава, побудована на насильстві над завойованими народами, Ассирія була приречена на нетривале існування. Постійні війни та боротьба за владу у верхівці суспільства, багатотисячні повстання на підкорених територіях ослабили Ассирію.

У 614 р. до н. е. вавилоняни, що звільнилися від влади Ассирії, розпочали наступ на Ніневію. Тим часом їхні союзники — мідійці — вщент зруйнували давню столицю Ассирії Ашшур.

У 612 р. до н. е. вже об'єднані сили вавилонян і мідійців узяли в облогу Ніневію. Облога міста тривала три місяці. Місто було захоплене, розграбоване, зрівняне із землею. Населення Ніневії майже повністю було винищене. Ті, хто вцілів, стали рабами. Останній ассирійський цар Сіншар-Ішкун (Сарак) не дався в руки ворогів. Він підпалив свій палац і згорів у ньому. Разом із палацом зникла й остання надія ассирійців на

відродження держави. Залишки ассирійської армії разом із єгиптянами дали свій останній бій у 605 р. до н. е. біля Кархемиша. Колись могутня держава швидко розпалася, а її землі були взяті під контроль правителями Вавилону. Завойовники винищили ассирійську знать, а ті, хто вижив, розійшлися планетою. Сучасні вчені стверджують, що нині у світі живе близько 2 млн ассирійців у Сирії, Ірані, Туреччині, Азербайджані, США та навіть в Україні.

2. Ново-Вавилонська держава

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюють відповідний матеріал підручника, порівнюючи виникнення та розвиток Ассирійської та Ново-Вавилонської держав.

Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Після загибелі Давньовавилонської держави тривалий час Вавилон перебував під іноземним пануванням. Але й за цих часів це було велике й багате місто.

У IX ст. до н. е. на територію Вавилонії прийшли напівкочові племена халдеїв. Деякий час вони вели звичний для себе спосіб життя, займалися скотарством і землеробством. Згодом вони не тільки оселилися в південних містах Дворіччя, перейняли культуру й релігію вавилонян, але й посіли панівне становище у вавилонському суспільстві. Представники цього народу стали царями міст-держав, які боролися за першість у Дворіччі. Саме вони очолили боротьбу проти ассирійського панування.

Халдейський цар **Набопаласар** (625—605 рр. до н. е.) вважається засновником Ново-Вавилонського царства (625—539 рр. до н. е.).

Його син **Навуходоносор II** (605—562 рр. до н. е.) був великим завойовником. Він розширив кордони держави, завоювавши території від Іранського нагір'я до Єгипту. Разом із тим Навуходоносор розгорнув грандіозне будівництво в столиці держави — Вавилоні. Було зведено велику кількість палаців, храмів, каналів і укріплень. Його правління є періодом найвищого розквіту Ново-Вавилонського царства.

Як і в Давньовавилонському царстві, верхівку суспільства становив царський двір. Крім царя, до нього належали вищі чиновники, вавилонські послы в інших країнах, іноземні принци, які перебували при дворі як заручники, царські родичі. Населення Вавилону поділялося на вільних людей і рабів, а також на слугителів храмів і мирян.

Робота з документом

НАВУХОДОНОСОР II ПРО ВАВИЛОН

Я оточив Вавилон зі сходу потужним муром, викопав рів і зміцнив його схили за допомогою асфальту й обпаленої цегли. Біля рову я збуду-

вав високий міцний мур. Я зробив широкі ворота з кедрового дерева та оббив їх мідними пластинами. Щоб вороги, які замислили погане, не могли увійти в межі Вавилону з флангів, я оточив його потужними морськими хвилями, водами. Здолати їх було так само важко, як справжнє море. Щоб запобігти прориву з цього боку, я звів на березі вал і облицював його обпаленою цеглою. Я ретельно зміцнив bastiони та перетворив місто Вавилон на фортецю.

Запитання до документа

- 1) Що в описі оборонних споруд Вавилону, побудованих Навуходоносором II, є перебільшенням, а що — ні?
- 2) Які оборонні споруди захищали місто Вавилон?

Храми в царстві були державою в державі. Так, храм Есагіла володів половиною земель країни. Представники храму відповідали за торговельні відносини з іншими державами. Вони обмінювали вовну та ячмінь на оливкову олію й деревину. Храм також здавав свої поля в оренду селянам, які сплачували за це сільськогосподарською продукцією.

Серед мирян найнижчою верствою були раби. Проте рівень життя раба в заможному господарстві міг бути вищим, ніж у вільного селянина. Вільні громадяни займалися ремеслами. Серед них виділялися ткачі, каменярі, цеглярі, ковалі тощо. Зазвичай професія була спадковою.

Місто Вавилон на початку своєї забудови мало вигляд чотирикутника площею близько 400 га. Сторони цього чотирикутника були зорієнтовані за сторонами світу. Річка Євфрат поділяла місто на дві частини. На лівому березі розташовувалося Старе місто, а на правому — Нове. У період найвищого розквіту Вавилону, за царя Навуходоносора II, навколо Нового міста було побудовано мури завдовжки майже 18 км. Вони були такими широкими, що на них могли роз'їхатися дві колісниць, запряжені четвіркою коней. На внутрішньому боці мурів через кожні 50 м розташовувалися башти — загалом 360. На зовнішньому боці мурів було збудовано 250 башт. Площа міста в цей час сягала 1000 га, а кількість населення — 500 тис. осіб. У будівництві використовувалися асфальт, камінь та обпалена цегла. Своєю величчю вражали вулиці міста, палаці та десятки храмів.

Серед воріт, присвячених богам, своєю красою вирізнялися Ворота богині Іштар. Вони були парадним входом до міста. Масивні високі квадратні башти, з'єднані аркою, прикрашалися рельєфами з глазурованої цегли. На синьому тлі чітко вирізнялися 575 рельєфів із зображеннями священних тварин — білих із жовтою й жовтих із червоною гривовою біків, а також загадкового звіра «сіруш» — напівзмія-напівптаха з лапами лева, роздвоєним язиком, із рогом на пласкій голові та тілом, укритим лускою.

У наш час у Передньоазійському музеї в Берліні з близько 100 тис. уламків ворота відтворено в такому вигляді, у якому вони існували у Ва-

вилоні. Над землями колишнього міста Вавилона також велично здіймаються відтворені Ворота богині Іштар.

Від Воріт богині Іштар починалася найвеличніша у світі на той час Дорога процесій. Її побудували для перевезення вантажів і пересування людей. Нею, вважали вавилоняни, проходив і сам бог Мардук, якому вони й поклонялися. Ширина вулиці становила 23 м. Вона мала складну будову: на цегляний настил було покладено — асфальт, а зверху — вапнякові плити, прикрашені червоним каменем. Обабіч дороги здіймалися в небо високі мури, із яких загрозливо дивилися 120 левів із жовто-чорними гривами.

Ще одним дивом Вавилона був величезний палац Навуходоносора II. Цар стверджував, що побудував його за 15 діб. Палац був пишно оздоблений багатокольоровими барельєфами й глазурованою плиткою. Тронна зала в Навуходоносора II мала ширину 60 м і у висоту сягала 20 м. У палаці зберігалися військові трофеї вавилонських царів.

Неподалік від палацу розташовувалися висячі сади, які стародавні греки пізніше назвали одним із чудес світу. Ця багаторівнева будівля, схожа на ступінчасту піраміду, майже вся була вкрита рослинами. На кожному рівні росли пальми, кипариси та інші дерева. Для їх зрошення вавилоняни створили складну систему поливу. Усередині споруди працювали пристрої, які постачали воду з Євфрату на кожний із поверхів. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський стверджував, що ці сади були збудовані царицею Шаммурамат (Семірамідою) близько 800 р. до н. е. Однак за іншими даними, висячі сади Навуходоносора II подарував своїй дружині Амітіс, це сталося майже через 200 років після смерті Семіраміди.

Головною спорудою міста була Вавилонська вежа. Її називали Етеменанкі — «дім наріжного каменя неба і землі», бо вона, за думом, мала з'єднувати землю та небо, на якому жили боги. Вавилонську вежу було збудовано на основі одного з найдавніших зикуратів часів царя Хаммурапі. Вона також вважалася греками одним із семи чудес світу.

Напис на вежі від імені царя Набопаласара (VII ст. до н. е.) розповідав: «Мардук звелів мені збудувати вежу Етеменанкі, яка до мене була ветха та доведена до руйнації, звести фундамент і встановити її на грудях підземного світу, а вершина її щоб здіймалася в піднебесся». Добудовували та поновлювали вежу і наступники Набопаласара. Кожен із них вважав почесною справою долучитися до будівництва Етеменанкі.

Вежа розташовувалася біля головного храму Вавилона — Есагіла. Вона мала сім рівнів і сягала у висоту майже 100 м. Кожен поверх мав свій колір. На вершині було святилище, оздоблене блакитною цеглою, яка виблискувала на сонці. Вавилонська вежа присвячувалася головному богові — Мардуку — та його дружині. Місцеві жителі вважали, що саме тут він приймав принесені йому дари. На вершині святилища зберігалися вкриті золотом роги, що були символом влади Мардука.

Цікаво знати

У 1899 р. розпочалися розкопки Вавилону, які тривали 18 років. Очоловав експедицію Роберт Кольдевей. Під час досліджень було знайдено руїни Вавилонської вежі, висячих садів, царського палацу, залишки моста через Євфрат, мурів та вулиць міста.

3. Перська держава

Розповідь учителя

На схід від Вавилону розташоване величезне Іранське нагір'я, яке з усіх боків оточують гори. На сході воно межує з долиною річки Інд, на півночі доходить до Каспійського моря, а на півдні — до Перської затоки.

Велику частину нагір'я займають степи та пустелі. Влітку тут стоїть нестерпна спека, і невеличкі річки, які протікають, зазвичай пересихають. Взимку тут значно прохолодніше.

У західних долинах Ірану земля зрощувалася завдяки струмкам, які стікали з гір. Там можна було займатися землеробством. У східній частині Іранського нагір'я простягається степ. Головним заняттям населення було скотарство. У спекотливу пору року стада дрібної й великої рогатої худоби виганяли на гірські пасовища.

Іранське нагір'я багате на корисні копалини, особливо метали: золото, срібло, мідь, свинець, залізо. У достатній кількості в Ірані є й каміння, а на схилах гір ростуть ліси.

Населяли Іранське нагір'я численні племена та народності: *мідійці*, *перси* та ін. Одні з них займалися хліборобством, інші кочували зі своїми стадами худоби.

Цікаво знати

Греки називали жителів Ірану *зороастрійцями* за іменем мудрого пророка **Зороастра** (іранською **Заратустра**). Він навчав, що у світі точиться непримиренна боротьба між світлом і темрявою, правдою і неправдою, добром і злом. Світле воїнство очолює Ахура-Мазда. Він уособлював блага начало — добро, світло, вогонь, хліборобство й осіле скотарство. Злими силами верховодить Анхра-Майнью (грецькою *Аріман*), що уособлював собою зло, темряву, морок, кочування. Кожний правовірний має брати участь у цій споконвічній боротьбі на боці Ахура-Мазди, щоб наблизити прихід царства Добра.

Після перемоги Ахура-Мазди над Анхра-Майнью, на думку зороастрійців, мертві воскреснуть і зліються зі своїми душами. Після цього настане вічне царство Добра і Правди.

У Стародавньому Ірані (Персії) поруч з Ахура-Маздою шанували й інші божества: землі, неба, небесних світил і води. Особливо велику роль відігравав бог сонця Мітра (ім'я це означає «вірність»). Його вважали богом домовленості, договору, охоронцем законності й порядку.

У VII ст. до н. е. іранці об'єднались навколо одного з племен — мідійців. Мідія із часом стає однією з найсильніших держав Передньої Азії.

У 553 р. до н. е. проти володарювання Мідії повстали племена персів. На чолі повстання став перський правитель **Кір II**. Він сформував потужне військо, і вже через три роки йому вдалося підкорити Мідію. Та на цьому завойовник не спинився. Зібравши величезне військо, він рушив далі на захід. Кір захоплював одну країну за одною, підкорив Лідію, потім мав намір заволодіти Вавилонією. Але взяти штурмом величезне місто з надзвичайно міцними стінами було неможливо. Тоді Кір вирішив удатися до хитрощів. Однієї темної ночі, коли у Вавилоні відзначали велике свято, завойовник наказав відвести воду Євфрату в інше, раніше підготовлене русло. Річка, яка протікала через місто, обміліла. І воїни по пояс у воді пробралися в місто бродом і напали на жителів під час їх розкішного бенкету. Таким чином, за одну ніч Кір заволодів містом і великим Вавилонським царством.

Робота з документом

ГЕРОДОТ ПРО ЗАХОПЛЕННЯ ВАВИЛОНА ПЕРСАМИ

...Уже три дні минуло, як Вавилон було взято, а частина жителів міста нічого ще про це не знала. Кір зайняв столицю, не зустрівши спротиву, і повівся з Набонідом із притаманною йому м'якістю щодо переможених царів. Кір став і першим завойовником, що залишив Вавилон незруйнованим. Його вразила пишність міста, і він не тільки заборонив будь-що руйнувати, а й наказав спорудити на своїй могилі пам'ятник у вигляді мініатюрної Вавилонської вежі.

Запитання до документа

Чому перський цар Кір, захопивши місто Вавилон, не став його руйнувати?

Після перемоги над Вавилоном владу над собою добровільно визнали Фінікія, Сирія та Палестина. Тепер могутня держава Кіра простягалася від кордонів Індії на сході до грецьких міст на заході. Серед інших завойовників Кіра II вирізняло те, що він поважав закони й релігію підкорених народів. Це убезпечувало його від невдоволення й повстань на завойованих територіях.

Цікаво знати

Легендарним засновником Персії вважають Хахаманіша (700—675 рр. до н. е.) із роду Ахеменідів, тому жителів країни називають ахеменідами. Найдавнішою столицею країни було місто Аншана.

Кір мав намір вирушити й на Єгипет, проте йому завадили це зробити середньоазіатські племена *массагетів*, які загрожували північно-східним кордонам Перської держави. Кір здійснив похід проти войовничих племен. Проте це скінчилося для нього трагічно. У безкрайніх степах армія персів була оточена ворогами й зазнала нищівної поразки. Кір, якому виповнилося на той час 70 років, загинув у цій битві. Розгнівана цариця массагетів наказала знайти тіло Кіра, відрубати голову та

занурити її в міх із кров'ю. При цьому вона вимовила: «Пий досхочу, лиходію».

Завоювання персів не припинилися й після загибелі Кіра. Його син *Камбіз* продовжив завоювання і в 525 р. до н. е. підкорив Єгипет. Щоб утримати владу, Камбіз залишився в Єгипті на три роки, але невдовзі помер. Тоді царем став його двоюрідний брат Дарій I (Дар'явахуш) (522—486 рр. до н. е.). «Цар царів» — так його називали піддані. 36 років він правив Персією.

Цікаво знати

За легендою, Дарій I прийшов до влади внаслідок домовленості. Претенденти на владу вирішили, що царем стане той, чий кінь першим заїрже біля міських воріт на сході сонця. Сталося так, що кінь Дарія приніс своєму господареві царський титул і владу.

Дарій отримав у спадок величезну державу, кордони якої ще більше розширив, здійснивши успішні походи в Індію, Грецію, Малу Азію та проти скіфів у Північне Причорномор'я. Крім цього, провів внутрішні реформи, удосконаливши управління підвладними територіями.

Він поділив країну на 20 окремих областей — *сатрапій*. На чолі кожної з них стояв намісник — *сатрап*. Він стежив за вчасним надходженням податків до царської скарбниці, за добробутом області, яка перебувала у його віданні, а також за виконанням військової та трудової повинності населенням.

Робота з термінами та поняттями

Сатрапія — область. Походить від грецького слова, яке бере початок від староперського «хатрапаван», що означає «сатрапій» — начальник області. Кордони сатрапій майже збігаються з кордонами колишніх самостійних держав. Так, Вавилонія являла собою одну сатрапію, Єгипет — іншу, кілька сатрапій було утворено в Малій Азії та ін.

У сатрапіях розміщувалися військові частини, які перебували під командуванням окремого воєначальника. Від підпорядковувався безпосередньо царю, отримуючи від нього накази. Сатрап і воєначальник мали спільний обов'язок слідкувати одне за одним і про все доповідати цареві.

Крім того, по всій країні було розіслано спеціальних чиновників, яких називали «*вухами царя*». Вони здійснювали раптові візити до сатрапій, перевіряли все та робили доноси царю. За будь-який злочин передбачалося жорстоке покарання: зрадників піддавали катуванню, злодіям і розбійникам відрубували руки та ноги.

Такий контроль здійснювався з метою попередити змови, які могли виникнути у віддалених сатрапіях, що прагнули відокремлення й самостійності. А для полегшення зв'язків між частинами великої держави були прокладені широкі шляхи. Вони були чудово збудовані та вимощені камінням.

Головним шляхом була так звана царська дорога. Вона перетинала всю імперію від міста Сузи до міста Сарди, поблизу Егейського моря. Її

довжина становила 2683 км. Уздовж дороги збудували 111 зупинок, де можна було замінити коней, відпочити та поїсти.

☑ Цікаво знати

У Персії було організовано регулярну пошту. Вона діяла за принципом естафети. Через кожні 15—20 км стояв наготові вершник із конем. Отримавши пакет, він мчав до іншого поста, щоб передати його далі за призначенням. Перський цар міг їсти в Сузах свіжу рибу, виловлену в Егейському морі. Цю рибу доставляли поштою естафетним способом. Із неприхованим захопленням зробив опис перських шляхів Геродот. На них через кожні 15—20 км розміщувалися готелі, де приїжджий міг переночувати та відпочити, а також нагодувати коней і залишити свої речі. Цими шляхами можна було пересуватися без страху, адже вони ретельно охоронялися. Винних у розбої на шляхах суворо карали. За словами Геродота, на узбіччях шляхів можна було побачити людей із відрубаними руками й ногами. Це — покарані розбійники, які грабували перехожих.

Для кожної сатрапії Дарій I призначав чітко визначені податки, а також запровадив єдину для всієї держави грошову одиницю — золотий *дарик*. Назва монети походила або від царського імені, або, що найімовірніше, від давньоперського слова «дари» — «золото». Близько 515 р. до н. е. за наказом Дарія I було закладено столицю держави Персеполь (Парсу) — «місто персів». Місто стало символом влади царя. Тут щороку в березні чиновники з усієї імперії прямували до палацу, утворюючи велику та яскраву процесію разом із солдатами, колісницями й вершниками. Цар чекав їх у залі для прийомів, де вони звітували про свою роботу. Після цього починалося свято. У Персеполі також відбувалися зустрічі правителів з усього світу.

☑ Цікаво знати

Перський цар мав кілька столиць: у Персії це був *Персеполь*, у Мідії — *Екбатани*, в Еламі — *Сузи*, а у Дворіччі — *Вавилон*. Він по черзі жив то в одній столиці, то в іншій. Цар перебував в оточенні небаченої розкоші. Загін його охоронців налічував 10 тис. осіб. Її називали *безсмертними*, тому що кількість царської охорони завжди залишалася незмінною. Як тільки який-небудь охоронець помирав, його місце відразу займав інший.

Проте ані перемоги над сусідами, ані запобіжні заходи, до яких вдавався Дарій I і його наступники, не врятували державу від постійних змов і переворотів. Невдалі війни з греками поступово ослаблювали Персію. У IV ст. до н. е. у персів з'явився грізний ворог в особі Александра, молодого царя Македонії. У битвах при Іссі, на р. Гранік, при Гавгамелах македоняни розбили війська, очолювані перським царем Дарієм III. Протягом 334—330 рр. до н. е. під ударами Александра Македонського величезна імперія персів упала, а землі, що входили до її складу, стали частиною імперії великого завойовника.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Де розташована Ассирія?
2. З іменами яких царів пов'язані утворення та розквіт Ассирійської держави?
3. Які землі захопили ассирійці?
4. Опишіть озброєння ассирійської армії.
5. Коли утворилося Ново-Вавилонське царство?
6. За правління якого царя Ново-Вавилонське царство досягло свого розквіту?
7. Хто вважається засновником Перської держави?
8. Які народи були підкорені персами?
9. Як було організовано управління Перської держави за Дарія I? Що зробив Дарій I, аби зберегти та зміцнити свою владу?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за темою «Висячі сади Семіраміди та Вавилонська вежа — два із семи чудес стародавнього світу».

УРОК № 20

Тема. **Племена й народи раннього залізного віку на території сучасної України.**

Мета: охарактеризувати життя й заняття племен і народів, що заселяли в цей період територію сучасної України; наводити приклади впливу природно-географічних умов Північного Причорномор'я на тип господарювання киммерійців, скіфів і сарматів; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «кіммерійці», «таври», «скіфи», «Велика Скіфія», «скіфські кургани», «звіриний стиль», «сармати», «пектораль»; розвивати вміння роботи з історичною картою; виховувати повагу до історії своєї Батьківщини.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Племена й народи раннього залізного віку на території сучасної України», таблиця, ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: киммерійці, таври, скіфи, Велика Скіфія, скіфські кургани, «звіриний» стиль, сармати, пектораль.

Основні дати: IX—VII ст. до н. е. — перебування киммерійців на українських землях; VII—III ст. до н. е. — перебування скіфів на українських землях; III ст. до н. е. — III ст. н. е. — перебування сарматів на українських землях.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку. Доцільно також повідомити учнів про форму проведення практичного заняття на наступному уроці (див. урок № 21).

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Заслуховування повідомлень учнів, підготовлених до уроку (див. урок № 19).

ВАРІАНТ 2

Дидактична гра «Снігова куля»*

Завдання до гри: пропонується використати основні запитання з домашнього завдання або пункти плану розгляду нового матеріалу на минулому уроці.

ВАРІАНТ 3

Бесіда за запитаннями

1. Як ви вважаєте, завдяки чому асирійцям удавалося протягом століть вести переможні війни?
2. Якою була мета ритуального царського полювання на левів в Ассирії?
3. Назвіть причини розпаду Ассирії.
4. Що спільного у віруваннях іранців і єгиптян? У чому відмінність?
5. Як перському царю Кіру II вдалося захопити добре укріплений Вавилон?
6. Чому велика кількість держав і народів підкорилися Кіру II без бою?
7. Опишіть уявну подорож Стародавнім Вавилоном. Розкажіть про одне з вавилонських архітектурних чудес.
8. У чому схожість влади перських царів і фараонів у Єгипті? Які схожі цілі вони ставили перед собою?
9. Який з архітектурних шедеврів Вавилону, на вашу думку, був уособленням могутності держави? Поясніть, чому ви так вважаєте.
10. Чи можна вважати Кіра II та Дарія I великими полководцями?

* Правила проведення гри наведено в розробці уроку № 13.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли перші люди з'явилися на території сучасної України?
2. Яким було населення українських земель у період енеоліту? Чим воно займалося?
3. Які природні зони існували на українських землях у період енеоліту та бронзового віку?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме актуалізації роботи учнів упродовж розгляду нового матеріалу.)

Систематизуйте розглянутий матеріал «Населення українських земель доби раннього залізного віку». Заповніть таблицю.

№ з/п	План характеристики	Характеристика
1	Період перебування на українських землях	
2	Територія розселення	
3	Спосіб життя	
4	Особливості господарювання	
5	Пам'ятки матеріальної культури	

1. Кіммерійці та їхні сусіди

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, спираючись на умови випереджального завдання. Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал і стінну карту.

Додаткова інформація

Наприкінці II тис. до н. е. з індоевропейської спільноти виділилося плем'я кіммерійців. Це перший народ, що проживав на території України, про який згадується в писемних джерелах («Одіссея» Гомера). Вільш повно й достовірно розповів про кіммерійців грецький історик V ст. до н. е. Геродот. Згадки про них знаходимо також в ассирійських джерелах. Ассирійська назва «кімміраї» означає «велетні». За іншою версією, слово походить із давньоіранської мови та перекладається як «рухомий кінний загін». Існує три версії щодо походження кіммерійців. Перша — це давньоіранський народ, який прийшов на землі України через Кавказ. Друга — кіммерійці з'явилися внаслідок поступового історичного розвитку праіранської степової культури, а пра-

батьківщиною їхньою було Нижнє Поволжя. Третя — кіммерійці були місцевим населенням.

Археологи знаходять речові пам'ятки кіммерійців у Північному Причорномор'ї, на Північному Кавказі, у Поволжі, по нижній течії Дністра та Дунаю. Кіммерійці були іраномовними. Ранні кіммерійці вели осілий спосіб життя. Пізніше, у зв'язку з настанням посушливого клімату, вони стали кочовим народом і розводили переважно коней, на яких училися їздити верхи. Племена кіммерійців об'єднувалися у великі союзи племен, які очолював цар-вождь. У них було велике військо. Воно складалося з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими й залізними мечами та кинджалами, луками й стрілами, бойовими молотами й булавами. Кіммерійці воювали із царями Лідії, Урарту та Ассирії.

Поселення кіммерійців були тимчасовими, здебільшого — табори, зимівники. Але вони мали власні кузні та ковалів, які виготовляли залізні й сталеві мечі та кинджали, найкращі на той час у стародавньому світі. Самі кіммерійці метал не добували, користувалися залізом, знайденим племенами лісостепової смуги України або Кавказу. Також майстри виготовляли кінські вудила, наконечники стріл, прикраси.

У кіммерійців було розвинуте керамічне виробництво. Особливо гарними були кубки з лощеною поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом. Кіммерійці вміли чудово обробляти кістки. Дуже красивими були їхні прикраси, виготовлені з напівкоштовного каміння. Збереглися до наших днів зроблені кіммерійцями кам'яні могильні плити. На них були викарбувані люди без змалювання голови, але з ретельно відображеним кинджалом і сагайдаком зі стрілами. Жили кіммерійці патріархальними родами, які склалися із сімей. Поступово в них виділяється військова знать. Цьому великою мірою сприяли грабіжницькі походи на племена лісостепу й держави Закавказзя.

Релігійні уявлення кіммерійців відомі за матеріалами поховань. Знатних людей ховали у великих курганах. Були чоловічі й жіночі поховання. У чоловічі поховання клали кинджали, вуздечки, набір наконечників для стріл, кам'яні бруски, жертвну їжу, коня; у жіночі — золоті та бронзові каблучки, скляне й золоте намисто, глиняний посуд. Археологічні знахідки свідчать, що кіммерійці мали зв'язки з племенами Приазов'я, Західного Сибіру та Кавказу.

Поряд із кіммерійцями центральну частину українського лісостепу займали племена **чорноліської культури**, яких вважають предками східних слов'ян, отже, й українців. Основним джерелом вивчення життя чорнолісців є поселення. Знайдено як звичайні селища із шести-десяти жител, так і укріплені городища. Лінія з 12 городищ, побудованих на межі зі степом, захищала чорнолісців від нападів номідів. Розташовано їх було на добре захищених природою полях. Городища оточував вал, на якому будувалася стіна з дерев'яних зрубів, і рів. Чорноліське городище, південний форпост оборони, захищали три лінії ва-

лів та ровів. Під час нападів за їх стінами знаходили захист жителі сусідніх поселень.

Основу господарства чорнолісців складало орне землеробство й присадибне скотарство. Неабиякого рівня розвитку досягло металообробне ремесло. Залізо використовувалося перш за все для виробництва зброї. На Суботівському городищі знайдено найбільший у тогочасній Європі меч зі сталевим клинком, загальна довжина якого становить 108 см.

Необхідність постійної боротьби з нападами кіммерійців примусила чорнолісців створити піше військо й кінноту. У похованнях було виявлено чимало частин кінської зброї й навіть кістяк коня, покладеного поряд із небіжчиком. Знахідки археологів засвідчили існування кіммерійської доби в лісостепу досить могутнього об'єднання праслов'ян-землеробів, яке тривалий час протистояло загрози зі степу. Життя та розвиток кіммерійських племен були перервані на початку VII ст. до н. е. навалюю скіфських племен, із якими пов'язаний наступний етап стародавньої історії України.

☑ Цікаво знати

Майже одночасно з кіммерійцями в південній частині Криму проживало корінне населення — таври (від грецького слова «таврос» — тур). Від таврів походить і назва Кримського півострова — Таврида, введена царським урядом після приєднання Криму до Росії в 1783 р. Давньогрецький історик Геродот у своїй книзі «Історія» розповів, що таври на гірських плато займалися скотарством, у долинах річок — землеробством, а на чорноморському узбережжі — рибальством. Також розвивалися ремесла — таври були вправними гончарами, уміли прясти, обробляти камінь, дерево, кістки, роги, а також метали.

Починаючи від другої половини I тис. до н. е. у таврів, як і в інших племен, з'явилася майнова нерівність, сформувалася родова аристократія. Навколо своїх поселень таври споруджували укріплення. Спільно із сусідами-скіфами вони воювали проти грецького міста-держави Херсонеса, який захоплював їхні землі. Подальша доля таврів була трагічною: спочатку — у II ст. до н. е. — їх підкорив понтійський цар Мітрідат VI Євпатор, а в другій половині I ст. до н. е. захопили римські війська. У Середні віки таври були винищені або асимільовані татарами, які завоювали Крим. Самобутня культура таврів була втрачена.

КОЧОВІ НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В I тис. до н. е.

Назва народу	Мовна група	Період перебування на українських землях
Кіммерійці	Індоіранська (ймовірно)	IX—VII ст. до н. е.
Скіфи	Індоіранська	VII—III ст. до н. е.
Сармати	Індоіранська	III ст. до н. е. — III ст. н. е.

2. Скіфи

Розповідь учителя

Від VII до III ст. до н. е. жах на племена й держави Східної Європи та Близького Сходу наганяли племена скіфів, які прийшли з глибин Азії та вторглися у Північне Причорномор'я. Скіфи завоювали величезну для тих часів територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, частину Криму (територію сучасної Південної й Південно-Східної України), утворивши там державу Скіфію. Найґрунтовнішу характеристику та опис життя й побуту скіфів залишив давньогрецький історик Геродот. У V ст. до н. е. він особисто відвідав Скіфію й описав її. Скіфи були нащадками індоєвропейських племен. Вони мали свою міфологію, обрядовість, поклонялися богам і горам, приносили їм кровну жертву.

Геродот виділяв серед скіфів такі групи: *царські скіфи*, що жили в пониззі Дніпра й Дону та вважалися верхівкою союзу племен; *скіфи-орачі*, які населяли територію між Дніпром і Дністром (історики вважають, що це були переможені скіфами нащадки чорноліської культури); *скіфи-землероби*, що жили в лісостеповій зоні, та *скіфи-кочівники*, які оселилися в степах Причорномор'я. Серед названих Геродотом племен власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Вони панували над усіма іншими племенами.

Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — **Велика Скіфія**, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів (сколоти). Велика Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства; одне з них очолював головний цар, а два інші — молодші царі (ймовірно, сини головного). Скіфська держава — перше політичне об'єднання на півдні Східної Європи в ранньому залізному віці (центром Скіфії в V—III ст. до н. е. було Кам'янське городище поблизу міста Нікополя). Скіфія поділялася на округи (номи), якими управляли вожді, призначені скіфськими царями.

Період найвищого розвитку та піднесення Скіфії припадає на IV ст. до н. е. Це піднесення пов'язують з правлінням **царя Атея**. Влада царя поширювалася на величезні території, що простягалися від Дунаю до Дону. Атей цар карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки від македонського царя Філіппа II (батька Олександра Македонського). Могутньою лишалася держава скіфів і після смерті 90-річного Атея в 339 р. до н. е. Проте на межі IV—III ст. до н. е. Скіфія занепадає. Наприкінці III ст. до н. е. Велика Скіфія під натиском сарматів припиняє своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві **Малі Скіфії**. Одну, що називалася **Скіфське царство** (III ст. до н. е. — III ст. н. е.) зі столицею в Неаполі Скіфському, — у Криму, іншу — у нижній течії Дніпра.

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств: воїнів, жерців, рядових общинників (землеробів і скотарів). Кожна з верств ве-

ла своє походження від одного із синів першопредка та мала свій священний атрибут. Для воїнів це була сокира; для жерців — чаша, для общинників — плуг із ярмом. Геродот говорить, що особливою шаную в скіфів користувалися сім богів; саме їх вважали прабатьками людей і творцями всього суцього на Землі.

Писемні джерела та археологічні матеріали засвідчують, що основу скіфського виробництва становило скотарство, оскільки воно давало майже все необхідне для життя — коней, м'ясо, молоко, вовну і вовсть для одягу. Землеробське населення Скіфії вирощувало пшеницю, просо, коноплі тощо, причому хліб сяяли не тільки для себе, але й на продаж. Землероби жили в поселеннях (городищах), які розташовувалися на берегах річок та укріплювалися ровами й валами.

Занепад, а згодом і розпад Скіфії були викликані рядом чинників: погіршення кліматичних умов, висихання степів, вичерпання економічних ресурсів лісостепу тощо. Крім того, в III—I ст. до н. е. значну частину Скіфії завойовують сармати. Сучасні дослідники вважають, що перші паростки державності на території України з'явилися саме у скіфські часи. Скіфи створили самобутню культуру. Панівним напрямком у мистецтві був так званий «звіриний» стиль. Широко відомі царські кургани — пам'ятники скіфської доби: Солоха, Гайманова Могила (Запоріжжя), Товста Могила, Чортомлик (Дніпропетровщина), Куль-Оба та ін. Цінними знахідками є царські прикраси (золота пектораль), зброя тощо.

3. Сармати

Розповідь учителя

Протягом III ст. до н. е. — III ст. н. е. в Північному Причорномор'ї панували **сармати**, які прийшли з приволзько-приуральських степів. Як називали себе ці племена, нам невідомо. Греки та римляни називали їх сарматами, що в перекладі з давньоіранської означає «оперезані мечем». Геродот стверджував, що предки сарматів проживали на схід від скіфів за річкою Танаїс (Дон). Він також оповідав легенду про те, що сармати ведуть свій родовід від амазонок, яких побрали скіфські юнаки. Однак добре опанувати мову чоловіків вони не змогли й тому сармати розмовляють зіпсованою скіфською мовою. Частина істини у твердженнях «батька історії» є: сармати, як і скіфи, належали до іраномовної групи народів, і в них дуже високий статус мали жінки. Заселення причорноморських степів сарматами не було мирним. Вони винищували залишки скіфського населення та перетворили більшу частину їхньої країни на пустелю. Згодом на території Сарматії, як називали ці землі римляни, утворилося декілька сарматських племінних об'єднань — аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани.

Оселившись в українських степах, сармати стали нападати на сусідні римські провінції, античні міста-держави та поселення землеробів-праслов'ян зарубенецької культури лісостепу. Свідченням нападів на

праслов'ян стали численні знахідки наконечників сарматських стріл при розкопках валів зарубинецьких городищ. Сармати були скотарями-кочівниками. Необхідні продукти землеробства та ремісничі вироби вони отримували від осілих сусідів шляхом обміну, данини й звичайного грабунку. Основою таких відносин була військова перевага кочівників. Велике значення в житті сарматів мали війни за пасовиська та здобич. Жодного сарматського поселення археологами не знайдено. Єдиними пам'ятками, які вони залишили, є кургани. Серед розкопаних курганів є багато жіночих поховань. У них знайдені чудові зразки прикрас, виконані у «звіриному» стилі. Неодмінною належністю чоловічих поховань є зброя та спорядження для коня.

На початку нашої ери володарювання сарматів у Причорномор'ї досягло вищої точки. Відбулася сарматизація грецьких міст-держав, протягом тривалого часу сарматська династія правила Боспорським царством. У них, як і в скіфів, існувала приватна власність на худобу, що була основним багатством і головним засобом виробництва. Значну роль у господарстві сарматів відігравала праця рабів, на яких вони перетворювали захоплених під час безперервних війн полонених. Проте родоплемінний лад сарматів тримався досить стійко.

Кочовий спосіб життя сарматів і торговельні зв'язки з багатьма народами (Китаю, Індії, Ірану, Єгипту) сприяли поширенню серед них різних культурних впливів. Їхня культура поєднувала в собі елементи культури Сходу, античного Півдня й Заходу. Від середини III ст. н. е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей час тут з'явилися вихідці з Північної Європи — готи. Спільно з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне із сарматських угруповань), готи здійснювали спустошуючі напади на міста Північного Причорномор'я.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання випереджального завдання, отриманого учнями перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Які племена були першими кочівниками в Північному Причорномор'ї?
2. Із появою яких племен на українських землях збігся початок залізного віку?
3. Куди здійснювали грабіжницькі набіги племена киммерійців і скіфів?
4. Який давньогрецький історик склав детальний опис Великої Скіфії?
5. Як звали наймогутнішого царя Великої Скіфії?
6. Які племена склали Велику Скіфію?

7. Що було основою господарства скіфів?
8. Які племена витіснили скіфів із Північного Причорномор'я?
9. Носії якої археологічної культури вважаються предками слов'ян?
10. Чим було зумовлено появу Великої Скіфії?
11. Як склалися взаємини між кочовими племенами Північного Причорномор'я й осілими племенами лісостепу України?
12. Чому в ранньому залізному віці на українських землях установилося панування кочових племен?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно, по черзі висловлювати власну думку щодо того, чого вони навчилися та про що дізналися за урок.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття (за рекомендаціями вчителя).
3. Творче завдання. Підготуйте повідомлення про перебування скіфів на українських землях і «батька історії Геродота» (тематику повідомлень визначає вчитель).

УРОК № 21

Тема. **Практичне заняття «Геродот про скіфів. Історичні джерела про Скіфський похід Дарія I».**

Мета: познайомити учнів із повідомленнями про скіфів в історичних джерелах; розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння використовувати історичне джерело для пошуку відповідей на поставлене запитання, виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Племена й народи раннього залізного віку на території сучасної України», ілюстративні матеріали.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням. Доцільно також нагадати, що на наступному уроці відбудеться узагальнення й тематичне оцінювання знань за темою «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Кіммерійсько-скіфський світ».

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли скіфи перебували на українських землях?
2. На які групи поділяв скіфів давньогрецький історик Геродот?
3. Який спосіб життя вели скіфи?
4. Коли Велика Скіфія досягла найвищого піднесення?
5. Що вам відомо про перського царя Дарія I?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Представлення повідомлень.
2. Аналіз свідчень давньогрецького історика Геродота про скіфів.
3. Історичні джерела про Скіфський похід перського царя Дарія I.

Випереджальне завдання

(Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати виконання якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.)

Зробіть висновок про роль свідчень Геродота про скіфів як історичного джерела.

1. Представлення повідомлень

Учні презентують підготовлені повідомлення про давньогрецького історика Геродота, життя, духовну культуру й матеріальні пам'ятки скіфів.

2. Аналіз свідчень давньогрецького історика Геродота про скіфів

Робота з документом

Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося, їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, була такою, що звалася Таргітаєм...

У нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, із неба впали на скіфську землю зроблені із золота плуг, ярмо, сокира й чаша. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився й тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло, і тоді він узяв його собі та пішов із ним додому. І старші брати, після того що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

Є ще... переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним, із кочівниками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали та завдали їм чимало прикростей массагети й через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською)...

Від гавані борисфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, який можна зустріти, — це каллішпіді... Вони... взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю й цибулю та часник і сочевицю та просо. Над... [ними] живуть скіфи-орачі, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж...

На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочівники, також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Уся ця країна позбавлена дерев...

За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками...

...Трава, яку їсть худоба в Скіфії, найбільше з інших виробляє в собі жовч.

Коли витьелбушують тварин, то кожний може в цьому переконатися.

Отже, усе найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичаї в них такі, богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса й Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після них — Аполлона, Афродіту, Уранію та Арея...

Жертвопринесення вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертовна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварин, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки й так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину й обдере шкуру, починає куховарити.

Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварин, знімуть м'ясо... і після цього розпалюють під казаном кістки жертовних тварин і варять м'ясо...

Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтіяні голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється...

...Коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево, наповнюють перетертим купрієм, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізають кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають у різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є облас-

ту останнього підвладного їм племені та місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромляють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ним кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника й куховара, конюха, особистого слугу, вісника та його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насилають землю й спорджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

...Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло, ставлять три жердини, нахилиючи одну до одної й обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету із жердини й тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені...

...В Аріапейта, царя скіфів, серед інших його дітей, народився Скіл... Скілеві, хоч він і був царем скіфів, не подобався скіфський спосіб життя, і зокрема порівняно з еллінськими звичаями, які він засвоїв унаслідок свого виховання, і ось що він зробив. Щоразу коли він приводив скіфське військо до міста борисфенітів... Скіл залишав своє військо в передмісті, а сам заходив у місто і наказував зачинити брами, знімав із себе скіфський одяг і надягав еллінський... і в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя та приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і виходив...Оскільки судилося йому спіткати нещастя, то сталося це з ним із такого приводу... Скіфи побачили, як він справляє вакхічні містерії, то, вважаючи це за найбільшу ганьбу, зійшовши з бапти, повідомили про те, що побачили, усе скіфське військо. І, коли після того Скіл повернувся до свого житла, скіфи призначили своїм поводитирем його брата, Октамасада... А він, довідавшись про те, що сталося, і про причину цієї події, утік до Фракії. Про це почув Октамасад і вирушив у похід із військом проти Фракії...

...Октамасад там-таки відрубав голову Скілові. Отак обороняють свої звичаї скіфи й таку кару накладають на тих, хто хоче запозичити іноземні звичаї...

[Є в Скіфії казан, який] вільно вміщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар... захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю.

Запитання до документа

- 1) Які дві версії походження скіфів наводить Геродот?
- 2) Що розповідає автор джерел про спосіб життя скіфів?
- 3) Що можна дізнатися за джерелом про звичай скіфів?
- 4) У чому, на вашу думку, полягає головна думка наведеного автором свідчення про скіфського царя Скіла?

3. Історичні джерела про Скіфський похід перського царя Дарія I

Пропонується познайомити учнів з історичними джерелами про Скіфський похід царя Дарія I у формі усної розповіді вчителя.

Додаткова інформація

Скіфи були войовничим народом. Вони активно втручалися в конфлікти між державами Передньої Азії (боротьба скіфів із перським царем Дарієм та ін.).

Приблизно в 514—512 рр. до н. е. скіфів вирішив підкорити перський цар Дарій I. Зібравши величезне військо, він переправився напливним мостом через Дунай і рушив у глиб Великої Скіфії. Військо Дарія I, за свідченнями Геродота, налічувало 700 тис. воїнів, проте, як вважають, ця цифра в декілька разів перебільшена. Скіфське військо мало скласти, ймовірно, близько 150 тис. бійців. За планом скіфських воєначальників, їхнє військо мало уникати відкритого двобою з персами і, поступово відходячи, заманювати ворога в глиб країни, знищуючи на його шляху криниці та пасовиська. На цей час скіфи планували зібрати сили та завдати поразку ослабленим персам. Ця «скіфська тактика», як назвали її пізніше, виявилася вдалою.

Дарій спорудив табір на березі Азовського моря. Долаючи величезні відстані, перська армія марно намагалася відшукати ворога. Коли скіфи вирішили, що сили персів підірвані, вони стали діяти рішуче. Напередодні вирішальної битви скіфи надіслали царю персів дивні дари: птаха, мишу, жабу та п'ять стріл. Зміст «скіфського дару» Дарію його радник витлумачив так: «Якщо, перси, ви не станете птахами та не полетите високо в небо, або мишами та не сховаєтесь у землю, або жабами й не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас згублять оці стріли». Невідомо, про що думав Дарій I, дивлячись на ці дари та на скіфів, які шикували загони до бою. Однак уночі, залишивши в таборі поранених, які мали підтримувати багаття, він утік із залишками своєї армії.

Так ганебно скінчилася спроба одного з наймогутніших володарів тогочасного світу підкорити Велику Скіфію. Завдяки перемозі над перською армією, яка вважалася тоді найсильнішою, скіфи здобули славу непереможних воїнів.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання, повторивши матеріал теми «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Кіммерійсько-скіфський світ».
2. Творче завдання. Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченої теми.

УРОК № 22

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Кіммерійсько-скіфський світ».

Мета: узагальнити й оцінити знання, уміння й навички, набуті учнями впродовж вивчення теми; удосконалити набуті вміння та навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінні карти, що використовувалися під час вивчення теми, завдання для проведення узагальнення й тематичного оцінювання знань.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Розв'язування кросвордів і ребусів

Учні розв'язують кросворди й ребуси, підготовлені своїми товаришами.

Запитання та завдання для узагальнення

1. Поясніть значення термінів і понять «колонія», «колонізація», «місто-держава», «клинопис», «закон», «Біблія», «пророки», «сатрап», «пектораль», «скіфський курган».

2. Виконайте завдання за історичною картою.

1) Покажіть дві головні річки Дворіччя й затоку, до якої вони впадають.

2) Покажіть міста-держави Дворіччя в III тис. до н. е.

3) Обведіть кордони Вавилонського царства часів Хаммурапі.

4) Покажіть фінікійські міста-держави й напрямки фінікійської колонізації.

5) Обведіть кордони Ізраїльсько-Іудейського царства за часів Давида та Соломона.

- 6) Покажіть територію Ассирійської держави й залежність від неї країн у першій половині VII ст. до н. е. Назвіть країни, які підкорили ассирійські царі.
 - 7) Обведіть кордони Ново-Вавилонського царства й укажіть його столицю.
 - 8) Обведіть кордони Перської держави за часів її найвищої могутності. Назвіть столиці Перської держави й перські сатрапії.
 - 9) Покажіть царську дорогу. Назвіть міста, які вона з'єднувала.
 - 10) Покажіть напрямки вторгнення кочівників із Північного Причорномор'я: а) кіммерійців у VIII ст. до н. е.; б) скіфів у VII ст. до н. е.
 - 11) Покажіть територію розселення кіммерійців. Назвіть їхніх сусідів.
 - 12) Покажіть територію Великої Скіфії й напрямок походу царя Персії Дарія I проти скіфів.
3. Визначте й охарактеризуйте особливості способу життя різних цивілізацій Передньої та Центральної Азії.
 4. Порівняйте спосіб життя народів цивілізації Передньої та Центральної Азії та кіммерійсько-скіфського світу.
 5. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов Дворіччя на зародження держави та цивілізації в цьому регіоні.
 6. Як природно-географічні умови Північного Причорномор'я вплинули на тип господарювання кіммерійців та скіфів? Наведіть приклади, що підтверджують вашу думку.
 7. Яку роль в історії людства відіграло залізо? Обґрунтуйте свою точку зору.
 8. Охарактеризуйте діяльність видатних історичних діячів цього періоду — Хаммурапі, Давида, Соломона, Дарія I.
 9. Охарактеризуйте внесок цивілізації Передньої та Центральної Азії у світову культуру.
 10. Яким був внесок племен і народів раннього залізного віку, що заселяли українські землі, у культурну спадщину людства?

Завдання для тематичного оцінювання

І ВАРІАНТ

1. Який народ дав Дворіччю назву «Месопотамія»?
 - А фінікійці
 - Б єгиптяни
 - В греки
 - Г перси
2. За правління якого царя у II тис. до н. е. Давньовавилонська держава досягла найбільшої могутності?
 - А Сарган
 - Б Нарам-Суен
 - В Тіглатпаласар
 - Г Хаммурапі

3. Назва якого фінікійського міста перекладалася як «місце рибної ловлі»?
 - А Бібл
 - Б Тір
 - В Сідон
 - Г Кадеш
4. Правитель якої держави підкорив місто Єрусалим на початку VI ст. до н. е.?
 - А Ассирійської
 - Б Аккадської
 - В Єгипетської
 - Г Ново-Вавилонської
5. Яку назву мала найбільша фінікійська колонія, заснована містом Тір у Північній Африці?
 - А Гадес
 - Б Карфаген
 - В Сиракузи
 - Г Таррос
6. Яка країна першою в Передній і Центральній Азії озброїла свою армію залізною зброєю?
 - А Вавилонська держава
 - Б Ново-Вавилонська держава
 - В Ассирійське царство
 - Г Перське царство
7. Хто вважається засновником Ново-Вавилонського царства?
 - А Набопаласар
 - Б Навуходоносор II
 - В Тіглатпаласар I
 - Г Тіглатпаласар III
8. Який цар правив Персією 34 роки й здобув у підданих ім'я «Цар царів»?
 - А Кір
 - Б Камбіз
 - В Дарій I
 - Г Дарій III
9. Які племена в період кіммерійців заселяли центральну частину українського лісостепу?
 - А чорнолісці
 - Б трибільці
 - В скіфи
 - Г сармати
10. Який народ заселяв Північне Причорномор'я в VII—III тис. до н. е.?
 - А кіммерійці
 - Б скіфи
 - В таври
 - Г сармати

УРОК № 23

Тема. **Стародавня Індія.**

Мета: визначити вплив природно-географічних умов на розвиток цивілізацій Стародавньої Індії; характеризувати особливості Харапської й Ведійської цивілізацій Індії; порівнювати спосіб життя населення Стародавньої Індії й інших країн Сходу; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «Харапська цивілізація», «арії», «Веди», «Ведійська цивілізація»; розвивати вміння працювати з історичною картою; виховувати шанобливе ставлення до минулого різних народів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: Харапська цивілізація, арії, Веди, Ведійська цивілізація.

Основні дати: III — початок II тис. до н. е. — період існування Харапської цивілізації; середина II тис. до н. е. — заселення Індії племенами аріїв; близько 330 р. до н. е. — завоювання Західної Індії Александром Македонським.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про результати тематичного оцінювання, проведеного на попередньому уроці, повідомляє про початок вивчення теми III «Стародавня Індія та Китай», тривалість її розгляду, форми й термін проведення практичного заняття та наступного узагальнення і тематичного оцінювання. Після цього оголошує тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

 Бесіда за запитаннями

1. У чому полягає залежність способу життя людей від природно-географічних умов, у яких вони проживають?
2. Що ви знаєте про індоєвропейців?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

 Дидактична гра «Шість запитань»*

Дидактична гра сприятиме активізації роботи учнів на уроці.

1. Географічне положення та природні умови Стародавньої Індії

 Повідомлення учнів

Розгляд питання відбувається у формі заслуховування повідомлень, підготовлених учнями до уроку із залученням відповідної карти.

Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

* Умови гри наведені в розробці уроку № 11.

Додаткова інформація

Стародавня Індія була величезною країною, охоплюючи територію всього півострова Індостан, що в Південній Азії. Нині на цьому місці розташовано п'ять держав — Індія, Пакистан, Непал, Бангладеш і Шри-Ланка. Береги Індії із заходу, сходу та півдня омиваються Індійським океаном, Аравійським морем і Бенгальською затокою. На півночі країни здіймається найбільший і найвищий у світі гірський хребет — Гімалаї. Ці гори відмежовували Індію від світу. Шлях з Індії, що забезпечував її зв'язок з іншими країнами, пролягав лише на північному заході.

Природа Індії вражає своєю пишністю та різноманітністю. Уже в стародавні часи на Індію дивилися як на країну чудес. У країні багато тропічних лісів, є степи та пустелі. Велику частину півострова Індостан займає плоскогір'я, багате на поклади міді та заліза. У Гімалайських горах беруть початок дві великі річки Індії — Ганг, що тече на схід, та Інд, що тече на захід. Коли південний вітер жене дощові хмари з океану, гори їх зупиняють. Тому аж два місяці на рік — липень та серпень — в Індії йдуть дощі й річки виходять із берегів. В інший період року дощі бувають рідко. У долинах річок, особливо Гангу, були дуже родючі ґрунти. Індія розташована близько до екватора, тому більшу частину року тут спекотлива погода. Гімалаї не дають проникнути холодним північним вітрам. Велику територію Індії, особливо долину Гангу, покривали вічнозелені тропічні ліси — джунглі. Від густого листя навіть удень там темно. Гілки дерев обвиті ліанами, які звішуються вниз, не даючи змоги пройти лісом. Там водилися тигри, пантери, слони, ведмеді, буйволи, носороги, леопарди, мавпи. По землі повзали змії: величезні пітони, отруйні кобри та гадюки. У джунглях було безліч комах.

2. Хараппська цивілізація

Розповідь учителя

Територія Індії була заселена ще з давніх часів. Найдавніше населення Індії створило свою самобутню культуру. У результаті розкопок було знайдено руїни двох великих міст. Їх назвали Мохенджо-Даро та Хараппа. Вони були засновані в III тис. до н. е. на берегах річки Інд. Це залишки **першої відомої цивілізації Індії**, яку вчені назвали **Хараппською**.

Особливий інтерес становлять руїни стародавнього міста Мохенджо-Даро, яке збудоване за точним планом. Вулиці були довгими та широкими (завширшки аж 10 м), простягаючись із півночі на південь. Вони перетиналися іншими, що йшли із заходу на схід. Перехрещувалися чітко під прямим кутом. Заокруглені кути будинків на перехрестях зроблені, очевидно, щоб не заважати вуличному рухові. Отже, найімовірніше, у міста користувалися транспортом на колесах.

Вулиці складалися з дво- або триповерхових будинків, які споруджували з випаленої цегли. Кожний будинок мав внутрішнє подвір'я. Там готували їжу. У спеціальних заглибленнях, обкладених цеглою, розводили вогонь. На подвір'ях розміщували ясла, де тримали худобу. На першому поверсі була кухня, криниця та приміщення для зберігання продуктів. Майже кожне помешкання містило душеву кімнату та вбиральню. У Стародавній Індії вже існувала каналізація. На другому поверсі перебували житлові кімнати. Уночі часто була задуха, тому всі будинки мали плоскі дахи з утрамбованої землі — чудове місце для сну або відпочинку. У місті були не лише житлові будинки, але й харчевні, крамниці, склади, майстерні тощо. Центр міста прикрашала укріплена цитадель, яку оточував мур із баштами. Там було обладнано великий басейн для ритуального обмивання.

Високого розвитку в містах досягло ремесло. Із бронзи виготовляли знаряддя праці та зброю, а також статуєтки людей і тварин. Археологами знайдено багато прикрас із золота, срібла, міді й бронзи: браслети, каблучки, сережки. Із каменю робили ручні жорна, різні види гир.

Високого розвитку досягло гончарне мистецтво. Майже весь посуд виготовлявся на гончарному крузі. Посуд часто розмальовували візерунками й орнаментом. Робили також череп'яні каналізаційні труби, череп'яні колеса, прядки.

Жителі міст розводили також свійських тварин: корів, овець, свиней, биків, зебу, буйволів, кіз, собак, можливо, навіть приручених слонів. Зі свійської птиці утримували курей і павичів. Серед населення також було поширене полювання та рибальство.

Індійці займалися вирощуванням пшениці, ячменю, гороху, дині, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. Бавовну використовували для виготовлення ниток і тканин. У господарстві застосовували також плоди фінікової пальми. Ґрунт обробляли дуже грубим плугом, а під час жнив користувалися мідними серпами.

Пересувалися стародавні індійці за допомогою двоколісних візків, у які запрягали биків, а по воді плавали в човнах і парусних суднах.

Міста вели жваву торгівлю. Жителі торгували з Південною Індією, Персією, Середньою Азією, Дворіччям. Продавали бавовну, золото, слонову кістку, цінну деревину, а купували метали, коштовне каміння та ін.

Установлено, що вже в III тис. до н. е. індійці мали писемність, яка складалася з ієрогліфів. Але прочитати їхні написи поки що не вдалося, оскільки всі вони надто короткі, а мова, якою було зроблено ці написи, нам невідома. На розкопках удалося знайти череп'яну чорнильницю, тому можна припустити, що як матеріал для писання використовувалася тканина, кора, а може, й щось інше.

На початку II тис. до н. е. жителі почали залишати свої міста, із часом вони прийшли в занепад, і їх занесло піском і пилом. Про міста були на 3,5 тис. років, доки в 1922 р. їх не знайшли археологи.

Однак про те, хто саме населяв ці міста, учені достовірно нічого сказати не можуть.

Також ще остаточно не встановлено й причини запустіння цих міст. Можливо, це сталося через епідемію малярії, різку зміну природних умов (екологічна катастрофа) тощо. Загибеллю цих двох міст закінчується найдавніший період історії Індії.

3. Заселення Індії племенами аріїв. Веди

Колективна робота з підручником

Учитель доручає учням самостійно опрацювати відповідний матеріал підручника, спираючись на умови наведеної дидактичної гри «Шість запитань».

Систематизація результатів роботи учнів здійснюється за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

У середині II тис. до н. е. до Індії з північного заходу прибули **індоевропейські племена аріїв**. Вони вели напівкочовий спосіб життя. Прийшовши в нову місцевість, арії осідали на ній на нетривалий час. Там вони будували укріплені села, засівали ячменем і пшеницею поля, в околицях випасали худобу. Коли пасовища та поля виснажувалися, вони переходили на інші землі. Священними тваринами в аріїв вважались кінь і корова. Шкіра в аріїв була світлішою, ніж у стародавніх індіців.

На чолі племені стояв вождь — раджа. Його влада обмежувалася племінною радою. Племена часто об'єднувалися в племінні союзи. Мова аріїв — санскрит — споріднена з мовою стародавніх персів та сучасними європейськими мовами: українською, російською, білоруською, англійською, французькою та ін. Усі їх відносять до індоевропейської мовної групи. Ця схожість спостерігається в цілому ряді слів: матар — мати (матір), бхратар — брат, суну — син, мадху — мед, агнім — вогонь, вадар — вода, набхас — небо і т. д. «Два, три, чотири, п'ять» арійською буде: «дві, трі, чатур, панча».

Арії вшановували велику кількість богів і розповідали про них усіякі міфи. Богом вважався сам вогонь, його називали Агні. Мітра був сонячним богом, який усе бачить. До нього зверталися зі словами: «Ти — око богів». Коли арії домовлялися між собою, то у свідки кликали Мітру. Боги та сам Мітра покарають брехуна чи порушника договору. Царем богів був бог грози та блискавки — Індра. Арійські воїни під час бою зверталися саме до нього, благаючи перемоги. Адже Індра — це великий воїн, який нищив арійських ворогів. Богом неба був Варуна.

Арії поступово розселилися по всій Індії. Вони переходять до осілого способу життя. Цьому також сприяло те, що жителі Індії навчилися виготовляти знаряддя праці із заліза. Легше стало розчищати джун-

глі, осушувати болота, будувати канали. Переходячи до хліборобства та осілості, арії змішалися з місцевим населенням та утворили разом із ним індійський народ. У VIII ст. до н. е. в Індії з'являються численні князівства та держави.

Священими книгами аріїв, створеними у II тис. до н. е., були Веди. Веда на санскриті означала «знання». Стародавнє санскритське слово «веда» співзвучне з українським словом «відати», тобто «знати». Веди вважалися джерелом найдавніших і найважливіших знань людства. Вивчення, тлумачення та проголошення Вед здійснювали жерці. За назвою Вед період панування аріїв в Індії прийнято називати **Ведійською цивілізацією**. Найдавнішою із цих збірок є «Рігведа», яка містить переважно релігійні гімни, присвячені богам.

У Ведах можна знайти кілька легенд про створення світу. Одна з них розповідає: колись не було нічого — ні зірок, ні місяця, ні сонця. Лише один хаос панував у Всесвіті. І ось виникли води, які потім породили вогонь. Згодом теплом було народжене Золоте Яйце, яке плавало у водах безкрайнього океану. Через рік у Золотого Яйця народився Прародитель Брахма, а з двох половинок Яйця виникли Небо й Земля, між якими Брахма вмістив повітряний простір. Із різних частин тіла Брахма створив богів та людей.

У Ведах збереглося давньоіндійське сказання про потоп. Одного разу чоловіку на ім'я Ману принесли води, щоб помити руки. У цій воді він побачив маленьку рибку та спіймав її. «Збережи мені життя, і я врятую тебе», — сказала йому рибка. Здивувався Ману та запитав: «Від чого ж ти врятуєш мене?» — «Від потопу, який знищить усіх живих істот, — відповідала йому рибка. — Доки я маленька, мене може зжерти інша риба. Тому тримай мене в глечичку. Коли я виросту, то пересели мене в яму. Коли і в ямі мені буде тісно, то перенеси мене в море». Повірив їй Ману та зробив, як вона веліла. За цей період риба значно виросла. Коли відпливала в море, вона сказала: «Потоп настане через кілька років. За цей час зроби корабель і чекай на мене». Усе зробив Ману, як риба наказувала. І ось через кілька років розпочався потоп. Ману зійшов на корабель, до нього підпливла риба: «Прив'яжи корабель до мого рога», — сказала вона Ману й потягла його до північної гори. Риба звеліла прив'язати корабель до дерева на цій горі та зійти з корабля тільки після закінчення потопу. Так урятувався Ману, а всі інші істоти були знищені.

Про Індію часів приходу аріїв ми можемо багато чого довідатися з двох великих поем — «Махабхарата» і «Рамаїяна». У них у релігійно-міфологічній формі відображені життя, вірування та знання стародавніх індійців. У поемі «Махабхарата» розповідається про війну між двома царськими родами, у яку втручаються боги.

Цікаво знати

Герой «Рамаїяни» — цар Рама. Він посватався до красуні Сіти. У змаганні наречених йому вдалося натягнути лук бога Шиви. Рама

був настільки сильний, що лук навіть зламався. Сіта стала дружиною Рами. Оселилися вони в лісі, у простій хатині, яку самі збудували. Там із ними кояться різні казкові пригоди. Однак зле чудовисько, цар демонів Равана, викрав Сіту. Равана мав двадцять дужих рук і десять хитрих голів. Тільки старий цар яструбів бачив викрадення та заступився за Сіту. Але могутній Равана в кровопролитному двобої відрубав їй ноги та крила.

Равана забрав красуню на далекий південний острів Ланку (Цейлон). Він хотів змусити її вийти за нього заміж, але Сіта протривала чудовиську. Рама шукав Сіту по всій Індії. Йому допомагав мудрий цар мавп Хануман. Пролітаючи в небі, Сіта побачила внизу мавп. Вона кинула їм клаптики своєї сукні, щоб вони повідомили Раму, де перебуває його дружина. Хануман пробрався до Равани та заспокоїв Сіту. Слуги Равани підпалили хвіст Хануману, але й це Хануман зміг використати проти ворогів Рами. Він підпалив палац і місто Равани. Рама та Хануман на чолі війська мавп з'явилися в царстві Равани й вступили в битву зі злим чудовиськом. Битва була довгою та жорстокою. Шляхетний Рама переміг Равану й возз'єднався із Сітой. Усі його друзі раділи. На честь перемоги Рами над злим Раваною в Індії й в наші дні влаштовують свято, супроводжуючи його театралізованими виставами про героя Раму, його дружину Сіту та вірного Ханумана.

4. Держава Маур'я та її історія

Розповідь учителя

До VI ст. до н. е. північна Індія поділялася на безліч царств. Із часом одне з них — Магадха — швидко зміцнилося й розширилося.

Близько 330 р. до н. е. полководець Александр Македонський заволодів усією західною Індією. Визвольний рух проти завойовників очолив Чандрагупта з роду Маур'їв. Він зруйнував побудовані Александром Македонським фортеці. Із часом Чандрагупта повернувся до Марадхи та захопив престол. Він був засновником могутньої держави Маур'я. Її столицею стало місто Паталіпутра. Чандрагупті вдалося об'єднати всю північну та центральну Індію.

Онук Чандрагупти Ашока підкорив сусідні царства в південній Індії. Величезна держава Маур'я охоплювала майже всю Індію, за винятком найпівденнішої її околиці. Індійські перекази приписують Ашоці велику будівничу діяльність, розширення зрошувальних робіт і заснування в містах численних лікарень. Держава була поділена на ряд великих областей, на чолі яких стояли члени царської сім'ї. Таким чином, у середині III ст. до н. е. Індійська держава досягла великої могутності та розквіту. Ашока прагнув зробити населення своєї держави єдиним народом із єдиною релігією — буддизмом. Але такого об'єднання царю не вдалося здійснити. Більшість індійців вважала себе членами

насамперед своїх племен і вірили у своїх богів, а вже потім — підданими царів Маур'я. Тому держава Маур'я була недовговічною. Уже у II ст. до н. е. вона розпалася. Роздрібнена й знесилена Індія стає здобиччю нових завойовників.

Цікаво знати

У молодості цар Ашока вів постійні війни, його вважали жорстоким воїном і суворим правителем. Але одного разу Ашока дізнався про вчення Будди. Душа й серце царя пом'якшилися. Його стали мучити спогади про власну жорстокість. У каятті він наказав викарбувати напис: «І скільки б людей... не було б убито, або померло, або забрано з дому, навіть сота частина цього числа, навіть тисячна частина обтяжує тепер думки Угодного богам». «Угодний богам» — так стали називати Ашоку. На зміну жорстокості в його діях прийшли прощення й милосердя. Учення Будди пом'якшило серце суворого правителя.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри «Шість запитань», наведеної перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Якими були природні умови Стародавньої Індії?
2. Які труднощі доводилося долати жителям цієї країни?
3. Як учені називають два найдавніших міста в долині річки Інд?
4. Коли Індія зазнала вторгнення аріїв?
5. Розкажіть про релігію аріїв. Що таке Веди?
6. Назвіть дві найбільші давньоіндійські поеми.
7. Коли і за яких обставин виникла держава Маур'я? Хто був її засновником?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення про особливості віровчення буддизму.

Тема. Варни та релігія в Стародавній Індії.

Мета: познайомити учнів із релігійними поглядами жителів Стародавньої Індії; визначити особливості індійських варн; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «індуїзм», «варни», «брахмани», «кшатрії», «вайшья», «шудри», «недоторкани», «буддизм»; розвивати вміння учнів набувати нових знань, поєднуючи інформацію з розповіді вчителя, підручника й учнівських повідомлень; виховувати толерантне ставлення до різних релігій.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: індуїзм, варни, брахмани, кшатрії, вайшья, шудри, недоторкани, буддизм.

Основні дати: VI ст. до н. е. — виникнення буддизму.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Снігова куля»*

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Які причини могли викликати занепад давньоіндійських міст у II тис. до н. е.?
2. Чим відзначилося правління царя Ашоки?
3. Якими є причини загибелі держави Маур'я?
4. Визначте основні здобутки найдавнішої цивілізації Індії.
5. Порівняйте Індію III тис. до н. е. з Дворіччям та Єгиптом тієї ж епохи. Які висновки можна зробити?
6. Що спільного та відмінного у способі життя й господарстві аріїв і населення Мохенджо-Даро?
7. Що спільного, а що відмінного в уявленнях індійців і єгиптян про посмертне існування (потойбічний світ)?
8. Прочитайте зміст поеми «Рамаяна». Поміркуйте, які риси людини поважав і цінував індійський народ. Які риси він засуджував та зневажав?
9. У Ведах збереглися легенди про створення світу й потоп. Чи знаєте ви подібні легенди в інших народів Стародавнього Сходу? Що в них є спільного, а що відмінного?
10. Як вплинула навала аріїв на цивілізаційний розвиток Стародавньої Індії?

* Правила гри наведено в розробці уроку № 13.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке релігія?
2. Які релігійні вірування, що існували в давнину, вам відомі?
3. Що таке соціальна структура суспільства?
4. Якою була соціальна структура суспільства в Стародавньому Єгипті й цивілізаціях Передньої та Центральної Азії?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Три речення»*

Дидактична гра «Три речення» сприятиме активізації роботи учнів на уроці.

1. Індуїзм

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості індуїзму. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Жителі Стародавньої Індії поклонялися багатьом богам. Стародавня релігія — **індуїзм** — збереглася до наших днів. Більшість населення Індії і сьогодні є прихильниками індуїзму. Поступово з безлічі богів головне місце в індуїзмі посіли три боги. Вони утворюють нерозривну єдність. Бог **Брахма** — творець і правитель світу. Він дав людям закони. Бог **Вішну** рятує людей від різних лих, наприклад від потопу. Бог **Шива** — грізний носій космічної енергії, яка і творить, і руйнує. Шива може як погубити, так і врятувати. Індійці любили і бога-пастушка Крішну.

Про бога Вішну розповідали таку легенду. Один із демонів був таким сильним, що підкорив увесь світ. Замислив Вішну скинути його та народився на землі у вигляді карлика. Прийшов він до демона й попросив подарувати йому стільки землі, скільки відміряє трьома кроками. Подивився демон на карлика та погодився. У ту саму мить карлик став надзвичайно швидко рости й набув незвичайно великих розмірів. Один крок він зробив у пекло, другий — на землю, а третій — на небо. Так бог Вішну позбавив демона влади над світом.

Стародавні індійці вірили, що не тільки людина, але і тварини, і рослини мають душу. Душа кожної істоти вічна. Вона може переселятися після її смерті в інше тіло. Що буде з душею людини після смерті, залежить від її поведінки за життя. Так, душа кровожерного й жорстокого воїна може переселитися в тіло тигра. Легковажна людина може

* Правила гри наведені в розробці уроку № 3.

перевтілитися в бабку або в іншу комаху. Брехун і кривляка в наступному житті може стати мавпою. За уявленнями стародавніх індійців, усе у світі, у тому числі людина, підкоряється кармі. Карма означає «справа», «дія», яка народжує певний результат. За всі погані вчинки людина буде покарана в наступних життях. Так діє закон карми — закон відплати. Тільки правильно проведене життя може позбавити людину вічного переселення її душі.

У Стародавній Індії була створена особлива система духовного й фізичного вдосконалення людини — **йога**. Багато чого про культуру Стародавньої Індії могли б розповісти стародавні книги. Вони робилися з пальмового листа. Але листя це недовговічне. Пластини з листа через спеціальні отвори скріплювали мотузочком. На пальмових листках писали чорнилом із сажі, розведеної в підсолодженій воді. У Стародавній Індії були винайдені цифри, якими ми зараз користуємося та називаємо арабськими. Однак самі араби запозичили їх у індійців. Дуже важливим математичним відкриттям індійців був винахід нуля — знака для позначення порожнечі. Без цього знака сучасна математика не може обійтися. Мистецтва мудро правити людьми повинна була навчати гра, вигадана стародавніми індійцями та призначена для царів і воєначальників. Ця гра називалася «чатуранга», а українською — «шахи».

2. Структура індійського суспільства

Розповідь учителя

Індуїзм визначав структуру індійського суспільства, його поділ на особливі групи — варни. Варна на санскриті означала «колір». Потім цим словом стали називати ті групи, на які було розділене суспільство в Стародавній Індії. Від народження кожний індієць мав належність до однієї з варн. Індійці вірили, що на варни людей розділив бог Брахма, тим самим визначивши їхні заняття, права та обов'язки.

Зі своїх вуст, на думку індійців, Брахма створив жерців — **брахманів**. Тому тільки вони знають, як читати молитви, і можуть говорити від імені бога. У релігійних книгах брахманів називали «володарями всесвіту», а люди вважали їх земними богами. Щоб виконувати свої обов'язки, брахману потрібно було довго навчатися. Коли сину брахмана виповнювалося сім років, його віддавали на навчання до вчителя, також брахмана. Він жив у будинку вчителя та виконував усю хатню роботу. Навчання було нелегким. Учня доводилося заучувати напам'ять цілі книги. В усьому потрібно було слухатися вчителя та шанувати його, як батьків. Закінчували навчання в 16 років. Батьки учня дарували вчителю корову, а сину підшукували наречену. Після одруження брахман уже виконував свої обов'язки та міг брати у свій дім учнів. Брахмани нерідко жили при царському дворі як жерці й радники. У похилому віці, коли з'являлися онуки, брахман залишав дім старшому сину та ставав пустельником. Він

ішов до лісу, оселявся там і жив на самоті. Більшість часу проводив у молитвах, харчувався лише лісовими ягодами, жив у невеликій халабуді. Це мало забезпечити брахману кращу посмертну долю.

Зі своїх рук, як розповідають легенди, Брахма створив воїнів — **кшатріїв**, яких наділив силою та мужністю. Вони мали брати участь у війнах та управляти державою. Головним серед воїнів-кшатріїв був цар.

Зі стегон Брахми, згідно з міфом, з'явилися представники третьої варни — **вайшья**. Вони займалися хліборобством, скотарством, ремеслом і торгівлею. Усі три варни — брахмани, кшатрії та вайшья — називали «двічі народженими», адже в день повноліття вони виконували особливий обряд, який вважався другим народженням людини.

Зі своїх забруднених ніг, як вважали індійці, Брахма створив слуг, які складали варну шудр. Їхнім обов'язком було служіння вищим варнам.

Також у суспільстві були люди, які не входили до жодної з варн. Їх називали **недоторканими** та вважали ізгоями. До них ставилися з презирством, їм заборонялося жити в селищах та містах. Недоторкані носили особливий одяг (після померлих), щоб ніхто випадково не підійшов і не доторкнувся до них, адже це могло осквернити іншу людину. Їхнім майном були собаки й осли, свою їжу вони мали їсти з розбитого посуду, а за прикраси їм служило чорне залізо. Вони повинні були завжди перекочувувати з місця на місце. Обов'язком недоторканих було прибирання нечистот, обдирання шкур із трупів здохлих тварин. Вони носили спеціальний дзвіночок, за допомогою якого давали знати, якщо входили в селище. Тоді люди одверталися або переходили на інший бік вулиці, щоб не зустрічатися та навіть не бачити «мерзенних істот».

У Стародавній Індії поділ на варни був освячений релігією та вважався вічним. Шлюби між людьми, які належали до різних варн, заборонялися. Так само не можна було перейти з однієї варни до іншої. Права в представників різних варн також були різними. За один і той самий злочин призначалося неоднакове покарання. Якщо людина з нижчої варни насмільювалася вдарити брахмана, їй відрубували руку. За вбивство шудри брахман підлягав лише покаянню та штрафу, так само, як за вбивство тварини. А якщо шудра звертався до брахмана з повчанням або сперечався з ним, йому вставляли до рота шматок розпеченого заліза або вливали киплячу олію. Релігія давала людям із нижчих варн єдину надію — якщо вони не чинитимуть непокори та старанно виконуватимуть свої обов'язки, то в наступному житті зможуть посісти вище становище в суспільстві.

3. Буддизм

Повідомлення учнів

Розгляд питання відбувається у формі заслуховування повідомлень, підготовлених учнями до уроку. Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

☑ Додаткова інформація

Однією з найдавніших світових релігій на землі є буддизм. Він виник у VI ст. до н. е. в Індії. Засновником буддизму вважається царевич Гаутама, який згодом отримав ім'я Будда. Легенда розповідає, що царевич змалку був оточений нечуваною розкішшю. За наказом його батька навкруги будинку було зведено високу стіну, щоб ніщо не бентежило юну душу. Царевич вважав, що всюди життя таке ж чудове, як і в його домівці, навіть не підозрюючи про існування зла й смутку, смерті й страждань, горя та болі, старості й хвороби. Але якось він побачив старого дідуса, іншим разом — тяжкохвору людину, що лежала на узбіччі дороги, а потім йому довелося спостерігати, як на кладовище несли мерця, якого оплакували жінки. Ці три випадки відкрили очі царевичу та справили на нього глибоке враження. Він дізнався, що в цьому кращому зі світів не все так чудово, як він досі вважав. І тут, у четвертий раз, царевич зустрів убогого ченця, що просив милостиню, і його вразило, із якою гідністю й спокоєм поведився жебрак. Тоді, Гаутама, якому на той час виповнилося 29 років, несподівано вирішив стати пустельником і потай пішов із дому, залишивши молоду дружину й новонародженого сина.

Він узяв у руку квартиру для збирання милостині та вирушив пішки з одного села до іншого. Він спостерігав за світом і продовжував свої роздуми. Нарешті йому відкрилася велика істина спасіння. Відтоді Гаутаму почали називати Буддою, що означає «Просвітлений», «Мудрець».

Учення Будди полягало у твердженні, що все життя — це страждання, причиною яких є бажання людей, жага до влади, прагнення багатства, слави, щастя. Людина, яка хоче позбавитися страждань і наблизитися до вічного життя, повинна поводитися певним чином і виконувати такі правила: не завдавати шкоди живим істотам; не красти; заробляти на хліб чесною працею; говорити тільки правду; уникати заздрощів, лестощів, пліток; не пити хмільного й не задивлятися на жінок. Тільки тоді людина зможе отримати спасіння й не буде більше знов і знов народжуватися на землі. Урятуватися від страждань, а також стати учнем і послідовником Будди міг і багатий, і бідний, і брахман, і навіть недоторканий.

Будда багато років мандрував Індією. У нього з'явилася велика кількість учнів та послідовників. Цілий рік, навіть у холодну пору, послідовники Будди ходили босоніж, щоб раптом не розчавити комаху. Навіть воду перед вживанням проціджували, оскільки в ній також могли опинитися живі істоти. Для оранки землі не користувалися плугом, щоб не пошкодити земляних черв'яків.

Багато індійців вважали, що після смерті Будда став головним із богів. Його вчення — буддизм — дістало широкий розвиток в Індії. Особливого поширення буддизм набув за царя Ашоки, який і сам прийняв цю віру. Згодом буддизм поширився по всьому азіатському світу.

Розвиток буддизму сприяв широкому храмовому будівництву. Так, лише цар Ашока, за переказами, спорудив 84 тис. буддійських храмів.

Найвизначнішими пам'ятками Стародавньої Індії були *ступи* — куполоподібні споруди, де зберігалися буддійські святощі (частини тіла Будди та його послідовників). Однією з найвідоміших є ступа в Санчі, створена в III ст. до н. е. Її оточувала кругла огорожа, у центрі якої перебували ворота «Торана» з багатофігурними зображеннями, пройнятими почуттям любові до природи.

У Стародавній Індії також будували печерні храми — *чайтьї*. Цей храм мав вигляд вирубаного в скелі зали, у якій містилися скульптурні зображення Будди та святих. Один із найвідоміших таких храмів розташований на південний схід від Бомбея — чайтьї в Карлі. У цьому храмі збереглося чимало скульптурних пам'яток. Над входом зроблено арку, якою денне світло потрапляє в приміщення. Зміна світла (вдень сонячне, а вночі — лампове) створюють великий ефект, змінюють вигляд статуй, що відбиваються на стелі. Великий інтерес становить скульптура Стародавньої Індії. Від часів держави Маур'я до нас дійшли витесані з кам'яної брили колони. Найвідоміша колона прикрашена скульптурами левів, що дивляться на чотири сторони світу, ніби охороняючи кордони царства. Збереглося дуже багато статуй і скульптурних зображень Будди та інших божеств.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів участі учнів у дидактичній грі «Три речення», з умовами якої вони ознайомилися перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Назвіть головних богів індуїзму.
2. Що таке йога?
3. На чому й чим писали в Стародавній Індії?
4. Хто був засновником буддизму? Які заповіді праведного життя він проповідував?
5. Який правитель Індії найбільше сприяв поширенню буддизму?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно, по черзі, висловити власну думку щодо того, чого вони навчилися й про що дізналися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення або презентацію про географічне положення та природні умови Стародавнього Китаю.

УРОК № 25

Тема. Утворення держави в Стародавньому Китаї.

Мета: визначити особливості впливу природного середовища на формування китайської цивілізації; проаналізувати характерні риси утворення державності в Стародавньому Китаї; ознайомитися з основними положеннями конфуціанства; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «царство Чжоу», «конфуціанство»; розвивати навички аналізу й порівняння історичних явищ; виховувати повагу до історії різних народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: царство Чжоу, конфуціанство.

Основні дати: середина II тис. до н. е. — поява першої китайської держави Шан-Інь; IV—III ст. до н. е. — доба «Воюючих царств» у Китаї; 551—424 рр. до н. е. — роки життя Конфуція.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Чи знаєте ви...»*

1. Який бог в індуїзмі є грізним носієм космічної енергії, що творить і руйнує?
2. Що означає поняття «карма»?
3. Із якої частини свого тіла Брахма, згідно з міфом, створив кшатріїв?
4. Що було головним обов'язком вайшья?
5. Хто був засновником буддизму?
6. У чому Будда вбачав причину страждань людини?

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Яких змін зазнала релігія аріїв після їх розселення в Індії?
2. Розкажіть про варни в Індії. Чи могли вони виникнути за первісних часів?
3. Яким був вплив варнової системи на суспільний розвиток Індії?
4. Що приваблює вас в образі легендарного Будди та його вченні?
5. Якими є особливості архітектури індійських храмів?
6. Чи вважаєте ви справедливим поділ людей на варни?
7. Чим було зумовлено поширення буддизму в Індії та інших районах світу? Чому буддизм став світовою релігією?

* Правила гри наведені в розробці уроку № 4.

Завдання

Заповніть порівняльну таблицю «Релігії Стародавньої Індії». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	Індуїзм	Буддизм

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. У чому полягає залежність розвитку країни від природного середовища?
2. На якому континенті розташований Китай?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів на уроці.)

Проаналізуйте особливості утворення державності в Стародавньому Китаї.

1. Природні умови Стародавнього Китаю

Повідомлення та презентації учнів

Розгляд питання відбувається у формі заслуховування повідомлень або презентацій, підготовлених учнями до уроку. Учителю систематизувати й уточнити результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

На північний схід від Індії простягається країна, яка має назву Китай. На її заході розташовані гори та пустелі, на півночі — степи, на півдні — гори з тропічними лісами. На сході та півдні Китай омивають води морів Тихого океану.

Найбільш сприятливою місцевістю для виникнення цивілізації була Східнокитайська рівнина. Там течуть дві великі річки — Хуанхе (Жовта) і Янцзи (Блакитна). Ці річки схожі на Тигр і Євфрат; вони так само бурхливі, несуть багато мулу й піску, часто розливаються, затоплюючи цілі області. Свою назву річка Хуанхе отримала через колір води в ній. До річки потрапляв жовтий пил, принесений вітрами зі степів, та осідав на берегах, із часом вкривши їх товстим шаром. Річка часто змінювала русло.

Після розливів, коли вода спадала, жителі не знаходили поблизу річки й тоді були змушені переселятися слідом за нею. Стародавні китайці дуже потерпали від постійних примх норовливої річки. Проте ґрунти в долині Хуанхе вирізнялися надзвичайною родючістю, їх легко можна було обробити мотикою та дерев'яним ралом. Це й притягувало сюди жителів.

Річка була багатю на рибу, а ліси, які тоді займали більшу частину Китаю, — на дичину. Поблизу річок Хуанхе та Янцзи водилися слони, носороги, буйволи, тигри, олені, антилопи, леопарди, кабани, ведмеді, лисиці тощо. У горах Китаю зосереджувалося багато корисних копалин.

Цікаво знати

МІФ ПРО ВЕЛИКОГО ЮЯ

Щоб покарати людей, які погрузли в гріхах, небесний правитель Хуан Ді наказав богу води Гун Гуна влаштувати страшний потоп. Були залиті всі поля з посівами, тонула худоба й люди. Урятуватися можна було тільки на високих горах. Але проти бога води виступив герой (у вигляді дракона) на ім'я Юй, що мав незвичайну силу. І зібрав він військо, яке складалося з небесних богів. У жорстокій битві військо Юя перемогло військо Гун Гуна. Це дало змогу герою спокійно боротися з потопом. Юй будував дамби, перекривав старі русла річок і прокладав нові, щоб відводити надлишки води. На великій черепасі возив він чудодійну землю та створював із неї островки суходолу. Бог річок Хебо вручив Юю камінь, на якому було накреслено план усіх річок і каналів. І тоді прийшов на допомогу Юю дракон, який своїм могутнім хвостом став проривати канали згідно з планом.

Багато подвигів здійснив безстрашний герой у боротьбі зі стихією. Щоб звільнити шлях річкам, розсував гори. Часто він змушений був вступати у двобій зі злими духами й перевертнями. Але за допомогою добрих небесних богів Юю вдалося впоратися з потопом. Усю нечисть він ув'язнив у темниці, а річки примусив текти у Східний океан. І встановився на землі порядок. Люди змогли випасати худобу й обробляти поля. І вирішили всі обрати Юя імператором усієї Піднебесної. Юй навчив людей будувати канали, дамби й відводити руслами воду з великих річок в океан. Після смерті Юй полинув у небо й зайняв належне місце серед богів.

2. Перші держави. Царство Чжоу та його занепад

Розповідь учителя

Клімат у Китаї більш суворий, ніж у Месопотамії або Єгипті, бувають дуже холодні зими, дмуть різкі вітри. Ґрунти важче піддаються обробітці. Тому перші поселення хліборобів з'явилися в долині Хуанхе лише в V тис. до н. е.

У Стародавньому Китаї, як і у Дворіччі та Стародавньому Єгипті, зародження цивілізації було пов'язане з виникненням перших міст-держав, що воювали між собою. Так у середині II тис. до н. е. в середній течії Хуанхе постала держава Шан (за назвою панівного племені, яке населяло її), сусідні племена називали її Ін. Тому першу державу найчастіше називають Шан-Інь.

Основним заняттям жителів країни було хліборобство. Вони вирощували просо, пшеницю, рис, а також городні й садові культури. Ко-

ноплі використовували на волокно й олію (замість льону). Зрошування полів відбувалося за допомогою одвідних каналів від водойми або колодязів. Стародавні китайці утримували биків, овець, свиней, займалися конярством, птахівництвом. Було поширене шовківництво (шовкові тканини в цей період набувають особливої популярності). Для обробки землі та збирання врожаю використовували різноманітні знаряддя праці: дерев'яну соху, дерев'яні та бронзові мотики, борони, серпи, дерев'яні ціпки для молотьби. Для розчищення ділянки від чагарників і дерев під ріллю застосовували бронзові ножі та сокири. Рік шанці поділяли на чотири сезони: весна зображувалася паростком; літо — просом, що заколосилося; осінь — пшеницею; зима — зібраним і вивішеним колоссям.

Широкого розвитку в країні набуло ремесло. У руїнах столиці археологи відшукали залишки майстерні, у якій виготовляли бронзові вироби. Високого рівня досягла кераміка. Ремісникам уже був відомий гончарний круг. Усі будинки й навіть палаци будувалися з дерева. Торгівля була обмінною, тому що грошей тоді ще не існувало, а їхню роль виконували найбільш цінні речі — каури (особливо мушлі), зерно, шкіра тощо.

Робота з документом

НАРОДНІ ПІСНІ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ (ІЗ «КНИГИ ПІСЕНЬ»)

У шостім місяці їмо ми жовті сливи.
У сьомім варимо ми овочі, боби,
Збираєм фініки у восьмій.
І жати рис ми будемо в десятій.
Для сивобрових стариків
Вина наварим молодого.
У сьомім гарбуза почнемо їсти,
У восьмому зриватимем гарбуз,
В дев'ятім хмиз і очерет
Збирати будемо й насіння конопель —
Чоловіків щоб наших годувати.
В дев'ятому утоптуєм ми тік,
В десятому несем снопи:
Горох і ранній, пізній хліб.
Ще й прядиво, пшеницю, просо, сорго.
Ой! Хлібороби-чоловіченьки!
Ми разом урожай зібрали,
Візьмімося ж за діло в домі:

Ми на покрівлю вдень зберемо пирію,
Вночі ж ми будемо сукать вірвовки.
Полагодимо скоро ми наш дім,
А там вже знову сіяти пора.
Тук, тук! У місяці другому ми колемо
багато льоду.
А в третьому — увесь цей лід ми
у льодовню перенесемо.
В четвертий місяць ми встаємо рано —
Цибулю і ягнят підносим духам.
В десятім іній, холоднеча.
В десятому ми прибираєм площу
І кілька глечиків з вином ми ставим,
Овечок ріжем і ягнят.
Приходимо усі у царський дім —
Берем з вином ріг носорога
і довгого життя бажаєм.

Запитання до документа

- 1) Що відображає народна пісня?
- 2) Яким є цикл сільськогосподарських робіт китайських хліборобів?

На чолі держави стояв верховний правитель — ван. Він керував військовими походами, будівництвом каналів та дамб, здійснював жерт-

воприношення (був головним жерцем). На початку польових робіт він виходив у поле із золотою мотикою та проорював першу борозну. Потім звертався до Неба з проханням дарувати сприятливий для врожаю сезон. Ван мусив зважати на думку народних зборів та ради старійшин. Царство Шан-Інь було нетривким. Підкорені племена часто повставали, кочівники здійснювали спустошливі набіги. Наприкінці II тис. до н. е. держава Шан-Інь прийшла в занепад, і близько 1000 р. до н. е. її завоювали західні кочівники — чжоу.

Чжоу були скотарями та хліборобами і вели напівкочовий спосіб життя (подібно до аріїв). Захопивши землі Шан, вони заснували свою державу — Чжоу.

Спочатку життя людей у царстві Чжоу мало відрізнялося від їхнього життя в період Шан-Інь. Поступово освоювалися нові землі, будувалися міста. У VI—V ст. до н. е. китайці навчилися добувати й обробляти залізо. Завдяки використанню залізних знарядь праці стало можливим освоєння нових, далеких від річок земель. Було вирубано й спалено під ріллю густі ліси, що вкривали долини річок Янцзи. Населення осушувало місцеві болота. Цей наступ на природу привів до небажаних наслідків. Винищення лісів потягло за собою посилення руйнівної сили бурхливих річкових потоків. Хуанхе перетворилася на справжнє лихо для китайських хліборобів. Китайцям довелося споруджувати дамби, які захищали рівнини від повеней, викопувати канали для зрошення полів.

Завдяки залізним знаряддям оранка стає глибшою, поліпшується техніка обробітку полів. У цей період починається застосування добрив. Вища врожайність полів сприяла загальному процвітанню країни. Високого розвитку набувають садівництво, городництво. У містах і степових районах країни успішно розвивається скотарство.

Подальшого розвитку набуває ремесло, особливо виготовлення шовкових тканин і виробів, жвавішає торгівля. У VI ст. до н. е. вже з'являються металеві гроші.

Правителі областей із часом дедалі більше із царських намісників перетворювалися на самостійних царків. Деякі з них стали могутнішими за царя, який насправді мав владу лише на невеликій території навколо столиці. Згодом держава розпалася на декілька царств, які воювали між собою.

IV і III ст. до н. е. в історії Китаю називають періодом «Воюючих царств» (Чжан Го). Як зазначають документи, ці війни були дуже тривалими й кровопролитними. За панування в країні боролися переважно правителі семи найбільших областей.

У IV ст. до н. е. в царстві Цінь були проведені важливі реформи. Проведені вони були за порадою цінського сановника Шан Яна. Реформи дали змогу зібрати великі кошти, які допомогли здійснити ряд змін в армії. Воїни споряджалися залізною зброєю (раніше була бронзова). Замість бойових колісниць вводилася більш рухлива й швидка

наймана кіннота, користуватися якою навчилися в сусідів-степовиків. В армії запроваджувалася більш сувора дисципліна. Завдяки реформам Шан Яна армія царства Цінь стала сильнішою за армії інших китайських царств.

У IV ст. до н. е. царство Цінь стає найсильнішим серед усіх інших великих царств. Протягом цілого століття царі Цінь вели запеклу боротьбу за панування в усьому Китаї.

3. Китайські мудреці. Конфуцій

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості положень учення Конфуція. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

У Стародавньому Китаї шанували вчених людей. У VI ст. до н. е. в одному з китайських держав жив мудрець Лао Цзи. Він створив учення про дао — шлях природи і людини. Це вчення називають даосизм. Лао Цзи навчав, що людина має жити відповідно до законів природи, не чинити зла. Він засуджував пригнічення одних людей іншими, виступав проти багатства й розкоші. Мудрець вважав, що правителі повинні дбати про своїх підданих. Його молодший сучасник Конфуцій (китайською — Кун Цзи) став найвідомішим мудрецем в історії Китаю. До цих пір багато китайців наслідують повчання. Учення Конфуція отримало назву **конфуціанство**.

Постать в історії

Конфуцій народився у 551 р. до н. е. Його родина колись була знатною та заможною, але потім збідніла та втратила колишнє становище. Незважаючи на досить скромний достаток, хлопець сумлінно навчався. Коли він підріс, його призначили наглядачем амбарів і державних земель. Крім того, Конфуцій збирав перекази про давнину. Уже в 30 років він відкрив першу в Китаї приватну школу та швидко зажив слави розумного й доброго вихователя. Він став поважним учителем. З усіх куточків країни приходили юнаки, щоб слухати настанови Конфуція. Учні мудреця викладали його вчення у вигляді їхніх бесід з учителем, які пізніше були зібрані в 13 книг. Найвідомішою з них є «Луньюй» («Бесіди й судження вчителя Кун Цзи (Конфуція) із численними учнями»). Помер Конфуцій у віці 73 років. Його вчення поширювалося по всьому Китаю.

Найголовніше в ученні Конфуція — правила поведінки людини. Конфуцій навчав, що у світі існує непорушний порядок, у якому кожна людина має знайти власне місце. Людина зобов'язана найкращим чином виконувати свої обов'язки. «Правитель повинен бути правителем, батько — батьком, син — сином», — говорив Конфуцій.

Конфуцій переконував, що благородна людина не повинна боїтися того, що загрожує їй ззовні. Найстрашніше — це зло та заздрість у душі. Дуже важливо шанувати старших. Треба дотримуватися тих правил, які виробили предки. Діти мають слухатися батьків, шанувати їх. З особливою шаною слід ставитися до людей похилого віку, допомагати їм у всьому. Довголіття — це благословення небес. У старості людина стає мудрою. Мудрість років захищає людей від помилок. Конфуцій наполягав на шануванні предків. Кожна сім'я повинна була мати домашній храм, де розміщувалися таблички, що символізують предків. Тут відбувалися релігійні обряди. Предкам приносилися жертви. Особливе значення Конфуцій надавав освіті. Він відкрив школу та записав безліч висловів. Своїм учням він тлумачив старовинні книги, долучаючи до мудрості древніх. Від дитинства китайців із заможних родин привчали правильно поводитися. Дитина завжди мала бути ввічливою, слухатися старших, але не підлабузнюватися до них. Добре вихований китаєць завжди знімав взуття перед входом у будинок. Сидів він, випрямивши спину та спираючись на п'яти. Йому слід бути охайно одягненим та обов'язково добре причесаним. Чоловіки збирали довге волосся в пучок. Жінки споруджували складні зачіски. Їли китайці за допомогою спеціальних паличок. Цей звичай зберігся дотепер. Китайські мудреці вважали, що гармонія у світі утримується з'єднанням двох начал — Ян та Інь. Ян — це чоловіче начало. Воно символізує світло, сонце, небо, одиницю. Інь — це жіноче начало. Воно символізує ніч, місяць, землю, двійку. Поєднання цих двох начал породжує життя. Ці начала прагнуть одне одного, а в разі їхньої ворожнечі виникає загроза загибелі.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання випереджального завдання, отриманого учнями перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Як китайці називали (називають) свою країну?
2. Яку назву мала річка, що постійно змінювала своє русло та «зникала», завдаючи чимало незручностей стародавнім китайцям?
3. Чому першу китайську державу називають Шан-Інь?
4. Що становило основу господарства Стародавнього Китаю?
5. Як виникло царство Чжоу?
6. Назвіть імена найвідоміших китайських мудреців.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте есе за темою «Моє ставлення до вчення Конфуція».

УРОК № 26

Тема. **Китайські імперії Цінь і Хань.**

Мета: познайомити учнів із процесом виникнення першої імперії в Китаї; характеризувати діяльність імператорів династій Цінь і Хань; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «імперія Цінь», «імперія Хань», «повстання “Червонобрових”», «повстання “Жовтих пов’язок”»; розвивати аналітичні здібності учнів; виховувати повагу до минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: імперія Цінь, імперія Хань, повстання «Червонобрових», повстання «Жовтих пов’язок».

Основні дати: 221—207 рр. до н. е. — період існування імперії Цінь; 207 р. до н. е. — 220 р. н. е. — період існування імперії Хань; 18 р. н. е. — повстання «Червонобрових»; 184 р. н. е. — повстання «Жовтих пов’язок».

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку. Доцільно також повідомити учнів про форму проведення практичного заняття на наступному уроці (див. урок № 27).

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Хто останній — той перемагає»*

Як завдання до гри доцільно використати окремі запитання й завдання з варіанта 2 перевірки домашнього завдання.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. У чому полягала особливість розвитку господарства Шан-Інь?
2. Як вплинуло на розвиток цивілізації Китаю освоєння заліза?

* Правила проведення гри наведено в розробці уроку № 6.

3. Чому в IV та III ст. до н. е. Китай поринув у період «Воюючих царств»?
4. Порівняйте природні умови Стародавніх Китаю, Єгипту та Південного Дворіччя. Що в них спільного, а що відмінного?
5. Охарактеризуйте період розвитку Китаю за часів царства Чжоу.
6. Як ви розумієте вислів Конфуція: «За своєю природою люди один до одного близькі, а за своїми звичками — дуже далекі»?
7. Чому мудрі поради Лао Цзи та Конфуція не втратили свого значення й тепер?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке імперія?
2. Які імперії, що існували в країнах Сходу в давнину, вам відомі?
3. Чим імперія відрізнялася від інших держав?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Імперія Цінь

Розповідь учителя

Після кількох століть безперервних воєн китайські землі у 221 р. до н. е. були об'єднані в єдину державу з величезною територією. Правила цією державою династія Цінь. Цар із цієї династії прийняв новий титул «Хуанді» — імператор. Він увійшов в історію як Цінь Шіхуанді — «перший імператор Цінь». Імператор називав себе «Сином Неба», а керована ним імперія дістала назву Піднебесної. Така назва означала, що Китайська імперія перебуває під заступництвом неба і, отже, є головною на землі. Піднебесна була справжньою східною деспотією, у якій вся земля та влада належали правителю. За допомогою величезної армії чиновників імператор контролював життя своїх підданих. Ніхто не був вільний ні у своїх вчинках, ні навіть у думках. Якщо імператор був незадоволений своїм наближеним, то посилав нещасному меч, тим самим наказуючи йому накласти на себе руки. Усіх, хто викликав невдоволення існуючими порядками, стратили. У Піднебесній процвітало доносителство. Навіть за невеликі злочини наставало жорстоке покарання. Людина могла бути віддана в рабство або піддана каліцтву. Винного могли заживо зварити в казані. Покаранню нерідко підлягали навіть родичі й діти винного. Військовополонених у Піднебесній убивали або перетворювали на рабів. На ринках рабів тримали в загонах для худоби.

Цінь Шіхуанді боявся, що читання книг може змусити людей замислитися над тим, що відбувається за його правління в країні. Він наказав спалити твори китайських мудреців, а вчених закопати живими

в землю. Так було вбито 460 осіб. У полум'ї пожеж згоріло безліч цінних відомостей про початки китайської цивілізації. Підозрілість імператора не знала меж. Він переїжджав з одного палацу до іншого, ніколи не спав в одній кімнаті дві ночі поспіль. Йому весь час ввижались змови та зради.

Щоб захистити країну від спустошливих набігів кочівників, імператор розпочав будівництво Великої Китайської стіни. Її будували з утрамбованої землі, цегли та кам'яних брил. Китайський народ склав похмурі легенди про це. Будівництво здійснювалося силами 300-тисячної армії. На допомогу їй було кинуте велику кількість засуджених злочинців, державних рабів і вільних общинників, які відбували трудову повинність. Від виснаження та тяжкої праці під стінами масштабного будівництва загинуло багато людей, який тут і ховали. Велика Китайська стіна стала «найдовшим кладовищем у світі». Незважаючи на це, будівництво величезної споруди було завершено. Велика Китайська стіна простяглася на тисячі кілометрів (6450 км). Висота стіни становила від 6,5 до 10 м, ширина — 5,4 м, щоб на ній могли роз'їхатися дві зустрічні колісниці. У стіні є оглядові щілини та бійниці. Через кожні 2,5—3 км розташовувалися підвищення для сторожової вежі. Внизу у вежі жили воїни, а на верхньому поверсі вони несли свою службу. У них напоготові лежав хмиз для вогню. Якщо воїни помічали небезпеку, то відразу розпалювали багаття. На сусідніх вежах, побачивши цей знак, теж підпалювали хмиз. Так сигнал надходив у місце, де в повній бойовій готовності перебував великий загін. Він відразу поспішав на допомогу.

Коли Цінь Шіхуанді помер, його поховали в підземній гробниці, над якою був насипаний величезний пагорб. За своєю пишністю ця гробниця може змагатися з найбагатшими похованнями єгипетських фараонів. У 1974 р. археологи розкрили гробницю Цінь Шіхуанді. Вічний сон володаря охороняли 6 тис. воїнів, виліплених із глини в повний людський зріст. Вони мали повне військове озброєння та були розташовані в бойовому порядку. Підлога й стіни гробниці облицьовувалися різнобарвними кам'яними плитами, покритими лаком. У гробниці перебували зменшені копії імператорських палаців, розташованих серед штучних гір і гаїв, озер і водоймищ, наповнених блискучою ртуттю, яка мала зображувати воду. По штучній водній гладі плавали птахи, зроблені із золота та срібла. Стелю гробниці прикрашали небесні світила. Разом з імператором були поховані його дружини, слуги, коні.

Наступним імператором Китаю став молодший син Цінь Шіхуанді. Він, як і його батько, боявся змов і розпочав своє правління зі страти своїх братів, сестер і знаменитих полководців. Тим часом становище народу погіршувалося. Люди масово помирили від голоду, часом із відчаю заподіювали собі смерть. Терпінню народу настав кінець. Озброївшись палицями й мотиками, люди зібралися в загони. На при-

душення повстань кинули армію, але багато воїнів переходило на бік повстанців. «Усі чотири сторони світу збунтувалися проти династії Цінь», — писав історик. Переляканий імператор наклав на себе руки. Ціньська династія, що хотіла правити «десятки тисяч поколінь», проіснувала лише 14 років. У 207 р. до н. е. народ скинув ненависних гнобителів.

2. Імперія Хань

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості розвитку імперії Хань. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Одним із вождів народного повстання був сільський староста **Лю Бан**. У 207 р. до н. е. він скинув останнього представника династії Цінь і заснував нову **династію Хань**, яка правила Китаєм від 207 р. до н. е. до 220 р. н. е. Серед найближчого оточення Лю Бана було багато вчених. За їхньою порадою він скасував криваві ціньські закони, припинив великі будівництва, які розорювали країну. Було звільнено велику кількість людей, перетворених на рабів за борги та злочини. Для селян Лю Бан у 20 разів зменшив розмір земельного податку. Народ отримав заповідні ліси, парки та водоймища, що раніше належали ціньським правителям.

Китайські імператори вважали, що всі сусідні народи мають підкорятися їм. Як тільки династія Хань зміцніла, її правителі розпочали завойовницькі походи проти степових кочівників — хунну (відомі в Європі під ім'ям гунів), а також проти гірських племен Індокитаю. Щоб приборкати кочівників, китайські правителі створили кінноту. А щоб жителям рівнин було легше триматися на коні, винайшли стремена. Завдяки цьому винаходу війни завершувалися перемогою Китаю та пограбуванням завойованих земель.

Під час одного із завойовницьких походів китайське військо досягло Фергани (місто в Середній Азії). У II ст. до н. е. був прокладений шлях із Китаю через Середню Азію та Персію до Середземного моря, який згодом дістав назву **Великого Шовкового шляху**. Цим шляхом із Китаю на Захід поставлялися шовк, порцеляна та інші ремісничі вироби високої якості. У зворотному напрямку завозилися коні, шерсть, пурпурові тканини, скло, ювелірні вироби. Завдяки цьому шляху в Китай було завезено люцерну, квасолю, гранат, виноград, горіх, шафран.

Однак проведення широких завойовницьких походів вимагало великих коштів. Податки й повинності швидко зростали та врешті досягли величезних розмірів. Подушний податок стягувався навіть із дітей і старих. Це викликало масові випадки вбивства немовлят, хворих та немічних у бідняцьких сім'ях. Від непосильних податків багато селян тікало

в лісі та гори й займалося розбоєм. У країні часто спалахували стихійні народні бунти. У 8 р. н. е. владу в Китаї силою захопив Ван Ман. Він пообіцяв народу повернення до давно минулих часів «золотого віку», коли не було ні багатих, ні бідних. Проте реформи Ван Мана зазнали невдачі.

3. Повстання «Червонобрових» і повстання «Жовтих пов'язок».

Падіння династії Хань

Розповідь учителя

У 18 р. н. е. через неврожай основні райони Китаю спіткав голод. У країні почалися заворушення. У голоді звинувачували Ван Мана. Невдовзі народне невдоволення переросло у велике повстання, яке охопило всю країну. Ватажок повстанців, готуючись до головного бою, наказав своїм воїнам пофарбувати брови в червоний колір, щоб відрізнити своїх від військ Ван Мана. Тому цей виступ дістав назву «повстанням “Червонобрових”».

У 23 р. н. е. повстанці заволоділи столицею царства Хань. Ван Ман та його родину було вбито. Імператором оголосили одного з нащадків династії Хань. Проте «Червоноброві» не змирилися із цим і вбили його, обравши царем бідного пастуха. Тим часом на сході Китаю імператором був проголошений ще один представник династії Хань. Між повстанцями та військами імператора боротьба тривала більше ніж два роки. «Червоноброві» зазнали поразки, і повстання було жорстоко придушене. У результаті загинула велика кількість населення Китаю.

У 184 р. н. е. в Китаї знову спалахнуло велике селянське повстання. На його чолі стояли три брати-членці Чжан. Вони закликали скинути царство гноблення та побудувати «Жовте царство справедливості». Брати Чжан були популярні в народі, їх дуже поважали. Їх оголосили народними героями.

Повстанці пов'язували свої голови жовтими пов'язками на знак боротьби за встановлення «Жовтого царства справедливості». Тому це повстання увійшло в історію під назвою «повстання “Жовтих пов'язок”». Воно охопило майже всю східну частину Китаю. Війська повстанців брали штурмом міста, спустошували склади та приватні володіння, відпускали на волю в'язнів і рабів.

Цар кинув проти повстанців добірне військо, яке було на вербоване переважно з кочівників. Ці воїни не знали, що таке милосердя, та в крові потопили повстання. На знак перемоги біля головних воріт столиці була складена величезна гора із сотні тисяч відрубаних голів повстанців. Але між переможцями розпочалася боротьба за поділ влади. Міжусобиці між ними завершилися крахом Ханьської імперії. У 220 р. н. е. вона розпалася на три царства.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як і кому вдалося об'єднати весь Китай під своєю владою?
2. Яку назву мала перша імператорська династія Китаю?

3. Які реформи провів усередині країни Цінь Шіхуанді?
4. Коли виник Великий Шовковий шлях?
5. Як була встановлена династія Хань?
6. Назвіть найбільші народні повстання в Китаї за династії Хань.
7. Чому ім'я Цінь Шіхуанді стало невідомим у країні?
8. Чим правління династії Хань відрізнялося від правління династії Цінь?
9. Розкажіть про великі народні повстання в Китаї. Чим вони завершилися?
10. Як і з якою метою була побудована Велика Китайська стіна? Що вона собою являла?
11. Чи могли народні повстання в Китаї мати остаточний успіх? Як би виглядав цей успіх? Якою була б подальша доля Китаю? Обґрунтуйте свою точку зору.
12. Чи можна припустити, якими причинами були викликані завойовницькі війни Китаю? Чи були характерні завойовницькі війни для інших країн Стародавнього Сходу? Свою відповідь аргументуйте.
13. Яким було значення імперії Цінь для подальшого розвитку Китаю?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно, по черзі, висловити власну думку щодо того, чого вони навчилися та про що дізналися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття (за рекомендаціями вчителя).
3. Творче завдання. Підготуйте повідомлення й презентації про здобутки культури Стародавнього Китаю.

УРОК № 27

Тема. **Практичне заняття «Культура Стародавнього Китаю».**

Мета: ознайомити учнів зі здобутками культури Стародавнього Китаю; розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; розвивати естетичні уявлення учнів, аналізуючи внесок китайського народу в скарбницю світової культури.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», ілюстративні матеріали.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням. Доцільно також нагадати, що на наступному уроці відбудеться узагальнення й тематичне оцінювання знань за темою «Стародавні Індія та Китай».

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке культура?
2. На які галузі вона поділяється?
3. Наведіть приклади здобутків і досягнень, що характеризують розвиток різних галузей культури за матеріалом вивчених раніше країн.

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Представлення учнівських проєктів про наукові знання й винаходи.
2. Представлення учнівських проєктів про давньокитайську писемність.
3. Представлення учнівських проєктів про розвиток мистецтва в Стародавньому Китаї.

Випереджальне завдання

(Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати виконання якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.)

Дайте оцінку внеску цивілізації Стародавнього Китаю у світову культуру.

1. Представлення учнівських проєктів про наукові знання й винаходи китайців у давнину

Учні виступають із підготовленими повідомленнями й презентаціями. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

У Стародавньому Китаї було зроблено багато винаходів, якими ми користуємося й сьогодні.

Значних успіхів стародавнім китайцям удалося досягти в галузі астрономії. Вони передбачали місячні й сонячні затемнення, появу комет, першими виявили плями на Сонці.

Цікаво знати

Світ стародавніх китайських астрономів уявляли у вигляді величезного яйця. Земля була подібною до жовтка, а небо — до шкаралупи. До неба були прикріплені світила, які разом із небом оберталися навколо Землі.

Придворні астрологи складали гороскопи та інші астрологічні прогнози.

Китайські математики знали десяткові дроби, уперше в історії винайшли від'ємні числа.

У Стародавньому Китаї був винайдений компас. Пристрій мав вигляд квадратної пластини з магнітною ложкою, яка вільно оберталася на її поверхні. Ручка ложки завжди вказувала на південь. У II ст. н. е. в Китаї винайшли глобус.

Найважливішим винаходом китайців був папір. Його виготовляли з ганчірок, кори дерев і бамбука. У Стародавньому Китаї вперше почали виробляти тонкі шовкові тканини.

Цікаво знати

ВИГОТОВЛЕННЯ ПАПЕРУ В КИТАЇ

Спочатку бамбук (ганчірку чи кору дерева) розм'якували, вимочуючи у воді. Потім його подрібнювали та варили в казані, отримуючи в такий спосіб волокнисту масу. Туди занурювали тонку сітку, на якій збиралися в плівку волокна паперової маси. Потім сітку віджимали під пресом і висушували, а готовий аркуш паперу відокремлювали від сітки.

Китайці винайшли порох. Спочатку його використовували для влаштування феєрверків на святах. Згодом він став у пригоді й у військовій справі.

У 134 р. н. е. вчений Чжан Хен винайшов перший у світі сейсмограф — прилад для визначення коливань ґрунту (землетрусів). Він був зроблений із латуні та мав вигляд бочонка з вісьмома драконами на поверхні, які показували на сторони світу, а навкруги перебували жаби з розкритими ротами. У пащі кожного дракона розміщувалося по одній кульці. Під час поштовхів із пащі одного з драконів випадала кулька в рот жаби. У такий спосіб визначали напрямок центру землетрусу.

Китайці були майстерними лікарями. Вони знали таємниці рослин і мінералів і робили з них ліки від багатьох хвороб. Китайські лікарі дуже добре вивчили людське тіло, відкрили в ньому точки, вплив на які покращує здоров'я людини. За допомогою золотих голок, які встромляли в такі точки, лікарі успішно лікували багато серйозних захворювань.

Також лікарі покращували стан хворих за допомогою цілющого підбадьорюючого засобу — чаю, який пізніше стали вживати як звичайний напій.

Найвидатнішим китайським істориком вважається Сима Цянь, який жив наприкінці II — на початку I ст. до н. е. Його праця називається «Ші Цзі» («Історичні записки»). Працюючи державним чиновником, Сима Цянь побував майже в усіх куточках країни, зібравши багатий матеріал. Він записував розповіді учасників і свідків нещодавніх історичних подій, а також оповіді людей про далеке минуле. «Історичні записки» містять історію Китаю від найдавніших часів до кінця II ст. до н. е.

2. Представлення учнівських проектів про давньокитайську писемність

Учні виступають із підготовленими повідомленнями й презентаціями. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Писемність у Китаї з'явилася ще у III тис. до н. е., тобто на початку становлення китайської цивілізації. Під час розкопок археологи знайшли багато старовинних предметів із написами. У період правління династії Цинь було запроваджено єдине для всієї країни письмо. Воно дійшло до наших днів майже без змін.

Знаками в китайському письмі є **ієрогліфи**. Кожний ієрогліф означав окреме слово. Стародавні китайці використовували близько 10 тис. ієрогліфів. Опанувати грамоту було надзвичайно складно, адже давньокитайське письмо не мало розділових знаків.

Стародавні китайці не відразу почали писати на папері. Спочатку вони використовували для цього панцирі черепах, кістки тварин, бронзовий посуд. У I тис. до н. е. писали на дощечках із бамбука. Фарбу для письма робили із соку дерева. За допомогою шкіряного або шовкового шнурка бамбукові дощечки з'єднували в особливу книгу, яка могла замирати цілий віз, а іноді навіть більше.

Незабаром у Китаї для письма починають використовувати шовкові стрічки. Писати на них було зручно, але шовк тоді коштував дуже дорого. Тому китайці шукають інші способи.

Наприкінці I тис. до н. е. в Китаї винайшли папір, який був значно дешевшим за шовк й зручнішим за бамбукові дощечки. Ієрогліфи записували стовпчиками згори донизу.

Цікаво знати

У наш час таких складних ієрогліфів нагромадилося десятки тисяч. Тому зараз вивчити китайську грамоту складніше, ніж навчитися говорити. Але сучасні китайці не прагнуть перейти від ієрогліфів до алфавіту (більш простого письма). На це є дві основні причини.

По-перше, довелося б переписати всю величезну китайську літературу. По-друге, вимова деяких слів у різних районах Китаю дуже відрізняється, хоч записуються вони однаково. Один і той самий ієрогліф читається на півночі «чйї», а на півдні — «ге». Тому в українській мові

з'явилося слово «чай», а в мовах Західної Європи це слово вимовляється як «те» чи «ті».

3. Представлення учнівських проєктів про розвиток мистецтва в Стародавньому Китаї

Учні виступають із підготовленими повідомленнями й презентаціями. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Стародавні китайці досягли високої майстерності в обробці міді й бронзи, про що свідчать матеріали археологічних розкопок. Бронзовий посуд прикрашався золотом, сріблом, коштовним камінням. На посудинах зображували сцени полювання та військових походів.

У Стародавньому Китаї будинки споруджували з дерева, тому вони не дійшли до нашого часу. Проте до нас дійшли їх глиняні макети. Китайські архітектори створили своєрідний стиль багатоярусного будинку. Збереглися чудові рельєфи на надгробних кам'яних плитах. Переважно на них зображувалися картини жнив, полювання. Стіни склепів прикрашали поховальними фресками. На них зображувалися побутові картини, наприклад виїзд на колісницях.

Із рослин, каменів, глини китайці виготовляли яскраві та міцні фарби. Художники з дивовижною майстерністю створювали картини на шовку, дереві. Вони відкрили секрет лаку, яким покривали дерев'яні вироби, парасольки, навіть взуття, роблячи їх блискучими й водонепроникними.

До нас дійшло багато пісень Стародавнього Китаю, які були записані в «Книгу пісень» (Ші цзін). Важливе значення в Стародавньому Китаї надавалося танцям і музиці.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання, повторивши матеріал теми «Стародавні Індія та Китай».
2. Творче завдання. Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченої теми.

УРОК № 28

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавні Індія та Китай».

Мета: узагальнити й оцінити знання, уміння й навички, набуті учнями впродовж вивчення теми; удосконалити набуті вміння та навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Індія і Китай у давнину», завдання для проведення узагальнення й тематичного оцінювання знань.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Розв'язування кросвордів і ребусів

Учні розв'язують кросворди й ребуси, підготовлені своїми товаришами.

Завдання для узагальнення

1. Поясніть значення термінів і понять «Хараппська цивілізація», «арії», «Веди», «Ведійська цивілізація», «індуїзм», «варни», «буддизм», «царство Чжоу», «конфуціанство», «імперія Цінь», «імперія Хань», «повстання “Червонобрових”», «повстання “Жовтих пов'язок”».
2. Виконайте завдання за історичною картою.
 - 1) Покажіть дві головні річки Індії та вкажіть напрямок їхньої течії.
 - 2) Покажіть і назвіть гори, що є природною північною межею Індії.
 - 3) Покажіть найдавнішу індійську цивілізацію й назвіть місто, що було її центром.
 - 4) Покажіть межу розселення арійських племен на території Індії на початку I тис. до н. е.
 - 5) Укажіть назву держави, де народився засновник буддизму, царевич Сіддхартха Гаутама.
 - 6) Покажіть територію держави Маур'я за правління царя Ашоки.
 - 7) Покажіть дві головні річки Китаю та вкажіть напрямок їхньої течії.
 - 8) Покажіть район виникнення давньокитайської цивілізації.
 - 9) Покажіть територію китайської держави Шань-Інь.
 - 10) Обведіть кордони китайського царства Чжоу.
 - 11) Покажіть і назвіть сім китайських держав за доби «Воюючих царств».

- 12) Обведіть кордони імперії Цінь за правління Цінь Шіхуанді.
- 13) Покажіть території, завойовані імператорами династії Хань.
- 14) Покажіть Велику Китайську стіну та назвіть кочові племена, від яких вона захищала китайців.
- 15) Покажіть Великий Шовковий шлях.
3. Порівняйте спосіб життя людей Стародавніх Індії та Китаю.
4. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов Індії та Китаю на зародження держави й цивілізації.
5. Охарактеризуйте особливості суспільного устрою в Індії та Китаї.
6. Порівняйте релігійні погляди населення Стародавніх Індії й Китаю.
7. Охарактеризуйте культурні здобутки жителів Стародавніх Індії та Китаю.
8. Визначте й проаналізуйте спільні риси та особливості розвитку цивілізацій в Індії та Китаю.

Завдання для тематичного оцінювання

І ВАРІАНТ

1. У які два місяці на рік в Індії йдуть дощі та річки виходять із берегів?
 - А березень і травень
 - Б травень і червень
 - В липень і серпень
 - Г серпень і вересень
2. Коли припинила своє існування держава Маур'я?
 - А V ст. до н. е.
 - Б IV ст. до н. е.
 - В III ст. до н. е.
 - Г II ст. до н. е.
3. Який бог згідно з віруваннями аріїв у Стародавній Індії був царем усіх богів?
 - А Агмі
 - Б Індра
 - В Мітра
 - Г Варуна
4. Який бог в індуїзмі вважається грізним носієм космічної енергії, що і творить, і руйнує?
 - А Брахма
 - Б Вішну
 - В Шива
 - Г Крішну
5. Коли виник буддизм?
 - А V ст. до н. е.
 - Б VI ст. до н. е.
 - В VII ст. до н. е.
 - Г VIII ст. до н. е.

6. Обов'язком якої варни в Індії було брати участь у війнах й управляти державою?
- А брахмани
 - Б кшатрії
 - В вайшья
 - Г шудри
7. Який період в історії Стародавнього Китаю називають часом «Воюючих царств»?
- А V—IV ст. до н. е.
 - Б IV—III ст. до н. е.
 - В III—II ст. до н. е.
 - Г II—I ст. до н. е.
8. Що китайський мудрець Конфуцій вважав благословенням небес?
- А здоров'я
 - Б багатство
 - В дітей
 - Г довголіття
9. Коли утворилася імперія Цінь?
- А 221 р. до н. е.
 - Б 207 р. до н. е.
 - В 220 р. н. е.
 - Г 184 р. н. е.
10. Хто був засновником династії Хань?
- А Цінь Шіхуанді
 - Б Лю Бан
 - В Ван Ман
 - Г Чжан Го
11. Що першими в історії людства винайшли китайські математики?
- А таблицю множення
 - Б число нуль
 - В від'ємні числа
 - Г ділення у стовпчик
12. Який цілющий підбадьорюючий напій рекомендували в давнину хворим китайські лікарі?
- А кава
 - Б вино
 - В чай
 - Г какао

II ВАРІАНТ

1. Коли виникла Харапська цивілізація?
- А IV тис. до н. е.
 - Б III тис. до н. е.
 - В II тис. до н. е.
 - Г I тис. до н. е.

2. Який бог згідно з віруваннями аріїв у Стародавній Індії був богом неба?
А Агмі
Б Індра
В Мітра
Г Варуна
3. Хто очолив визвольний рух проти завоювання Індії Александром Македонським?
А Хануман
Б Чандрагупта
В Ашока
Г Равана
4. Який бог в індуїзмі вважається творцем і правителем всесвіту?
А Шива
Б Крішна
В Будда
Г Брахма
5. Із якої частини свого тіла, згідно з міфом, Брахма створив воїнів?
А уста
Б руки
В ноги
Г стегна
6. У чому Будда вбачав причину страждань людини?
А у її праці
Б у хворобах
В у бажаннях
Г у житті
7. Обов'язком представників якої варни в Індії було займатися хлібо-робством?
А брахмани
Б кшатрії
В вайшья
Г шудри
8. Укажіть, коли виникла перша відома китайська держава Шан-Інь.
А початок II тис. до н. е.
Б середина II тис. до н. е.
В початок I тис. до н. е.
Г середина I тис. до н. е.
9. Коли відбулося повстання «Червонобрових» у Китаї?
А 221 р. до н. е.
Б 207 р. до н. е.
В 23 р. н. е.
Г 184 р. н. е.
10. Скільки років проіснувала Цінська династія в Китаї?
А 14
Б 50
В 62
Г 150

11. Який із наведених винаходів здійснили в давнину китайці?
 А астролябія
 Б сейсмограф
 В телескоп
 Г папірус
12. Коли в Китаї виникла писемність?
 А V тис. до н. е.
 Б IV тис. до н. е.
 В III тис. до н. е.
 Г II тис. до н. е.
- Відповіді:* I варіант: 1. В; 2. Г; 3. Б; 4. В; 5. Б; 6. Б; 7. Б; 8. Г; 9. А; 10. Б; 11. В; 12. В. II варіант: 1. Б; 2. Г; 3. Б; 4. Г; 5. Б; 6. В; 7. В; 8. Б; 9. В; 10. А; 11. Б; 12. В.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

У результаті вивчення теми ви познайомилися з основними подіями, пов'язаними з розвитком цивілізації в Стародавніх Індії та Китаї. Ви змогли зробити висновки на підставі розглянутого матеріалу про внесок цих народів у культурну спадщину людства. Дізнатися більше про них ви зможете самостійно, поглиблюючи свої знання за додатковими джерелами.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про географічне положення та природні умови Стародавньої Греції.

УРОК № 29

Тема: **Природа та населення Стародавньої Греції.**

Мета: познайомити учнів з особливостями природно-географічних умов Стародавньої Греції та їхнього впливу на формування тут цивілізації; характеризувати спосіб життя населення Стародавньої Греції; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «континентальна Греція», «острівна Греція», «ахейці», «дорійці»; розвивати вміння працювати з історичною картою й порівнювати історичні явища; виховувати повагу до минулого різних народів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, таблиця, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: континентальна Греція, острівна Греція, ахейці, дорійці.

Основні дати: III тис. до н. е. — вторгнення на Балканський півострів племен дорійців; кінець II тис. до н. е. — вторгнення на Балканський півострів племен ахейців.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про результати тематичного оцінювання, проведеного на минулому уроці, інформує про початок вивчення розділу III «Історія Стародавньої Греції» та його першої теми «Становлення античної грецької цивілізації», тривалість її розгляду, форми й термін проведення практичного заняття, наступного узагальнення й тематичного оцінювання. Після цього оголошує тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке природно-географічні умови?
2. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов на спосіб життя населення.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

(Випереджальне завдання сприятиме активізації роботи учнів упродовж розгляду нового матеріалу.)

Визначте прояви впливу природно-географічних умов Балканського півострова на спосіб життя його населення.

1. Природа та географічне положення Греції

Повідомлення учнів

Розгляд питання відбувається у формі заслуховування повідомлень, підготовлених до уроку, із залученням карти «Стародавня Греція». Учитель систематизує й уточнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Греція розташована на півдні Балканського півострова, у східній частині Середземного моря. Із заходу її омиває Іонічне море, а зі сходу — Егейське. На півночі країни розташовані хребти Балканських гір.

Грецію поділяють на континентальну та острівну.

Континентальна Греція поділяється на три великі частини. У її північній частині — Фессалії — перебуває широка й родюча рівнина. Славилися ці місця своїми табунами коней. На кордоні Фессалії з її північним сусідом Македонією підноситься найвища гора Греції — Олімп (висота 2917 м). Цілий рік вершина Олімпу вкрита снігом. У ясні дні вона горить на сонці сліпучим блиском. Саме тут, як вважали греки, мешкали боги.

Найважливіші області Центральної Греції — Беотія й Атика. В Атиці розташовані Афіни — найвідоміше місто Греції.

Південну частину Греції складав півострів Пелопоннес. Він з'єднувався з рештою країни вузьким перешийком (його називали Коринфський перешийок, або Істм). На південь від перешийка був розташований Коринф — одне з найбільших міст Греції. Воно мало два порти, з одного кораблі пливли на Схід, а з іншого — на Захід. Основні області в Пелопоннесі — Еліда, Лаконіка та Мессенія.

Острівна Греція складається з кількох островів, найбільшими з яких є Крит, Евбея, Родос, Саламін.

У стародавні часи греки також населяли західне узбережжя Малої Азії. Берегова лінія Малої Азії мала багато зручних гаваней, у море тут впадає декілька річок. У цих місцях греки заснували цілий ряд міст. Особливо виділялися багатством і красою Мілет та Ефес. Вони були розташовані в Іонії — центральній області на узбережжі Малої Азії.

Літо в Греції жарке та посушливе, а зима порівняно прохолодна, хоча й без снігу. Опади бувають переважно восени та взимку. Навесні та влітку дощі випадають украй рідко. Великих річок немає.

Третину Греції покривають гори. Тому землі, придатної для землеробства, небагато. Тільки на півночі та півдні, а також у гірських долинах є порівняно великі ділянки родючих земель. На схилах гір здавна вирощували виноград, ячмінь і фрукти, у південних долинах країни дозрівали апельсини й оливки.

Робота з документом

ІЗ ТРАГЕДІЇ СОФОКЛА

Є тут дерево незрівнянне... Саме сіялось, саме вирросло... І цвіте в нас у достатку сріблясте оливкове дерево — тїнь над дитячою колискою. І ніхто — ні юний віком, ні обтяжений роками — стовбур її рукою господаря не зможе зрубати.

Запитання до документа

Чому Софокл у своєму творі вихваляє оливкове дерево?

Гори Греції багаті на коштовні, кольорові метали та залізо, тут зосереджені також поклади будівельного каменю, мармуру, високоякісної глини.

Береги Греції мають безліч великих заток і маленьких бухт. У Греції не існує такого місця, яке б перебувало далеко від моря. Греки зажили славу прекрасних мореплавців. Море не розділяло їх, а єдило. Воно годувало, забезпечуючи рибою, устрицями, креветками, восьминогами. Але плавали морем тільки влітку й ранньої осені. У жовтні починалися бурі, і до весни виходити в море було небезпечно.

2. Населення Стародавньої Греції. Основні етапи історії Греції

Розповідь учителя

Жителі Стародавньої Греції називали свою країну Елладою, а самих себе — еллінами. Греками їх почали називати римляни, і ця назва поступово стала загальноприйнятною.

Як і в інших народів, у греків існував міф про всесвітній потоп, коли весь світ виявився покритим водою. Урятувалося тільки двоє людей — Девкаліон і його дружина Пірра. У них народився син Еллін, якого греки вважали своїм предком. За його іменем вони й назвали себе еллінами. Сини й онуки Елліна, як вважали греки, і стали родоначальниками основних еллінських племен: ахеян (або ахейців), дорян (або дорійців) та іонян (або іонійців).

Територія Греції була заселена з давніх часів, переважно жили на родючих землях долин Фессалії й Додони та на островах Егейського моря. У III тис. до н. е. тут починають утворюватися військові союзи, будуються укріплені поселення.

Такі поселення перетворювалися на осередки землеробства й скотарства. Із часом тут почали будувати складні іригаційні системи. Це давало можливість за умов теплого клімату вирощувати зернові культури, виноград, оливки. Уже в ті часи з оливок виготовляли олію, із винограду — вино, оцет.

Поселення давніх жителів Еллади мали вимощені каменем вулиці й водогони. Палаці й храми, багатоповерхові будинки будували з каменю, уміли виплавляти й обробляти мідь, бронзу, виготовляли високоякісну кераміку, будувати кораблі.

Життя давнього населення Греції нерозривно пов'язувалося з морем. Адже це був єдиний шлях, який сполучав Балканський півострів з островами Середземномор'я. Нерідко допливти до сусіднього поселення було легше, ніж долати шлях через гори. Море було багатим на рибу та інші морепродукти, тому населення Греції відрізнялося вправністю в риболовлі та кораблебудуванні.

У III—II тис. до н. е. з півночі на Балканський півострів вторглися племена ахейців. Поступово вони захопили не тільки континентальну Грецію, але й острови Егейського моря.

Наприкінці II тис. до н. е. так само з півночі в Елладу прийшли дорійці. Ці племена відзначалися надзвичайною агресивністю та жорстокістю. Народи, які здавна населяли територію Греції, а також прийшли ахейці й дорійці утворили єдиний народ, який і дістав назву «греки».

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Період	Хронологічні межі	Характеристика
Крито-мікенський	II тис. до н. е.	Виникнення, розквіт і падіння ранніх грецьких цивілізацій: Мінойської (Критської) і Мікенської (Ахейської)
Полісний	XI—IV ст. до н. е.	Завоювання Греції дорійцями. Формування та розквіт грецьких міст-держав (полісів). Велика грецька колонізація узбережжя Середземного й Чорного морів. Піднесення грецької культури
Елліністичний	IV—I ст. до н. е.	Виникнення та розвиток елліністичних держав, що виникли внаслідок походу на Схід Александра Македонського

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Де розташована Греція? Які моря її омивають?
2. На які частини поділяється континентальна Греція? Перелічіть основні області Греції.
3. Коли розпочалося заселення Греції?
4. Які народи утворили єдиний народ під назвою «греки»?
5. Якими були головні заняття стародавніх греків?
6. Якою є послідовність заселення Греції різними племенами?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення за однією із запропонованих тем (теми розподіляє між учнями вчитель).
 - 1) Міф про аргонавтів.
 - 2) Міф про Троянську війну.
 - 3) Археологічне відкриття стародавньої Трої.
 - 4) Археологічне відкриття руїн міста Мікени.

УРОК № 30

Тема. **Мінойська (Критська) і Мікенська (Ахейська) палацові цивілізації.**

Мета: охарактеризувати найдавніші цивілізації Греції; визначити причини занепаду Мінойської та Мікенської палацових цивілізацій; застосовувати та пояснювати на прикладах терміни й поняття «Мінойська (Критська) палацова цивілізація», «Мікенська (Ахейська) палацова цивілізація», «мінойці», «акрополь», «Троянська війна»; розвивати вміння порівнювати історичні явища; виховувати повагу до минулого різних народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: Мінойська (Критська) палацова цивілізація, Мікенська (Ахейська) палацова цивілізація, мінойці, акрополь, Троянська війна.

Основні дати: 1900 р. — археолог А. Аванс відкрив Мінойську палацову цивілізацію; кінець IV — початок III тис. до н. е. — виникнення Мінойської цивілізації; 1870 р. — знайдення руїн стародавньої Трої археологом Г. Шліманом; XV ст. до н. е. — розвиток Мікенської палацової цивілізації.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Правда — неправда»*

1. Греція розташована на півночі Балканського півострова. (–)
2. Найважливіші області Центральної Греції — Фессалія та Пелопоннес. (–)
3. Основними областями Пелопоннесу є Еліда, Лаконіка та Мессенія. (+)
4. Греками еллінів стали називати римляни. (+)
5. У III—II тис. до н. е. на Балканський півострів вторглися племена ахейців. (+)
6. Наприкінці II тис. до н. е. із півдня в Елладу прийшли дорійці. (–)

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Як природні умови вплинули на життя та заняття давньогрецького населення?
2. Чому греки називали себе еллінами?
3. Порівняйте природні умови Балканського півострова та Дворіччя. Що в них спільного, а що відмінного?
4. Чому, на вашу думку, цивілізація в Греції зародилася пізніше, ніж у Єгипті чи Дворіччі?
5. Чому греки вважають, що море їх не роз'єднує, а об'єднує?
6. Із якими країнами стародавні греки могли вести активну торгівлю?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке цивілізація?
2. Які цивілізації ви знаєте?
3. На прикладі декількох цивілізацій розкажіть про їхнє виникнення, розквіт і занепад.

* Правила гри наведено в розробці уроку № 5.

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Чиста дошка»*

Дидактична гра сприятиме активізації уваги учнів упродовж розгляду нового матеріалу.

Протягом роботи над новим матеріалом використовуються повідомлення, підготовлені учнями до уроку.

1. Археологічне відкриття Мінойської (Критської) палацової цивілізації

Розповідь учителя

Велика частина грецьких міфів пов'язана з островом Крит. Це надихнуло вчених на пошук слідів, які б свідчили про розвиток у давнину цивілізації на цьому острові.

Згідно з міфами, на Криті, у печері гори Дикта, народився головний бог греків — Зевс. Тут знайшла притулок його мати Рея, тікаючи від кровожерливого Кроноса, що поїдав своїх дітей, у яких бачив загрозу своїй владі на небі. Так був урятований майбутній великий бог.

Інший міф розповідає, що саме на Крит приніс Зевс дочку фінікійського царя Європу, у яку закохався. Вона народила йому сина Міноса, який згодом став царем Криту. Але Мінос прогнівив богів, і вони наслали на нього покарання: син, який народився в царя, виявився чудовиськом. Звали його Мінотавр. Батько наказав майстру на ім'я Дедал збудувати на Криті палац-лабіринт, у якому й жило чудовисько. Жодна людина, потрапивши до заплутаних коридорів, не могла вибратися з нього. Раз на дев'ять років підвладні Міносу народи мусили відправляти на острів найгарніших юнаків і дівчат, які ставали здобиччю Мінотавра. Але якось на острів потрапив давньогрецький герой Тезей, син афінського царя Егея. За допомогою нитки, яку дала йому дочка Міноса Аріадна, Тезеєві вдалося знайти вихід із лабіринту та перемогти чудовисько у двобой.

На Криті, як розповідає легенда, майстром Дедалом і його сином Ікаром було втілено в життя багатолітню мрію людини злетіти в небо.

На Криті ще один давньогрецький герой — Геракл — приборкав страшного бика, здійснивши один зі своїх дванадцяти подвигів.

Робота з термінами та поняттями

Герой — напівбог, нащадок божества та смертної людини, покликаний виконати волю богів на землі, серед людей.

У 1900 р. на острів Крит приїхав англійський археолог Артур Джон Еванс (1860—1941 рр.), який зумів знайти підтвердження правдивості міфів. Уже через кількатижневих розкопок він здивував людство знахідкою руїн будівель, площа яких сягала 2,5 га. Це був царський палац із великою кількістю кімнат, залів (від 1500 до 2500 різних приміщень), де, можливо, й мешкав міфічний Мінотавр — син критського царя Міноса.

* Правила гри наведено в розробці уроку № 9.

Це був Кносський палац, один із найбільших палаців **Мінойської (Критської) цивілізації**. Який народ заснував цю цивілізацію, залишається загадкою. Учені їх називають **мінойцями**, за ім'ям царя Міноса.

Загальна площа палацу сягала 16 тис. м². Приміщення розташовувалися так, що людина, яка не була обізнана з їхнім планом, легко могла заблукати. Палац мав водопостачання, каналізацію й вентиляцію.

На відміну від палаців асирійських і вавилонських царів, критський палац не відгороджувався від міста високими мурами, а був його частиною.

У багатьох приміщеннях не робили вікон. Замість них існувала складна система отворів, за допомогою яких освітлювалися кімнати.

Вражало й внутрішнє оздоблення палацу. В одному з приміщень уздовж стін стояли кам'яні лави й трон давніх правителів острова. На високій спинці трону були зображені грифони та стебла й квітки папірусу.

Приміщення було пофарбоване в червоний колір. Стіни вкривали чудові фрески. Улюбленими темами художників були море, збирання врожаю, людська краса. Але найчастіше зображали бика. Цей образ зустрічається у фресках, скульптурах, ювелірних виробках, кераміці.

Критські майстри, так само як єгипетські та індійські, знали таємниці виготовлення фарб, що не втратили яскравості своїх кольорів і донині.

Частково Еванс реставрував тронну залу. У такому вигляді вона збереглася й дотепер.

2. Розквіт і занепад Мінойської цивілізації

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості розвитку Мінойської цивілізації. Учителю систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Більшість населення Криту становили землероби, скотарі та рибалки. Вони обробляли землю, розводили худобу, освоювали неосяжні простори Середземного моря. Острів славився своїми ремісниками. Вони вміло обробляли дерево, камінь, бронзу, коштовні метали, знали гончарний круг та ткацтво.

Робота з документом

ГОМЕР ПРО ОСТРІВ КРИТ

Острів Крит посеред виноцвітного моря, прекрасний, щедрий, звідусіль обійнятий водами, людьми багатий. Там дев'яносто вони міст населяють великих.

Запитання до документа

У чому, на думку автора, полягало багатство острова Крит?

Мінойська цивілізація виникла на межі IV—III тис. до н. е. На сході острова Крит утворилося кілька поселень, які з часом перетворилися на міста. Поступово вони стали першими містами-державами в Європі. Наприкінці III тис. до н. е. на острові були зведені перші палаци.

Найбільш могутнім містом-державою був Кносс. Від нього через весь острів проклали широкі дороги. Він став особливим місцем для жителів острова. Тут відбувалися коронації царів та освячення жерців, жертвопринесення божествам, двобої з биками, що нагадували іспанську кориду. Деякі менші палаци були споруджені у Фесті, Гурнії та інших містах Криту. Поступово міста-держави об'єдналися навколо Кносса. На острові утворилася єдина держава, у якій володарював кносський цар, що водночас був і верховним жерцем.

Ознакою цивілізованості жителів Криту було письмо. Під час розкопок палаців знайдено тисячі табличок із давніми написами. Спочатку критяни, як і інші давні народи, писали ієрогліфами. Прикладом такого письма є Фестський диск, виготовлений із глини. На двох його боках витиснено 242 ієрогліфи, що донині не розшифровані. Згодом виникло два види письма, які вчені називають лінійним письмом «А» (XVIII ст. до н. е.) і «Б» (XIV ст. до н. е.). Перше так і залишилося нерозшифрованим, хоча доведено, що це господарські документи. Лінійне письмо «Б» на глиняних табличках удалося розшифрувати англійцям М. Вентрису (фахівцю з армійських шифрів) і Дж. Чедвіку в 1952 р. Воно мало 88 знаків, що передавали склади, у тому числі й з одного голосного звука.

Правителі Криту мали могутній флот. Критські кораблі контролювали морські простори, торгівлю, надійно захищаючи острів.

Жителі Криту розселилися на Балканах та островах Середземномор'я.

Розквіт Мінойської палацової цивілізації припав на середину II тис. до н. е. Критська держава не поступалася перед Єгиптом і Вавилоном та вважалася однією з найсильніших держав світу. Але сталося щось загадкове — в один і той самий час на руїни перетворилися Кносс, Фест, Гурнія та інші міста. Усе, що створювалося зусиллями жителів острова століттями, припинило своє існування за дуже короткий час. Цивілізація на острові Крит зникла близько 1400 р. до н. е. Можливо, причиною загибелі Мінойської палацової цивілізації був землетрус або виверження вулкана, а може, страшна навала ворогів. Учені й донині не мають однозначної відповіді на це запитання.

Цікаво знати

Артур Еванс вважав, що загибель цивілізації спричинена природною катастрофою, оскільки під час розкопок Кносського палацу він виявив багато ознак раптової смерті: незавершені ремісничі вироби, покинуті на полях знаряддя праці та ін. На думку Еванса, відбувся настільки потужний землетрус, що відродити після нього цивілізацію було вже

неможливо. За 100 км на північ від Криту розташований невеличкий острів Санторин (Тера). Тут, на думку геологів, і відбулося виверження вулкана із жахливим вибухом, що знищив частину цього острова та підняв величезну хвилю — цунамі. Імовірно, вона знищила критський флот і спричинила загибель Мінойської цивілізації.

3. Археологічне відкриття Мікенської (Ахейської) палацової цивілізації

Розповідь учителя

Джерелом знань про Мікенську (Ахейську) цивілізацію також стали міфи й легенди стародавніх греків. Так, міф про аргонавтів (тих, що пливають на кораблі «Арго»), хоч і не називає їх ахейцями, розповідає про подорож за золотим руном до Колхиди онука бога вітрів Еола — героя Ясона та його товаришів. У дитинстві його позбавили царської влади й віддали на виховання кентавру Хірону. Коли Ясон досяг повноліття, то вирішив повернути собі трон, захоплений його дядьком Пелієм. Той погодився передати владу, якщо Ясон добуде золоте руно. Багато років Ясон разом з аргонавтами блукав безкраїми морями та казковими країнами, долаючи безліч перешкод і здійснюючи велику кількість подвигів. Нарешті Ясон досяг Колхиди. Із допомогою богів та дочки царя цієї країни Медеї герой зміг пройти випробування — запрягти міднорогих биків, засяяти поле зубами дракона та здолати воїнів, які виростили з них, перехитрити дракона. Винагородою йому було золоте руно, яке він після багатьох пригод і привіз до Еллади.

Міф про Троянську війну вже безпосередньо вказує на ахейців, які воювали з троянцями. Приводом до конфлікту стало викрадення сином царя Трої Парісом прекрасної Єлени — дружини царя Спарти Менелая. Довго ахейці під керівництвом царя Мікен Агамемнона марно намагалися заволодіти Троєю. Тоді цар острова Ітака Одісей придумав, як перехитрити троянців. Ахейці побудували велетенського дерев'яного коня, порожнього всередині, а самі сіли в кораблі та вдали, що відступають. Троянці зрадили та вийшли з міста, де їх зустрів один з ахейських воїнів. Він сказав, що цей дерев'яний кінь — дар богині Афіні. Троянці не підозрили підступу та втягли коня до міста. Коли настала ніч, із коня вийшли Одісей зі своїми найкращими воїнами та відчинили міську браму, впустивши все своє військо. Так Трою було взято, а цариця Єлена повернулася до Спарти.

У міфічну оповідь повірив німецький археолог Генріх Шліман. Він кинув усі сили на пошуки міста Трої, хоча багато дослідників вважали, що його взагалі не існує.

У 1870 р. Г. Шліману вдалося розкопати та дослідити руїни Трої на півострові Мала Азія (зараз це територія Туреччини). Учений знайшов мури міст, що існували тут у різний час. Однією з найцікавіших знахідок Г. Шлімана є золоті речі, які він вважав скарбом царя Трої Пріама. Як з'ясувалося пізніше, його знахідка належала правителеві, що жив за тисячу років до Пріама.

Крім Трої, Г. Шліман на півострові Пелопоннес дослідив руїни міста Мікени. Дослідження археолога допомогли описати давньогрецькі міста та палаці правителів і довели наявність високорозвиненої **Ахейської цивілізації**.

Палац царів Мікен розташовувався на акрополі, який захищали міцні мури, що простягалися майже на 900 м і мали товщину від 6 до 10 м. Ці мури склалися з величезних кам'яних блоків, кожний із яких важив близько 6 т. Головним входом до палацу та символом могутності Мікенської держави були «**Левові ворота**». Ворота, споруджені з чотирьох монолітів, прикрашала трикутна брила з рельєфом, який зображав двох левиць, що охороняли вхід. Від нього на вершину пагорба йшла дорога, яка сполучала ворота із царським палацом. Його центром був мегарон — зала для свят і бенкетів із вогнищем посередині. Навколо вогнища стояли чотири колони — опори для даху, що мав отвір, через який виходив дим. Зала була оточена кімнатами, коморами, коридорами.

Робота з термінами та поняттями

Акрополь (у перекладі з грецької — «верхнє місто») — підвищена та укріплена частина давньогрецького міста, яка була фортецею та притулком для населення на час війни. Тут розміщувалися храми найвеличніших грецьких богів.

Шліман знайшов і дослідив також дев'ять гробниць. Найвідомішою з них є «Скарбниця Атрея». Це підземне приміщення заввишки понад 13 м було споруджене у схилі пагорба. Здавна вважалося, що тут зосереджені казкові багатства мікенських царів Атрея й Агамемнона. Виявилось, що й справді поховання практично засипані виробами із золота й коштовного каміння. У першій гробниці Шліман та його експедиція знайшли золоті лаврові вінки й 15 золотих діадем, у другій — понад 700 золотих пластин із зображеннями тварин, медуз, восьминогів, золоті прикраси. Вони виконані з дивовижною майстерністю й засвідчують високий рівень розвитку ювелірного мистецтва. Визначними знахідками стали золота корона з 36 золотими листочками, золоті посмертні маски мікенських царів та золоті пластини, які вішали на груди померлим і які, на думку стародавніх греків, мали захищати небіжчиків від різних негараздів у потойбічному світі.

Найвідомішою маскою з колекції Шлімана стала «маска Агамемнона». Вона доводить, що стародавні греки — суворі воїни — високо цінували прекрасне, а їхні майстри могли передати характер людини в мистецьких витворах. Скарби, знайдені в царських гробницях і гробницях заможних ахейців, також є свідченням поділу тогочасного суспільства на багатих і бідних.

У 1884 р. археолог розпочав дослідження ще одного міста Ахейської цивілізації — Тирінфа, батьківщини легендарного Геракла. Шліман знайшов залишки величного палацу, спорудженого, як і палац у Мікенах, із велетенських кам'яних брил. У нижній частині палацу розташо-

вувалися господарські приміщення та стайні, у верхній — зі стінами завтовшки 11 м і заввишки 16 м — жив правитель. Усі приміщення були побілені, а стіни прикрашені розписами.

4. Розквіт і занепад Мікенської палацової цивілізації

Розповідь учителя

Давня цивілізація із центром у Мікенах була створена прийшлими племенами — ахейцями. Вони з'явилися на Балканському півострові у XXI ст. до н. е. Рівень їхнього економічного й політичного розвитку на той час був нижчим порівняно з місцевим населенням. Ахейці одягалися в грубий одяг із вовни, виготовляли простий глиняний посуд і зброю з бронзи. Згодом вони багато чого навчилися в місцевих племен: вирощувати виноград та оливки, будувати кораблі й виготовляти якісну кераміку, зводити будівлі з каменю.

Місто Мікени ахейці заснували в XIX ст. до н. е. Скориставшись катастрофою, ахейці підкорили острів Крит і вивезли звідти не лише предмети мистецтва, а й найкращих критських майстрів. І вже через 100 років новий палац у Мікенах був прикрашений фресками в критському стилі. На цій підставі, а ще й тому, що палац мікенського царя, так само як і критський палац, був центром, навколо якого зосереджувалося все життя міста, цивілізацію назвали **палацовою**.

У XV ст. до н. е. Мікени досягли найвищого розквіту й перетворилися на найбільший політичний, економічний та культурний центр Еллади. Тоді ж ахейці почали активно освоювати простори Середземномор'я та Малої Азії. Під час подорожей вони ознайомилися з фінікійською та єгипетською культурами та запозичили в цих народів любов до знань і книг.

У цей час виникають десятки нових міст, серед яких були Фіви й Афіни. Так само як і Мікени, вони мали укріплення, акрополі та палаці. Царі нових міст-держав вели постійну боротьбу між собою за панування в Греції.

Близько XIV ст. до н. е. було засновано місто Трою. Учені вважають, що в першій половині XIII ст. до н. е. Троя була зруйнована великим землетрусом. Але на цьому лиха багатой Тройі не закінчилися. Близько 1270 р. до н. е. царі грецьких міст-держав на чолі з мікенським царем Агамемноном розпочали тривалу війну проти Тройі. За свідченням Гомера, вона тривала десять років. Тому можна припустити, що війна закінчилася близько 1260 р. до н. е. Підтверджують це й археологи, які доводять, що в цей час Троя перебувала в тривалій облозі. Війна закінчилася поразкою царя Тройі Приама.

Після перемоги над Троєю Мікени починають втрачати свій вплив на ахейські міста-держави. Їхній союз розпадається. Ослабленням роз'єднаних ахейських держав скористалися дорійці — племена, що постійно загрожували їхнім кордонам. У середині XII ст. до н. е. вони захопили територію Греції. Племена дорійців не знали, що таке державний устрій,

у них не було писемності, але вони вміли обробляти залізо й виготовляти з нього зброю та мали добре організовану армію, яка складалася з важкої піхоти та кінноти.

На відміну від ахейців, дорійці не запозичували культуру завойованих народів, а нищили її. Захоплені квітучі міста ахейців були зруйновані. Учені, митці й ремісники були змушені залишити батьківщину, деякі з них загинули. Поступово занепали торгівля, кораблебудування, знищилося те, чим пишались ахейці, — водогони, дороги, мости й палаци. Була забута писемність. Отже, усі досягнення Ахейської палацової цивілізації були втрачені, а розвиток Греції повернувся на століття назад.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри «Чиста дошка», отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Хто й коли віднайшов Мінойську та Мікенську цивілізації?
2. Назвіть особливості побудови Кносського палацу. Чому його порівнюють із лабіринтом?
3. Що було основою могутності мінойських царів?
4. Назвіть час розквіту та час занепаду цивілізації острова Крит. Якими були головні заняття жителів Криту?
5. Які ймовірні причини загибелі Мінойської цивілізації?
6. Які племена заснували Мікенську цивілізацію?
7. Назвіть найбільші міста Мікенської (Ахейської) цивілізації.
8. На який час припадають розквіт і занепад Мікенської цивілізації?
9. Коли відбувалася Троянська війна? Завдяки чому грекам удалося перемогти троянців?
10. Коли і як у Греції почався «залізний вік»?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно, по черзі, висловити власну думку щодо того, чого вони навчилися та про що дізналися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття (за рекомендаціями вчителя).
3. Творче завдання. Підготуйте повідомлення й презентації про давньогрецького поета Гомера та його поеми «Іліада» й «Одіссея».

УРОК № 31

Тема. **Практичне заняття** **«Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера»** **(Греція в «темні віки» XI—IX ст. до н. е.).**

Мета: ознайомити учнів з особливостями структури грецького суспільства в XI—IX ст. до н. е.; розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння самостійно отримувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; розвивати естетичні уявлення учнів на матеріалі видатних пам'яток світової літератури.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці та правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке суспільство?
2. Із яких груп населення склалися суспільства, що вам уже відомі?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Представлення учнівських проектів про давньогрецького поета Гомера та його поеми «Іліада» й «Одіссея».
2. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера.
3. Робота з історичними джерелами.

Випереджальне завдання

(Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати виконання якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.)

Визначте особливості давньогрецького суспільства XI—IX ст. до н. е.

1. Представлення учнівських проектів про давньогрецького поета Гомера та його поеми «Іліада» й «Одіссея»

Учні виступають із підготовленими повідомленнями й презентаціями. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

☑ **Додаткова інформація**

Початок панування дорійців у Греції, що знайшов відображення у творах легендарного давньогрецького поета Гомера, історики називають «гомерівським», або «темними віками». Вважають, що близько 800 р. до н. е. Гомер склав дві поеми — «Іліада» та «Одіссея». В «Іліаді» (назва походить від слова «Іліон» — так греки називали Трою) розповідалося про десятирічну війну між ахейцями та троянцями. Герої поеми діють поруч із богами й міфічними істотами.

☑ **Постать в історії**

Гомер жив на межі IX—VIII ст. до н. е. Нам невідомі точні біографічні дані про нього, скласти уявлення про його життя ми можемо тільки за переказами. Гомер народився на острові Хіос. Був сліпим мандрівним поетом. Йому приписують об'єднання міфів про Троянську війну та створення поем «Іліада» й «Одіссея». Записані поеми були за наказом афінського правителя Пісістрата в VI ст. до н. е.

В «Іліаді» Гомер описує останній 41 день Троянської війни. Автор захоплено змальовував не лише ахейців Ахілла й Патрокла, але й їхніх ворогів-троянців — царя Пріама та воїна Гектора. Напівбог Ахілл після дев'яти років війни відмовився продовжувати боротьбу та передав свої обладунки найближчому другові Патроклу, який очолив ахейців і повів їх на штурм Трої.

Біля брами міста Патрокл зустрівся у двобої з троянським героєм Гектором, від руки якого й загинув. Це змусило Ахілла знову взятися за зброю. Він помстився за смерть свого друга, убивши Гектора. Але сам недовго прожив після цього: отруйна стріла брата Гектора — Паріса, спрямована самим богом Аполлоном, наздогнала його. Гомер описав ці події, прославляючи не саму війну, а мужність, відвагу, силу, гідність та почиття обов'язку греків і троянців.

Продовженням оповіді про Троянську війну була «Одіссея» — опис казкових пригод царя Ітаки Одіссея. Десять років цей грецький герой воював із Троєю. Після взяття міста він вирішив повернутися додому, до Ітаки, але його мандрівка затяглася ще на десять років. Під час плавання він заблукав і потрапив на острів лотофагів, де, скуштувавши лотоса, втратив пам'ять і забув про батьківщину. Потім Одіссеєм відвідав острів циклопів. Зі своїми товаришами він прийшов до печери одноокого велетня Поліфема, сина бога морів Посейдона, де й був захоплений чудовиськом. Лише завдяки кмітливості та хитрості Одіссея їм удалося осліпити циклопа та врятуватися. Після цього Одіссеєм зі своїми товаришами відвідав острів бога вітрів Еола, боровся з племенем велетнів-людожерів, потрапив у володіння чаклунки Кірки, яка перетворила його супутників на свиней, побував у підземному царстві бога Аїда. Дивом стало те, що він лишився живим після зустрічі з потворами Сциллою та Харибдою. Через десять років поневірянь Одіссеєм під виглядом жebraка повернувся до Ітаки, де на нього чекала вірна дружина Пенелопа.

За казковими пригодами, описаними в поемах, ми бачимо життя, побут, вірування та ідеали давньогрецького суспільства. Тому «Іліада» та «Одіссея» є неоціненним історичним джерелом. У поемах Гомера, крім опису Троянської війни та пригод героїв, містяться цінні відомості про грецьке суспільство в початковий період панування дорійців. Тому в його творах не знайшли відображення досягнення Мінойської й Ахейської цивілізацій, немає опису величних палаців, не згадуються високоосвічені люди.

2. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера

Розповідь учителя

Дорійські племена, що підкорили Грецію, жили невеликими родовими общинами. Життям общини керував обраний її членами правитель — **басилевс**. Об'єднання кількох родів називалося **фратрія**. Інколи багато дорійських родів об'єднувалися у **філи**. Із поем Гомера видно, що на цей час виникла заможна верхівка роду — **аристократія (басилей)**, яка володіла багатьма землями, що передавалися в спадок. Поступово філи об'єднувалися, і ці об'єднання згодом стали основою для виникнення невеликих міст-держав — **полісів**.

Центрами полісів були відроджені дорійцями міста, навколо яких розташовувалися невеликі поселення із сільськогосподарськими угіддями.

Багатство роду визначалося кількістю худоби в господарстві та земельними наділами.

Ремесло ще не відіграло важливої ролі в житті греків, проте, як і мікенські таблички, поеми Гомера згадують багато ремісничих професій: ковалів, столярів, каменярів, мулярів, кораблебудівників. Основу суспільства в гомерівський період становили общинники, основним заняттям яких було землеробство. Вони вирощували сільськогосподарську продукцію на маленьких земельних наділах, що були в їхній власності, а також працювали на багатіїв за мізерну плату. У поемах згадуються общинники, які мали декілька наділів, а також такі, які їх не мали зовсім. Це є свідченням соціального розшарування.

Усі види господарської діяльності — землеробство, ремесла, торгівлю — держава обкладала величезними податками. За словами героя гомерівської поеми Ахілла, життя общинників було не набагато кращим, ніж смерть і пекельні муки.

Гірше, ніж селяни-общинники, жили раби. Їх використовували для тяжкої праці в хатньому господарстві. Також вони пасли худобу, працювали на полях. Гомер оповідав, що вдома в Одіссея було 50 рабинь. Рабами ставали переважно військовополонені, а також селяни-боржники.

Побут басилейів, за описами Гомера, був дуже простим. Басилейі, хоча й мали рабів, самі орали землю, збирали врожай. Їхні дружини прали, прали білизну поряд зі слугами й рабами. Правителі власноруч виготовляли предмети побуту та зброю.

Відмінності в становищі рядових общинників і базилеїв та аристократів чітко простежувалися у військовій організації Стародавньої Греції. Базилеї й аристократи воювали на бойових колісницях. Їх підтримували в бою легкоозброєні піхотинці, якими зазвичай були прості общинники. Зброєю піхотинців були переважно списи з бронзовим або залізним вістрям. Їх опис часто зустрічається в «Іліаді». Списи служили як для метання, так і для ураження супротивника на близькій відстані. Гомер писав, що Ахілл убив Гектора саме за допомогою цієї зброї, а довжина списа Гектора сягала 5,5 м.

Грізною зброєю були мечі, загострені з обох боків. Воїни того часу мали щити двох видів: один високий, який повністю закривав воїна, другий меншого розміру, круглий. Щити робили зі шкіри биків і зміцнювали бронзовими пластинами.

3. Робота з історичними джерелами

ПРО РОДОВИЙ ПОДІЛ СУСПІЛЬСТВА

По племенах і родах поділи, Агамемноне, воїв,
Родові рід, а племені плем'я нехай помагає.
Тільки-но зробиш ти так, і тобі покораються ахеї.

(«Іліада», VII, 362—364)

ПРО ВЛАДУ

В гніві своєму страшні богородні бувають державці, —
Їх-бо достойність — од Зевса, і любить їх Зевс-промислитель.
А як з народу натрапив кого, хто голос підносить,
Жезлом його уперіщить і гострим нагримає словом:
От божевільний! Ти б тихо сидів та інших би слухав,
Кращих за тебе, — ти ж, боягуз, воювати нездатний,
Ні на війні, ані в раді на тебе не зважають ніколи.
Адже не кожному тут поміж нас панувать, між ахеїв.
Блага нема в многовладді, — один хай буде державець.
Владар один, що йому хитромудрого Кроноса сином
Берло* дано і закон, щоб над людом своїм панував.

(«Іліада», VII, 196—206)

ПРО ПОДІЛ СУСПІЛЬСТВА НА БІДНИХ І БАГАТИХ

З ласки Гермеса-посла, що людям у різноманітних
Справах і радість, і успіх, і славу дарує велику,
З смертних зі мною ніхто не зрівняється в жодній роботі:
Швидко розкласти вогонь, сухих на те дров нарубати,
Різати й смажити м'ясо, вино розливати по кубках —
Все, що на службі в заможних людина виконує проста.

(«Одіссея», XV, 319—324)

* Жезл царя.

ПРО ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

Так наче двоє мужів, зустрівшись на нивах суміжних,
З мірою кожен в руці, про межу сперечаються спільну,
Про щонайменший окраєць, щоб поля однаково мати...

(«Іліада», XII, 421—423)

ПРО ТОРГІВЛЮ Й ОБМІН

Двом Атрея синам, Агамемнону та Менелаю,
Тисячу мірок вина послав Ясонід у дарунок.
Там же черпали вино собі довговолосі ахеї,
Хто обмінявши на мідь, а хто за блискуче залізо,
Хто за шкуру волячу, а хто і за цілу корову,
Хто за невільника навіть...

(«Іліада», VII, 470—475)

ПРО РАБІВ

В мене й челядників* досить було, і усього багато,
З чим у нас добре живеться і за що нас звать багачами.

(«Одіссея», XVII, 422—423)

Челядь, яка над собою не чує хазяйської влади,
Зовсім не квапиться те, що належить їй, вчасно робити,
Тож половину від гідності Зевс одбира громовладний
У чоловіка, якому дні рабської долі прирік він.

(«Одіссея», XVII, 320—324)

Скільки за тебе, хтось із міднянозбройних ахеїв
Сльозами умивану десь поведе й дня свободи позбавить.
Будеш для іншої в Аргосі дальньому ткати на кроснах,
Будеш їй воду носити з Мессеїди або з Гіперей
Проти бажання — могутня примусить тебе неминучість.

(«Іліада», VI, 448, 450, 454—458)

ПРО ЗЕМЛЕРОБСТВО

Він бушував на рівнині, немов та ріка в водопілля,
Що від зимових набухла дощів і всі греблі зривав.
Стримати не зможуть її ні міцно збудовані греблі,
Ні огорожі навкруг виноградників, рясно розквітлих, —
Раптом нахлине вона, обтяжена зливою Зевса,
Й гине багато у ній прекрасної праці людської.
Так перед сином Тідея троян захитались фаланги...

(«Іліада», V, 87—93)

* У цьому перекладі «челядник» означає раб.

Так, як вечері жадає ратай, що майстерного плуга
 На новині цілий день йому тягнуть воли винно-темні,
 Й серцем радіє, коли вже на захід схиляється сонце
 Й близько вечера, і вже він іде, ледве тягнучи ноги,
 Так же радів Одиссей...

(«Одіссея», XIII, 31—35)

ПРО РЕМЕСЛА

В жвавому танці на звиклих ногах вони легко кружляли,
 Наче той круг у руках гончаревих, коли забажає
 Він перевірити тільки, як круг обертається буде...

(«Іліада», XVIII, 599—601)

Так, наче шкуру велику з бика, наповнену жиром,
 Людям своїм доручає господар як слід розтягнути,
 Ті ж, ухопившись за неї і ставши навкруг, на всі боки
 Тягнуть її, і з неї вологість виходить із жиром,
 Поки від спільних зусиль поволі розтягнеться шкура.
 Так же туди і сюди на малому просторі тягнули
 Тіло ті й другі...

(«Іліада», XVII, 389—395)

ПРО РОБОТУ В КУЗНІ

Як в коваля, коли він топірець чи велику сокиру
 Суне гарячими в воду холодну й сичить те залізо.
 Гартом узяте, — стає-бо воно ще міцнішим від того, —
 Так від олинного кия і око його засичало...

(«Одіссея», IX, 391—394)

Зразу ж міхи скерував на вогонь і звелів працювати.
 Всі вони разом — аж двадцять було їх — задихали в горна.
 Різноманітним диханням, щоб сильно вогонь роздувало,
 Й допомагали то швидше кувати, а то повільніше.
 Як того волив Гефест, щоб виконать працю найкраще.

(«Іліада», XVIII, 469—473)

ОЗБРОЄННЯ ВОЇНА

Спершу наклав наголінники гарні собі на голінки,
 Срібною пряжкою кожен до місця як слід прикріпивши.
 Потім і лати міцні прудконогого внука Еака,
 Зорями квітчані рясно, на груди свої надягнув він
 І через плечі срібноцвяхований меч перевісив,
 Кутий із міді, та щит величезний узяв і незламний.
 А на могутнє чоло шолом він добрий насунув
 З кінським хвостом, що над гребенем страшно вгорі розвівався.
 Взяв ще два списи міцні, що немов приросли до долоні.

(«Іліада», XVI, 131—139)

Щойно на місці одним наступаючі рагі зійшлися,
 Разом зіткнулися шкіри щитів, і списи, і зусилля
 Мідянозбройних мужів. Один об один ударялись
 Круглоопуклі щити, аж луною навкруг гуркотіло.
 Все тут змішалось — і крики звиятжні, і стогони людські
 Тих, що губили і гинули, й кров'ю земля підпливала.

(«Гліада», IV, 446—451)

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Повторіть матеріал параграфу, розглянутого на попередньому уроці.
2. Підготуйте есе за темою «Суспільство в Греції XI—IX ст. до н. е. та країнах Стародавнього Сходу: спільне й відмінне».

УРОК № 32

Тема. Становлення грецьких полісів.

Мета: охарактеризувати процес становлення полісної системи в Стародавній Греції; визначити причини й результати боротьби між аристократією та демосом; з'ясувати особливості встановлення тиранії в грецьких полісах; пояснювати та застосовувати на прикладах терміни й поняття «поліс», «громадянин», «демос», «аристократія», «тиранія»; розвивати вміння визначати причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами; виховувати повагу до першопочатків демократичних цінностей.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: поліс, громадянин, демос, аристократія, тиранія.

Основні дати: VII ст. до н. е. — установа перших у Стародавній Греції ознак тиранії.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Хто останній — той перемагає»*

Для гри використовуються запитання з варіанта 2 перевірки домашнього завдання, наведеного нижче.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Якими були особливості Мінойської цивілізації?
2. Археологи виявили, що поселення в Стародавньому Криті не мали оборонних стін. Поміркуйте, чому.
3. Як історія Мікенської та Мінойської цивілізацій відображена в грецьких міфах?
4. Чому Мікени називають «золотими»?
5. Про що свідчать могутні укріплення міст ахейців?
6. Чи можна вважати міфи історичними джерелами?
7. У яких випадках можна вжити крилатий вираз «нитка Аріадни»?
8. Складіть схему управління ахейських міст-палаців.
9. Які риси Мінойської цивілізації були сприйняті Мікенською цивілізацією?
10. Яке значення для Ахейської цивілізації мало знайомство із цивілізацією Криту?
11. Чому дорійці змогли перемогти цивілізованих ахейців?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке держава?
2. Якими були особливості державної організації в країнах Стародавнього Сходу?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Три речення»**

Участь учнів у дидактичній грі сприятиме активізації їхньої уваги під час розгляду нового матеріалу.

1. Поява полісів. Нові явища в господарському розвитку

Розповідь учителя

Після занепаду Мікенської (Ахейської) цивілізації та вторгнення дорійців розпочався **Полісний період в історії Стародавньої Греції**.

* Правила проведення гри наведені в розробці уроку № 6.

** Правила проведення гри наведені в розробці уроку № 3.

Після дорійської навали історія Греції мовби почалася заново. Колишні міста та царські палаци руйнувалися й заростали травою, а на їхніх місцях з'являлися нові поселення.

Побут греків став простішим. Кожна сім'я самостійно забезпечувала себе всім необхідним для життя: їжею, одягом, знаряддями праці. Населення жило в укріплених селищах. Згодом з окремих поселень виникали міста, які об'єднували навколо себе прилеглу сільську округу. Таким чином виникали міста-держави — **поліси**.

В Елладі найсильнішими вважалися міста-держави Афіни та Спарта, найбагатшим — Коринф, а найбільшим і найкрасивішим — Мілет.

Робота з термінами та поняттями

Поліс — місто-держава, община громадян із власними органами управління, законами, армією, судом.

Занепад Греції після дорійської навали тривав довго. Але з поширенням заліза в VIII ст. до н. е. розпочався її швидкий розвиток, у якому Греція обігнала країни Стародавнього Сходу.

Хлібороби, використовуючи залізні знаряддя, стали краще обробляти ґрунт і отримувати великі врожаї. Знову з'явилися різноманітні ремесла.

Селяни почали продавати на ринку надлишки продуктів — вино, овочі, фрукти. Їх купували ремісники, які також продавали свої вироби на ринку. Так люди знову почали торгувати. Розвивається й міжнародна торгівля. Важливим для розвитку торгівлі стало використання монет. Греки дуже швидко перейняли це корисне нововведення лідійців, які вигдали їх у VII ст. до н. е. Тепер торгувати стало набагато простіше. Кожний поліс карбував власну монету з яким-небудь зображенням. Часто на монеті містилася назва поліса.

У VIII—VI ст. до н. е. важливого значення набуло кораблебудування. Греки навчилися будувати добрі кораблі.

Греки запозичили у фінікійців алфавіт і переробили його таким чином, що навчитися читати й писати стало досить легко. У Греції грамотних людей було набагато більше, ніж у країнах Стародавнього Сходу.

2. Народження громадян. Боротьба між аристократією та демосом

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості формування громадян грецьких полісів і боротьби між аристократами та демосом. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Усе населення поліса складало колектив, кожний член якого був **громадянином**. Громадянин мав права й обов'язки.

Громадянином був корінний житель, який мав у власності землю та брав участь в управлінні полісом. Почесним обов'язком громадянина був захист вітчизни, він був воїном. Крім громадян, у полісі зазвичай жили іноземці, кількість яких із часом збільшувалася. Вони не брали участі в управлінні полісом, не мали права володіти землею й тому найчастіше займалися ремеслом і торгівлею.

Кожний поліс був незалежною державою. Уся Греція складалася з безлічі таких незалежних держав.

Роздробленість Греції становила важливу рису її стародавньої історії.

Поліси були дуже невеликими. Житель поліса міг уранці вийти за міські стіни, прийти на свою ділянку попрацювати, а ввечері повернутися додому. Невеликою була й кількість населення поліса. Зазвичай усі знали одне одного в обличчя.

Основна частина населення жила в місті. Місце для нього зазвичай вибирали таке, де був високий пагорб. На пагорбі розташовувався акрополь. Тут будували храми богів і жили правителі. Біля підніжжя пагорба розташовувалися будинки громадян і ринкова площа — агора.

Із розвитком полісів відбуваються важливі зміни у військовій справі. Раніше тільки знать мала бронзове озброєння, яке коштувало дорого. Завдяки поширенню заліза озброєння воїна стало дешевшим. Тому тепер кожен міг придбати його. Основна частина війська поліса складалася з важкоозброєних піхотинців, які називалися гоплітами (від грецького слова «гоплон» — озброєння).

Панцир захищав груди й спину, а голову — шолом. Поножі вкривали ноги до колін. Найчастіше гопліти воювали босоніж. Щит зазвичай був великим і круглим.

Коли гопліти йшли в бій, то шикувалися особливим чином. Кілька сотень людей вишикувалися в ряд — один поруч з іншим, плечем до плеча; інші воїни ставали за ними точно так само, у потилицю одне одному, і так далі. Таких рядів зазвичай було шість-вісім. Цей стрій називався фалангою. Головне завдання воїна в бою полягало в тому, щоб не порушити стрій. Фаланга мала силу, поки стрій воїнів не був прорваний. Край фаланги в бою прикривалися кіннотою, яка стає самостійним родом військ.

Уся влада в полісах перебувала в руках знаті, яка вважала себе кращою за інших. Така влада називалася аристократією (грецькою слово «аристократія» означає «влада кращих»). Знать засідала в раді. Коли відбувалися збори всього народу — демосу (грецькою «демос» означає «народ»), то думка аристократів мала більше значення, ніж думка пересічних жителів. Зазвичай знатні люди вважали своїми предками богів і стародавніх царів та думали, що це виправдовує їх панівне становище. До простого народу вони ставилися з презирством і називали його натовпом.

Раніше знать мала право на владу, оскільки тільки аристократи були справжніми воїнами, що захищали поліс. Але потім усі жителі по-

ліса стали битися в одному строю з аристократами. Селяни міркували: якщо вони рівною мірою проливають кров у боротьбі за рідний поліс, то так само повинні мати й рівні права в управлінні ним. Із розвитком ремесла й торгівлі в полісі посилюється вплив купців і ремісників. Вони вважали, що їхнє багатство також дає їм право брати участь в управлінні полісом.

Але знать не хотіла ділитися ні з ким своїми правами. У багатьох полісах у той час йшла боротьба між аристократами та демосом. Іноді вона навіть перетворювалася на справжню війну. Яскраво змалював ненависть знаті до демосу поет Теогнід (він належав до знаті):

Міцно п'ятою топчи пустодушний народ, нещадно
Гострою палицею коли, тяжким мечем зарубай!

3. Тиранія

Розповідь учителя

Розбіжності між народом і знаттю в деяких полісах приводили до **тиранії**, тобто до встановлення влади **тирана**. Тирани жорстоко розправлялися зі знаттю, цілими сім'ями виганяли їх із міста, багатьох убивали.

Найперше тиранія встановилася в VII ст. до н. е. в Сикіоні, Коринфі, Мегарі, пізніше, у VI ст. до н. е., — в Афінах.

Тиранія в Коринфі набула значного розмаху, особливо за правління **Періандра**, і протрималася близько 70 років (657—580 рр. до н. е.). За цей час місто значно зміцніло й розквітло. Набули розвитку ремесло, торгівля та кораблебудування. Саме в Коринфі було створено трієру, водотоннажність якої сягала 50—60 т. Коринфяни винайшли корабельний якір.

На острові Самосі владу захопив тиран **Полікрат**. Його правління, як і правління більшості тиранів, сприяло розквіту міста. Відбулося політичне об'єднання острова, було створено великий військовий флот, споруджено водогін, зручну корабельну гавань і фортечні мури навколо міста Самос.

Одноосібна влада тиранів викликала ненависть у родової знаті. На протигагу їй демос шукав захисту в тиранів від утисків багатіїв. Тиранія сприяла господарському розвитку грецьких міст на певному проміжку часу.

Але тирані зовсім не думали про благо народу, а прагнули тільки зміцнити свою владу. Вони боялися народу й не довіряли йому, оточували себе охоронцями. Тиранія встановилася в багатьох полісах. Але тирані не могли розв'язати суперечностей, що існували між народом і знаттю. Тому панували вони недовго. Перші поступки, які демос зміг вирвати в знаті, — це так звані писані закони. Спочатку судили за звичаєм, тобто так, як було заведено, як судили раніше. А суддями були аристократи, тому вони захищали аристократів. Демос вимагав, щоб за-

кони були однаковими для всіх. А щоб їх застосовували правильно, закони слід було записати.

Зрештою в кількох грецьких державах створили й записали перші закони. У VII ст. до н. е. в Локрах, на півдні Італії, було ухвалено закони Залевка. А в місті Катани на Сицилії в VI ст. до н. е. це зробив законодавець Харонд.

Таким чином, завдяки запису законів почали обмежувати сваволю аристократів. Це був перший крок на шляху встановлення демократії, тобто влади народу («демократія» грецькою означає «влада народу»).

Робота з термінами та поняттями

Звичаєве право — використання традицій і звичаїв як законів при розв'язанні суперечливих питань.

Демос — незнатні трудові верстви громадян еллінської держави.

Аристократія (від грец. «аристос» — найкращий, «кратос» — влада) — влада родової знаті; суспільна верства, що посідає панівне становище.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри «Три речення», отриманого на початку розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Коли розпочався Полісний період в історії Греції? Чому він дістав таку назву?
2. Що таке поліс?
3. Чому жителів поліса називають громадянами?
4. Що сприяло господарському піднесенню Греції у VIII ст. до н. е.?
5. Якими є основні риси фаланги?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте повідомлення про одне з античних міст-держав Північного Причорномор'я та Криму — Ольвія, Пантікапей, Тіра, Херсонес.

УРОК № 33

Тема. Велика грецька колонізація.

Мета: визначити причини й особливості Великої грецької колонізації; характеризувати життя населення грецьких колоній; пояснювати роль грецької колонізації в історії України; пояснювати та застосовувати на прикладах терміни й поняття «колонізація», «колонія», «місто-метрополія»; розвивати вміння визначати причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами; виховувати повагу до історичного минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Велика грецька колонізація», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: колонізація, колонія, місто-метрополія.

Основні дати: VIII ст. до н. е. — початок Великої грецької колонізації; VII ст. до н. е. — заснування перших грецьких колоній на українських землях.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Дидактична гра «Снігова куля»*

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Чим зумовлено появу нового бойового строю — фаланги? Які її переваги?
2. Якими були причини розгортання боротьби між демосом і знаттю?
3. Що зумовило появу влади тиранів? Чиї інтереси захищали тирані? Чому їхня влада була нетривалою?
4. Чому з Греції формується полісний устрій?
5. Опишіть зовнішній вигляд воїна-гопліта.
6. Чому влада тиранів сприяла господарському піднесенню грецьких полісів?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які причини, на вашу думку, могли спонукати греків до переселення на інші землі?
2. У яких давньогрецьких міфах і що саме розповідається про морські подорожі греків?

* Правила гри наведено в розробці уроку № 13.

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

Визначте впродовж розгляду нового матеріалу, у чому полягало значення Великої грецької колонізації як для самих греків, так і для народів на землях, на яких вони селилися.

1. Початок Великої грецької колонізації

Розповідь учителя

У VIII ст. до н. е. в державах-полісах Еллади виникло напруження серед громадян. Демос, переважно селяни, із різних причин втрачав землю, яку прибирала до рук аристократія. У грецьких полісах з'явилася значна кількість збіднілих громадян. Селяни, що втратили землю, шукали для себе притулку, будь-якої роботи, але даремно. Вони ставали «зайвими» в рідному місті.

Демос, обурений несправедливим становищем, ставав на боротьбу з аристократами. Якщо він зазнавав поразки, ватажкам демосу залишалося шукати порятунку в інших країнах.

Водночас розвиток господарства, торгівлі та ремесла спонукав греків до розширення торговельних зв'язків з іншими країнами, де б купували вироби грецьких ремісників і сільськогосподарські продукти. Усе це сприяло тому, що елліни залишали рідні домівки й вирушали на пошуки нових земель, де засновували поселення (емпорії та колонії). Там, у далеких краях, громадяни прагнули покращити умови життя, становище в суспільстві, знайти роботу. Емпорії поступово виростали в колонії, ставали самостійними, хоча й зберігали торговельні, родинні й політичні зв'язки з метрополією — містом, що заснувало колонію.

Колонізація здійснювалася у двох напрямках: на захід і на північний схід. На захід від Еллади греки освоїли землі острова Сицилії (Мессіна, Акрагант, Сиракузи) та півдня Італії (Тарент, Сибаріс).

Дорога на північний схід привела греків через протоки Босфор, Гелеспонт (Дарданелли) на простори Понту Евксинського (Чорне море). На його північних берегах були створені колонії: Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та ін.

Процес освоєння греками нових земель, який тривав протягом VIII—VI ст. до н. е., дістав назву «**Велика грецька колонізація**».

Робота з термінами та поняттями

Колонії (античні) — поселення, засновані греками в процесі колонізації Середземномор'я й Чорноморського узбережжя.

Колонізація — переселення на нові землі та їх господарське освоєння.

Місто-метрополія — місто, яке є засновником нового поселення — колонії.

2. Результати колонізації

Розповідь учителя

Велика грецька колонізація справила величезний вплив на розвиток усього давньогрецького світу. Вона розширила знання греків, які зустрілися з безліччю нових для них народів, дізналися про їхні звичаї, релігії, культуру.

Колонізація сприяла розвитку господарства й торгівлі, а також мореплавства. Колоністи потребували багатьох речей, які спочатку не могли виробляти самі та були змушені купувати в Греції. З Еллади в колонії везли вироби ковалів та інших ремісників, оливкову олію, вино. Із колонії в обмін давали зерно, рабів, метали. Нові міста зростали й багатіли.

У результаті колонізації греки познайомилися з багатьма народами, яких вони раніше не знали. Греки бачили, що ці народи відрізняються від них мовою, звичаями, культурою. Завдяки цьому греки почали усвідомлювати себе єдиним народом — **еллінами**. Усі інші народи вони вважали **варварами**. Слово «варвар» виникло як звуконаслідування. Коли греки хотіли зобразити нееллінську мову, вони бурмотіли «вар-вар». Варварами греки називали й жителів Вавилонії, Персії та Єгипту — країн із багатомілітичною історією та культурою. Також варварами для них були й відсталі, на їхню думку, племена: фракійці, іллірійці, скіфи. Спочатку слово «варвар» означало просто «чужинець», «не-еллін». Але поступово ставлення греків до чужоземців змінюється. Елліни стали думати, що вони в усьому перевершують варварів. Тому всіх людей, що жили за власними звичаями, вони вважали людьми відсталими, народженими для рабства.

3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму

Повідомлення учнів

Учні виступають із підготовленими повідомленнями про античні міста-держави, що існували на Чорноморському узбережжі. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

На території Північного Причорномор'я утворилося понад 30 грецьких колоній. Першими грецькими поселеннями в Причорномор'ї (VII ст. до н. е.) були: Істрія (у Придунав'ї) і Борисфеніда (на острові Березань). Згодом у пониззі Південного Бугу виникло місто Ольвія (у перекладі з грецької мови — «щаслива»). На узбережжі Керченської протоки були засновані міста Пантікапей (що стало столицею Боспорського царства), біля Дністровського лиману — Тіра. На початку V ст. до н. е. на території Західного Криму з'явилося місто Херсонес, якому судилося відіграти важливу роль у подальшій історії півострова.

Розміри міст не перевищували 50—60 га. Кожне місто мало сільську округу (хору), яка забезпечувала його жителів необхідними продуктами харчування. Вироблене продавали в місті. Серед жителів хори було багато вихідців із навколишніх племен.

Усі причорноморські міста-поліси, крім Боспорського царства, були демократичними або аристократичними республіками, де раби, жінки та іноземці не мали прав громадянства. Найвищим органом влади були народні збори, які ухвалювали закони. Виконавча влада перебувала в руках колегій і чиновників. Окремо існувала судова влада.

У політичному розвитку античних міст-держав розрізняють два етапи: на першому (VII—I ст. до н. е.) вони були незалежними утвореннями, на другому (середина I ст. до н. е. — 70-ті рр. IV ст. н. е.) перебували в залежності від Риму.

У зовнішній політиці поліси спочатку орієнтувалися на Грецію. У II—I ст. до н. е. Ольвія потрапила в залежність до Кримської Скіфії. На межі II—I ст. до н. е. Причорноморська Україна була втягнута в орбіту боротьби між найсильнішими державами — Римом і Понтом. Цар Понту Мітрідат VI Євпатор підкорив Боспорське царство, завдав поразки Кримській Скіфії та поширив владу на все Причорномор'я, у тому числі Ольвію. Зазнавши врешті поразки від римлян, Мітрідат заповдіяв собі смерть у Пантікапеї (сучасна Керч), а римські війська оволоділи його царством. Політика грецьких міст переорієнтовується на Рим. У свою чергу, для Риму грецькі держави були своєрідним бар'єром перед натиском кочівників та інших варварських племен. Рим допомагав Херсонесу в його сутичках зі скіфами, у грецьких містах розміщуються римські гарнізони. У середині II — III ст. н. е. Тіра, Ольвія, Херсонес включаються до складу римської провінції Мезії. У політичну залежність від Риму потрапляє й Боспор.

Смертельного удару грецьким містам-держavam завдала варварська навала, яка двома хвилями (у III ст. — готи, у IV ст. — гунни) прокотилася Причорномор'ям. У III ст. під тиском готів загинула Ольвія та інші міста, а в IV ст. навала гуннів знищила Боспорське царство. Вцілилися лише Херсонес і Пантікапей, які із часом потрапили під владу Візантійської імперії.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Коли відбувалася Велика грецька колонізація?
2. Що таке колонія? Метрополія?
3. Де греки утворювали свої колонії?

4. Які напрямки мала Велика грецька колонізація?
5. Який суспільний лад існував у колоніях?
6. Назвіть найбільші грецькі колонії Північного Причорномор'я.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель доручає учням самостійно, по черзі, висловити власну думку щодо того, чого вони навчилися та про що дізналися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Підготуйте есе за темою «Цивілізаційний вплив Великої грецької колонізації на українські землі».

УРОК № 34

Тема. Об'єднання Аттики. Завершення формування Афінського поліса.

Мета: визначити особливості державної діяльності Драконта, Солона, Пісістрата та Клісфена; характеризувати основні ознаки поліса як форми державності; застосовувати на пояснювати на прикладах терміни й поняття «ареопаг», «архонт», «реформи», «олігархія», «остракізм»; розвивати вміння учнів порівнювати історичні явища; виховувати повагу до історичного минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, таблиця, стінна карта «Стародавня Аттика», ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: ареопаг, архонт, реформи, олігархія, остракізм.

Основні дати: 621 р. до н. е. — створення законів Драконта; 594—560 рр. до н. е. — реформи Солона; 537—527 рр. до н. е. — тиранія Пісістрата.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою й основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

Обговорення учнівських есе за темою «Цивілізаційний вплив Великої грецької колонізації на українські землі».

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Якими були причини грецької колонізації?

2. Якими були відносини між колоніями та метрополіями? Між колоніями та сусідніми народами?
3. Поясніть на прикладах значення слів «колонія», «колонізація», «метрополія», «емпорій».
4. Яким було значення грецької колонізації для греків та інших народів?
5. Чому грецька колонізація мала мирний характер?
6. Чи правильним є твердження, що колонія — це батьківщина, яку люди створили самі для себе?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Покажіть на карті Аттику. Опишіть її географічне положення.
2. Якими були природні умови Аттики?
3. Хто такі демос та аристократія?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»*

Дидактична гра сприятиме активізації роботи учнів впродовж розгляду нового матеріалу.

1. Виникнення Афіньської держави. Закони Драконта

Розповідь учителя

У Середній Греції розташована область Аттика, у якій і виникла Афіньська держава. У західній частині Аттики є рівнина, де можна було займатися землеробством. Решта області була гористою, де її жителі розводили овець, кіз, свиней. Для вирощування зернових культур земля Аттики була малопридатною. Тому афіняни віддавали перевагу вирощуванню винограду й оливкових дерев, а зернові купували чи обмінювали в сусідів.

Бідна для землеробства земля Аттики була багатою на глину, мармур, залізо, срібло, що сприяло розвитку різноманітних ремесел.

Головним містом Аттики було місто Афіни, одне з найстаріших міст Європи. Місто заснувало поселення, що виникло на пагорбі посеред рівнини. Круті схили пагорба були природним захистом для населення від ворогів, піратів. Побудовані згодом стіни перетворили поселення на справжню фортецю — акрополь.

Цікаво знати

У міфах розповідається, що коли було збудовано місто, але воно ще не мало своєї назви, про право бути його покровителем вели суперечку бог Посейдон і богиня Афіна. Боги вирішили присудити перемогу тому,

* Правила гри наведено в розробці уроку № 8.

чий подарунок для міста буде найбільш цінним. Посейдон ударив тризубом по скелі та з'явилось джерело води, але вода в ньому виявилася солоною, бо Посейдон був покровителем морів. Тоді Афіна встромила свого списа в землю, із якого виростло оливкове дерево. Усі визнали подарунок Афіни ціннішим, і місто було названо на її честь. Афіняни прославляли свою покровительку, будуючи на її честь храми та статуї.

Місто швидко зростало, йому було тісно на пагорбі, й афіняни почали будувати свої помешкання біля його підніжжя. Центром міського життя була ринкова площа — агора, де відбувалася жвава торгівля.

Вільне населення Афін, як і в решті грецьких полісів, складалося із селян, ремісників і знаті. Знатні люди називалися аристократами («кращі», «благородні»). Завдяки своєму походженню вони тримали у своїх руках управління полісом (деякі знатні роди вели свій родовід від богів, героїв, стародавніх царів).

Представники знатних родів утворювали ареопаг — раду знаті, яка опікувалася всіма справами міста. Ареопаг обирав щороку дев'ять правителів — архонтів, які безпосередньо здійснювали владу (жрець, полководець, «міністр», шість суддів).

Усі незнатні громадяни незалежно від того, бідні вони чи багаті, називалися демосом, тобто народом. Демос був невдоволений усеваддям аристократів і прагнув також брати участь в правлінні державою.

Всеваддя знаті давало їй змогу всі суперечки вирішувати на свою користь, навіть інколи порушуючи сталі звичаї. Такий стан обурював народ, який вимагав записати стародавні звичаї, щоб судді розв'язували справи не так, як їм заманеться, а відповідно до закону.

У 621 р. до н. е. архонт Драконт нарешті склав писані закони, але вони містили не лише норми стародавніх звичаїв. До існуючих законів правитель додав багато своїх. Багато з них можуть здатися дивними для сучасних людей. Так, наприклад, тварину або якийсь предмет можна було судити так само, як і людину. Якщо собака покусав або бик забордав людину, вони підлягали вигнанню за межі Аттики, так само як черепиця, що випадково впала на голову й забила людину.

Головною заслугою Драконта було те, що йому вдалося покласти край кривавій помсті. Тобто всі справи про вбивства вирішувалися в суді, а не родичами загиблого, які мстилися кривдникам.

Закони Драконта вважали «писаними кров'ю», тому що навіть за найменший злочин, наприклад дрібну крадіжку, передбачалася смертна кара. Коли Драконта запитували, чому його закони такі суворі, він відповідав, що «ні більшого, ні меншого покарання він вигадати не зміг».

І дотепер занадто суворі покарання, заходи називають драконівськими. Тим не менше, греки вважали, що краще погані закони, яких дотримуються, аніж добрі, які не виконуються.

2. Реформи Солона

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості реформ Солона. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Жорстокі закони, хоч і дещо впорядкували життя в Афінах, але не вирішували проблеми. Боротьба між демосом та аристократією тривала. Аристократи, користуючись своїм становищем, усілякими способами забирали землю в селян, а їх за борги перетворювали на рабів. Ситуація стала загрозливою і могла вибухнути народним повстанням. Було прийнято рішення обрати правителя, який би примирив демос з аристократією.

У 594 р. до н. е. першим архонтом було обрано Солона, людину знатного походження, але яка користувалася повагою й довірою в демосу за чесність і порядність. У молоді роки він був купцем, побував у багатьох країнах, писав вірші та був досить веселою людиною.

Солон провів реформи для демосу та в управлінні державою. Було полегшено становище селян, скасовано боргове рабство та борги, знищено боргові камені, звільнено від рабства тих, хто потрапив туди за борги. Частина селян разом зі свободою отримала назад свої землі. Відтепер заборонялося брати в рабство афінян за борги. У господарствах багатіїв могли працювати лише раби-чужинці.

Реформи Солона підірвали політичне панування знаті, тепер політичні права залежали не від знатності, а від розміру майна.

Усе чоловіче населення — уродженці Аттики — вважалися громадянами Афінівської держави.

Усе населення Афінів Солон розділив на чотири групи залежно від розміру їхнього майна та прибутків. До першої та другої груп входили найбагатші люди, до третьої — середняки, до четвертої — бідняки (фети). Усі чотири групи мали право брати участь у відроджених народних зборах і у створеному народному суді. Але найвищі посади в державі обіймали представники тільки першої групи. До ради чотирьохсот мали право обиратися представники перших трьох груп. Суддями можна було обирати будь-кого з усіх чотирьох груп.

Перші три групи мали служити у війську важкоозброєними воїнами та вершниками. Четверта група повинна була нести службу під час війни в легкій піхоті або матросами на кораблях.

До жодної групи не входили люди, що за своїм походженням не вважалися афініями, а також раби. Вони не були допущені до управління державою.

Реформи Солона прославили його як засновника афінівської демократії, тобто народовладдя. Сам він дуже пишався тим, що йому вдалося примирити аристократію з демосом.

РЕФОРМИ СОЛОНА (594—560 рр. до н. е.)

Реформа	Зміст
Заборона боргового рабства та скасування всіх боргових зобов'язань	Громадян Афін не можна було продавати в боргове рабство
Реорганізація державних органів влади	<ul style="list-style-type: none"> ■ Вищим органом влади стали народні збори — еклесія, у яких мали право брати участь чоловіки, що досягли 20 років. ■ Рада старійшин (ареопаг), що обиралася з аристократів, стала розглядати важкі злочини та контролювати роботу чиновників. ■ Була створена рада чотирьохсот (буле), яка обиралася народними зборами, виконувала роль чиновників і готувала справи для обговорення на народних зборах. ■ Запроваджено суд присяжних (гелія). Присяжним міг стати громадянин, що досяг 30 років. На рік обиралося 6 тис. присяжних
Суспільний поділ населення	Усе населення Аттики було поділено на чотири групи за кількістю мір зерна, оливкової олії чи вина, яку мав господар. Перші три групи (п'ятисотмірники, вершники, зевгіти) мали право голосу та обіймати урядові посади, натомість у війську мали служити вершниками й важкоозброєними піхотинцями. Ті, хто мав менше ніж 200 мір, належали до четвертої групи — фетів. Вони мали право голосувати, але не могли обіймати державні посади. У війську служили легкоозброєними піхотинцями або веслярами на кораблях

Здійснивши перелічені заходи, Солон узяв обіцянку з афінян упродовж десяти років дотримуватися його законів, а сам вирушив у подорож та оселився на острові Кіпр.

Реформи Солон сприяли подальшому розвитку Аттики, заклали основи їх демократичного устрою.

3. Тиранія Пісістрата. Реформи Клісфена

Розповідь учителя

Через 30 років від початку правління Солон в Афінах знову почалися заворушення. Знать не хотіла ділитися владою з незначними, селяни виступали за розподіл панських земель. Заможний землевласник, родич Солон, Пісістрат став на захист селян та бідних громадян. Він прагнув за допомогою народу стати на чолі Афінської держави. Йому це вдалося, і від 537 до 527 р. до н. е. в Афінах установилася тиранія Пісістрата. Пісістрат виступав проти багатих аристократів, і деякі з них були змушені залишити країну. Їхні землі було розподілено між селянами. Значення тиранії полягало в тому, що в полісах родова знать була позбавлена своїх привілеїв. Для здобуття прихильності купців Пісістрат заволодів важливим торговельним шляхом з Егейського в Чорне море. Він сприяв розвитку ремесел і торгівлі, запровадив свято на честь бога Діонісія та театральні вистави. Але інтереси полісного колективу не збігалися з осо-

бистими інтересами тиранів, що прагнули встановити одноосібну та спадкову владу. Після смерті Пісістрата його син Гіппій став правити жорстоко, як і більшість тиранів. Тирани перестали бути народними захисниками, тому їх вигнали з міст-держав, і в 510 р. до н. е. тиранію було повалено.

На народних зборах, що були скликані, першим архонтом було обрано Клісфена. Для того щоб уникнути встановлення тиранії в Афінській державі, Клісфен запропонував закон про *остракізм* — вигнання, заслання. Щорічно громадяни збиралися для того, щоб визначити, чи немає серед них людей, які становлять собою загрозу для всіх. Усім роздавалися черепки посуду (остракони), і кожен міг написати ім'я тієї людини, яка видавалася небезпечною. Якщо на одному й тому самому імені сходилося багато людей, то цю людину виганяли з міста на десять років. Вигнання шляхом остракізму вважалося почесним, майно не конфіскувалося, його родину не виселяли. Через визначений термін вигнанець міг повернутися та користуватися правами громадянина.

Було проведено реформу виборчого права: тепер усі громадяни мали рівні політичні права незалежно від свого майнового стану.

Клісфен запропонував проводити виборчі збори не за родами, а за місцем проживання. Тим самим він ліквідував залишки родоплемінних відносин і поділив Аттику не за родовими ознаками, а за територіальними. Разом стали збиратися сусіди одного селища чи частини міста. Тепер родова знать не мала змоги впливати на залежних від неї людей. Усі вважалися рівними в державі. Найголовніші питання вирішувалися на загальних зборах громадян, на яких кожен мав право висловити власну думку. Виборчі посадові особи повинні були звітувати перед народом.

Реформи Клісфена остаточно утвердили демократичний устрій в Афінах.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

ВАРІАНТ 1

Обговорення результатів виконання учнями завдання до дидактичної гри, отриманого перед початком розгляду нового матеріалу.

ВАРІАНТ 2

Бесіда за запитаннями

1. Яким заняттям сприяли природні умови Аттики?
2. Який подарунок зробила Афіна місту? Чому саме такий?
3. Що таке поліс?
4. Яка система управління існувала в Афінах?
5. На які соціальні групи поділялося населення Аттики?
6. Чим була зумовлена поява законів Драконта?
7. Що спричинило здійснення реформ Солоном? Коли це відбулося?
8. Які реформи були проведені Солоном?
9. Які реформи були здійснені архонтом Клісфеном?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадає учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття (за рекомендаціями вчителя).
3. Творче завдання. Підготуйте повідомлення або презентацію про життя та звичаї спартанців.

УРОК № 35

Тема. Практичне заняття «Стародавня Спарта».

Мета: ознайомити учнів з особливостями розвитку Стародавньої Спарти; розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадає його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке держава?
2. Покажіть на карті й опишіть географічне положення Спартанської держави.
3. Якими були особливості управління й життя населення в Афіській державі?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Формування Спартанської держави.
2. Представлення учнівських проектів про життя та звичаї спартанців.
3. Виконання завдань.

Випереджальне завдання

(Перед початком роботи вчитель привертає увагу учнів до випереджального завдання, результати виконання якого будуть обговорені під час закріплення нових знань.)

Порівняйте особливості управління й життя в Афіській та Спартанській державах.

1. Формування Спартанської держави

Розповідь учителя

У XI ст. дорійці завоювали півострів Пелопоннес. Тут близько 900 р. до н. е. вони заснували поселення Спарта, яке згодом перетворилося на місто-державу. Спарту, що об'єднала під своєю владою навколишні землі в місцевості Лаконіка, ще називали Лаконікою або Лакедемоном. Місцеве населення дорійці перетворили на рабів — ілотів. Із виникненням держави ілоти стали її власністю та більше не належали окремим спартанцям. Оскільки ілотів було набагато більше, ніж спартанців, у покорі їх утримували, щороку вбиваючи найсильніших, — це називалося криптіями. Ще однією верствою підкореного населення були **періеки** — жителі навколишніх земель, які зберегли свободу, але зобов'язувалися сплачувати спартанцям данину.

Оскільки в Спарті родючих земель було мало, спартанці вдерлися до сусідньої Мессенії. Розпочалися **Мессенські війни**. Перша з них тривала майже 20 років. Переможені мессенці змушені були сплачувати данину в розмірі половини врожаю. Але згодом вони підняли повстання проти завойовників. Розпочалася друга Мессенська війна. Найбільш яскравим її епізодом стала одинадцятирічна облога міста Гіра. Оборонці мужньо захищалися та дошкуляли нападаючим сміливими вилазками. Під час цих битв керівник мессенців Арістомен двічі потрапляв у полон. Першого разу його скинули зі скелі, але він не тільки вижив, але й знову очолив оборону оточеного міста. Вдруге йому допомогла молода спартанка, яка напоїла вином вартових, й Арістомену знову вдалося врятуватися.

Робота з документом

ПЛУТАРХ ПРО ВИБОРИ ГЕРОНТІВ

У цьому випадку починалося найвеличніше змагання у світі, змагання, де кожен бився до останніх сил. Йшлося не про те, щоб бути оголошеним найпрудкішим зі швидких у бігові, найсильнішим із сильних, а найкращим і найрозумнішим між найкращими і найрозумнішими людьми... За свою моральну перевагу переможець отримував довічно... владу в державі та ставав володарем над життям і смертю, честю й безчестям...

Запитання до документа

- 1) Що мала довести людина, щоб її обрали геронтом?
- 2) Чи справді геронти були, як стверджує Плутарх, «володарями над життям і смертю, честю й безчестям»? Обґрунтуйте свою думку.

Облога Гіри закінчилася трагічно. Спартанці увірвалися до міста, і ще три дні тривала кривава битва. Навіть месенські жінки взяли до зброї. Сили були нерівними, й Арістомен вишикував останніх захисників та, схиливши голову й списа, попрохав ворогів випустити їх із міста. Спартанці, які цінували мужність і військову доблесть, поступилися й дали дорогу. Після завершення війни частина месенців назавжди покинула батьківщину, а ті, хто залишився, були перетворені на ілотів.

Про державний устрій Спарти ми дізнаємося завдяки законам, які приписують Лікургу. Він належав до царського роду, але відмовився від влади на користь племінника. Після тривалих подорожей Лікург повернувся на батьківщину та запровадив у Спарті нові закони. Згодом він пішов у Дельфи, але взяв від спартанців обіцянку до свого повернення не змінювати запроваджених ним правил. Із Дельф Лікург поїхав на острів Крит, де заморив себе голодом. Тіло Лікурга було спалене, а попіл розвіяний над морем. Отже, Лікург так ніколи й не повернувся додому, і ніхто зі спартанців не наважився змінити його закони.

Лікург установив порядок діяльності народних зборів — апели. Участь у таких зборах мали право брати лише громадяни-воїни. Ці збори ухвалювали закони, вибирали чиновників, провадили суд. Голосування здійснювалося за допомогою крику. Лікург змінив форму царської влади. На чолі держави стояли два царі-полководці — архагети, яких обирали на рік із двох найбільш могутніх та ворогуючих між собою родів. Це давало гарантії, що жоден із них не стане тираном. Царі мали необмежену владу тільки під час війни. У мирний період усі найважливіші питання вирішувала рада старійшин — герусія. Вона складалася з 30 осіб — геронтів. Усі вони мали вік понад 60 років. Геронти обговорювали закони й виносили їх на голосування народних зборів.

Лікург заснував колегію (раду) з п'яти ефорів. Вони скликали народні збори та керували їхньою роботою, стежили за чітким дотриманням спартанцями чинних законів і традицій. Головним їхнім завданням було не допускати в Спарті необмеженої влади царів. Ефори також спостерігали за зоряним небом і залежно від розташування планет передрікали сприятливі або несприятливі дні для війни, зборів, суду. Лікург видав і закони про землю. Верховним володарем усієї землі ставав поліс. Але землі були поділені серед громадян Спарти на 9 тис. рівних частин — клерів. Їх забороняли продавати чи дрібнити між синами. Клери обробляли не самі власники, а ілоти.

З'явилися закони проти розкоші. Щоб зберегти єдність спартанців та унеможливити поділ суспільства на багатих і бідних, Лікург спрямував свої закони проти можливого збагачення окремих громадян. Так, під страхом смертної кари заборонялося користуватися золотом, сріблом, коштовним камінням. Житла й одяг спартанців були простими та одноманітними. Будинки, згідно із законом, належало споруджувати тільки за допомогою сокири та пилки. Смертною карою закінчувалася й спроба

спартанця залишити межі держави в будь-яких справах. Хитромудрий Лікурґ запровадив нові гроші, які нікому не спадало на думку нагороджувати. Одна монета, що виготовлялася із заліза, важила кілька десятків кілограмів.

2. Представлення учнівських проєктів про життя та звичаї спартанців

Учні виступають із підготовленими повідомленнями й презентаціями. Учитель систематизує й доповнює результати роботи учнів, використовуючи наведений матеріал.

☑ Додаткова інформація

Спартанці були хоробрими, витривалими воїнами. Зазвичай вони не переслідували відступаючих ворогів, вважаючи нижче за свою гідність убивати тих, хто втікав. Триста найкращих із них ставали особистою охороною царя — гіппеями. Жителі міста вважали себе непереможними в битвах, і тому місто Спарта не було захищене мурами.

Усі чоловіки поліса становили могутню армію. Громадяни Спарти не мали права займатися торгівлею або ремеслом. Серед спартанців не було ні бідних, ні багатих. Спартанське суспільство певним чином нагадувало суспільство Індії. Воно поділялося на дві основні верстви: вільних воїнів і залежних землеробів. Перехід з одного стану до іншого був неможливий. За зраду або боягузтво воїна могли стратити чи вигнати з міста, але не могли перетворити на ілота. Так само, незважаючи на будь-які досягнення та заслуги перед Спартою, ілот або чужоземець не міг стати повноправним громадянином суспільства.

Традицією спартанського суспільства були спільні обіди — сиситії. Це не було просте споживання їжі. За столом збиралося близько 20 чоловіків з одного військового загону, пов'язаних міцною дружбою та ладних померти один за одного. Їх називали сиситами. Учасники сиситії робили щомісячний внесок продуктами — вином, сиром, маслинами та ін. Того, хто не робив такого внеску, не допускали до спільного обіду, і він втрачав громадянські права.

У Спарті батьки не мали права розпоряджатися своєю новонародженою дитиною — її долю вирішували геронти. Вони прискіпливо оглядали дитину і, якщо вирішували, що вона слабка, наказували кинути її в прірву.

Життя спартанців проходило в постійних військових вправах. Хлопчики від семи років навчалися мистецтва війни в спеціальних школах. Тут вони разом зростали, виховувалися, потім разом воювали. Змалечку спартанські діти вчилися точно та чітко висловлювати свої думки. До 12 років вони не носили жодного одягу, спали на в'язках соломи чи очерету. Найбільш витривалі клали до свого імпровізованого ліжка кропиву. Починаючи з 14 років їм дозволялося носити зброю. Із 16 років і до старості спартанець зобов'язаний був служити в армії.

У 30 років спартанець вважався повнолітнім і мав право отримати ділянку землі та одружитися. Неодруженого спартанця суспільство карало. Його могли побити під час релігійних свят.

Робота з термінами та поняттями

Лаконізм, лаконічні вислови (від назви «Лаконіка») — промова, що відрізняється стислістю та влучністю висловлювання, характерна для спартанців.

Спартанські жінки були найбільш вільними й незалежними порівняно із жінками інших грецьких полісів. Вони нарівні із чоловіками отримували фізичну підготовку, змагалися під час спортивних ігор, які присвячувалися богині Гері. Жінки цілком і неподільно володарювали в господарстві, тоді як чоловіки займалися військовою справою. Спартанки самостійно виховували своїх дітей: хлопчиків — до семирічного віку, дівчаток — до одруження. Але вони не мали права брати участі в народних зборах. У цілому життя спартанського суспільства підпорядковувалося жорстким правилам і вирізнялося невибагливим побутом, наданням пріоритету не праці землероба або ремісника, а військовій доблесті, майстерному володінню зброєю, силі й витривалості.

3. Виконання завдань

Робота з документами

ПЛУТАРХ ПРО СПАРТАНСЬКЕ ВІЙСЬКО

Коли військо вишикувалося в бойовому порядку перед ворогом, цар приносив у жертву козу й наказував усім солдатам надіти вінки, флейтистам грати... Сам він починав військову пісню, під яку йшли спартанці... Їхні ряди були зімкнуті; нічье серце не билося від страху; вони йшли назустріч небезпеці під звуки пісень, спокійно й весело... Цар ішов на воюга в оточенні воїнів...

Запитання до документа

Що допомагало спартанцям підтримати бойовий дух перед початком битви?

ІЗ ЖИТТЄПІСУ ЛІКУРГА ПЛУТАРХА

Як тільки хлопчикам виповнювалося сім років, Лікург відбирав їх у батьків і розподіляв по загонах, щоб вони разом жили та їли, привчалися гратися та працювати один біля одного. На чолі загону вони ставили того, хто був хитрішим та хоробрішим за інших у бійках. Інші рівнялися на нього, виконували його накази та мовчки терпіли покарання, так що головним наслідком такого способу життя була звичка слухатися. За іграми дітей часто спостерігали дорослі й сварили їх один з одним, провокуючи бійку, а самі спостерігали, якими якостями хлопчики обдаровані від природи. Письмо вони вивчали настільки, наскільки не можна було без нього обійтися; в іншому виховання зводи-

лося до вимоги беззаперечно слухатися, мужньо терпіти незгоди та перемагати ворогів.

ПЛУТАРХ ПРО ДАВНІ ЗВИЧАЇ СПАРТАНЦІВ (УРИВКИ)

Якщо хто-небудь карав хлопчика і він після цього розказував про це батькові, то, почувши скаргу, батько обов'язково карав хлопчика вдруге. Спартанці довіряли один одному та вважали, що ніхто з вірних співгромадян не накаже хлопчику нічого поганого.

Юнаки, де тільки є нагода, крадуть харчі та таким чином вчаться нападати на сплячих або лінивих вартових. Тих, хто попався, карають голодом і батогами. Обід у них такий мізерний, що вони, рятуючись від нужди, змушені бути зухвалими та ні перед чим не зупинятися.

Хлопчиків у Спарті сікли батогами на олтарі Артеміді протягом усього дня, і вони часто вмирили під ударами. Хлопчики гордо та весело змагалися, хто з них довше та більш гідно тримає покарання. Того, хто перемагав, славили, і він ставав знаменитим.

Поруч з іншими цінними введеньми, запровадженими Лікургом для своїх співгромадян, важливим було й те, що відсутність занять не вважалася чимось негожим. Спартанцям було заборонено займатися будь-якими ремеслами, а потреби в накопиченні грошей в них не було. Лікург зробив володіння багатствами ганебним і безславним. Ілоти, обробляючи за спартанців їхні землі, вносили їм оброк, установлений заздалегідь: вимагати більшу плату було суворо заборонено. Це зроблено для того, щоб ілоти, отримуючи вигоду, працювали із задоволенням, а спартанці не прагнули б накопичення.

Запитання до документів

Як ви вважаєте, якою була мета такого виховання?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Відбувається у формі бесіди з учнями за випереджальним завданням, отриманим на початку уроку.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання, повторивши матеріал теми «Становлення Античної грецької цивілізації».
2. Творче завдання. Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченої теми.

УРОК № 36*

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Становлення Античної грецької цивілізації».

Мета: узагальнити й оцінити знання, уміння й навички, набуті учнями впродовж вивчення теми; удосконалити набуті вміння та навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», завдання для проведення узагальнення й тематичного оцінювання знань.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ **Розв'язування кросвордів і ребусів**

Учні розв'язують кросворди й ребуси, підготовлені своїми товаришами.

 Зпитання та завдання для узагальнення

1. Поясніть значення термінів і понять «ахейці», «дорійці», «Мінойська (Критська) палацова цивілізація», «Мікенська (Ахейська) палацова цивілізація», «акрополь», «агора», «Троянська війна», «поліс», «громадянин», «демос», «аристократія», «тиранія», «Велика грецька колонізація», «реформи Солона», «ареопаг», «архонт», «олігархія», «остракізм», «ілоти», «періеки», «Мессенські війни», «закони Лікурга».
2. Виконайте завдання за історичною картою.
 - 1) Покажіть на карті Балканський півострів та острови Егейського моря; основні області Балканської Греції.
 - 2) Покажіть на карті основні центри Мінойської та Мікенської цивілізацій.
 - 3) Позначте основні напрямки Великої грецької колонізації та регіони, колонізовані греками.
 - 4) Позначте основні античні грецькі поселення на території України.
 - 5) Визначте перебіг Троянської війни.
3. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для становлення грецької цивілізації. Поясніть свій вибір.
4. Опишіть спосіб життя та головні пам'ятки культури Мінойської й Мікенської цивілізацій.

* Урок можна також провести в нестандартній формі (див. безкоштовний додаток — електрон. опт. диск).

5. Хто з історичних діячів мав найбільший вплив на становлення Афінівського поліса? Обґрунтуйте свою точку зору.
6. Висловіть власне судження щодо таких подій: 1) загибель Міноїської цивілізації; 2) Ахейська цивілізація — «золота цивілізація»; 3) «темні віки» історії Стародавньої Греції; 4) Велика грецька колонізація; 5) реформи Лікурґа; 6) реформи Солона та Клісфена.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни, що мали місце в історії Стародавньої Греції після дорійського завоювання.
8. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов Греції на розвиток її цивілізації.
9. Порівняйте суспільний устрій, культурні досягнення Міноїської, Ахейської палацових держав і гомерівського (архаїчного) періоду.

Завдання для тематичного оцінювання

I ВАРІАНТ

1. Географічне положення та природно-кліматичні умови Греції були найбільш сприятливими для розвитку:
 - А хліборобства
 - Б мореплавства
 - В розведення великої рогатої худоби
 - Г вирощування фініків
2. Які історичні області розташовувалися в Середній Греції в давнину?
 - А Епір, Фессалія
 - Б Лаконіка, Мессенія, Ахайя
 - В Арголіда, Еліда
 - Г Аттика, Беотія, Локрида
3. Якою була головна причина грецької колонізації?
 - А нестача землі в Греції
 - Б пошук ринків збуту для товарів грецьких ремісників
 - В пошук джерел поповнення рабів
 - Г завоювання й пограбування сусідніх народів
4. Визначною спорудою Критської (Міноїської) цивілізації є:
 - А довгі мури
 - Б храм Зевса
 - В Кносський палац
 - Г статуя Афіни
5. Як у державі Спарта називали підкорених жителів Мессенії, що були особисто вільні, але не мали громадянських прав?
 - А періеки
 - Б гопліти
 - В ілоти
 - Г дорійці

6. Громадянами поліса могли бути лише ті, хто:
А мав земельну ділянку
Б міг носити зброю
В брав участь у раді п'ятисот
Г проживав у місті
7. Яку назву мав грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнутих шеренг важкої піхоти (гоплітів)?
А легіон
Б когорта
В центурія
Г фаланга
8. Яке поселення греків у Північному Причорномор'ї було найбільшим?
А Тіра
Б Ольвія
В Херсонес
Г Пантікапей
9. «Скарбниця Атрея» є однією з найвідоміших пам'яток:
А Мінойської цивілізації
Б Мікенської цивілізації
В Афінського поліса
Г поліса Спарта
10. Які із зазначених діячів Стародавньої Греції були видатними реформаторами (виберіть три правильні відповіді)?
1 Леонід
2 Пісістрат
3 Фемістокл
4 Солон
5 Лікург
6 Клісфен
7 Гомер
11. Установіть хронологічну послідовність періодів у стародавній історії.
А «Темні віки»
Б Ахейська Греція
В Класична Греція
Г Еллінізм
12. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.
1 агора
2 архонт
3 демос
4 еклесія
А народ
Б народні збори
В вища державна посада
Г ринкова площа
Д театр

II ВАРІАНТ

1. Як називали частину материкової Греції, де розташовувалася найвища гора Олімп?
А Іонійська Греція
Б Північна Греція
В Середня Греція
Г Південна Греція

2. Хто став першим дослідником легендарної Трої?
 - А А. Еванс
 - Б В. Хвойка
 - В Г. Шліман
 - Г Ж. Шампольйон
3. На період панування яких кочових племен у Північному Причорномор'ї припадає розквіт грецьких міст-держав у цьому регіоні?
 - А кіммерійців
 - Б скіфів
 - В сарматів
 - Г гунів
4. Яким чином грецькі міста-держави у VIII—VI ст. до н. е. переважно боролися з перенаселенням і нестачею землі?
 - А чітко встановлювався шлюбний вік і кількість дітей у сім'ї
 - Б колонізувалося узбережжя Середземного й Чорного морів
 - В здійснювалися захоплення й перерозподіл земель сусідніх народів
 - Г відбувалося освоєння гірських пасовищ, осушення боліт
5. Як називалися раби в Спарті?
 - А ілоги
 - Б гопліти
 - В переіки
 - Г ефори
6. Формування суспільства й держави у формі полісів, освоєння греками островів Егейського моря, узбережних територій Середземного та Чорного морів — це характерні риси розвитку Стародавньої Греції в період:
 - А XI—IX ст. до н. е.
 - Б VIII—VI ст. до н. е.
 - В V—IV ст. до н. е.
 - Г III—I ст. до н. е.
7. Афіньський поліс був розташований на півострові:
 - А Фессалія
 - Б Лаконіка
 - В Арголіда
 - Г Аттика
8. Який правитель Афіньської держави в 594 р. здійснив реформи, поділивши всіх її громадян за майновою ознакою на чотири групи?
 - А Солон
 - Б Полікрат
 - В Клісфен
 - Г Пісістрат

9. Кносський палац є однією з найвизначніших пам'яток:
 А Мінойської цивілізації
 Б Мікенської цивілізації
 В Афінського поліса
 Г поліса Спарта
10. Які риси притаманні грецьким містам-колоніям, що виникли в результаті Великої грецької колонізації (виберіть три правильні відповіді)?
 1 відтворення форм політичного й суспільного життя метрополії
 2 формування армії поліса з племен сусідніх народів
 3 відновлення боргового рабства
 4 незалежність від метрополії
 5 сповідування релігії та культів материкової Греції
 6 переважання торгівлі в господарському розвитку поліса
 7 налагодження династичних зв'язків із правителями сусідніх держав
11. Установіть хронологічну послідовність подій.
 А виникнення Мінойської цивілізації
 Б вторгнення дорійських племен у Грецію
 В розквіт Мікенської цивілізації
 Г падіння Трої
12. Установіть відповідність між крилатими висловами та їхнім значенням.
1 нитка Аріадни	А вразливе місце
2 яблуко розбрату	Б підступність, хитрість, обман
3 троянський кінь	В порятунок у складній ситуації
4 ахіллесова п'ята	Г причина сварки
	Д неперевершене диво

Відповіді: I варіант: 1. Б; 2. Г; 3. А; 4. В; 5. А; 6. А; 7. Г; 8. Б; 9. Б; 10. 4, 5, 6; 11. Б А В Г; 12. 1Г 2В 3А 4Б. II варіант: 1. Б; 2. В; 3. Б; 4. Б; 5. А; 6. Б; 7. Г; 8. А; 9. А; 10. 1, 4, 5; 11. А В Г Б; 12. 1В 2Г 3Б 4А.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

У результаті вивчення теми ви познайомилися з основними подіями, пов'язаними з виникненням і становленням Античної грецької цивілізації. На підставі вивченого матеріалу ви змогли зробити висновок про внесок стародавніх греків у загальноєвропейську культурну спадщину. Дізнатися більше про це ви зможете самостійно, поглиблюючи свої знання за додатковими джерелами.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про одну з битв греко-перських війн (тематику повідомлень серед учнів розподіляє вчитель).

Тема. Греко-перські війни.

Мета: розкрити причини, хід та результати греко-перських війн; познайомити з перебігом основних битв війни; формувати вміння оцінювати окремі факти, події; виховувати учнів у дусі патріотизму на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Греко-перські війни», атлас, дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: стратег, Марафонська битва, Саламінська битва, Перший Афіньський морський союз, «Каліїв мир».

Основні дати: 490—479 рр. до н. е. — греко-перські війни; 12 вересня 490 р. до н. е. — Марафонська битва; 480 р. до н. е. — битва при Фермопілах; 28 вересня 480 р. до н. е. — Саламінська морська битва; 479 р. до н. е. — битва при Платеях; 478—477 рр. до н. е. — створення Делоського союзу (Перший Афіньський морський союз); 449 р. до н. е. — Каліїв мир.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ**1. Причини греко-перських війн** **Вступне слово вчителя**

У V ст. до н. е. настав період найвищого розквіту грецького світу. Але на початку століття грекам довелося зі зброєю в руках відстоювати свою свободу і незалежність у боротьбі з могутньою Перською державою, яка намагалася підкорити Елладу. Походи персів проти греків ми називаємо греко-перськими війнами, хоча самі греки у ті часи їх називали мідійськими. Вони вважали, що мідійці, які раніше жили у Малій Азії і були підкорені персами, — це один і той же народ, що і перси.

 Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи причини війн, після чого вчитель перевіряє результати роботи за допомогою запитань.

Запитання до прочитаного

- 1) Яка країна була ініціатором війн (агресором)?
- 2) Що мали на меті перси?
- 3) Які причини греко-перських війн?
- 4) Чому перси вважали, що перемога над греками буде легкою?

Цікаво знати

Як вам вже відомо, Дарій I напередодні війни з греками здійснив похід у Скіфію, до якого залучив і деякі грецькі поліси. Один із правителів міста Херсонес Мільтіад підмовляв своїх колег тиранів, що охороняли мости, зруйнувати їх, щоб перське військо не змогло повернутися. Проте ті не послухалися Мільтіада. Коли знекровлене і знесилене, з великими втратами перське військо разом з Дарієм повернулося з безрезультатного походу, цареві донесли про заклики Мільтіада. Мільтіад зрозумів, що йому краще тікати на свою батьківщину в Афіни, а Дарій відтоді почав вважати афінян своїми основними ворогами.

Бесіда за запитаннями

- 1) З якою метою перси здійснили похід у Скіфію?
- 2) Яким був результат походу?
- 3) Завдяки чому скіфи здобули перемогу?
- 4) Чому Дарій незлюбив афінян?

2. Іонійське повстання

Розповідь учителя

У 500 р. до н. е. грецькі міста-держави, що розташовувалися на узбережжі Малої Азії, повстали проти влади своїх тиранів і персів. На чолі повстання перебувало заможне місто Мілет. Перси проти повсталих висунули величезне військо. На заклик повсталих про допомогу відгукнулися лише афіняни, які відрядили двадцять кораблів. Спочатку успіх був на боці повсталих, вони навіть здійснили зухвалий похід на столицю перського намісництва у Малій Азії місто Сарди і спалили його. Але боротьба була нерівною, після шести років опору повстання було придушене. Особливо жорстоко перси розправилися з мілетцями. Храми міста були зруйновані, а населення віддано в рабство і загнано у глиб Азії.

Після повстання Дарій I наказав своєму слугі щодня нагадувати: «Володарю, пам'ятай про афінян!».

3. Марафонська битва

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, після чого вчитель перевіряє результати роботи за допомогою запитань.

Запитання до прочитаного

- 1) Чому битва називається Марафонською?
- 2) Яким було співвідношення сил сторін у битві?
- 3) Завдяки яким заходам Мільтіаду вдалося нейтралізувати кількісну перевагу персів?
- 4) Спираючись на матеріал підручника, опишіть Марафонську битву.

ВАРІАНТ 2

☑ Розповідь учителя

Перський цар Дарій I розіслав своїх посланців у грецькі міста з вимогою «землі і води». Деякі міста визнали владу персів. Але Афіни і Спарта відмовилися це зробити, вони вбили посланців Персії. Дарій розпочав активну підготовку до походу, який очолили його полководці Датіс та Артаферн.

У 490 р. до н. е. за 42 км від Афін на рівнині поблизу Марафона висадилася перська армія. Назустріч їй із десятима тисячами піхотинців виступив афінський полководець і Мільтіад. Він розташував війська таким чином, щоб позбавити персів їх головної сили — кінноти, яка нападала з флангів і змикала їх. Декілька днів стояли перси та греки один проти одного. Греки не хотіли змінювати вигідної позиції. Перси сподівалися виманити їх на рівнину, де могла діяти їхня кіннота.

Мільтіад зосередив головні сили по боках фаланги. Перси наблизилися до греків і почали атакувати їх градом стріл. Назустріч рушила зімкнута група гоплітів, спочатку кроком, потім бігом, щоб швидше подолати простір, що перебував під обстрілом.

Перший удар збив персів на землю, але потім вони почали тіснити греків, центр фаланги прогнувся. Противник уже готувався святкувати перемогу, але обидва боки грецького строю висунулися вперед і зімкнули перське військо з флангів. Ворог не витримав натиску і кинувся тікати на кораблі. Греки встигли захопити сім кораблів. У Марафонській битві греки здобули перемогу над ворогом, який значно перевищував їх кількісно.

Радісну звістку в Афіни приніс посланець, який пробіг 42 км і впаав мертвим. У пам'ять про цю подію на Олімпійських іграх стали проводити біг на марафонську дистанцію.

☑ Цікаво знати

Переможець персів Мільтіад отримав від громадян дуже високу нагороду: на картині, що зображала Марафонську битву, він був намальований попереду інших стратегів. На вимогу Мільтіада увінчати його лавровим вінком один із громадян на народних зборах відповів: «Коли ти, Мільтіаде, сам поб'єш варварів, тоді і вимагай нагороди для себе».

Подальша доля Мільтіада склалася трагічно: спочатку афіняни поставили його на чолі флоту для завоювання островів Егейського моря, але вже після першої невдачі він був звинувачений у зраді, присуджений до величезного штрафу і кинутий до в'язниці. Через рік після переможної битви Мільтіад помер від рани у в'язниці. Після цього з честю був похований у могилі разом із 192 афінянами, що загинули в Марафонській битві.

4. Похід Ксеркса в Грецію

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюовують відповідний матеріал підручника, після чого заповнюють хронологічну таблицю.

Дата	Подія	Основний зміст. Переможець битви
	Битва при Фермопілах	
	Саламінська битва	
	Битва при Платеях	

ВАРІАНТ 2

Розповідь учителя

Через десять років після Марафонської битви перси розпочали новий похід проти греків. Перське військо очолював син Дарія I — **Ксеркс**. Він казав: «Ми накладемо ярмо рабства як на винних перед нами, так і на невинних». До перського війська входили і воїни підкорених країн, у тому числі й Малої Азії.

Навесні 480 р. до н. е. Ксеркс із військом переправився з Азії в Європу через протоку Геллеспонт. Коли буря зруйнувала перший міст, цар наказав не тільки вбити будівельників, а й покарати море, висікти Геллеспонт батогами і закувати його в кайдани.

Більшість грецьких міст-держав об'єдналася в єдиний союз, який очолила Спарта. Загалом 31 держава брала участь у спільній боротьбі проти персів. Кожна з них давала своїх воїнів та свої кораблі в спільну армію та флот.

Ксеркс направив посланців до греків із вимогою скласти зброю. Спартанський цар Леонід відповів: «Прийди і візьми». Тоді посланець, сподіваючись налякати греків численністю перського війська, сказав: «Наші стріли і дротики закриють вам Сонце». Леонід відповів: «Ну що ж, ми будемо битися в затінку».

Військо під командуванням спартанського царя Леоніда розташувалося у вузькому Фермопільському проході. Цей прохід з'єднував Північну у Середню Грецію. Грецькі війська, таким чином, закрили шлях у Середню Грецію.

Ксеркс підійшов до Фермопіл і став поруч із проходом. Чотири дні противники не починали військових дій. На п'ятий день Ксеркс наказав атакувати прохід. Наступ відбірного перського війська не мав успіху. Захисники Фермопіл використовували тактику виманювання сил противника і винищування невеличкими групами. Вони вдавали, що відступають, і заманювали частини перського війська в міжгір'я,

вступаючи з ними в рукопашний бій. Атаки противника були безуспішними.

Два дні тривали запеклі бої. Перси не могли перемогти греків. Вночі третього дня зрадник провів персів у тил грецького війська. Леонід наказав відступити всім союзникам, крім спартанців. Мужньо билися 300 спартанців на чолі з Леонідом. Всі вони загинули, захищаючи рідну землю.

Прорвавшись через Фермопільський прохід, перси зайняли Середню Грецію. Жителі Афин залишили своє місто. Усі чоловіки, які ще могли тримати зброю, пішли у військо. Решту афінян перевезли в Пелопоннес і на острів Саламін.

28 вересня 480 р. до н. е. сталася важлива морська битва поблизу *острова Саламін*. Із боку греків у ній брали участь 370 кораблів, 200 з яких належали афінянам. Із боку персів — 700 кораблів. Грецькі кораблі (трієри) мали по три ряди весел із кожного боку, були легкими та рухливими порівняно з важкими і неповороткими кораблями персів.

Афінський полководець Фемістокл розраховував заманити перські кораблі у найбільш вузьке місце протоки і там дати бій. Для цього треба було зробити вигляд, що його флот відступає. Перси піддалися на цю хитрість і перейшли у наступ. Цар Ксеркс спостерігав за битвою, сидячи вгорі на троні в оточенні своєї свити.

Відступаючи, грецький флот заманив противника у найвужче місце протоки. Тут перси не могли зберегти свій стрій і почався розлад у діях. У них не було простору для маневру. Їхні незграбні кораблі стикалися один з одним, сідали на мілину. Грецькі моряки були добре обізнані з місцевістю, а їхні кораблі — більш маневрові і швидкі. Перси почали відступати. Греки, переслідуючи їх, зімкнули фланги й обхопили кільцем відступаючого противника. У цій битві перський флот втратив понад 200 кораблів.

Після поразки в Саламінській битві Ксеркс залишив більшу частину армії в Греції, а сам із флотом вирушив до Малої Азії.

Цікаво знати

Доля героя Саламінської битви виявилась трагічною. Фемістокл був запідозрений у зрадницьких відносинах із перським царем. Фемістокл утік у Персію, де знайшов притулок у колишніх своїх ворогів. Завдяки своєму розуму і хитрості він увійшов у довіру до перського царя і зажив на чужині у розкоші і задоволеннях. Але коли цар зажадав від нього очолити новий похід проти греків, Фемістокл прийняв отруту, щоб не зраджувати батьківщину.

5. Завершення і результати греко-перських війн

Розповідь учителя

У **479 р. до н. е.** об'єднані війська греків зійшлися у двобої із залишками перського війська *поблизу міста Платей*. Саме Платейська

битва відіграла вирішальну роль у греко-перських війнах. Здобувши перемогу, греки остаточно розгромили противника і вигнали його з Греції.

Битви при Саламіні та Платеях поклали край походам персів у Європу. Греки настільки повірили у свої сили, що самі перейшли у наступ проти персів. Упродовж наступних 30 років вони відвойовували у персів острови і береги Егейського моря, здійснювали рейди на Кіпр і в Єгипет.

Вирішальним у переході греків у наступ стало створення могутнього флоту. Поступово керівництво над флотом грецьких держав перейшло до Афінін. Завдяки воєнному таланту полководця Арістиди греки здобували перемоги одна за одною, повністю витіснивши перський флот з Егейського моря. Крім того, Арістид уславився своїм благородством і невідкупною чесністю і тому грецькі держави довірили йому визначати внесок кожної країни на утримання спільного флоту. На основі цього в 478—477 рр. до н. е. виник *Делоський союз* (згодом його назвали Перший Афініський морський союз за домінування в ньому Афінін). Афіні як одна з наймогутніших держав Еллади поступово привласнили спільну скарбницю союзу і стали поводитися із союзниками як зі своїми підданими: ставили до влади потрібних правителів, чинили суд тощо. На кінець греко-перських війн союз об'єднував понад 400 грецьких полісів.

На завершальному етапі війна для греків із визвольної перетворилася на загарбницьку. Проте походи на Кіпр і в Єгипет не завжди були переможними для греків, що виснажувало їхні сили, і зрештою в 449 р. до н. е. сторони уклали між собою мир («*Калійв мир*»). За цим миром Персія утримала за собою Кіпр, проте відмовилася від островів і малоазійського узбережжя Егейського моря. Перському флоту було заборонено з'являтися в Егейському морі.

Робота з документом

УТВОРЕННЯ ПЕРШОГО АФІНСЬКОГО МОРСЬКОГО СОЮЗУ

XI, 47, 1. ...Отже, одразу Арістид порадив усім союзникам зібралися на раду, влаштувати на Делосі спільну скарбницю і внести до неї всі зібрані гроші, а для майбутньої війни проти персів на всі міста з урахуванням можливостей кожного він наклав форос, так що вся сума зібраних коштів становила близько 560 талантів.

2. При розкладці фороса він поведився настільки точно й справедливо, що всі міста були задоволені... (*Діодор Сицилійський*)

XXIV. ...Як повідомляє Фулідід, на початку війни до афініян потрапило від союзників шістьсот талантів. По смерті Перікла правителі довели її... до тисячі трьохсот талантів — не стільки тому, що потреби тривалої війни вимагали великих витрат, скільки тому, що народ був вже привчений до роздач, отримання грошей на видовища, на спорудження статуй і храмів... (*Плутарх. «Порівняльні життєписи»*)

Запитання до документів

- 1) Порівняйте уривки з праць двох різних істориків. Зробіть висновок: як змінилося ставлення афінян до союзницьких грошей? На що афіняни витрачали ці гроші?
- 2) На якому острові греки ховали свої гроші самі від себе?

Для Греції війна мала величезні наслідки. Так, Афіни вийшли з війни могутньою морською державою, главою Делоського союзу. В Афінах остаточно утвердилася демократія. Було дано поштовх господарському розвитку Афінів та всій Греції. Водночас почав розпалюватися конфлікт зі Спартою, яка не бажала бачити Афіни домінуючою силою в Елладі.

Цікаво знати

Доля Арістиду, як і решти героїв греко-перських війн, виявилася трагічною. Афіняни занадто недовірили ставилися до популярних лідерів, підозрюючи їх у прагненні встановити тиранію. Арістиду було засуджено, а все його майно конфісковано. Хоча це рішення і було скасовано, Арістиду довелося доживати віку у бідності, хоча й в пошані.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Як афіняни двічі образили Дарія I?
2. З якою подією пов'язана поява Марафонського бігу?
3. Чому афіняни перемогли у Марафонській битві?
4. Назвіть основні битви греко-перських війн.
5. Як склалася доля героїв греко-перських війн?
6. Коли і з якою метою було створено Афінівський морський союз?
7. Якими є основні результати і підсумки греко-перських війн?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

Свободу і незалежність Еллади було відвойовано лише завдяки об'єднанню греків, що забули свої суперечки перед спільним ворогом, а також завдяки їх самовідданості й мужності.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. За допомогою додаткового матеріалу складіть розповідь на вибір про:
 - 1) Марафонську битву;
 - 2) Фермопільську битву;
 - 3) Саламінську битву;
 - 4) битву при Платеях.

Поясніть, чому греки пишались цими битвами.

Тема. Розквіт і занепад Афін. (Слайд 1)

Мета: охарактеризувати основні риси класичного рабства; розкрити основні принципи і риси афінської демократії; визначити роль Перікла в історії Афін; охарактеризувати Пелопоннеську війну, її наслідки для подальшої історії Греції; вдосконалювати навички роботи з поняттями і термінами; виховувати учнів у дусі патріотизму, сприяти утвердженню ідеалів демократії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінні карти «Афінська держава», «Пелопоннеські війни», схема «Афіни і порт Пірей», дидактичний матеріал, мультимедійна презентація.

Основні терміни та поняття: афінська демократія, Довгі стіни, Пелопоннеська війна.

Основні дати: 444—431 р. до н. е. — правління Перікла; 431—404 рр. до н. е. — Пелопоннеська війна.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ**ВАРІАНТ 1** **Гра «Продовж розповідь»**

Правила гри. Двоє учнів по черзі повинні розповісти по одному реченню матеріал вивченої теми. Виграє той учень, чиє речення буде останнім, у той час як інший вже нічого пригадати не може.

ВАРІАНТ 2 **Гра «Відгадай героя або історичну подію»**

Правила гри. Один з учасників гри виходить за двері. Решта учнів загадують ім'я історичного діяча або назву події. Учасник повертається до класу і повинен відгадати, хто або що загадане. Він може ставити навідні запитання, на які решта класу відповідає «так» або «ні». Доцільно обмежити кількість питань (наприклад до п'яти), за якими потрібно відгадати ім'я історичного діяча або подію. Виграє той, хто відгадає ім'я або подію за допомогою якнайменшої кількості запитань.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ**1. Греція класичної доби. Рабство** **Розповідь учителя**

(Слайд 2) На межі VI—V ст. до н. е. у Греції остаточно складається *полісна система*. На той час поліс розумівся як громадянська община,

у якій повноправними громадянами були земельні власники. (Слайд 3) Громадянське право давало і право на землю. Втрата цього права означала і втрату громадянських прав. Усі, хто не мав громадянських прав, не мав права власності на землю. Верховним власником землі був поліс як колектив громадян. Верховним органом управління в полісі завжди були народні збори, які розв'язували усі найважливіші питання.

Громадянин поліса одночасно був і воїном, в обов'язок якого входив захист поліса і себе самого. У полісі формувалася своя система цінностей. Уважалось, що існування людини поза межами поліса неможливе, а її добробут залежить від добробуту поліса.

(Слайд 4) У ті часи в полісах широкого розповсюдження набуває рабство. У Греції існували дві основні форми рабства: *класичне рабство* (прикладом є Афіни) і *ілотія* (прикладом є Спарта).

При класичному рабстві невільник був позбавлений власності, повністю належав господареві, його називали «знаряддям, що говорить». Право рабовласника на раба нічим не обмежувалося. Діти рабів ставали рабами.

Раби класичного типу не були уродженцями Греції. Це були жителі інших країн, захоплені під час воєн та піратських нападів. Існували невільницькі ринки, де продавався живий товар.

(Слайд 5) Майже у кожному господарстві використовувалася праця рабів: у сільському господарстві, ремісництві, будівництві та копальнях. Дуже часто раби були управляючими, кухарями, няньками, годувальницями, педагогами.

В основному заможний громадянин мав у своєму будинку п'ять-десять рабів, у деяких багатих афінських родинах тримали до 50 рабів.

Ціни на рабів були невисокими, що давало змогу навіть людям середнього достатку їх купувати. У період розповсюдження рабства поліс забезпечував панування рабовласників над рабами.

2. Афінська демократія

Розповідь учителя

У середині V ст. до н. е. в Афінах встановилася повна демократія.

Народні збори були головним органом Афінської держави. У них могли брати участь афінські громадяни, яким виповнилося 20 років, незалежно від майнового стану. Народні збори скликалися чотири рази на місяць.

Відбувалися вони на міському майдані — агорі, в V ст. до н. е. — на схилі Пніксу або в театрі. Порядок зборів визначався заздалегідь. На них обирали посадових осіб, слухали доповіді щодо виконання обов'язків, розглядали фінансові питання, питання безпеки держави. Будь-який афінянин мав право виступити та висловити свою думку. Голосування було таємним, афіняни опускали в урни білі або чорні камінці. Тільки під час виборів стратегів голосування було відкритим (підняттям рук).

У цілому в Афінах було близько 30 тис. громадян, у зборах брало участь 5—6 тис. осіб, які проживали неподалік від Афін. Більшість голосів у народних зборах належала простим людям. Афінянський народ сам вирішував найважливіші питання, в цьому полягало народовладдя.

Для розв'язання питань у період між зборами та для нагляду за виконанням рішень обиралася *Рада п'ятисот*, яка обиралася терміном на один рік. Засідання проводилися щодня, тут розглядали всі питання, що виносилися на народні збори.

Велике значення в житті держави відігравав народний суд, який з'явився ще за Солон у VI ст. до н. е. До його складу обирали 6 тис. осіб. Членом народного суду могла стати будь-яка людина, навіть бідняк. За роботу в суді афіняни отримували платню, для бідняків це було джерелом існування. Народний суд поділявся на комісії від 200 до 500 осіб. Суд засідав кожного дня, крім свят. Члени комісії не знали заздалегідь, в якій комісії і яку справу вони будуть розглядати. Це дозволяло запобігти підкупу суддів.

Афінянська демократія була обмеженою. Правами користувалися тільки чистокровні афіняни, в яких батьки були корінними жителями. Афінянські жінки, які становили половину всього населення, не допускалися до управління державою, їм навіть заборонялося бути присутніми на Народних зборах.

Робота з документом

ПРИСЯГА ГРОМАДЯНИНА АФІН (Слайд 6)

Я не зганьблю священної зброї й не покину товариша, з яким іти-му в строю, а захищатиму і храми і святині — сам і разом із багатьма. Вітчизну залишу після себе не зменшеною, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував. І я підкорятимусь владі, яка постійно існує, і дотримуватимусь установлених законів, а також тих нових, які запровадить у згоді народ. І якщо хтось скасовуватиме закони чи не підкорятиметься їм, я не допущу цього, а захищатиму їх і сам, і разом з усіма. І я шануватиму батьківські святині.

Запитання до документа (Слайд 7)

- 1) Якими є основні положення присяги афінян?
- 2) З якою метою проголошувалася присяга?
- 3) Якими були головні обов'язки афінян?

3. «Золота доба» Афін. Перікл

Постать в історії

(Слайди 8, 9) **Перікл** належав до знатного та багатого афінянського роду. Він був талановитою та освіченою людиною. Ніхто не міг перемогти його в суперечці, тому що він вирізнявся логічністю думок, в особистому житті був скромним та заощадливим. Повністю присвятив себе державній діяльності, відмовившись від святкових бенкетів та розваг. Плутарх

так писав про Перікла: «Для нього існувала тільки одна дорога в місті — та, що вела на агору і в будинок ради. Він не ходив на звані обіди і припинив усякі світські стосунки; так, за весь той досить тривалий час, протягом якого він займався державними справами, він не ходив на обід до жодного із своїх друзів».

(Слайд 10) Перікл захищав інтереси простого народу, за це афіняни 14 років поспіль (444—431 рр. до н. е.) обирали його стратегом. Він умів чітко визначити основні завдання в управлінні державою таким чином, що народ завжди підтримував його рішення. Перікл передбачав різні події та правильно оцінював становище.

Розповідь учителя

Час правління Перікла, тобто **середина V ст. до н. е.**, одержав назву «*золота доба*». То був час розквіту Афіньської держави та афіньської демократії. Перікл уперше в Афінах запровадив платню для виборних державних посад. Це давало змогу людям спокійно займатися державними справами, не думаючи про пошуки заробітку. Була встановлена платня за службу в армії та флоті, призначені пенсії інвалідам, які не мали змоги заробляти собі на життя. Сини афінян, що загинули на війні, утримувалися державним коштом до досягнення повноліття.

Із часів Перікла широко розвинулося будівництво, що надало можливість отримати роботу багатьом біднякам. До Афінь було запрошено найкращих архітекторів і скульпторів Еллади, збудовано чудові житлові будинки і храми, Довгі стіни (протяжністю 6 км), що зв'язували Афіни із гаванню Пірей.

Велику роль в Афінах відігравали різні свята, які супроводжувалися безкоштовними пригощаннями. Роздавалися гроші бідним, щоб вони мали змогу придбати квитки на театральні вистави. Іноді громадянам Афінь безкоштовно роздавався хліб. У період правління Перікла до Афіньського морського союзу входило близько 200 міст. Виступи союзників проти засилля Афінь придушувалися силою, на їхніх землях засновувалися нові колонії. Гроші морського союзу, що збиралися для ведення війни, витрачали для прикрашання Афінь. За це союзники засуджували Перікла. Але він пояснював це тим, що Афіни не зобов'язані ні перед ким звітувати за скарбницю союзу, оскільки гарантують безпеку союзникам.

Сучасники писали про Перікла: «І хоча він зробив місто з великого найвеличнішим і найбагатшим, хоча могутністю своєю перевершив багатьох царів і тиранів, він на жодну драхму не збільшив свій статок проти того, що залишив йому батько».

Робота з документом

ПЛУТАРХ ПРО ПЕРІКЛА (Слайд 11)

1) Коли Перікл уже був при смерті, біля нього зібралися щонайкращі громадяни і його друзі, які залишилися в живих. Вони говорили про його небуденні якості й значення в державі, перелічували його подвиги

і численні воєнні трофеї... Перікл уважно все це слухав і, перебивши їх, сказав, що він дивується їхній мові, бо вони хвалять його і згадують такі його заслуги, якими він завдячує не меншою мірою своєму щастю і до яких були причетні інші стратеги, а так і не згадали найпрекраснішої і найважливішої з його заслуг: «Адже з моєї вини, — підкреслив він, — ніхто з афінян не носив жалобу».

Запитання до документа (Слайд 12)

- a) Що Перікл вважав найважливішою своєю заслугою перед афінянами?
- b) Чи вважаєте ви, що це справді основна заслуга Перікла? Обґрунтуйте свою думку.

2) (Слайди 13—15) Будівництво Парфенону викликало найбільше нападок із боку ворогів Перікла.

«Афінський народ, — репетували вони, — втрачає повагу у греків! Союзники лають нас за те, що ми перенесли загальногрецьку скарбницю з острова Делос до Афін. Раніше ми могли, у крайньому разі, виправдатись тим, що скарбниця у нас перебуває в більшій безпеці, ніж в іншому місті. Тепер Перікл позбавив нас цього виправдання. Гроші, зібрані для ведення війни, витрачаються ним на те, щоб прикрасити місто золотом та коштовним камінням».

Перікл відповідав своїм обвинувачам: «Ми не повинні давати звіт, як ми витрачаємо союзні кошти. Ми чесно виконуємо свої зобов'язання перед союзниками — захищаємо їх від нападу варварів. Кожному зрозуміло, що гроші, які заплачені сторожеві, належать не тому, хто їх сплатив, а тому, кому вони сплачені, якщо він чесно виконує свої обов'язки сторожа. Відтоді, як створено наш союз, ми жодного разу не відступали від своїх зобов'язань. Ми достатньо забезпечені всім, що потрібно для війни, і маємо право витрачати гроші, що надходять від союзників, на те, що дає можливість жителям заробити, а місту приносить вічну славу. Громадяни, які несуть військову службу, отримують платню за час походів або навчань. Ремісники також мають право на підтримку з боку держави. Для того щоб гроші ці не діставались задарма, треба проводити такі роботи, на яких кожний знайшов би застосування своїм знанням та здібностям».

Запитання до документа (Слайд 16)

Чи згодні ви з аргументами Перікла, в яких він пояснює право Афін на використання коштів союзників?

4. Пелопоннеська війна

Розповідь учителя

Пелопоннеська війна, що тривала майже 30 років (431—404 рр. до н. е.), вирізнялася жорстокістю битв і великими втратами для всіх її учасників.

Економічне піднесення Греції після греко-перських війн призвело до загострення суперництва між провідними торговельно-ремісничими по-

лісами Еллади — Афінами, з одного боку, і Коринфом і Мегарами — з другого. Їх торговельні інтереси стикалися не тільки на материку, а і на ринках північно-східної частини грецького миру (в Македонії, Фракії, Причорномор'ї), а також у Західному Середземномор'ї (в Італії та Сицилії). Тому в цьому протистоянні великого значення набуває контроль над опорними пунктами транзитної торгівлі на шляху до цих ринків.

Другою причиною стали обставини політичного характеру. Афіни будь-що намагалися підтримати демократичні режими в грецьких полісах, Спарта традиційно орієнтувалася на олігархів. Саме суперництво між Афінами і Спартою стало ключовою причиною для кровопролитної війни.

Приводом для розв'язання війни стало декілька конфліктів.

- (Слайд 17) Між Коринфом, що входив до складу Пелопоннеського союзу, та його колонією Керкірою спалахнув конфлікт за спільну колонію Епідамна. Керкіра прагнула здобути незалежність і встановити свій контроль над Епідамною, важливим транзитним пунктом на Адріатичному узбережжі (Іллірії). Афіни у цьому конфлікті підтримали Керкіру, що різко загострило конфлікт з Коринфом, який підтримував антиафінське повстання своєї колонії Потідеї проти афінського панування в Першому Афінському морському союзі.
- (Слайд 18) Афіни заборонили Мегарам торгувати у гаванях Атики та своїх союзників.

Зрештою Спарта за наполяганням своїх союзників — Коринфа і Мегар — висунула вимоги до Афін, які вони виконати не могли. Збройне зіткнення стало неминучим.

У війні, що спалахнула між двома воєнно-політичними союзами, сторони дотримувалися протилежних стратегій. Так, Афіни намагалися скористатися своєю перевагою на морі, встановивши блокаду Пелопоннеського союзу і здійснюючи рейди десантів у глиб Пелопоннесу (спартанці за давньою традицією не будували навколо своїх міст укріплень). Спарта ж, у свою чергу, покладалася на власну могутню сухопутну армію і прагнула розорити Атику і нав'язати Афінам генеральну битву на суходолі.

(Слайд 19) У ході Пелопоннеської війни можна виділити два етапи: Архідамова війна (431—421 рр. до н. е.) та Декелейська війна (415—404 рр. до н. е.).

Війну почали фіванці, які у квітні 431 р. до н. е. напали на Платеї, що входили до Першого Афінського морського союзу. У червні 431 р. до н. е. спартанці вторглися в Атику. Але завдяки Довгим стінам афіняни зуміли відстояти місто. Наступного року спартанці знову взяли в облогу Афіни, але й цього разу Довгі стіни врятували місто, незважаючи на те, що Афіни пережили епідемію хвороб, яка забрала життя багатьох афінян та їхнього лідера Перікла.

Вторгнення спартанців в Атику завдало відчутного удару господарству, а епідемія підірвала воєнну міць Афін. Смерть Перікла загострила політичну боротьбу між прихильниками укладення миру та продовження війни зі Спартою. У гострій боротьбі перемогли прихильники

війни на чолі з Клеоном. Афіняни вдалися до активних дій. Їх флот та союзники встановили блокаду Пелопоннесу, а афінська армія висадила-ся на західному узбережжі півострова, захопивши опорний пункт Пілос. Афінян підтримали давні вороги Спарти месенці. Спарта опинилася на межі поразки.

У таких складних умовах спартанський полководець Брасід вдався до нестандартного рішення. Він переніс центр протистояння на північ Греції (півострів Халкідіка), здійснивши туди воєнну експедицію з метою відірвати від Афін її союзників. У битві при Амфіполі (жовтень 422 р. до н. е.) спартанці перемогли афінян. Але у битві загинули провідник афінян Клеон і вождь спартанців Брасід. Сили сторін були виснажені. У 421 р. був укладений мирний договір, який передбачав повернення сторін до передвоєнного стану.

Але мир фактично став перемир'ям.

Уже в 420 р. до н. е. Афіни очолив племінник Перікла **Алківіад**, прихильник війни проти Спарти. Він підтримав заколот деяких союзників Спарти і виступав за організацію воєнної експедиції на Сицилію для завоювання Сиракуз, головного опорного пункту греків у західному Середземномор'ї. Спартанці у 418 р. до н. е. зуміли придушити заколот, а експедиція на Сицилію зазнала повної поразки. Сам Алківіад не брав участі в ній, бо вже на початку експедиції був заарештований, звинувачений у релігійних злочинах і засуджений до страти. Проте на шляху до Афін він втік до Спарти.

Щоб помститися афінянам, Алківіад порадив спартанцям не просто здійснювати рейди до Аттики, а закріпитися там, паралізуючи господарство регіону. У 413 р. до н. е., коли звістка про поразку афінян під Сиракузами досягла Греції, спартанці вторглися в Аттику, перетворивши місто Декелею, що за 20 км від Афін, на свій опорний пункт, з якого вони здійснювали набіги на околиці Афін. За назвою цього міста другий етап Пелопоннеської війни й отримав свою назву — Декелейський.

У такій ситуації афіняни, що були замкнені за Довгими стінами, опинилися їх заручниками. Утікачів з усієї Аттики потрібно було годувати, надати заняття, а ресурси Афін були не безмежними. До того ж з Афін втекло 20 тис. рабів, що підірвало ремісниче виробництво у місті та добування срібла. Щоб примусити Афіни капітулювати, Спарті потрібен був флот, який мав перерізати шлях постачання в Афіни хліба, корабельного лісу тощо.

Тут Спарта знайшла собі несподіваного союзника — Персію, яка надала кошти для створення великого флоту. Також Спарта здобула право на збирання данини з багатих грецьких полісів Малої Азії, що відділилися від Першого Афінського морського союзу. Цим успіхам Спарта також завдячувала Алківіаду.

Це призвело до того, що Афіни опинились у вкрай скрутному становищі. Скориставшись із цього, проспартанськи налаштовані великі землевласники, що зазнавали величезних збитків унаслідок війни, здійснили переворот і встановили владу 400 олігархів. Кількість

афінських громадян було скорочено до 5 тисяч. Проте їхні спроби укласти мир зі Спартою закінчилися поразкою. Армія і флот не визнали владу «чотирьохсот» і звернулися до Алквіада, щоб той очолив їх. Афіни в той час перебували у складному становищі, оскільки спартанський флот перекрив Чорноморські протоки, через які з Причорномор'я постачалися необхідні товари. Алквіад погодився і вже у першій битві розгромив спартанський флот і розірвав блокаду. Повернення Алквіада до Афін було тріумфальним, але не довгим. Після незначної поразки у морській сутичці зі спартанським флотом він був усунутий від командування.

У 406 р. до н. е. неподалік від острова Лесбос відбулася величезна морська битва, де афіняни здобули блискучу перемогу, яка, проте, виявилась останньою. Вже наступного року видатний спартанський полководець Лісандр вщент розгромив афінський флот, що стояв у невеличкій річці Егопотами («Козина річка») поблизу Херсонеса Фракійського. Після цієї перемоги спартанці стратили близько 3000 полонених афінян.

Після такої поразки від Афін відвернулися всі союзники, крім Самоса. Спарта повторно блокувала всі морські торговельні шляхи Афін. Спартанська армія знову вторглася в Аттику. Спартанський флот увійшов у гавань Пірея. Щоб погіршити становище Афін, усіх афінян, що жили колись у містах-союзниках, Лісандр став направляти до Афін. Це ще більше погіршило продовольчу ситуацію в місті. Зрештою у квітні 404 р. до н. е. афіняни були змушені капітулювати.

Спарта продиктувала дуже важкі умови миру. Розпускався Перший Афінський морський союз, Афіни вступали в Пелопоннеський союз. Афіни позбавлялися флоту. Ліквідовувалися укріплення Пірею та Довгі стіни. Афіни мали прийняти всіх раніше вигнаних олігархів.

У результаті в Афінах встановилося олігархічне правління (правління Тридцяти тиранів), щоправда, ненадовго. У битві при Муніхії демократи розгромили військо тиранів і відновили демократичні порядки. Але Афіни вже не мали колишньої могутності.

Додаткова інформація

Пелопоннеські війни не завершили боротьбу за лідерство серед грецьких полісів. Незабаром спалахнула *Коринфська війна (399—387 рр. до н. е.)*. У 387 р. до н. е. був створений Другий Афінський морський союз, що у війні 376—371 рр. до н. е. здобув перемогу над Спартою, яка у 70—60-ті рр. IV ст. до н. е. зазнала поразки і в боротьбі з Беотійським союзом на чолі з Фівами. Посилення Афін викликало невдоволення її союзників, що вилилося у Союзницьку війну 357—356 рр. до н. е., яка завершилася втратою Афінами першості. Так у результаті взаємної ворожнечі грецькі поліси виявилися вразливими перед зовнішньою агресією.

Зрештою суперництву поклала край Македонія, яка за Філіппа II (359—336 рр. до н. е.) підкорила Грецію.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайди 20, 21)

1. Який суспільний лад існував в Афінах під час правління Перікла?
2. Між якими двома містами Аттики було збудовано Довгі стіни?
3. Який період в історії Афін було названо «золотою добою»?
4. Які грецькі держави вели боротьбу під час Пелопоннеської війни?
5. Яка держава здобула перемогу в Пелопоннеській війні?
6. Який суспільний лад був установлений в Афінах після завершення Пелопоннеської війни?

Творчі завдання (Слайд 22)

1. Об'єднайтеся в групи і з'ясуйте, чи можна Афінську державу вважати взірцем демократії.
2. Поясніть на прикладі Стародавніх Афін, чому демократію в Стародавній Греції називають рабовласницькою.
3. Поміркуйте, які риси розвитку афінського поліса сприяли становленню демократичного режиму.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

Результати Пелопоннеської війни були катастрофічними для всієї Греції. Унаслідок встановлення гегемонії Спарти відбулося різке падіння престижу та міжнародного становища Греції, із чого відразу скористалася Персія. Греція вступила у смугу кризи полісної системи, що згодом завершилася підкоренням Греції Македонією.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 39

Тема. **Господарство і повсякденне життя у Стародавній Греції.**

Мета: скласти уявлення про господарське і повсякденне життя у Стародавній Греції; пояснити терміни і поняття теми; формувати навички роботи з текстом підручника та історичними джерелами; виховувати толерантне ставлення до звичаїв і традицій інших народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: хітон, гіматій, пеплос.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке рабство? Які види рабства існували в Греції?
2. Який суспільний лад існував в Афінах під час правління Перікла?
3. Який період в історії Афін було названо «золотою добою»?
4. Між якими двома містами Аттики було збудовано Довгі стіни?
5. Які грецькі держави вели боротьбу під час Пелопоннеської війни?
6. Яка держава здобула перемогу в Пелопоннеській війні?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Житло

Розповідь учителя

(Супроводжується демонструванням відповідних ілюстрацій.)

Якби ми опинилися на вулиці давньогрецького міста, то здивувалися б, наскільки вона відрізняється від звичних нам міських вулиць. На вулицю не виходило жодного вікна — тільки гладкі стіни одно- і двоповерхових будинків із дверима. У центрі будинку перебував відкритий дворик.

Житло греків було дуже простим. Будинок складався з двох частин: чоловічої й жіночої. Через ворота входили до передпокоїв, з обох боків від яких розташовувалися господарські приміщення. Далі — головна зала чоловічої половини з колонами. Посередині в ній стояв вівтар, присвячений Зевсу. Із боків до нього приєднувалися кімнати чоловіків. Коридор навпроти головного входу вів до жіночої половини. Вона також мала залу з колонами та кімнати для жінок. За нею — приміщення для рабів та слуг. Якщо будинок мав два поверхи, то на другий поверх вели східці. На другому поверсі були кімнати для гостей та рабів. Тільки верхній поверх мав вікна, а нижній освітлювався через двері. Стіни білили як ззовні, так і всередині. Підлога була земляна, глиняна, інколи кам'яна. Деякі будинки мали опалення, каналізацію. В Афінах, на відміну від країн Стародавнього Сходу, розкіш не була модною.

Вчені багато дізналися про побут греків із малюнків на вазах. Нечисленні меблі були простими. Основне місце в будинку займали ложа. Ложе являло собою дерев'яну раму на невисоких ніжках. Зверху клали сінник. На цих ложах греки їли напівлежачи і спали. Столи були низькими і маленькими. Господар будинку сидів на почесному місці — в кріслі, жінки — на стільцях із вигнутими спинками. Розповсюдженими були лавки з широко розставленими ніжками, іноді складні. Шаф тоді не було. Постільну білизну та одяг зберігали в дерев'яних скринях. Дрібні предмети розвішували на стінах. Кімнати освітлювалися масляними світильниками з глини, бронзи або срібла. Греки користувалися зазвичай глиняним посудом.

Будинки багатіїв були більшого розміру, оздобленішими і багатшими. Підлогу вкривала мозаїка, стіни прикрашав розпис. Багаті люди мали гарний посуд із золота та срібла.

2. Одяг

Розповідь учителя

(Супроводжується демонструванням відповідних ілюстрацій.)

Грецький одяг був також простим: носили сорочки (хітони) і накидки (гіматії), або плащі. Одяг виготовляли із цілого шматка лляної або вовняної тканини, пізніше — бавовняної. Чоловіки вдягали короткі або довгі хітони, жінки — довгі, до п'ят, легкі, прикрашені вишивкою та золотом хітони (пеплос). Зазвичай жінки самі шили одяг. Хіба що святкові сукні з розкішних, розшитих візерунками тканин виготовляли ремісники.

Грецький одяг складався з двох основних частин: нижнього одягу, подібного до сорочки, та накидки або плаща. Ані сорочка, ані накидка не викроювалися, а виготовлялися з цілої тканини, яка мала форму довгастого чотирикутника. Усі зміни, яких зазнавав грецький одяг, стосувалися лише його прикрас, матеріалу, розмірів, але спосіб виготовлення залишався незмінним від найдавніших часів.

Виходячи на вулицю, поверх хітона чоловіки надягали подобу плаща. Верхнім одягом жінки служив шматок тканини, яким вона майстерно намотувалася, часто накидаючи його на голову. Гудзиків, як і кишень, греки не знали, тому широко користувалися різними шпильками і пряжками.

Чоловіки в Греції покривали собі голову тільки для захисту від дощу і сонця, наприклад у дорозі або в театрі під час вистав, що тривали протягом дня. Жінки носили головний убір виключно як прикрасу.

Жінки часто використовували білила, рум'яна, ароматичні олії, що замінювали їм парфуми.

3. Взуття

Розповідь учителя

(Супроводжується демонструванням відповідних ілюстрацій.)

Взуття греків було різноманітним: у чоловіків — сандалі, півчобітки і чоботи, у жінок — сандалі, туфлі та високі черевики.

Сандалі, що склалися з простої підошви, підв'язаної ременем, були щоденним взуттям для дому та виходу. Сандалі, які мали більш вишуканий вигляд, взували, збираючись у гості або на громадські збори. Черевики були двох видів: низькі, що закривали тільки ступню, і високі, які заходили за щиколотку. До того самого розряду взуття належали і крепідіс та ендромідіс. Перші часто підбивалися цвяхами. А високі чоботи, схожі на ассирійські, були переважно взуттям мисливців та мандрівників і взувалися поверх панчіх. Утім, простолюдини та пастухи також часто носили високе взуття.

4. Свята та дозвілля греків

Розповідь учителя

Чотири рази на рік у Греції проходили свята, присвячені богу Діонісу. У містах та селах відбувалися святкові процесії, люди танцювали,

співали пісні на честь Діоніса, зображали козлоногих сатирів — супутників Діоніса.

Вуличні процесії перейшли на спеціальні майдани — театри. Театральні вистави тривали протягом чотирьох днів від ранку до ночі. Гроші на відвідування театрів давала держава. У дні вистав ніхто не працював, усе доросле населення, крім рабів, було присутнє в театрі. Жінкам заборонялося дивитися комедії: жарти в них були занадто грубими.

Вільний час чоловіки проводили поза домом. Вони збиралися в невеличкі компанії, відвідували лазні, стадіони, зали для вчених бесід. Займалися спортивними вправами, брали участь у суперечках, розважалися бенкетами.

5. День афінського громадянина

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості розпорядку дня афінських громадян.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Греки зазвичай вставали рано, на світанку. Перший сніданок був дуже скромним: кілька шматочків хліба, намочених у вині. Потім громадяни вирушали на головну міську площу — агору.

Агора — центр торгівлі. Селяни привозили сюди боби, горох, цибулю, часник, маслини, інжир, виноград та інші овочі і фрукти, яйця, курей, м'ясо. Ремісники виставляли одяг і взуття, посуд і світильники, сокири і серпи, зброю і прикраси.

Придбавши необхідне, громадянин прямував в іншу частину агори, де розміщувалися всі головні будівлі міста — суд, архів і т. д. Всюди тут стояли статуї богів, атлетів, знаменитих людей. Тут же можна було прочитати тексти законів, які пропонувалися для обговорення на найближчому засіданні народних зборів. Друзі та знайомі обмінювалися на агорі новинами, міркували про справи.

Вечорами греки часто ходили в гості. Вони були людьми товариськими та гостинними. «Людина людині — божество», — стверджувало прислів'я. Процес вживання їжі наодинці, за словами одного письменника, — це не обід, а годівля.

Гості укладалися на ложа напівлежачи. Перед кожним ложем стояв окремий стілець із частуванням: рибою та м'ясом зі всілякими овочами та приправами. Ложками користувалися рідко, вилок не було. Їли руками, які витирали хлібним м'якушцем або спеціально приготованим тістом. У кінці трапези подавали солодкі пиріжки, мигдаль і фрукти.

Тоді ще не знали ні чаю, ні кави, ні какао, ні пива. Пили тільки вино, змішане з водою: наливали в чашу одну частину вина і дві частини

води або порівну вино і воду. Пити нерозбавлене вино, на думку греків, означало варварську поведінку.

Після їжі прикрашали голови вінками, чаші наповнювали вином, і починалася розмова на різні теми. Це могла бути серйозна суперечка про політику чи з філософії. Але найчастіше люди просто приємно проводили час: грали на лірі, читали вірші, розповідали веселі історії, загадували загадки. Присутніх розважали музиканти, танцюристи, акробати.

По-іншому жили бідні громадяни. Аристофан описує, як бідняки починали свій день: «Після півневої ранкової пісні прокидаються всі на роботу — ткачі, пічники, кушніри, борошномели, гончарі, столяри, малярі...». Ці люди не проводили весь ранок на агорі, не вели філософських розмов. Основною їжею бідняків були ячмінна юшка і коржі з ячмінного борошна, дрібна рибка, дешеве вино.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Гра «По одному слову»

Правила гри. Учні повинні скласти розповідь за вивченою темою всім класом. Під час гри кожен шестикласник має сказати по одному слову так, щоб зрештою утворилася зв'язна розповідь. Один з учнів записує її на дошці. Діти називають слова по черзі ланцюжком (у процесі гри кожен повинен сказати декілька слів). Той учень, який довго думає або каже недоречне слово, пропускає хід, за що не отримує балів. Для активізації роботи класу вчитель, який виконує роль ведучого, може перервати ланцюжок і попросити учнів з іншого кінця класу продовжити.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- Опрацюйте матеріал відповідного параграфу підручника.
- У групах підготуйте виставу про день громадянина Афін:
 - заможного;
 - бідного.

УРОК № 40

Тема. Сім'я та виховання афінян.

Мета: ознайомити з повсякденним життям Стародавньої Греції; скласти уявлення про сімейні стосунки, виховання афінян; розповідати про життя жінки в афінському полісі; скласти уявлення про міфологічні та релігійні уявлення стародавніх греків, Олімпійські ігри; вдосконалювати навички аналізу історичного матеріалу; виховувати почуття справедливості, толерантності на прикладі традицій інших народів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Стародавня Греція», дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: гінекей, гімназія, педагог, академія.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Сім'я, жінка та виховання дітей

Розповідь учителя

Греки одні з перших стали дотримуватися звичаю, що у чоловіка повинна бути лише одна дружина. Але, як правило, майбутнього чоловіка обирав батько дівчини. Тобто шлюби укладалися за розрахунком батьків. Законним вважався шлюб тільки між вільними громадянами.

Шлюб передували заручини, на яких обіцянки за дівчину давав батько або брат. У деяких полісах існувала традиція викрадення нареченої. Наречений зазвичай був набагато старшим за наречену. На весілля запрошували родичів і друзів. Але на весіллі не було нареченої, яка у цей час з одягнутою фатою сиділа вдома. Після бенкету наречені йшли до будинку нареченого. Він мав на руках внести до свого будинку наречену, а родичі осипали їх фініками, горіхами, дрібними монетами.

Очоловав родину традиційно чоловік. Виходячи заміж, жінка втрачала будь-яку самостійність.

Протягом всього свого життя жінки підпорядковувалися родичам-чоловікам: спочатку батькові, потім чоловікові, а в разі його смерті — брату чи синові. Вийти на вулицю жінка могла лише з дозволу і в супроводі чоловіка.

Жінки із багатих родин майже весь час проводили у жіночій частині будинку — гінекеї. Вони займалися не лише хатнім господарством, а й грою в м'яч, доглядом за зовнішністю, купанням, створенням вишуканих зачісок. У незаможних сім'ях жінки працювали нарівні з чоловіками. Через таке життя жінки, як правило, були малоосвіченими і малообізнаними. Вони не брали участі в управлінні державою, але перебували під захистом закону.

Народження дитини у грецькій родині відзначали пишним бенкетом. Якщо це був хлопчик, на дверях оселі вивішували маслинову гілку, якщо дівчинка — стрічку. На десятий день дитина отримувала ім'я. Інколи сім'ї відмовлялися від дівчаток чи дітей, що мали фізичні вади.

Греки вважали, що у людини все повинно бути прекрасним — і душа, і розум, і тіло. Тому великого значення вони надавали освіті та вихованню. Хлопчиків до семи років виховували батьки. Потім їх передавали в руки педагога — раба, який водив дітей до школи та стежив за їхньою поведінкою на вулиці.

Але головним вихователем дітей залишалася жінка. У заможних сім'ях їм допомагали годувальниця і нянька.

Всю хатню роботу виконували рабині, і господиня ними розпоряджалася. Під її керівництвом рабині пряли вовну і виготовляли тканини. Але й сама господиня обов'язково займалася прядінням і ткацтвом.

Майже весь час жінки проводили вдома. Проте вони брали участь у релігійних святах або сімейних урочистостях, іноді у гості запрошували подруг. На давньогрецьких вазах ми бачимо сцени з життя жінок. Жінки з бідних сімей мали більше свободи, ніж дружини і дочки багатіїв.

Робота з таблицею

Заповніть таблицю «Родина афінянина».

Обов'язки чоловіка	Обов'язки жінки

2. Навчання

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості навчання в Афінах, після чого вчитель перевіряє результати роботи за допомогою запитань.

Запитання до прочитаного

- 1) Де здобували освіту афіняни?
- 2) Які предмети вивчали хлопчики в афінській школі?
- 3) Якою була мета виховання та освіти у грецьких полісах?

ВАРІАНТ 2

Розповідь учителя

До семи років про дітей піклувалася мати. У багатих сім'ях діти мали багато іграшок, також вони грали з цуценятами, голубами, черепахама. Потім хлопчиків віддавали до школи. До них часто приставляли раба-педагога. Він доглядав за дитиною, вчив її правил поведінки, водив до школи.

За навчання в школах треба було платити. Хоча в Афінах ця плата була невеликою, сини бідняків ходили в школу недовго, адже вони рано починали самі працювати. Довше вчилися діти багатих батьків, тому вони ставали більш освіченими людьми.

У школі навчали насамперед читання, письма та рахунку. Вивчаючи арифметику, використовували для наочності камінчики, особливу дошку, на якій відзначені одиниці, десятки, сотні. Спочатку писали на вкритих воском дерев'яних дощечках стилем — спеціальною металевою або кістяною паличкою. Гострим кінцем стиля писали, тупим — витирали і згладжували віск. Пізніше починали писати на папірусі чорнилом за допомогою очеретяної палички.

Пустунів і ледарів учитель карав різками і палицями. Зберігся папірус із написом: «Будь старанний, хлопче, щоб тебе не били». Нижче цей запис повторено чотири рази учнем.

Розповідають, що один багатий подарував своєму ледачому синові 24-х рабів. Їх імена починалися на всі букви алфавіту. Так батько хотів допомогти синові навчитися грамоти.

Підручників тоді не було, їх замінювали вірші поетів. Чільне місце відводилося, звісно, поемам Гомера «Іліада» і «Одіссея». У них містилося багато відомостей із географії та історії, але найважливіше — вони прославляли доблесть, героїзм, наполегливість у боротьбі з труднощами. Школяреві слід було знати про героїв і наслідувати їх.

Найважливішим предметом у школах була музика. Кожен хлопчик вчився грати на флейті та кіфарі, співати. Музика супроводжувала греків протягом усього життя. Під музику тренувалися спортсмени, йшли в бій гопліти. Вона лунала на святах і в театрі.

Водночас хлопчики старанно займалися гімнастикою. Вважалося, що здорова людина легше впорається з труднощами. Гімнастика додасть тілу стрункості, гнучкості, допоможе стати хоробрішим. Ці якості разом зі скромністю і розумом мали сприяти становленню справжнього громадянина.

Займалися спортом в палестрі (від давньогрецького слова «пале» — боротьба). У палестрі займалися бігом, стрибками, метанням диска і списа, боротьбою.

Найбільш талановиті юнаки навчалися у відомих мислителів, таких як Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Відомою була Академія Платона, заснована у 388 р. до н. е. в саду Академа. Над її входом було написано: «Нехай сюди не заїде той, хто не обізнаний з математикою». Тут вивчали математику, астрономію, основи музичного мистецтва. Академіки (учні) вдосконалювали свої знання у суперечках — диспутах: за визначеною темою всі по черзі висловлювали свої думки. Із 18 років юнаки — ефеси — проходили військову службу. У 20 років їхні імена заносили до списків громадян міста. Перед цим вони складали присягу на вірність полісу. Від цього часу вони мали право брати участь у політичному житті. Лише з 30 років чоловіки здобували право обиратися на керівні посади.

Дівчаток від народження і до 15 років, коли вони мали право виходити заміж, вдома виховувала мати. Так само як і хлопчиків, їх навчали читати й писати, а ще шити, ткати, виконувати різноманітну хатню роботу. Мати передавала свої знання, щоб донька в заміжжі вміла керувати господарством.

3. Міфи про богів і героїв

Розповідь учителя

Стародавні греки, як і інші народи, обожнювали явища природи, які не могли пояснити. Греки наповнили світ величезною кількістю різ-

номанітних чудернацьких створінь. Вони склали цікаві оповіді — міфи — про своїх богів, людей та фантастичних чудовиськ.

Міф про створення світу і походження богів. За уявленнями стародавніх греків, коли ще не існувало Всесвіту, навкруги був лише Хаос. У ньому існувало джерело життя, з якого і народилася Гея — Земля. Глибоко під нею розкинувся Тартар — безмежне царство вічної темряви. Потім у Всесвіт прийшла могутня сила кохання — Ерос. Народилися ніч — Нікта і день — Гемера. Відтоді день і ніч, світло і темрява змінюють одне одного.

Над землею Геєю розкинулося небо Уран. Від них походять могутні титани. Першим був Океан, що своїми водами омивав усю землю. Від нього та богині Фетіди народилися усі річки. Титани Гіперон і Тейя дали світові своїх дітей: Сонце — Геліос, Місяць — Селену та зорю — Еос. Дітьми Геї були також Кронос і Рея. Кронос відібрав владу у свого батька Урана. Гея напроорокувала йому, що так само, як він позбавив владу Урана, його діти позбавлять владу самого Кроноса. Тому могутній бог відразу ж ковтав своїх дітей-немовлят. Така доля спіткала Геру, Деметру, Аїда, Посейдона. Коли ж народився наступний син Кроноса — *Зевс*, Рея сховала його на острові Крит, а Кроносу дала проковтнути камінь. Коли Зевс виріс, він напоїв батька чарівним зіллям і звільнив своїх братів та сестер.

Із приходом у світ нових богів почалася війна між ними і титанами, яка тривала довгих десять років. Переможених титанів скинули у Тартар. Зевс, якого визнали найголовнішим із богів, розподілив світ. Собі він узяв небо, Посейдонові віддав море, Аїдові — підземне царство, де перебували душі померлих. Зевс був володарем вітрів і хмар, блискавок і грому. Своім скіпетром він наганяв шторми, бурі та урагани. Так само швидко бог міг і заспокоїти сили природи. Зевс був не лише володарем над богами, а й батьком багатьох героїв — Геракла, Персея, царів Міноса, Радаманса та ін. Дружиною Зевса була богиня *Гера* — берегиня домашнього вогнища, покровителька жінок і шлюбу. Вона мала мстивий характер і накликала лихо на богів, героїв та людей.

Грецькі боги були схожі на людей і мешкали за хмарами на вершині величної гори Олімп. Вони уявлялися надзвичайно мудрими, могутніми, красивими істотами, інколи добрими до людей, часом — злими. Боги уособлювали сили природи, керували цілим світом, визначаючи його долю та долю кожного створіння, у тому числі й людей. Усі вони становили велику родину, тобто мали спільних батьків. Вважалося, що боги мешкають у золотому палаці, створеному богом-ковалем Гефестом. Там панувало вічне літо, а хмари ховали богів від людського ока. Жодна людина не наважувалася піднятися на Олімп, щоб не потурбувати богів.

Серед багатьох богів і героїв були й найбільш шановані греками. *Аполлон* — покровитель мистецтв. Ще дитиною він знищив велетен-

ського змія Піфона, що розорвав Дельфійські землі. *Артеміда* — богиня полювання й тварин. Вона мандрувала лісами, гірськими схилами у супроводі німф, диких тварин і птахів. Артеміда не любила, коли люди втручалися у її володіння, й карала тих, хто шкодив природі. *Афіна* — богиня мудрості, ремесел, справедливої війни. Вона народилася з голови Зевса у повному військовому озброєнні. Її символи — сова та змія. Афіну зображали зі щитом, прикрашеним головою Медузи, яка мала силу перетворювати людей на камінь. Афіна виступала також покровителькою героїв, гончарів, ткачів та захисницею законів.

Гефест — бог вогню та ковальської справи. *Діоніс* — бог родючості, виноградарства та виноробства. *Гермес* — посланець богів, захисник подорожніх, мандрівників, купців. Він був посередником між світом живих і померлих, провідником душ до царства Аїда. Гермеса зображають юнаком у капелюсі із загнутими полями, у золотих сандалях, з крилами, з золотим магічним жезлом, прикрашеним двома зміями. *Афродіта* — богиня краси й кохання. За однією з версій, вона народилася із краплин крові Урана, які потрапили до моря. Греки уявляли її в оточенні троянд і нарцисів. Афродіта уособлювала доброту та радість життя. *Арес* — бог несправедливої війни. Його символами були спис, смолоскип, собака, шуліка. Греки вважали, що під час битви цей бог мчав на своїй колісниці, збираючи криваву данину.

Робота з термінами та поняттями

Титан — могутній міфічний велетень.

Німфи — божества у вигляді молодих дівчат, що жили у лісах, полях, печерах, уособлювали сили природи.

12 головних грецьких богів: Зевс, Посейдон, Аїд, Гера, Артеміда, Афіна, Гермес, Аполлон, Гефест, Афродіта, Арес, Діоніс.

Міфи про героїв. Улюбленими героями грецьких міфів були *Тезей*, *Геракл*, *Одісей*, *Ясон*, *Ахілл* та ін. Вони — нащадки богів або напівбоги. Герої були сильними, витривалими, мужніми, кмітливими. Кожен із них уособлював певні чесноти, був прикладом для наслідування і підтриманий богами, протягом життя здійснив безліч подвигів, захищаючи людство.

Уособленням доброї безмежної сили був *Геракл*, син безсмертного Зевса та смертної жінки Алкмени. Зевс пророкував йому стати могутнім царем та володарем Пелопоннесу. Але життя склалося по-іншому. Гера постійно переслідувала героя. Коли Гераклу було 8 місяців, вона підіслала до ліжка малюка двох зміїв, яких він задушив голими руками. Одного разу Гера затьмарила йому розум і він, сприйнявши своїх дітей за страшних потвор, убив їх. Отямившись, Геракл пішов у Дельфи до оракула, який наказав йому 12 років служити царю Еврисфею. Лише тоді боги могли вибачити його гріх. За наказом Еврисфея Геракл здійснив

12 подвигів. Під час подорожей могутньому герою допомагали Гефест, Гермес, Афіна, але головним покровителем лишався Зевс.

Ще одним героєм був *Персей* — син Зевса і Данаї. Його послав цар Полідект на пошуки страшного чудовиська — горгони Медузи, яка своїм поглядом перетворювала людей на камінь. Німфи дали Персею крилаті сандалі, шапку-невидимку. Гермес озброїв його ножем, Афіна — щитом-дзеркалом. Із їх допомогою Персей переміг Медузу. Персей виконав завдання Полідекта, але цар не повірив йому. Тоді герой показав голову чудовиська, і Полідект перетворився на камінь. Голову горгони віддали Афіні, яка прикрасила нею свій бойовий щит.

Робота з ілюстративним матеріалом

Учитель демонструє учням ілюстрації зображень із храму Зевса і пропонує визначити, які 12 подвигів здійснив Геракл.

На відміну від богів, люди були смертними. Греки вважали, що царство мертвих розташоване у надрах землі, а вхід до нього — далеко на заході, за Океаном, який омиває землю. Гермес супроводжував туди душі померлих, показуючи їм шлях. Дійшовши до підземної річки Стікс, він передавав їх до рук перевізника на ім'я *Харон*, який переправляв душі до царства померлих, збираючи з них платню за переправу. Тому померлому завжди клали до рота монету, щоб його душа не блукала вічно, а могла заплатити Харону. Вхід до підземного царства охороняв триголовий (у деяких переказах — п'ятдесятиголовий) собака — *Цербер (Кербер)*. Цей пес нікому не дозволяв потрапити з царства Аїда до світу живих. Царство мертвих, на думку греків, поділялося на дві частини — Тартар і Елізіум. Місце в Тартарі займали грішники. Душі тих, хто праведно прожив своє життя, перебували в Елізіумі. Суд над мертвими здійснювали сини Зевса — Еак, Мінос та Радамант.

Цікаво знати

ДЕЛЬФІЙСЬКИЙ ОРАКУЛ

Спілкування людини з богами відбувалося у храмах. Спочатку храми не були місцем поклоніння богам. Греки вважали, що у храмі живе те або інше божество, а молитися йому треба на площі перед храмом. Народ перед богами представляли жерці, яких обирали під час народних зборів. Вони молилися від імені всієї громади, здійснювали інші обряди. У храмах встановлювали скульптури богів. Жертовники стояли на площі перед храмами.

Одним із головних релігійних центрів вважався Дельфійський храм Аполлона з оракулом. Коли у грецьких державах траплялося якесь стихійне лихо, розпочиналася війна або Греції загрожувала епідемія, місцеві жителі йшли у Дельфи, щоб почути пророцтво оракула та запитати у нього поради. Оракул пророкував вустами жриці храму бога Аполлона — Піфії. У Дельфійському храмі також можна було очиститися від тяжких гріхів. Згодом оракул посів важливе місце у політичному житті

грецького суспільства. Так, суперечки між окремими містами-державами вирішувалися саме у Дельфах оракулом. Окрім Дельф, релігійними центрами Стародавньої Греції були Афіни, Олімпія та інші міста.

4. Античні Олімпійські ігри

Розповідь учителя

У прекрасному грецькому місті Олімпія ще за часів Гомера на честь бога Зевса було започатковано проведення спортивних змагань, відомих усьому людству, — Олімпійських ігор. Стародавні греки порізно розповідали про це. Одні казали, що змагання були започатковані самим верховним богом після його перемоги над батьком Кроносом. Інші запевняли, що батьком Олімпійських ігор був нібито син Зевса, величний грецький герой Геракл. Існували також інші легенди про народження цих спортивних змагань.

Відродив Олімпійські ігри в 776 р. до н. е. цар Іфіт. Важкі тоді були часи, Греція страждала від пошестей і війн. Довго цар Іфіт міркував, як же зарадити цим бідам, і вирішив запитати про це у богів. Пішов Іфіт у Дельфи, щоб оракул допоміг йому. Піфія виголосила цареві волю богів. Вона сказала: «Щоб припинити війни та знищити хвороби, повинен Іфіт відродити Олімпійські ігри». Послухав цар оракула. Він запросив до себе спартанського правителя Лікурга. Разом із ним Іфіт склав та підписав угоду про перемир'я, яке укладалося на час проведення змагань, і оголосив Олімпію священним містом, куди заборонялося заходити зі зброєю. Щоб греки завжди про це пам'ятали, текст угоди було викарбувано на бронзовому диску, який зберігався в Олімпії.

Тільки неодружені жінки мали право бути глядачами під час Олімпійських ігор. Заміжніх, за винятком жриць богині Деметри, на ці спортивні змагання не допускали.

Олімпійські ігри влаштовувалися один раз на чотири роки, тривали вони протягом п'яти днів. Спочатку ігри були лише частиною свята на честь бога Зевса та інших богів, яким поклонялися стародавні греки. Потім вони перетворилися на самостійні спортивні змагання. На ігри приїздили учасники й гості з усієї Греції та Малої Азії. На три місяці припинялися будь-які військові дії, щоб усі бажаючі могли без перешкод дістатися Олімпії. У спортивних змаганнях брали участь тільки повноправні громадяни грецьких держав. Інші ж жителі полісів, так само як і жінки, іноземці, могли бути тільки глядачами.

Перед початком ігор учасники, їхні родичі та вчителі перед статуєю Зевса складали присягу, що під час змагань вони дотримуватимуться звичаїв та законів олімпійських змагань. Спочатку виборювали першість тільки бігуни. На перших Олімпіадах вони долали 1 олімпійський стадій, який дорівнював 192 м. Бігунів поділяли на групи, переможці яких змагалися між собою, а найкращі доходили до фіналу. Історія зберегла ім'я чемпіона олімпіади 776 р. до н. е. Ним був Кореб із Гереї.

Переможців Олімпійських ігор — олімпіоніків — нагороджували вінком із гілочок дикої оливи. При цьому оголошували ім'я олімпіоніка, ім'я його батька та назву міста, у якому він народився. На батьківщині з великою шаною зустрічали переможців Олімпійських ігор. Вони мали різноманітні привілеї, їх обирали на керівні посади. Із 540 р. до н. е. на честь олімпіоніків почали споруджувати статуї на їхній батьківщині.

Поступово програму Олімпійських ігор було розширено: дистанцію для бігунів збільшили удвічі, додали змагання у довгому бігові (24 стадії) та п'ятиборстві (пентатлон). Згодом до програми Олімпійських ігор включили ще кулачний бій і перегони на колісницях. У 394 р. н. е. римляни скасували проведення Олімпійських ігор. І лише у 1896 р. з метою зміцнення миру та злагоди француз П'єр де Кубертен ініціював відновлення Олімпійських ігор.

Робота з термінами та поняттями

Пентатлон — п'ятиборство: метання списа, стрибки у довжину, боротьба, біг, метання диска.

Сицилійський історик Тімей у 264 (чи 360) р. до н. е. започаткував літочислення за Олімпіадами. Незабаром воно було визнане в усій Стародавній Греції.

Цікаво знати

Крім Олімпійських ігор, у Стародавній Греції проводилися й інші спортивні змагання. Існували Істмійські, Німейські та Піфійські ігри. Вони відбувалися один раз на два або три роки і відрізнялися від Олімпійських поєднанням у собі атлетичних, кінних, поетичних і музичних змагань. Істмійські ігри проводили з 582 р. до н. е. коринфіяни. Німейські відбувалися з ініціативи жителів Аргоса. Піфійські ж ігри проводилися жителями Дельф. Переможці останніх отримували вінок зі священного лавра.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Гра «По одному слову»

Правила гри. Учні повинні скласти розповідь за вивченою темою всім класом. Під час гри кожен шестикласник має сказати по одному слову так, щоб зрештою утворилася зв'язна розповідь. Один з учнів записує її на дошці. Діти називають слова по черзі ланцюжком (у процесі гри кожен повинен сказати декілька слів). Той, хто довго думає або каже недоречне слово, пропускає хід, за що не отримує балів. Для активізації роботи класу вчитель, який виконує роль ведучого, може перервати ланцюжок і попросити учнів з іншого кінця класу продовжити.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйте повідомлення або презентації за темами: «Боги і герої Греції», «Олімпійські ігри в Стародавній Греції».

УРОК № 41

Тема. **Криза грецького поліса. Піднесення Македонії.**

Мета: визначати причини кризи полісної системи; пояснювати, завдяки чому македонському царю Філіппу II вдалось підкорити Грецію; розвивати вміння поєднувати інформацію з розповіді учителя та підручника для здобуття нових знань; виховувати почуття патріотизму і любові до батьківщини.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, ілюстративні матеріали.

Основні терміни та поняття: міжусобні війни, регент, гегемонія, македонська фаланга, філіппіки.

Основні дати: 382—336 рр. до н. е. — правління царя Філіппа II; 338 р. до н. е. — битва при Херонеї; 337 р. до н. е. — скликання Філіппом II у Коринфі з'їзду представників усіх грецьких полісів, створення Еллінського союзу.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

 Повідомлення та презентації учнів

Представлення робіт: «Боги і герої Греції», «Олімпійські ігри в Стародавній Греції».

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Війни між грецькими містами-державами

 Розповідь учителя

Пелопоннеські війни не поклали край боротьбі за лідерство серед грецьких полісів.

Греція увійшла в добу занепаду та розбрату. Поліси, що намагалися звільнитися від влади спартанців, вдалися до військових дій проти неї. Воєнний союз проти Спарти очолили Афіни. Союзниками Спарти були: Фіви, Аргос та Коринф. На боці союзників виступила також Персія. Вони розпочали так звану *Коринфську війну (395—387 рр. до н. е.)*. У 394 р. до н. е. кораблі персів і афінян розбили біля Малоазійського узбережжя флот Спарти та її союзників. У відповідь армія Спарти розгромила ворогів на суходолі, біля Коронеї.

У цій війні перемагала то одна, то інша сторона. Найгірше було коринфіянам, міста та господарство яких руйнувала війна. Результат боротьби визначили перси: злякавшись посилення Афін, вони перейшли на бік Спарти, і це визначило її перемогу. У 387 р. до н. е. між Афінами і Спартою було укладено Анталкідів мир (за іменем полководця, що його уклав). За умовами миру Спарта повернула собі гегемонію в Греції. Але мир тривав недовго.

У 387 р. до н. е. був створений Другий Афі́нський морський союз, що у війні 376—371 рр. до н. е. здобув перемогу над Спартою, яка до того ж зазнала поразки і в боротьбі з Беотійським союзом на чолі з Фівами (Беотійська війна 379—355 рр. до н. е.). Війну почали Фіви проти Спарти. Їх підтримали Афіни — споконвічний суперник спартанців.

Посилення Афі́н викликало невдоволення її союзників, що вилилося у Союзницьку війну 357—356 рр. до н. е., яка завершилася втратою Афінами першості.

Занепад традиційних лідерів — Афі́н і Спарти сприяв посиленню Македонії — країни на півночі Балканського півострова.

2. Посилення Македонії за часів Філіппа II

ВАРІАНТ 1

Робота з термінами та поняттями

Регент — людина, яка тимчасово керує країною від імені малолітнього правителя.

Гегемонія — політичне і військове панування над іншими державами.

Розповідь учителя

Посилення частини Греції, яку називають Македонією, розпочалося за часів правління царя **Архелая** (413—399 рр. до н. е.). Але на могутню державу Македонія перетворилася за **Філіппа II** (382—336 рр. до н. е.), який став регентом при шестирічному цареві. Зосередивши у своїх руках і політичну і військову владу, Філіпп II провів низку важливих реформ. У першу чергу відбулися зміни в армії. Філіпп, використавши афі́нський досвід, створив власну навчену, дисципліновану, непереможну македонську армію. Вона складалася із загонів піхоти, легкої і важкої кінноти. Основною силою армії була фаланга важкоозброєних піхотинців, так звана *македонська фаланга*.

Від еллінської фаланги її відрізняли більша щільність бойового шикування та особлива будова. Тепер у бою брали участь воїни не тільки перших рядів, а й 5—6 шеренг завдяки довгим, п'яти-шестиметровим списам — сарисам. У глибину гопліти шикувалися у 8—24 ряди. Глибина бойового порядку збільшувалася при скороченні фронту, де ставало від 1000 до 500 воїнів, залежно від місця бою. Фаланга являла собою значну ударну силу, не було випадку, щоб ворог витримав першу її атаку.

Крім того, із числа знатних македонських юнаків було створено важку кінноту *гетайрів* («приятелів»). Гетайри завжди перебували поряд із царем, брали участь у його бенкетах. Ці кінні загопи мали прикривати фланги з фаланги і завдавати вирішального удару по ворогу.

Також Філіпп наказав створити мережу доріг, які поєднали всі віддалені куточки країни.

Завдяки видобутку золота, на яке була багата македонська земля, Філіпп здійснив значні економічні перетворення. Його якісні золоті цар-

ські монети поширилися по всіх грецьких полісах. Вони навіть стали витісняти перські «дарики» з ужитку в містах Малої Азії, що загострило відносини між Персією і Македонією.

Але головним було те, що на ці гроші Філіпп II добре озброїв армію.

ВАРІАНТ 2

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника, після чого заповнюють таблицю «Реформи Філіппа II».

Зразок заповненої таблиці

Реформи	Зміст
Військова	Піхота набиралася з селян. Легка кіннота формувалася з фессалійців і фракійців, а важка кіннота — з македонської знаті. Вдосконалив грецьку фалангу: македонська фаланга, в якій воїни були вишикувані тісніше, ніж у грецькій, складалася з 24 шеренг. Перші шість рядів мали списи різної довжини. Перший ряд — 1 метр; другий — 2 і т. д. Це значно посилювало ударну міць фаланги. Для підвищення маневреності вона розбивалася на декілька поряд розміщених фаланг. Після захоплення Фракії був створений флот, що складався зі 160 бойових кораблів
Фінансова	Централізація фінансів. Захоплення срібних родовищ у Фракії та в долині річки Стрімон. Карбування власної золотої (за афінським зразком) та срібної (за родоським зразком) монети

3. Підкорення Греції Македонією

Розповідь учителя

Проголошений у 359 р. до н. е. царем Філіпп планував підкорити всю Грецію.

Маючи могутню армію та фінансові можливості, Філіпп II протягом 357—348 рр. до н. е. підкорив землі на півночі Балканського півострова: іллірійців та фракійців.

Відчувши силу своєї держави, Філіпп II став поступово прибирати Елладу до рук. Йому потрібний був лише привід для відвертого нападу на Грецію. І невдовзі Філіпп знайшов його. Сталося так, що у 355 р. до н. е. жителі Фокіди, країни в Середній Греції, пограбували скарбницю Дельфійського храму — найбільшої святині усіх еллінів. Фіванці з фессалійцями оголосили війну фокідянам та покликали на допомогу Філіппа. Його армія блискавичним ударом розгромила святотатців-фокідян, але при цьому Філіпп, певна річ, приєднав Фессалію до свого царства. Відтепер сильна фессалійська кіннота увійшла до складу його армії. Цар Македонії був готовий до війни з усіма греками.

Може, й вдалося б Елладі відстояти свою свободу, коли б не чвари всередині кожного поліса між різними політичними силами. Так, в Афінах на той час точилася запекла боротьба між македонською армією на

чолі з Ісократом та їхніми супротивниками, керованими Демосфеном. За складних політичних умов, що склалися на той час, Ісократ пропонував народним зборам приєднатися до сильної Македонії, діставши її захист. Всупереч йому, Демосфен закликав громадян не платити свободою вітчизни за удавані переваги «захисту» македонців. Йому вдалося переконати афінян та їхніх союзників не коритися жадібному до влади Філіппу II і дати йому відсіч. У 338 р. до н. е. в Беотії, біля міста Херонея, сталася вирішальна битва між греками та македонцями.

Македонська армія налічувала 30 тис. піхотинців та 2 тис. кінноти.

Філіпп II, розуміючи, що найбільшу загрозу для його військ становлять фіванці — воїни, що мали великий військовий досвід, вирізнялися високим бойовим духом і поклялися або перемогти або померти, — поставив проти них важкоозброєну кінноту (гетаїрів), очолювану його сином **Александром**. Розпочався бій. Спочатку незначних успіхів досягла об'єднана армія полісів. Могутній удар фіванців змусив македонян докласти багато зусиль, щоб зупинити їх наступ. Але в бій вступила кіннота македонської армії. Саме вона забезпечила Філіппу II блискучу перемогу. Це лише одна з битв, де засяяв талант молодого полководця Александра.

Народ Греції й гадки не мав про те, що на полі біля Херонеї він назавжди втратив свободу своєї країни. Панування над Грецією передавалося від одного до іншого загарбника протягом тисяч років.

Поразка біля Херонеї викликала паніку в Афінах, але Філіпп не став йти на місто. Йому потрібна була покірنا, а не розорена Греція. Філіпп відпустив полонених і запропонував мир. За це Філіппа та його сина навіть було проголошено почесними громадянами Афин.

У **337 р. до н. е.** Філіпп II скликав у Коринфі з'їзд представників усіх грецьких полісів. На ньому було створено *Еллінський союз*. Філіппа було проголошено організатором спільного походу греків проти давнього ворога Персії. Але за це всі грецькі поліси мали віддати йому в командування армію і флот.

Незважаючи на таку успішну діяльність, Філіппу II не вдалося здійснити цей похід. Причиною цього стало розлучення царя. Він вирішив у черговий раз одружитись. На весіллі Александр не зміг стриматись, коли один із придворних побажав молодим законних дітей. Александр кинув чашу в обличчя підлеснику. Філіпп схопився з місця, щоб покарати сина, але під впливом вина впав. Тоді Александр сказав: «Подивіться на людину, яка хоче йти в похід на Персію, а не може пройти від ліжка до ліжка». Після цього знать, очолювана ображеною матір'ю Александра, організувала заколот і в 336 р. до н. е. Філіппа було вбито.

Демосфен радів. Йому здавалось, що молодий цар не зможе замінити батька. Але він глибоко помилявся. За два роки Александр підкорив усі землі, які вийшли зі складу Македонії після смерті Філіппа і швидким маршем привів армію у Грецію. Розгубленим грекам нічого не лишалось, як підтвердити угоди, які вони підписали з Філіппом II.

Робота з документами

ІЗ ТВОРУ ДЕМОСФЕНА «ФІЛІППІКА»

...Філіпп — повновладний господар над військом, що найважливіше у війні, його воїни завжди добре озброєні. У нього багато грошей. Він робить все, що забажає, не боючись ні сікофантів (донощиків), ані слідства за порушення законів; нікому не звітує, одним словом, — керівник, суверенний господар. А в мене, людини, якій довелось чинити опір такому ворогові, яка сила? Ніякої! Право виступати перед народом, єдину мою силу, ви даєте також зрадникам, найманцям, підкупленим Філіппом.

ПЛУТАРХ ПРО ДЕМОСФЕНА

Невдовзі афіняни поставили мідну статую Демосфену на міській площі. Демосфен був представлений зі скорботним виразом на обличчі та стиснутими у відчаї руками. Напис на постаменті сповіщав: «Якби, Демосфене, міць ти мав таку, як і розум, — владу в Елладі не зміг би захопити македонський Арей».

Запитання до документів

- 1) На що міг поклатися Демосфен у своїй боротьбі проти Філіппа?
- 2) Поміркуйте, чи була поразка Демосфена неминучою.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. У чому проявився занепад грецьких полісів?
2. Що спричинило Коринфську й Беотійську війни?
3. Де розташована Македонія?
4. Які реформи провів Філіпп II, що зміцнили Македонське царство?
5. Які особливості македонської фаланги?
6. Коли відбулась битва біля Херонеї? Хто у ній переміг?
7. Хто очолював опір полісів Греції проти влади Македонії?

Творчі завдання

Спробуйте пояснити вислови Філіппа II.

1. Коли йому порадили поставити у кожному місті загін македонців, він відповів: «Краще мені тривалий час мати славу доброго, ніж короткий час — гнобителя».
2. Він запитував у розвідників: «Чи є фортеця неприступною для віслюка з мішком золота?».

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

Міжусобні війни між грецькими полісами відкрили шлях до встановлення македонської гегемонії в Греції. Підкорення Греції було здійснене македонським царем Філіппом II.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття за темою «Мистецтво Стародавньої Греції».

УРОК № 42

Тема. **Практичне заняття** **«Мистецтво Стародавньої Греції».**

Мета: скласти в учнів уявлення про мистецтво Стародавньої Греції; описувати пам'ятки давньогрецького мистецтва; розвивати вміння готувати учнівський проект і представляти його результати у формі презентації або повідомлення перед класом; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавня Греція», ілюстративні матеріали, картки для роботи в групах.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Учитель об'єднує учнів у сім груп і роздає кожній картки з відповідним матеріалом:

- перша група — «Наукові знання. Грецька філософія»;
- друга група — «Театр»;
- третя група — «Трагедія і комедія»;
- четверта група — «Ораторське мистецтво»;
- п'ята група — «Архітектура»;
- шоста група — «Акрополь Афін»;
- сьома група — «Скульптура та живопис».

Учасники груп опрацьовують матеріал карток, після чого представники від кожної групи виступають із презентацією своєї теми. Під час виступів учитель демонструє відповідний ілюстративний матеріал, доповнює розповіді учнів.

1. Наукові знання. Грецька філософія

Еллада дала людству багатьох видатних учених. Найголовнішою наукою греки вважали філософію, яка спочатку об'єднувала знання з усіх галузей.

Філософія зародилася наприкінці VII ст. до н. е. в Іонії. Філософами греки називали людей, які прагнули зрозуміти і пояснити влаштування світу — природи, людини, людського суспільства. Тому перші філософи були і першими вченими — вони займалися астрономією, математикою, медициною, географією та іншими науками.

Поява філософії свідчила про те, що стародавні греки особливо цінували людський розум. Вони вважали, що тільки за допомогою розуму і філософських міркувань можна пізнати істину, розкрити закони, які керують світом і людьми.

Найбільше філософи прагнули з'ясувати, з яких елементів створене все у цьому світі. Один із перших філософів Фалес вважав, що з води, Геракліт — з вогню, Анаксимандр — з повітря. Пізніше Демокріт створив учення про атоми — найдрібніші частинки, з яких складається вся природа.

Крім того, Фалес визначив рух планет, обчислив висоту єгипетських пірамід. За допомогою математичних розрахунків передбачив сонячне затемнення 585 р. до н. е., сформулював перші теореми.

Ще одним ученим-філософом, математиком був Піфагор, який жив у м. Сузи в Південній Італії в VI ст. до н. е.

У центрі філософських поглядів Піфагора перебувала математика, найбільше значення він надавав числам. Піфагор вважав, що в основі всього лежить кількість, а не якість, вивчав властивості чисел. Широко відомою є так звана теорема Піфагора. Піфагор користувався великою повагою і популярністю. У нього було багато учнів.

Дуже відомим був Сократ. У центрі уваги Сократа перебувала людина. Він вважав, що філософія повинна допомагати людині вдосконалюватися. Особливо Сократа цікавило, що таке істина, добро і зло. Весь свій час Сократ присвячував роздумам і розмовам. Улюблений спосіб Сократа вести бесіди — це ставити запитання. Так він спонукав своїх співрозмовників шукати істину. Але водночас, як говорив Сократ, він навчався і сам.

Противники Сократа звинуватили його в безбожництві, і суд Афін засудив його до смерті. Сократа ув'язнили, але його учні, підкупивши варту, пропонували йому тікати. Сократ відмовився, сказавши, що повинен дотримуватися законів. Він помер, випивши отруту. Греки вважали Сократа мудрецем, і для наступних епох він став втіленням ідеалу мудреця.

Видатним грецьким мислителем був Платон — учень Сократа протягом 20 років. Платон багато розмірковував над тим, якою має бути держава. Він створив проект ідеального поліса і детально описав його устрій.

Платон заснував свою школу в гімнасії Академії. Це була перша постійна філософська школа в Афінах. Вона проіснувала майже тисячу років. Другу в елліністичну добу заснував найвизначніший грецький філософ Аристотель.

В Елладі зародилася ще одна наука — історія. Її батьком називають Геродота. Учений відвідав Єгипет, Сицилію, Малу Азію, Північне Причорномор'я. Він поставив за мету описати славні діяння греків, щоб вони лишилися у пам'яті нащадків. Його дев'ятитомна праця розповідала про греко-перські війни, історію Єгипту, населення Північного Причорномор'я. Ще одним істориком був Ератосфен. Він з'ясував час першої Олімпіади і Троянської війни. Його заслугою є створення нового календаря, що має 365 днів і високосний рік. Цим календарем, із деякими змінами, користуються й донині.

Основоположником медицини був Гіппократ. На його думку, медицина має сприяти збереженню здоров'я та продовженню життя. Гіппократ намагався встановити причини хвороби, щоб вилікувати її. Він вважав, що основний принцип лікаря — «Не нашкодь!». Високі моральні принципи Гіппократа, його відповідальне ставлення до хворих стали зразком для лікарів усього світу. І нині всі, хто присвячує себе цій важливій професії, складають клятву Гіппократа.

2. Театр

У VI ст. до н. е. стародавні греки зробили ще один геніальний винахід — театр. Театральне мистецтво постало зі свят на честь бога Діоніса. У ході цього свята селяни хором співали пісні, що звеличують бога. Учасники хору одягалися в козлині шкури, з хвостами і рогами, щоб бути схожими на веселих супутників Діоніса — сатирів. Тиран Пісістрат встановив державне свято на честь Діоніса в Афінах. Частиною його стали театральні вистави, які тривали три дні.

Перший театр з'явився в Афінах. Спочатку вистави відбувалися на площі. Згодом на південному схилі Акрополя побудували спеціальну споруду. За розрахунками архітекторів, вона мала вмістити всіх жителів міста: тобто близько 17 тис. осіб. Театр складався з трьох частин: театрона — місце для глядачів, оркестри — місця для хору, сцени — місця, де розміщувалися декорації та виступали актори.

Глядацькі місця розташовувалися півколом і поділялися на яруси й сектори. На вистави до театру допускали як громадян, так і тих, хто був особисто вільним, але не мав громадянських прав, а також іноземців. Жінки також мали право прийти до театру, але їм не дозволяли дивитися комедії, оскільки в них інколи йшлося про суспільне життя.

Деякі вистави тривали цілий день, тому глядачі брали з собою їжу, а якщо було холодно, то й теплий одяг.

У виставі брали участь три актори і хор. Акторами були тільки чоловіки, які грали і жіночі ролі. Вони надягали взуття на товстий підшві,

щоб глядачі могли їх добре бачити навіть з останніх рядів. Обличчя акторів закривали розфарбовані маски з великим відкритим ротом, який посилював голос. Маски були різними, вони зображували сміх і сум, розпач тощо. Змінюючи маски, один артист міг виконувати кілька ролей.

Під час вистави хор пояснював поточні події. Наприклад, ніколи не можна було показувати вбивство, про нього розповідав хор. Крім того, хор завершував п'єсу.

3. Трагедія і комедія

П'єси були двох видів — трагедії та комедії. Трагедії писали, як правило, на сюжети міфів. Із міфами греки були знайомі з дитинства, тому вони заздалегідь знали, що відбуватиметься на сцені.

Цікаво знати

Сюжетом трагедії Софокла «Антигона» став міф про двох братів-царів міста Фіви. Після смерті батька вони домовилися управляти містом по черзі, але один із них — Етеокл порушив домовленість і не передав владу братові Полініку. Ображений Полінік утік і разом із шістьма іншими царями напав на Фіви. Під час битви біля міських воріт обидва брати загинули. Новий цар Фів наказав із почестями поховати Етеокла, але не ховати Полініка. Кожному, хто порушить заборону, він погрожував страшної стратою. Однак сестра загиблих царів Антигона не побоялася гніву царя і поховала брата.

Де ж правда? Це було перше питання, яке ставив Софокл перед глядачами. Етеокл, звісно, негідно вчинив із братом. Але Полінік, намагаючись помститися, привів ворогів на рідну землю. Чи правий Полінік, який, бажаючи помститися за себе, приніс стільки горя всій країні? Друге питання: чи мав право новий цар заборонити ховати Полініка? Адже греки вірили, що душі померлих, яких не поховали, бродять по землі і мучать живих. Третє питання; що важливіше — родинні почуття, які проявляє Антигона, чи наказ влади? Четверте питання: як повинен діяти громадянин, якщо цар порушує закони?

У трагедіях обговорювалися важливі питання: про закони і владу, яка порушує закони, про поведінку людей тощо. Трагедії не залишали глядачів байдужими. Після вистави громадяни ще довго сперечалися між собою.

Найбільш відомими трагіками були Есхіл, Софокл і Еврипід. У кожного з них був свій погляд на світ, який відображався в їх трагедіях. У Есхіла герой підпорядковується божеству. Суд бога над людиною він вважає справедливим. Увага Софокла перенесена від богів на людей. Він хотів зобразити людей такими, якими вони повинні бути. Еврипід за допомогою міфу прагнув намалювати дійсність такою, якою він її бачив. Він виносив на обговорення в театрі нові проблеми: сім'ї та шлюбу.

У трагедії герої часто гинули, але не здавалися. І це вселяло глядачеві віру у здатність людини боротися і перемагати. Боротьба героя з грізними силами долі викликала у глядачів захоплення. Трагічний герой сприймався ними як взірець для наслідування.

У комедіях діяли, як правило, звичайні люди, іноді інші істоти — комахи, птахи, жаби. Комедії висміювали конкретних політиків, навіть Перікла, критикували різні сторони життя.

Найбільш відомим комедійним поетом був Арістофан. Він реагував на всі великі події життя Афін, наприклад війни. Арістофан був їх противником і кілька комедій присвятив захисту миру.

Цікаво знати

Герой однієї такої комедії селянин Дікеополь (грецькою — «справедливий громадянин») ненавидить війну й укладає мир із ворогами особисто для себе і своєї сім'ї. І в умовах війни насолоджується світом. А війною насолоджується хвалькуватий воїн Ламах. «Чому Ламах так завзято захищає війну?» — запитує Дікеополь. І відповідає: «Та тому, що він займає пост командира й отримує солідну платню».

У комедії протиставляються блага світу і тяготи війни. Ось Дікеополь збирається на гулянку, а Ламах — у похід. Незабаром вони повертаються: Ламаха несуть на ношах, він покалічений у бою і стогне. А Дікеополь веселий, його супроводжують дві красуні. Ця заключна сцена ще раз підтверджує: мир кращий за війну.

Арістофан у своїх творах висміював не тільки політиків, а і народ. В одній із його комедій народ представлений у вигляді немічного старого, ласого на лестоці. Його спритні слуги користуються з цього і обманюють господаря.

Не тільки трагедії, а й комедії формували погляди вільних громадян. Вони допомагали народу зрозуміти, що відбувається навколо, розібратися в своїх почуттях і думках.

4. Ораторське мистецтво

Надзвичайно цінувалося у стародавніх греків ораторське мистецтво. За допомогою переконливого слова грецькі оратори схиляли на свій бік народні збори, закликали до відсічі ворогу, піднімали демос на повстання проти тиранів, доводили правоту в суді. Відомими промовцями були Ісократ, Гіперід, Есхін, Перікл, Демосфен.

Постать в історії

Демосфен боявся виступати перед натовпом, але подолав цей страх постійною працею над собою. Він виходив на берег моря і намагався говорити голосніше, ніж шумлять хвилі та вітер. Маючи вади дикції, Демосфен подолав їх, набираючи в рот камінців і намагаючись правильно та чітко виголошувати слова.

5. Архітектура

Житлові будинки греків були дуже простими, робили їх із глини і цегли. За своєю структурою вони були зведені так, щоб приховати приватне життя від сторонніх поглядів. Глухі зовнішні стіни будинків із невеликими віконцями під карнизом — це все, що можна було побачити з вулиці. Двері та вікна виходили на внутрішній двір — перестиль, оточений тонкими колонами. У ранню епоху житло складалося з трьох-чотирьох кімнат. Підлога була глиняною або кам'яною. У багатих будинках вона викладалася з мармуру з мазанкою. Із часом з'явилася каналізація. Будинок поділявся на чоловічу частину — андрон і жіночу — гінекей.

Найдавніші храми будувалися з дерева та цегли-сирцю. Дерев'яними були колони й дах. Згодом цей матеріал було замінено надійнішим та міцнішим — каменем. Основою храму служив підготовлений майданчик. На ньому із зовнішнього боку встановлювали колони. Вони склалися з трьох частин: бази (опори), стовбура й капітелі (верхньої частини). Зверну на колони спирався дах.

У грецькій архітектурі переважали два стилі — доричний та іонічний.

Доричному притаманні простота, лаконічність, масивність. Він уособлював силу, мужність, надійність. Особливістю цього стилю було те, що колони не мали бази, а встановлювалися відразу на майданчик. Їхній стовбур вкривали вертикальні жолобки — канелюри. Зазвичай жолобків було не більш ніж 20. Капітель складалася з двох елементів: круглої кам'яної подушки — ехіни — та квадратної плити — абаки, що лежала на подушці.

Іонічний стиль був складніший, ніж доричний. Він використовувався у грецьких містах Малої Азії і на островах. Колони іонічного стилю були витонченими та стрункими і склалися із більшої кількості деталей. На відміну від доричних, вони мали базу, а кількість жолобків збільшилася до 24. Так само, як і доричні, капітелі іонічних колон склалися з ехіни та абаки, але були більш орнаментовані. Абака нагадувала закручений сувій чи баранячий ріг. Обидва стилі розвивалися паралельно, їх навіть намагалися поєднувати.

У V ст. до н. е. на основі іонічного виник коринфський стиль. Він був вишуканішим за попередні. Колони стали ще стрункішими, капітель вищою, ніж в іонічному. Вона нагадувала перевернутий догори дзвін. Ехіну прикрашали тонкі дрібні завитки, що нагадували листки лотоса.

Крім храмів, будували театри та інші будівлі громадського призначення.

Одним із найдивовижніших архітектурних ансамблів Стародавньої Греції є Акрополь в Афінах. Різні міста Греції мали власні архітектурні шедеври. Чудом світу греки називали храм Артеміди в Ефесі. Він був збудований на місці боліт. Щоб захистити храм від землетрусів, грецькі

архітектори поклали в основу багато змішаної з вугіллям вовни. Але вони не змогли його захистити від лихої людини. У 356 р. до н. е. храм був підпалений Геростратом і загинув у полум'ї пожежі. Іншим чудом світу елліни вважали храм Зевса Олімпійського. Його прикрашала статуя Зевса із золота та слонової кістки, яка сягала 18 м у висоту. За допомогою ліфта Зевсу підносили ритуальну їжу.

6. Акрополь Афін

Будь-яка людина, що опинилась в Афінах, перш за все бачить Акрополь. Він розташовувався на скелястому пагорбі зі стрімкими схилами. Це було священне для афінян місце. Тут перебували храми їхніх богів, перш за все Афіні — покровительки поліса.

Під час навали перси зруйнували й спалили всі будівлі на Акрополі. Афіняни вирішили не відновлювати зруйновані будівлі, а побудувати на їх місці нові. Спочатку був складений план, які саме будівлі треба будувати і як вони розміщуватимуться одна щодо одної. Усі храми зводилися повністю з мармуру. Загальний план Акрополя належав великому грецькому архітектору і скульпторові, товаришу Перікла — Фідію. Перікл доручив йому керівництво всіма роботами на Акрополі. Для будівництва запросили кращих майстрів з усієї Греції.

На невеликому майданчику (300×130 м) грецькі митці побудували прекрасні храми і скульптури. Піднятися на Акрополь можна тільки з одного боку, до того ж вузькою дорогою. Тут проклали мармурові сходи. Дорога вела до парадного входу на Акрополь — до Пропілей. Стелі Пропілей були розписані золотими зірками на тлі синього неба.

Праворуч від Пропілей стояв храм Ніки — богині перемоги. Зазвичай Ніку зображували крилатою. Але афіняни хотіли, щоб богиня ніколи не залишала їхнє місто. Тому вони зробили її без крил.

Центральне місце на Акрополі займає величний храм Афіні-Діви, грецькою — Парфенон. Храм надзвичайно щедро прикрашений. На одному фронтоні представлена сцена народження Афіні з голови Зевса, на іншому — суперечка Афіні і Посейдона за владу над Афінами.

На фризі зображено урочистий хід афінського народу.

Усередині храму стояла 12-метрова статуя Афіні, створена Фідієм. На Афіні розкішний шолом і святковий опатний одяг. Обличчя богині та її руки Фідій виготовив зі слонової кістки, а одяг покрити золотими пластинами.

Інша визначна споруда на Акрополі — невеличкий храм на честь Афіні, Посейдона і стародавнього міфічного царя Афін Ерейтея — Ерейтейон. Храм розташовувався на місці, де, за переказами, відбулася суперечка між Афінною і Посейдоном про владу над містом. Частина колон у цьому храмі були незвичайними, їх зробили у вигляді статуй дівчат.

На Акрополі стояла ще одна статуя Афіні — Афіні-Промахос (Воїновниці) роботи Фідія. Грізна богиня правою рукою спиралася на спис,

а лівою тримала щит. Зроблена з бронзи статуя мала висоту 7 м, її було добре видно з будь-якої частини міста.

До наших днів споруди Акрополя збереглися дуже пошкодженими. Проте вони досі вражають своєю красою і величиною.

Робота з термінами та поняттями

Портик — розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття.

7. Скульптура та живопис

Скульптори Стародавньої Греції зображали головним чином людей та богів. Найдавніші статуї греки виготовляли з дерева. Потім їх почали створювати з глини, каменю, насамперед мармуру. Але найбільше греки цінували статуї з бронзи.

Стародавні статуї були дуже простими і навіть примітивними. Це прості, немов би заціпенілі фігури з тісно притиснутими до тіла руками.

Із часом відбуваються величезні зміни. Скульптори намагалися більш точно і правдиво передати фігуру бога чи людини.

У V ст. до н. е. в Греції творили три прославлених скульптори — Фідій, Мірон і Поліклет. Про діяльність Фідія вам уже відомо.

Мірона особливо приваблювало завдання показати в камені рух. Серед творів Мірона найбільш відомою є статуя дискобола. Юнак ніби зазвер, щоб у наступний момент випростатися і метнути диск. Статуї переможців змагань не були портретними, скульптори прагнули створити ідеальний образ громадянина.

Одна з відомих статуй Поліклета — списоносець. Поліклет виразив у скульптурі ідеал свого часу — різнобічно розвинену особистість. Він не тільки досконалий фізично як атлет-переможець, він доблесний громадянин і воїн, хоробрий і добрий.

Найбільш відомим скульптором у IV ст. до н. е. був Пракситель. У той час майстри дедалі більше уваги приділяли відтворенню почуттів свого героя, його переживань. Зразком такого витвору є робота Праксителя «Гермес із немовлям Діонісом». Гермес зображений у момент, коли він зупинився в дорозі відпочити. Він розважає малюка гроном винограду. Пракситель прагнув підкреслити не фізичну міць у фігурі бога, а красу і грацію його тіла.

Інша прославлена статуя Праксителя — Афродіта Кнідська. Скульптор в образі богині любові зобразив красу земної жінки. Статуя стояла у відкритому круглому храмі на острові Кнід.

Живопис Стародавньої Греції дійшов до нас у малюнках на вазах і фресках у громадських спорудах. У мистецтві розпису були поширені два стилі: чорнофігурний (чорнолаковий) та червонофігурний. Перший називався так тому, що на керамічний виріб наносили малюнок чорним лаком, другий — тому, що виріб зафарбовували чорним

кольором, а залишалися малюнки природного червоного кольору обпаленої глини.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно, одним реченням відповісти на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?». На поставлене запитання по черзі відповідають усі учні.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання за темою «Антична грецька цивілізація класичної доби».

УРОК № 43

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Антична грецька цивілізація класичної доби».

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми; розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках; виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: узагальнення і оцінювання знань.

Обладнання: аркуші із завданнями для I та II варіантів.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Завдання для узагальнення

- Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для історії класичної Греції. Поясніть свій вибір.
- Поясніть значення понять і термінів «демократія», «права і обов'язки громадянина», «політика», «фаланга».
- Виконайте завдання за історичною картою.
 - Покажіть володіння греків і персів напередодні війни.
 - Покажіть на карті основні події греко-перських війн.
 - Позначте країни, що об'єдналися в Перший Афіньський морський союз.
- Опишіть спосіб життя та головні пам'ятки культури класичної Греції. Назвіть найвідоміший храм, створений стародавніми греками. Як він виглядав?

5. Хто з історичних діячів мав найбільший вплив на події V—IV ст. до н. е. у Стародавній Греції?
6. Висловіть власне судження про:
 - 1) греко-перські війни;
 - 2) правління Перікла в Афінах;
 - 3) діяльність Демосфена;
 - 4) підкорення Греції македонським царем Філіппом II.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни, що відбулися в історії Стародавньої Греції після греко-перських війн.
8. Чому спортивні змагання Стародавньої Греції називають Олімпійськими іграми? Коли і як вони виникли? Які спортивні змагання входили до програми Олімпійських ігор? У чому полягало їх значення для Греції?
9. Як афіняни називали управління у своєму полісі? Чому вони вважали цю форму правління найкращою?
10. Уявіть собі, що ви опинилися в Афінах за часів Перікла. Яких знаменитих людей можна було там зустріти? Чим вони були відомі?
11. Чого навчали дітей у грецьких школах? Кого греки вважали освіченими людьми?
12. Як позначилися на релігії стародавніх греків їхні заняття і навколишня природа?
13. Які причини викликали ослаблення Греції в V—IV ст. до н. е.? До яких наслідків це призвело?

Завдання для тематичного оцінювання

І ВАРІАНТ

1. Марафон, Фермопили, Саламін, Платеї — це місця вирішальних битв:
 - А греко-македонських війн
 - Б месенських війн
 - В греко-перських війн
 - Г пунічних війн
2. Кого називають «батьком» історичної науки?
 - А Аристотеля
 - Б Геродота
 - В Гомера
 - Г Сократа
3. Яке із семи чудес світу пов'язано з Олімпійськими іграми?
 - А статуя бога Зевса
 - Б Колос Родоський
 - В мавзолей у Галікарнасі
 - Г висячі сади Семіраміді
4. Які два міста поєднували Довгі стіни?

А Мілет і Троя	Б Афіни і Пірей
В Сузи і Персеполь	Г Тір і Сідон

5. У якому році було створено Перший Афі́нський (Делоський) морський союз?
 - А 477 р. до н. е.
 - Б 449 р. до н. е.
 - В 431 р. до н. е.
 - Г 355 р. до н. е.
6. Який перський цар у 480 р. до н. е. здійснив похід на Грецію з метою її підкорення?
 - А Кір II
 - Б Ксеркс
 - В Дарій I
 - Г Камбіз II
7. Яка битва стала вирішальною у встановленні македонського панування над Грецією?
 - А під Платеями
 - Б під Херонеею
 - В під Гавгамелами
 - Г на річці Гранік
8. Який давньогрецький скульптор був автором бронзової статуї Афіни, що височіла на Акрополі?
 - А Фідій
 - Б Пракситель
 - В Мірон
 - Г Поліклет
9. Колони якого ордену використані для спорудження храму, зображеного на фотографії?
 - А доричного
 - Б іонійського
 - В коринфського
 - Г єгипетського

10. Укажіть імена визначних давньогрецьких філософів (виберіть три правильні відповіді).
 - 1 Сократ
 - 2 Платон
 - 3 Аристотель
 - 4 Перікл
 - 5 Солон
 - 6 Гомер
 - 7 Софокл
11. Розташуйте події у хронологічній послідовності.
 - А Греко-перські війни
 - Б Беотійська війна
 - В Коринфська війна
 - Г Пелопоннеська війна

12. Установіть відповідність між битвами греко-перської війни та їх наслідками.

1 Фермопільська	А втрата Персією домінування на морі
2 Марафонська	Б вторгнення персів у центральну Грецію, захоплення Афін
3 Саламінська	В втрата перською армією статусу непереоможної
4 при Платеях	Г початок війни між греками та персами
	Д вигнання персів із континентальної Греції

II ВАРІАНТ

- Як називалася війна між Спартою та Афінами за панування у Греції?

А Троянська	Б Пелопоннеська
В Пунічна	Г Східна
- Від якої події греки вели своє літочислення?

А перших Олімпійських ігор
Б першої перемоги над персами
В Троянської війни
Г будівництва храму Афіни
- У храмі Парфенон за часів правління Перікла зберігалася спільна скарбниця:

А всіх грецьких держав
Б Афінського морського союзу
В грецьких колоній
Г грецьких полісів Малої Азії
- Перікл був стратегом Афін упродовж:

А 5 років	Б 10 років
В 15 років	Г 20 років
- Як називається бойовий порядок важкоозброєних піхотинців у Стародавній Греції та Македонії?

А фаланга	Б центурія
В сатрапія	Г агора
- Боротьбу Греції проти встановлення македонського панування очолив:

А Перікл	Б Демосфен
В Леонід	Г Фідій
- Визначте подію, що пов'язана з новиною, яку розносили глашатаї: «Священний мир оголошено, шляхи безпечні! Хай переможе сильніший!».

А завершення греко-перської війни
Б початок походу Александра Македонського
В проведення Олімпійських ігор
Г святкування перемоги у Марафонській битві

8. Яку назву мала битва греко-перських війн, описана в наведеному уривку з поеми Есхіла «Перси»?

Весь флот спішив, і чути крик було:
 «Вперед, сини Еллади! Батьківщину,
 Жінок, дітей своїх рятуйте, храми
 Богів дідівських і гробниці предків.
 За все ми будем битися тепер!»
 Запеклий бій кипів. Спочатку твердо
 Стояло військо перськеє хоробре.
 Коли ж в протоці збилися кораблі,
 То один одному не помагали,
 А поражали мідними носами
 Своїх. Загинули тоді всі судна,
 А елліни їх влучно поціляли
 Повсюди. І тонули кораблі.

- А Фермопільська
 - Б Марафонська
 - В Саламінська
 - Г при Платеях
9. Яка із скульптур створена майстром Стародавньої Греції Міроном?

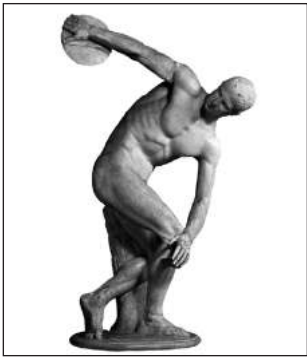
А

Б

В

Г

10. Укажіть імена визначних давньогрецьких скульпторів (виберіть три правильні відповіді).
- 1 Еврипід
 - 2 Фідій
 - 3 Мірон
 - 4 Аристофан
 - 5 Пракситель
 - 6 Есхіл
 - 7 Платон
11. Розташуйте події у хронологічній послідовності.
- А** Підкорення Греції македонським царем Філіппом II
Б Пелопоннеська війна
В «Східний похід» Александра Македонського
Г Створення елліністичних держав
12. Установіть відповідність між поняттям, яке стосується життя давньогрецького поліса, та його визначенням.
1 демос	А воєначальник, командувач війська поліса
2 архонт	Б давній орган влади в Афінах, роль якого за часів демократії обмежувалася розглядом судових справ
3 ареопаг	В народні збори, у яких брали участь усі вільні громадяни поліса
4 стратег	Г сукупність вільних жителів — громадян поліса
	Д вища посадова особа грецького поліса
- Відповіді:* I варіант: 1. В; 2. Б; 3. А; 4. Б; 5. А; 6. Б; 7. Б; 8. А; 9. А; 10. 1, 2, 3; 11. А Г В Б; 12. 1Б 2В 3А 4Д. II варіант: 1. Б; 2. А; 3. Б; 4. В; 5. А; 6. Б; 7. В; 8. В; 9. В; 10. 2, 3, 5; 11. Б А В Г; 12. 1Г 2Д 3Б 4А.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть кросворд із 12 слів за вивченою темою.

УРОК № 44

Тема. **Практичне заняття «Східний похід» Александра Македонського (Великого) і утворення елліністичних держав».**

Мета: характеризувати діяльність Александра Великого за матеріалами історичних джерел; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за темою, опрацюовуючи додаткові джерела інформації; розвивати естетичні уявлення учнів на матеріалі видатних пам'яток світової літератури.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Походи Александра Македонського», ілюстративні матеріали.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Ознайомлення із запропонованим матеріалом.
2. Робота в групах. Аналіз історичних джерел.
3. Висновок відповідно до мети роботи.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. «Східний похід» Александра Великого

У 336 р. до н. е. Македонію очолив син Філіппа II Александр (356—323 рр. до н. е.). Він продовжив справу свого батька. Він не лише здійснив омріяний Філіппом II похід на Персію, а й створив могутню імперію, яка простягнулася від Греції аж до Індії.

У 336 р. до н. е. македонська армія через північ Греції вийшла до земель Персії на півострові Мала Азія. Похід на деякий час було перервано повстанням у підкорених Фівах. Александр жорстоко придушив повстання і 30 тис. фіванців продав у рабство. У 334 р. до н. е. 35 тис. македонян на чолі з Александром продовжили «Східний похід».

Перська держава у цей час була ослаблена боротьбою за владу між сатрапами, які стали самостійними і не бажали коритися цареві Персії Дарію III. А Персії протистояла згуртована армія Александра, що складалася зі збройних сил усіх великих грецьких полісів, окрім Спарти.

Командувач перської армії Мемнон, розуміючи, що сили нерівні, пропонував заманювати македонців у глиб Персії, знищуючи запаси продовольства та кормів для коней, щоб потім, коли армія Александра буде знесилена, завдати їй нищівної поразки. Але Дарій боявся зради сатрапів і не погодився з планом Мемнона.

Перша велика битва між супротивниками відбулася на річці Гранік у 334 р. до н. е. Александр зіткнувся з найбільш боєздатною частиною перського війська — грецькими найманцями. Він вишикував свої війська так, що в центрі перебувала фаланга важкоозброєної піхоти, а з флангів — кавалерія та легка піхота. У такому порядку солдати македонського царя форсували річку та знищили перських лучників. Потім ударила кіннота, яка розбила ворожу кавалерію й грецьких найманців. Перемому було здобуто. Військо Дарія відступило. Не зустрічаючи спротиву, македоняни захопили більшість підкорених персами грецьких колоній у Малій Азії. Лише Мілет і Галікарнас довелося брати штурмом.

Александр продовжив війну з Персією. У 333 р. до н. е. на території Сирії, біля затоки Ісса, на узбережжі Середземного моря, між ним і свіжими силами Дарія відбулася нова битва. Дарій відразу кинув у бій особисту гвардію. Александр очолив атаку важкої кавалерії.

Після тривалого та кровопролитного бою Дарій в оточенні охоронців залишив поле бою.

Перські війська занепали духом. Грецькі найманці вважали за краще повернутися на батьківщину. Як трофей Александр захопив скарбницю, царських придворних та особисту колісницю перського царя.

Після перемоги при Іссі македонська армія пішла до Фінікії. Більшість фінікійських міст Александру вдалося захопити без особливих зусиль. Тільки Тір здався після семи місяців важкої облоги. Македонцям довелося побудувати дамбу, що поєднала материк з островом, на якому було місто. І тільки тоді війська змогли підійти до мурів Тіра. Під час облоги Александр застосував бойові металеві машини, встановлені на кораблях. Македонський цар жорстоко помстився оборонцям після перемоги: 8 тис. жителів міста було вбито, близько 30 тис. продано у рабство.

Далі перед Александром лежали землі Єгипту, що були підкорені персами. Єгипет здався Александру без бою. Жерці цієї країни оголосили Александра богом. Перський цар Дарій III відчув, що втрачає свою імперію, тому запропонував Александру укласти мирну угоду. Він був готовий віддати узбережжя Малої Азії та сплатити величезний викуп за полонених. Але Александр вимагав, щоб Дарій III визнав його єдиним володарем Малої Азії. Тоді перський цар пішов на відчайдушний крок. Він зібрав війська, які у нього залишилися, і навесні 331 р. до н. е. зустрівся в останньому двобої з Александром.

Це відбулося біля селища Гавгамели, на північ від Вавилону. Уперше перси застосували проти македонян бойових слонів і колісницю, до яких були прикріплені величезні серпасті ножі. Лучники Александра перебили більшість візничих та погоничів слонів. Некеровані, поранені та налякані тварини кинулися назад і почали топтати перську піхоту. Залишки перської кінноти прорвали ряди македонян, але загинули, натрапивши на опір македонської фаланги. Сам Александр на чолі кінноти атакував особисту гвардію перського царя. У черговий раз Дарій змушений був відступати. Він утік у глиб імперії, де в 330 р. до н. е. був зрадницьки вбитий сатрапом, що претендував на царський престол. Військо Александра пограбувало та спалило столицю Персії Персеполь.

У 327 р. до н. е. військо македонян увійшло до Індії і рушило в долину Інду. Йому протистояли загони царя (раджі) Таксилі. У результаті переговорів Александру вдалося укласти союз із цим індійським царем і разом з ним виступити проти іншого раджі — Пора. У 326 р. до н. е. на річці Гідасп відбулася вирішальна битва. Непереможна македонська кавалерія, очолювана, як завжди, самим Александром, легко перемогла вершників супротивника. Але, коли вона наблизилася до слонів, нажахані коні зупинилися. Індійські лучники, сидячи на слонах, легко нищили македонську кінноту. Александр застосував уже випробувану в битвах із персами тактику і здобув чергову блискучу перемогу. Македоняни захопили більшість слонів, 9 тис. вояків ворожої армії й самого царя Пора.

Західну частину Індії було завойовано. Далі Александр планував піти до Гангу, але стомлені вояки та командири умовили полководця припинити похід і повернути назад. «Східний похід» завершився.

ХРОНОЛОГІЯ «СХІДНОГО ПОХОДУ» АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Дата	Подія
334 р. до н. е.	Початок «Східного походу» Александра Македонського. Перехід македонських військ через чорноморські протоки (Геллеспонт) до Азії. Битва на річці Гранік. Перемога військ Александра Македонського
333 р. до н. е.	Битва при Іссі. Перемога військ Александра Македонського
Січень—серпень 332 р. до н. е.	Облога і взяття міста Тір македонськими військами. Місто, що розташовувалося на острові неподалік від берега і було головною базою перського флоту, вдалось захопити лише після того, як із берега до нього було збудовано дамбу. Завойоване місто було віддано на розграбування і руйнування, а мешканці продані в рабство
Грудень 332 — березень 331 р. до н. е.	Підкорення Єгипту. Проголошення Александра Македонського рівним до богів
1 жовтня 331 р. до н. е.	Битва при Гавгамелах, що стала вирішальною в подальшій долі Персії. Незабаром перський цар Дарій, що втік із поля битви після нищівної поразки, був зрадницьки вбитий. Перська імперія фактично припинила існування
329 р. до н. е.	Підкорення Александром Македонським Середньої Азії
Весна 327 — липень 326 р. до н. е.	Похід Александра Македонського на Індію. Вирішальна битва відбулась на річці Гідасп, у якій македонські війська здобули перемогу. Але македонське військо відмовилося рухатися далі на Схід
326—324 рр. до н. е.	Повернення Александра Македонського до Вавилону. Частина військ рухалася суходолом уздовж Перської затоки, а частина — на кораблях. У результаті походу постала величезна імперія від Балкан до річки Інд

Наслідки і результати «Східного походу» Александра Македонського:

- Було знищено Перську імперію давнього ворога грецьких держав, натомість постала нова імперія Александра Македонського, яка включала Грецію, колишні володіння Персії та частину Індії.
- Імперія Александра Македонського виявилась нежиттєздатною і після його смерті розпалася, частина підкорених народів здобула незалежність.
- Великі багатства, накопичені перськими царями і захоплені Александром Македонським, були пущені в обіг, що дало поштовх розвитку торгівлі між всіма відомими на той час країнами, що раніше розвивалися ізольовано.
- Похід сприяв поєднанню грецької та східної цивілізацій, культур, їх взаємобміну. Греки ознайомилися з досягненнями Сходу, у свою чергу, Схід перейняв здобутки греків.

2. Імперія Александра Македонського

Результатом військових походів та численних перемог Александра Македонського було створення величезної імперії. До її складу увійшли Греція, Сирія, Фінікія, Персія, Єгипет, Західна Індія. Це була одна з найбільших імперій стародавнього світу. Столицею створеної держави стало місто Вавилон. На всій території імперії засновувалися нові поліси, багато з яких називали на честь царя — Александріями (близько 70 міст).

Прагнучи підкорити увесь світ, Александр почав готуватися до підкорення Риму й Карфагену. Але похід на захід так і не відбувся. У 323 р. до н. е. Александр несподівано захворів і помер. Йому було 33 роки.

Після смерті Александра його імперія проіснувала недовго. Боротьба за владу спричинила численні війни між македонськими полководцями (діадохами).

Цікаво знати

У 324 р. до н. е. у місті Сузи за наказом Александра Македонського одночасно відбулося 10 000 весіль. Цар ставив за мету об'єднати місцеве населення і завойовників-греків в один народ. Шлюб взяли цар, його полководці, прості воїни.

Робота з документами

ІЗ РОЗПОВІДЕЙ РИМСЬКОГО ІСТОРИКА ПЛУТАРХА ПРО АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Кожен раз, коли приходила звістка, що цар Філіпп II завоював якесь місто або здобув славу перемогу, Александр ставав хмурним і говорив друзям: «Хлопці, батько встигне захопити все, так що мені разом із вами не вдасться зробити нічого великого і блискучого».

Одного разу молодого Александра, який відзначався швидкістю у бігу, запитали, чи не бажає він, коли стане дорослим, змагатися на Олімпійських іграх. Він відповів: «Так, але якщо моїми суперниками будуть царі!».

Перед походом проти Перського царства Александр Македонський вирішив поговорити зі старим мудрецем Діогеном. Цар прийшов, коли той лежав під відкритим небом і грівся на сонці. Діоген трохи підвівся і пильно поглянув на Александра. Привітавшись, цар запитав Діогена, чи має він до нього якесь прохання. «Маю, — відповів той. — Відступися трохи вбік і не затуляй мені сонця». Царю так сподобалася відповідь, що він вигукнув: «Якби я не був Александром, то хотів би бути Діогеном».

У місті Гордії Александрю показали колісницю, на дишлі якої був заплутаний вузол. При цьому цар почув такий переказ: хто розв'яже вузол, стане володарем світу. Александр вирішив випробувати долю, але вузол не піддавався. Тоді він вихопив меч і одним ударом розрубав його.

Запитання до документа

На які риси характеру Александра вказує Плутарх?

ПЛУТАРХ ПРО БИТВУ НА РІЧЦІ ГРАНК

...Парменіон не радив йому ризикувати... Але Александр відповів, що йому буде соромно перед Геллеспонтом, якщо після переправи через морську протоку він побоїться Граніка. І сам першим кинувся в річку з тринадцятьма відділами кінноти. Він вів військо на ворожі стріли й списи, на стрімкі скелі, вщерть заповнені піхотою і кіннотою ворога, через бурхливу річку, яка несла і топила коней і людей... Перси втратили там убитими 20 тис. піхотинців і 2,5 тис. кіннотників. ...Втрати Александра становили 34 особи, у тому числі дев'ятеро піхотинців.

Запитання до документа

Користуючись текстом, доведіть, що Александр був не тільки талановитим полководцем, а й хоробрим воїном.

КУРЦІЙ РУФ ПРО БИТВУ НА РІЧЦІ ГРАНК

...Обидві армії вже бачили одна одну і перебували на відстані, не досяжній для списа. Тоді перси, що були попереду, підняли гвалт. Македонці відповіли їм криком, який не відповідав їх кількості, оскільки це було відлуння з гірських вершин і з глибин лісів: адже скелі й діброви завжди посилають назад із подвоєною силою кожен сприйнятий ними звук...

Запитання до документа

Яку воєнну хитрість використали македонці у цій битві?

КУРЦІЙ РУФ ПРО ОБЛОГУ МІСТА...

...Александр не втримав гніву, з яким зазвичай міг впоратися. «Так ви, — скрикнув він, — покладаючись на те, що займає острів, нехтуєте нашим сухопутним військом? Але я скоро покажу вам, що ви живете на материку! Знайте ж: або ви самі впустите мене у ваше місто, або я візьму його силою». Із цими словами він відпустив послів. Друзі почали їх умовляти, щоб вони самі надали вільний доступ у місто цареві, якого прийняли і Сирія, і Фінікія. Але вони, покладаючись на неприступність місця, вирішили витримати облогу...

Запитання до документа

Про облогу якого міста Александром Македонським розповідає Курцій Руф?

ПЛУТАРХ ПРО ПЕРЕДДЕНЬ БИТВИ...

Дарій вишикував своїх воїнів у бойовий порядок і всю ніч в оточенні солдатів із смолоскипами об'їздив їх ряди. До ранку змучені безперервним напруженням перські воїни ледве тримались на ногах.

Александр не хотів починати битву відразу. Після важкого переходу людям потрібно було дати відпочинок, і цар, упевнений, що перси не зійдуть з обраного ними місця, наказав своїм воїнам розташовуватись на ніч неподалік від перських позицій.

Македонські полководці з жахом дивились на величезну рівнину, звідки, як шум хвиль, доносився гомін голосів. Правильні ряди перських вогнищ починалися зовсім поряд і тягнулись вдалину, наскільки вистачало очей. Налякані численністю ворожого війська, полководці на чолі з Парменіоном благали Александра, якщо вже він вирішив давати бій тут, напасти негайно, не чекаючи ранку, скориставшись темрявою, яка приховує нечисленність македонян. «Я не краду перемог!» — відповів Александр та, відпустивши наближених, заснув міцним сном.

Запитання до документа

Переддень якої битви описує Плутарх?

ІЗ КНИГИ ГРЕЦЬКОГО ІСТОРИКА АРРІАНА «ПОХІД АЛЕКСАНДРА»

...У цей час варвари пустили на Александра свої колісниці з косами, розраховуючи в свою чергу розладнати його фалангу. Тут вони абсолютно помилилися. Одні колісниці агріани і люди Балакра, що стояли попереду кінноти, зустрічали градом дротиків, щойно вони наближалися; на інших — у візників виривали віжки, їх самих стягували вниз, а копей вбивали. Деяким вдалося промайнути крізь ряди: солдати розступилися, як їм і було наказано, перед колісницями, що неслися...

Запитання до документа

- 1) Епізод якої битви Александра описує історик?
- 2) Як була нейтралізована основна ударна сила перської армії?

ПЛУТАРХ ПРО БИТВУ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

...Наляканий видом слонів і численністю ворога, Александр сам напав на лівий фланг, а [полководцю] Кену наказав атакувати правий. Вороги похитнулися на обох флангах, але щоразу вони відходили до слонів, збиралися там і звідти знову кидалися в атаку зімкнутим строем. Битва йшла з перемінним успіхом, і лише на восьму годину опір ворогів було зламано...

Запитання до документа

Про битву з яким царем Александра Великого оповідає Плутарх?

ПРО ПОХІД АЛЕКСАНДРА В ІНДІЮ

...Ми стоїмо вже майже на самому краю світу... Ти ж готуєшся йти в інший світ і хочеш проникнути в Індію, невідому самим індам, хочеш підняти з затишного ложа людей, що живуть серед диких звірів та змій, і своєю перемогою висвітлити більше земель, ніж освітлює сонце. Це задум, гідний твого генія, але він нам не до снаги. Твоя доблесть буде зростати, а наші сили наближаються до результату...

Запитання до документа

Чому Александр Македонський був змушений припинити свій похід в Індію?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учні по черзі відповідають одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 45

Тема. **Утворення та розквіт елліністичних держав.
Еллінізм. (Слайд 1)**

Мета: показати на карті елліністичні держави і центри елліністичної цивілізації; описати пам'ятки елліністичної цивілізації; навчати застосовувати і пояснювати на прикладах зміст понять «діадохи», «еллінізм», «музей», «пергамент»; формувати навички свідомого читання тексту, визначення його головної думки і пошуку в ньому відповідей на запитання; сприяти розвитку в учнів інтересу до історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, мультимедійна презентація.

Основні терміни та поняття: еллінізм, діадохи, музей, пергамент.

Основні дати: 323—281 рр. до н. е. — боротьба за спадщину Александра Македонського; III ст. до н. е. — розквіт елліністичних держав.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями (Слайд 2)

1. Коли Александр Македонський вирішив організувати «Східний похід»?
2. Які країни захопив Александр?
3. Які ви можете назвати найбільші битви походу?
4. Чому, дійшовши до Індії, Александр Македонський був змушений повернутися назад?
5. Що сприяло переможному походу Александра Македонського?
6. Яке місто стало столицею створеної ним імперії?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Боротьба за спадщину Александра Македонського. Еллінізм

Розповідь учителя

Після смерті Александра Македонського створена ним імперія невдовзі розпалася на окремі держави, які мали своїх царів і свої ди-

настії. Їх засновували колишні соратники та командири македонського царя — діадохи або їхні нащадки — епігони. Вони поділили імперію та почали воювати між собою. У 311 р. до н. е. діадохи уклали угоду про мир. Але вона була порушена, і війни тривали ще майже 50 років. У цій кривавій боротьбі, як у калейдоскопі, змінювались і гинули правителі, зокрема син Александра Македонського — Александр IV, полководець Лісімах та ін. Врешті-решт виникло кілька держав. Серед них наймогутнішими були Македонія, Єгипет династії Птолемеїв та Сирійське царство Селевкідів.

Держави, що утворилися на уламках великої імперії Александра Македонського, називають елліністичними. Їх політичний устрій поєднував елементи управління східних держав, які керувалися одноособово царями, й особливості демократичного управління давньогрецьким полісом. Основою їхнього життя була грецька (еллінська) культура, що доповнювалася здобутками завойованих Александром Македонським народів. Культуру, що виникла внаслідок взаємодоповнення грецької й східних культур, прийнято називати елліністичною.

На неосяжних просторах імперії Александра виникли міста, що за будовою, архітектурою та управлінням нагадували грецькі поліси. Зі Сходу прийшло поклоніння царям. У військовій сфері греки запозичили використання бойових слонів. В еллінів стали популярними Шива, Кібела, яких шанували на Сході. У свою чергу, греки на Схід принесли своїх богів Зевса, Афіну, Діоніса, Ніку. Під впливом греків східні митці наслідували еллінські зразки в архітектурі, скульптурі та живописі. Тепер коринфські й іонічні колони будували від Греції до Індії. Спільною для народів елліністичного світу була також мова, яка виникла на основі афінського діалекту.

Початком періоду еллінізму вчені домовилися вважати смерть Александра Македонського — **323 р. до н. е.**, а завершенням цієї доби — завоювання Римом елліністичних держав у **30-ті рр. до н. е.**

2. Розквіт елліністичних держав

Розповідь учителя

Розквіт елліністичних держав припадає на III ст. до н. е. Найбільша з них — *царство Селевкідів* (або Сирійське царство), що проіснувало з 312 по 64 рр. до н. е. Воно отримало таку назву за іменем царя Селевка, колишнього охоронця Александра Великого. Селевк (358—281 рр. до н. е.) захопив частину Малої Азії, Сирію, Месопотамію, Іран, частину Середньої Азії. Це була величезна територія. Селевк був владним правителем, йому приписують слова: «Завжди справедливе те, що встановлене царем». Вершини могутності держава досягла за Антіоха III, який правив у 223—187 рр. до н. е. Як і Александр Македонський, він зміг дійти до Індії. Його онук Антіох IV уславився як будівничий: прикрасив столицю — місто Антіохію — чудовими спорудами, сприяв розвитку мистецтва. Антіохія була одним із головних центрів торгівлі та

ремесла у Східному Середземномор'ї. Населення міста становило близько півмільйона. Перед Селевкідами — нащадками Селевка — завжди стояло завдання зберегти її під своєю владою. Як і Олександр, вони засновували нові міста, сприяли тому, щоб жителі Греції і Македонії переселялися до їх держави. Але місцеве населення не бажало миритися з владою прибульців і нерідко повставало. У результаті виникло декілька нових держав. Царство Селевкідів поступово слабшало. У 64 р. до н. е. Сирійське царство захопив Рим.

Другою за значенням державою було *царство Птолемеїв*, яке також отримало свою назву за іменем свого засновника. Птолемей теж був охоронцем Александра. Після смерті правителя Птолемей відвіз його тіло в Єгипет і поховав в Александрії. Він прагнув, щоб його вважали законним спадкоємцем Александра. Його син Птолемей II Філадельф (283—246 рр. до н. е.) відбудував занедбаний канал між Нілом і Червоним морем. Це налагодило та розширило торгівлю з Індією та іншими країнами. Цар заснував місто Птолемаїду, жителі якого займалися дремируванням бойових слонів, необхідних для тогочасної війни. Птолемей створили величезний флот із 4000 кораблів.

Царі Єгипту (всіх їх звали Птолемеями) були найбагатшими з правителів. Основним їхнім багатством стало зерно, яке вирощували в Єгипті. Але, як і Сирія, Єгипет був підкорений Римом.

Македонія стала третьою великою державою. Після розпаду імперії Александра Македонського ця держава була економічно слабкою, але за допомогою сильного війська їй вдалося утримувати під своєю владою міста-держави Балканського півострова. Першим царем елліністичної Македонії був полководець Антипатр. Після його смерті державу охопило полум'я братовбивчих війн і повстань. Розквіту Македонія досягла за династії, яку заснував Антигон II. Це був визначний правитель, який вважав, що царювання є почесним, але важким обов'язком.

Незважаючи на те, що всі найсильніші грецькі держави повстали проти нього, Антигону II вдалося успішно протистояти їм і навіть взяти штурмом Афіни, які намагалися звільнитися з-під влади Македонії. За його наступників становище країни ускладнилося. На Македонію зазіхали грецькі міста, повсталі племена, могутній Рим. Найсерйознішим ворогом став Ахейський союз. У 168 р. до н. е. останній цар Македонії — Персей — програв вирішальну битву римлянам, був узятий у полон і страчений у Римі. У 148 р. до н. е. Македонія перетворилася на провінцію Римської республіки.

Значною і впливовою державою поступово став *Пергам*, що розташовувався в північно-західній частині Малої Азії. Пергам посідав друге місце після Єгипту за вивезенням зерна. Тут розводили овець, шкіру яких навчилися обробляти так, що вона ставала м'якою і гладкою. На ній можна було писати. Цей новий матеріал для письма назвали пергаментом. Порівняно з папірусом він був набагато міцніший, але дорожчий.

Цікаво знати

(Слайд 3) Існує легенда про походження пергаменту. Єгипетські царі прагнули мати найбільшу у світі бібліотеку, тому один із Птолемеїв заборонив вивозити з Єгипту папірус, щоб завадити розвитку бібліотеки в Пергамі. Довелося пергамському цареві шукати новий матеріал для письма. Так був винайдений пергамент.

(Слайд 4) Столиця царства Пергам перетворилася на красиве місто. На його акрополі перед храмом Зевса височів прекрасний вівтар із мармуру. Це була величезна споруда заввишки більш ніж 9 м. Весь вівтар оточував рельєф, що зображав битву богів із титанами.

Бесіда за запитаннями (Слайд 5)

- 1) Як утворились елліністичні держави?
- 2) Назвіть найбільші елліністичні держави.
- 3) Якими є хронологічні межі еллінізму?
- 4) Назвіть найвидатніших правителів елліністичних держав.
- 5) Які держави називають елліністичними і чому?

3. Наука доби еллінізму. Чудеса елліністичного світу

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюють відповідний матеріал підручника, визначаючи особливості науки та культури доби еллінізму.

Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює, використовуючи наведений матеріал.

Додаткова інформація

Елліністична культура, яка поєднувала духовні надбання античної та східної цивілізацій, стрімко розвивалася протягом усієї доби еллінізму. Вона стала прикладом швидкого зростання досягнень у різних галузях духовного життя — мистецтві, науці, філософії тощо.

(Слайд 6) Доба еллінізму залишила багато імен великих особистостей. Серед них і учень Платона — **Аристотель** (384—322 рр. до н. е.). Поблизу Афін він заснував власну школу — лікей. Учні здобували знання з літератури, державного устрою, природи під час прогулянок алеями гаю Аполлона Лікейського.

Аристотель вважається одним із найвидатніших філософів і вчених всіх часів і народів. Важко, напевно, знайти таку галузь знань, якою б він не займався. Аристотель написав безліч праць про рослини, тварин, людину тощо. Учений вважав, що вивчати навколишній світ можна лише через досвід.

Головним інтересом Аристотеля був поліс. Разом із численними учнями Аристотель описав устрій більш ніж 150 полісів і на їх підставі написав дослідження про державу та її різні форми. На його думку, найкращим державним устроєм є монархія, а найгіршим — тиранія.

☑ **Робота з документом**

ПЛУТАРХ ПРО АРИСТОТЕЛЯ (Слайд 7)

...Цар запросив до себе найзнаменитішого й найвченішого з грецьких філософів — Аристотеля, а за навчання винагородив його в спосіб якнайкращий і гідний величі цього вченого. Філіпп відбудував рідне місто Аристотеля Стагіру, яке колись сам зруйнував... Александр захоплювався Аристотелем і навіть любив його не менш, ніж свого батька, бо, як сам казав, одному він завдячує своїм життям, а другому — відчуттям краси життя...

Запитання до документа (Слайд 8)

- 1) Як Філіпп II віддячив грецькому мудрецю?
- 2) Чим, за словами Плутарха, Александр завдячував Аристотелеві?

Видатний учений **Аристарх** родом з острова Самос висловив геніальний здогад, що Земля обертається навколо своєї осі та навколо Сонця. Але Аристарх не міг довести цього, і йому не повірили.

Ще одним видатним філософом доби еллінізму був **Епікур**. Він у 306 р. до н. е. заснував у Афінах власну школу «Сад Епікура». Вона проіснувала близько 800 років. Мета життя, на думку Епікура, полягає у відсутності страждань, у фізичному та духовному здоров'ї. Його основною працею був твір «Про природу», який складався з 37 книг.

Часи еллінізму характеризувалися значними досягненнями у розвитку математики і техніки. Знання з геометрії узагальнив видатний математик **Евклід** (III ст. до н. е.), у результаті чого з'явилася його праця «Начала», яка протягом багатьох століть була підручником.

Численні відкриття здійснив **Архімед** із Сиракуз (287—211 рр. до н. е.). Він сформулював закон важеля. Архімед казав: «Дайте мені точку опори, і я переверну світ». Свої знання він використав для створення багатьох механізмів. Зокрема, створені ним військові машини захищали жителів Сиракуз від нападів ворогів.

Послідовник Архімеда **Ктесибій** (II ст. до н. е.) створив зубчасте колесо, водяний годинник, насос. Видатним механіком доби еллінізму був **Герон Александрійський** (150—100 рр. до н. е.). Він сконструював фонтани. Парову машину, винайдену Героном, використовували під час театральних вистав — вона рухала маріонетки й декорації, створюючи враження реальності дійства.

Найвідомішим географом тоді був **Ератосфен**. Він висловив припущення, що Землю можна об'їхати по колу, досить точно обчислив довжину окружності земної кулі, помилившись на 50 км.

До нашого часу збереглися твори авторів популярних на той час п'єс. Одним із найвидатніших авторів був **Менандр** (343—291 рр. до н. е.), який написав понад 100 комедій. Вісім із них перемогли у змаганнях поетів.

Елліністичні правителі із метою увічнити себе і свої діяння тримали придворних хроністів. Також історичні твори писали і видатні полі-

тичні діячі. Найбільшу популярність здобув **Полібій**, який написав першу «Загальну історію», що описує події від середини III ст. до 146 р. до н. е. Полібій не просто описував події, а намагався пояснити їх хід. На його думку, розвиток держави схожий на розвиток людини з етапами народження, розквіту й занепаду. Крім того, він дуже точно відтворював фактичний матеріал.

Знайомство греків з іншими народами, які розмовляли різними мовами, привело до появи нової науки — мовознавства (філології). Першу граматику створив Аристарх із Самофракії.

Греки високо цінували мистецтво архітектури і найвидатніші творіння людських рук називали *чудесами світу*.

Александрія Єгипетська стала найбільшим містом світу. Александр Македонський вибрав для нього дуже вдале місце — захищену природою простору гавань. Александрія була побудована за спеціальним планом. Вулиці зробили прямими і широкими, зручними для їзди верхи і на возах. Майже посередині місто прорізала головна вулиця. Уздовж вулиці розміщувалися гімнасії, палестра, будівля суду, храми, палаці. Мало не третину міста займав царський палац. Він складався з безлічі будівель і парків. Тут перебувала гробниця Александра.

(Слайд 9) Поблизу Александрії Єгипетської було збудовано маяк на острові *Фарос* у дельті Нілу. Острів з'єднали із континентом рукотворним насипом. За свідченням очевидців, на вершині маяка стояла статуя бога морів Посейдона заввишки 7 м. Тут горів вогонь і розміщувалися металеві дзеркала, щоб світло маяка на висоті 135 м було видно на великій відстані (до 60 км). Паливо (просмолені поліна) піднімали віслюки по гвинтовій доріжці всередині маяка. Цю чудову споруду вважали одним із чудес світу.

(Слайд 10) Елліністичні царі прагнули, щоб весь світ захоплювався ними, тому покровительствували вченим, запрошували їх із різних країн, селили у своїх величезних палацах. Такі колективи вчених виникли в Пергамі, Сиракузах (на острові Сицилія) та інших місцях. Найбільший із них з'явився в Александрії. Його організував Птолемей I і назвав храмом Муз — Мусей (Мусейон). Мусей не був музеєм у нинішньому розумінні слова. Він був створений для розвитку науки та мистецтва і більше схожий на сучасний університет або дослідницький центр. Мусей згуртував найкращих учених того часу. Отримавши чудові умови для дослідницької роботи, вони збагатили людство численними винаходами та науковими відкриттями.

Мусей розташовувався на території царського палацу. Тут були кімнати для занять з учнями, лабораторії, загальна їдальня, зоопарк і ботанічний сад. У Мусей перебувала і найбільша в світі бібліотека, в якій зберігалось 700 тис. папірусів. Єгипетські царі доклали чимало зусиль для її поповнення. У ті часи книги переписували від руки. Зрозуміло, що переписувач, навіть дуже старанний, рідко міг уникнути помилок. Тому особливо цінувалися старі рукописи. Птолемей I навіть віддав наказ: на всіх кораблях проводити обшук. Знайдену книгу відбирали, переписували, але власникові повертали копію.

Цікаво знати

Найдостовірніші копії трагедій Есхіла, Софокла та Еврипіда зберігалися в Афінах. Птолемей попросив ці рукописи, щоб зверити з ними рукописи своєї бібліотеки. Афіняни дали їх під величезну заставу. Але Птолемей передав рукописи в свою бібліотеку, а афінянам повернув копії. Він вважав за краще втратити заставу.

Царі запрошували в Александрію кращих вчених і поетів з усього світу. Тут працювали Аристарх, Архімед, Евклід, Ератосфен та інші. Але не всі вчені приймали запрошення єгипетських царів. Один поет назвав Мусей кліткою для Муз. Він порівнював життя вчених в Александрійському Мусейі з життям птахів у клітці, адже під контролем Птолемеїв вони не були вільними.

(Слайд 11) Ще одним чудом елліністичного світу була триступінчаста *гробниця царя Мавсола (Мавзолей)*, яку увінчувала колісниця, запряжена четвіркою коней.

(Слайд 12) Шедевром був також *Колос Родоський* — гігантська, близько 36 м заввишки, статуя бога Сонця Геліоса на о. Родос в Егейському морі. Двадцять років знадобилося, щоб побудувати це диво. Але воно було зруйновано землетрусом, як і Александрійський маяк.

(Учитель підбиває підсумки вивченого матеріалу, називаючи *Сім чудес елліністичного світу*: Єгипетські піраміди, Сади Семіраміди, скульптура Зевса Олімпійського, храм Артеміди в Ефесі, Колос Родоський, Мавзолей у Галікарнасі.)

4. Елліністичне мистецтво

Розповідь учителя

Мистецтво елліністичних держав продовжувало грецькі традиції. Сюди приїжджали чудові майстри з Еллади, але в III—II ст. до н. е. характер грецького мистецтва вже змінився.

Архітектурні споруди цього часу відрізняються більш грандіозними розмірами і пишністю оздоблення. Їх, як і раніше, прикрашали колонами. Але на зміну доричним та іонійським приходять більш ошатні коринфські колони, увінчані вгорі подобою квітки.

Елліністичні скульптори прагнули вже не просто відтворення ідеального образу громадянина або людини взагалі, як це було раніше. Вони намагалися надавати своїм роботам портретної схожості з людиною, з якої вони створювалися. Крім того, їм було притаманне зростання інтересу до внутрішнього духовного світу людини.

Найбільш видатними серед скульпторів цієї епохи стали (Слайд 13) Пракситель («Афродіта Кнідська», «Гермес із малюком Діонісом»), (Слайд 14) Скопас («Галл, що вмирає», «Галл, що вбиває дружину і себе», «Фриз вітваря Зевса у Пергамі» тощо) та (Слайд 15) Ліссип («Апоксіомен», «Гермес, що відпочиває», статуя Зевса в Таренті). Створювали вони і статуї, орієнтуючись на смаки забезпечених людей, які вбачають у творах мис-

тецтва предмет милування. Намагаючись передати красу людського тіла, скульптори дедалі частіше зображали фігури богів і богинь оголеними. Вони підкреслювали цим досконалість їхніх тіл, які могли б викликати захоплення і служити взірцем для наслідування. Особливо багато в цей час з'являється зображень оголеної Афродіти — символу любові і жіночої краси. Ними прикрашали будинки багатих людей, царські палаци.

Справжнім та неперевершеним шедевром елліністичного мистецтва є статуя Афродіти Мілоської роботи скульптора Агесандра. У цій чудовій скульптурі гармонійно поєднуються ідеальна жіноча краса і життєвість. Здається, статуя ось-ось зрушить і зійде зі свого п'єдесталу.

(Слайд 16) Ще одним чудовим твором елліністичної скульптури є статуя Ніки-Перемоги з острова Самофракія, яку створив Піфократ. Незважаючи на те що статуя погано збереглася, вона досі справляє приголомшливе враження. Митцю вдалося передати в мармурі відчуття швидкого руху і переможного пориву.

(Слайд 17) Художньою виразністю вражає скульптурна композиція «Лаокоон та сини», яку створили скульптори Агесандр, Полідор та Атенодор.

Поєднання досягнень грецької науки та культури з досягненнями країн Стародавнього Сходу сприяло піднесенню науки і мистецтва в елліністичних державах.

Робота з ілюстративним матеріалом (Слайди 18, 19)

Учитель демонструє учням зображення гробниці царя Мавсола в Галікарнасі і пропонує їм визначити, які її архітектурні елементи є наслідком використання традицій архітектури Стародавнього Сходу, а які — Стародавньої Греції.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайд 20)

1. Імена яких видатних діячів елліністичної культури вам відомі?
2. Яке місто можна вважати символом еллінізму?
3. Назвіть чудеса елліністичного світу.
4. Чому елліністичні держави мали суттєві відмінності у своєму розвитку?

Творче завдання (Слайд 21)

Порівняйте мистецтво класичної Греції V ст. до н. е. з мистецтвом елліністичних держав. Що в них було спільного, а що — відмінного?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок (Слайд 22)

Еллінізм є важливим етапом розвитку античного світу. Завдяки завойованням Александра Македонського відбулось поєднання елліністичної та східних культур, що зумовило піднесення новоутворених елліністичних держав.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Складіть розповідь від імені мандрівника, який відвідав Александрію Єгипетську.
3. Наведіть приклади, які підтверджують, що еллінізм — це зустріч Сходу і Заходу.

УРОК № 46

Тема. Повсякденне і духовне життя за елліністичної доби.

Мета: описувати повсякденне і духовне життя населення елліністичних держав; давати характеристику зрушенням у суспільному устрої та релігійному житті за доби еллінізму; розвивати вміння порівнювати історичні явища; виховувати повагу до минулого різних народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, ілюстративний матеріал.

Основні терміни та поняття: еллінізм, скептицизм, стоїцизм, епікурейство.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Коли утворились елліністичні держави? Назвіть наймогутніші з них.
2. Хто такі діадохи?
3. Які міста стали центрами елліністичної цивілізації та культури?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Зміни в суспільному устрої

Розповідь учителя

Завоювання Александра Великого й утворення елліністичних держав привели до значних змін у грецькому, македонському суспільстві та на підкорених землях. Греки і македонці у завойованих країнах стали привілейованою частиною населення. Проте завойовники не запроваджували законів, які б обмежували права місцевого населення. Тому вже за кілька століть римський історик виголосив: «Македонці стали єгиптянами».

Найбільш значущими були зміни, пов'язані з появою нових соціальних груп і кількісним зростанням інших.

За елліністичної доби стрімко зростає прошарок населення, зайнятого у ремеслі та торгівлі. Саме вони були основними носіями грецької культури на Сході, традицій полісного життя і становили основу новоутворених грецьких міст.

Новим для греків стала поява численного чиновництва. Більшість чиновників походили з місцевого населення, які активно переймали грецьку мову, звичаї, культуру. Найбільш розгалужений чиновницький апарат був у Єгипті.

Власники ремісничих майстерень, купці, великі орендарі землі і чиновники становили найзаможнішу частину суспільства. Саме ця частина була і найбільш еллінізованою.

Ще однією важливою частиною суспільства стали воїни, які на віддалених територіях елліністичних держав були єдиними носіями грецької мови і культури. Постійні війни змушували царів утримувати великі армії, а набирати їх із громадян полісів вже було неможливо. Тому в елліністичних державах швидко поширюється наймицтво. Найманець отримував заробіток, землі, користувався пільгами. Розселені у певних місцевостях сім'ї воїнів-найманців виконували також функцію утримання в покорі завойованих народів. Але з часом кількість греків і македонців у війську стрімко зменшується. Армія швидко «варваризується». Уже на кінець існування елліністичних держав «варвари» становили більшу частину армій правителів.

Як і за попередніх часів, основою суспільств залишалися вільні селяни-общинники. У переважній більшості життя не було поганим: вони об'єднувалися у громади, сплачували податки правителям.

Новим явищем стало значне поширення рабської праці, що не було характерним для країн Сходу. Стрімко зростає кількість прислуги з рабів у заможній частині населення. Рабська праця почала широко використовуватися у ремісничому виробництві, будівництві.

Завдання

- 1) Намалюйте соціальну структуру елліністичного суспільства, виставивши такі елементи: цар, чиновники, воїни-найманці, селяни-общинники, ремісники, торговці, раби.
- 2) Які склалися відмінності порівняно з періодом розквіту грецьких полісів?

2. Повсякденне життя

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацюють відповідний матеріал підручника, після чого учитель узагальнює знання учнів за допомогою наведеної інформації.

Додаткова інформація

Розширення меж грецького світу внесло зміни і в повсякденне життя. Так, хоч і відбулося поширення системи грецьких полісів на Схід, громадсько-політичне життя занепадає. Від населення міст (громадян) життя держави дедалі менше залежало. Центр політичного життя перемістився до столиці, царського палацу. Натомість для жителів міст більш грандіозними стають свята, зростає і їх кількість. Частіше відбувалися театральні дійства. Спілкувалися люди у різноманітних клубах і громадах (братствах).

Міста, які будувалися за чітким планом, крім громадських будівель, мали багато гарних будинків заможних городян. Їх мешканці займалися справами, пов'язаними з торгівлею, управлінням маєтками, організацією ремісничого виробництва, збиранням податей тощо. Але заможних громадян цікавили не лише гроші. Провідною турботою були слава і престиж, повага у суспільстві. Щоб підтримувати такий статус, заможні громадяни багато витрачали на благочестиві справи: допомагали бідним, прикрашали міста, підтримували митців, учених тощо.

Натомість для звичайних трударів у житті мало що змінилося. Так, селяни Єгипту і Дворіччя, як і раніше, обробляли свої поля, підтримували роботу системи іригації. Єдиним їх полегшенням стали деякі технічні вдосконалення, але це компенсувалося більшими податками і трудовою повинністю.

Робота з документом

ІЗ КЛЯТВИ ЄГИПЕТСЬКОГО СЕЛЯНИНА ЧИНОВНИКАМ (107 р. до н. е.)

До виплати оренди щодня я залишаюся на виду на сільськогосподарських роботах, не укриваюся у священному олтарі храму, не закликаю до жодного покровительства і не задумую способів для втечі.

Запитання до документа

Як ви вважаєте, чим була зумовлена поява таких клятв? Про що вони свідчать?

Ремісники у своє розпорядження отримали велику кількість рабів, які займалися важкою підготовчою або допоміжною працею: добували, місили глину, закладали в піч, носили обпалені вироби, стригли овець, розчісували вовну тощо.

З'являються майстерні, які виробляли продукцію у великих кількостях, застосовуючи елементи розподілу праці над виробом на окремі операції. Це значно збільшувало обсяги виробництва.

3. Духовне життя. Філософські вчення

Розповідь учителя

У період еллінізму, здавалося, мало що змінилося у духовному і релігійному житті греків. Продовжувалася традиція процесій до Акрополя,

атлети показували свою силу на Олімпійських іграх, у Дельфах ворожки виголошували свої передбачення, влаштовувалися містерії тощо. Але за цими зовнішніми діями приховувалось головне — криза поліса і, відповідно, полісного світогляду.

Релігія колективу (поліса) змінилась релігією особи. Ця криза породила протилежні погляди на світ, що позначилося на філософсько-релігійних ученнях.

Так, під впливом кризи значна частка людей впадала у *скептицизм* — зневіру, що тягне за собою іронічне сприйняття дійсності. Але скептицизм у більшості ще не заперечував релігійний світогляд, і люди намагалися знайти втіху, врятувати свою душу в більш активному релігійному та громадському житті. Це відобразилося у філософському вченні «*стойцизм*» (засновник — філософ Зенон, що жив на о. Кіпр). Стоїки проповідували життєву активність, закликали дбати про суспільне благо.

На противагу їм прихильники вчення Епікура (*епікурейства*) закликали проживати життя непомітно, не втручатися у громадські справи, обмежувати контакти із зовнішнім світом. Такі думки висловлювали прихильники філософа Діогена (їх називали кініками). Вони стверджували, що становище в суспільстві, багатства, родина не потрібні людині.

Ще одним виявом скептицизму стало поширення культу Тихе (Фортуни), тобто люди стали дедалі більше покладатися на волю випадку.

Важливим явищем у релігійному житті стала поява культу царів, що було традиційним у східних цивілізаціях. Царі прирівнювалися до богів, до їхніх імен додавались епітети — «справедливий», «благодійник», «подібний до бога», «бог» тощо.

Значні зміни відбулися і в пантеоні богів. Серед греків і македонців поширення набули боги східних релігій, або здійснювалося ототожнення богів Греції та Сходу. Так, найчастіше ототожнювалися Амон і Зевс, Ізіда і Деметра або Афродіта, Озіріс і Діоніс, Хатхор і Афродіта, Тот і Гермес, Імхотеп і Асклепій, Хонсу і Геракл.

Під впливом Сходу, де була розвинута соціальна група жерців, в елліністичному суспільстві поширюються різні магії та віра в прозріння. Набула розквіту астрологія, яка зародилась у Дворіччі. Астрологи стверджували, що поєднання небесних тіл у взаємозалежному просторі впливає на життя і долю людини. Близько 200 р. до н. е. зародилась ще одна наука — алхімія, яка намагалася звичайні метали перетворити на золото і срібло. Її засновником вважається Болос із Менда. Згодом алхіміки намагались віднайти філософський камінь, який би оживляв усі метали.

Розмаїття нових богів і культів спричинило появу громад, що їх сповідували. Особливістю цих громад було те, що в них об'єднувались не за належністю до певної полісної громади чи соціального стану, а за бажанням. Ці громади були братствами, члени яких активно спілкувалися на рівних незалежно від майнового чи етнічного походження.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які верстви суспільства сформувалися в елліністичних державах?
2. Які верстви можна назвати панівними?
3. Численність яких верств суспільства зросла за часів еллінізму?
4. Як підтримувався авторитет у суспільстві?
5. Які філософські вчення вплинули на релігійні вірування населення елліністичних держав?
6. Чим зумовлено додавання епітетів до імен елліністичних правителів?
7. Яке місце у житті елліністичних держав посідали міста?
8. Що змінилось у повсякденному житті стали помітними за часів еллінізму?
9. Які зміни в повсякденному житті стали помітними за часів еллінізму?
10. Чим було зумовлено значне поширення рабської праці?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

В елліністичних державах відбулися значні зрушення у повсякденному та духовному житті, які були зумовлені взаємопроникненням і збагаченням культур греків, македонців і підкорених ними народів.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйтеся до практичного заняття за темою «Суспільне, господарське життя та побут в античних полісах на території України».

УРОК № 47

Тема. **Практичне заняття «Суспільне, господарське життя та побут в античних полісах на території України».**

Мета: скласти уявлення про суспільне, господарське та духовне життя в античних полісах на території України; розвивати вміння систематизувати історичний матеріал, аналізувати документи; сприяти патріотичному вихованню учнів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Велика грецька колонізація», матеріали, підготовлені учителем і учнями до практичного заняття.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Ознайомлення із запропонованим матеріалом.
2. Аналіз документа за планом.
3. Висновок відповідно до мети роботи.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Суспільне, господарське та духовне життя в античних полісах на території України

Грецькі колоністи займалися переважно хліборобством і виноградарством. Значну роль відігравали тваринництво та рибний промисел. Високого рівня розвитку досягло ремесло. Найпоширенішими з ремесел були керамічне, склоробне, ювелірне, ткацтво, металообробка, вичинка шкіри. Вишукані ювелірні вироби виготовлялися зокрема на замовлення заможних скіфів. Значна кількість цих виробів знайдена у скіфських царських курганах. Найбільш масовим було керамічне виробництво, яке забезпечувало населення необхідним посудом. Важливе значення мала торгівля. Головними експортними товарами були зерно, яке закуповували купці у греків-колоністів та сусідніх племен, а також худоба і раби. У торгівлі з Великою Скіфією провідну роль відігравала Ольвія, яку називали «торжищем Борисфенітів». Місцевому населенню Північного Причорномор'я греки продавали передусім ремісничі вироби, зброю, вино. Торгівля велася з місцевими племенами переважно обміном. У містах-державах для потреб торгівлі карбували власну монету.

Побут і культура причорноморських грецьких держав мали багато спільного зі способом життя і культурою античного світу. Жителі міст вважали себе греками, тому офіційною мовою була грецька. Фізичне та інтелектуальне виховання молоді здійснювалося в навчальних закладах-гімназіях. Населення міст було письменним. У суспільному й культурному житті важливе місце посідав театр. Дуже популярним був спорт. У містах працювали вчені-філософи та історики. У V ст. до н. е. Ольвію відвідав «батько історії» Геродот, який залишив найдавніший опис Північного Причорномор'я, де у той час існувала Велика Скіфія.

Основу релігійних вірувань колоністів становило багатобожжя. Особливо популярним із богів був Аполлон — заступник колоністів. Поряд із культами божеств існували культу героїв: Ахілла й Геракла. Відправленням культів керували жерці. Деякою поширення набули також скіфські та сарматські культу родючості, а в римські часи — культу римських імператорів.

Наприкінці I ст. н. е. грецькі міста-держави стали одним зі шляхів поширення на українські землі перших паростків християнства.

У мистецтві переважали еллінські художні традиції, хоча значно поширились і варварські елементи. Художники малювали релігійні й міфологічні сюжети, створювали портрети. Интер'єри будинків, гробниці розписували фресками. Підлогу багатьох будинків вимощували мозаїкою. Розмальовували вазы, міста прикрашали стагуями.

Культуру грецьких міст-держав Північного Причорномор'я дослідники визначають як чорноморський варіант античної культури.

Грецькі міста-держави були осередками античної цивілізації у Північному Причорномор'ї. Вони мали значний вплив на розвиток місцевого населення цього регіону українських земель. Завдяки грецьким поселенцям місцева людність отримала можливість долучитися до передових для свого часу надбань античної цивілізації.

Робота з документом

ПРИСЯГА ГРОМАДЯН ХЕРСОНЕСА

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, які володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

- я буду однодумцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Чарівну Гавань, ані інші укріплення, ні інші області, якими херсонесити володіють або володіли, нічого нікому, — ні еллінові, ні варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів;
- не порушу демократії й тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;
- буду ворогом для тих, хто лихе задумує, хто зраджує чи схиляє до відділення Херсонеса, або Керкінітиди, або Чарівної Гавані, або укріплень і області херсонеситів;
- буду служити деміургам і членам ради якомога краще и справедливніше для міста і громадян;
- не передам на словах ні еллінові, ні варвару нічого таємного, що може зашкодити місту;
- не дам і не прийму дару на шкоду міста й співгромадян;
- не задумаю жодного несправедливого діяння проти будь-кого з громадян, що не відійшли, й нікому, хто задумує лихе, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю й на суді подам голос за законами;
- не вступлю у змову ні проти громади херсонеситів, ні проти когонебудь із співгромадян, хто не оголошений ворогом народу;
- якщо ж я з ким-небудь вступив у змову чи пов'язаний якою-небудь клятвою чи обітницею, то, порушивши, так буде краще і мені і моїм, а тому, хто перебуває — зворотне;
- і якщо я дізнаюся про якусь змову, існуючу або замислену, то заявлю деміургам;
- і хліба вивізного з рівнини не буду продавати й вивозити з рівнини в інше місце, але тільки до Херсонеса.

Зевс, Гея, Геліос, Діва й боги Олімпійські, мені, хто триматиметься цього, нехай буде благо і самому, і роду, і моїм, а хто не триматиметься — зло і самому, і роду, і моїм, нехай не приносить мені плоду ні земля, ні море, та жінки не народжують прекрасних дітей.

Запитання до документа

1. Якою є мета створення документа?
2. Про що можна довідатися з документа?
 - 1) Яким був суспільний устрій Херсонеса?
 - 2) Що становило основу господарства, які міста були підвладні Херсонеса, що вважалося найбільшим злочином?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учні по черзі відповідають одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання. Повторіть матеріал за темою «Доба еллінізму».
2. Творче завдання. Складіть кросворд або ребус за матеріалом вивченої теми.

УРОК № 48

Тема: **Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Доба еллінізму».**

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми, розвинути вміння, навички, які формувалися на уроках; виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, стінні карти «Східний похід» Александра Македонського, «Елліністичні держави».

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання та завдання для узагальнення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для історії еллінізму. Поясніть свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «еллінізм», «музей», «пергамент», «Східний похід».
3. Виконайте завдання за історичною картою.
 - 1) Покажіть володіння Персії напередодні походу Александра Македонського.

- 2) Покажіть на карті основні події «Східного походу» Александра Македонського.
- 3) Покажіть території, які були захоплені Александром Македонським.
- 4) Покажіть елліністичні держави, що утворились у результаті розпаду імперії Александра Македонського.
- 5) Покажіть основні центри античної цивілізації Північного Причорномор'я та елліністичної цивілізації.
4. Опишіть основні пам'ятки елліністичної доби.
5. Назвіть головні причини блискучих перемог Александра Македонського.
6. Висловіть власне судження про:
 - 1) «Східний похід»;
 - 2) утворення елліністичних держав.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни, що відбулися в результаті «Східного походу» Александра Македонського.
8. Чому створена Александром Великим держава розпалася відразу після його смерті?
9. Уявіть собі, що ви опинилися в Александрії Єгипетській у часи еллінізму. Які об'єкти міста ви відвідали б?
10. Як позначилися на релігії зміни, що відбулися за часів еллінізму?
11. Які причини викликали ослаблення елліністичних держав і підкорення їх Римом?

Завдання для тематичного оцінювання

I ВАРИАНТ

1. У якому році Александр Македонський вирушив у «Східний похід» на завоювання Персії?
 - А 359 р. до н. е.
 - Б 338 р. до н. е.
 - В 334 р. до н. е.
 - Г 331 р. до н. е.
2. Що сприяло підкоренню грецьких полісів Македонією?
 - А тривала міжусобна боротьба між грецькими державами
 - Б перемога греків у війні з персами
 - В встановлення влади тиранів у полісах
 - Г «Східний похід» Александра Македонського
3. Населення якого міста було повністю продано Александром Македонським у рабство?

А Персеполь	Б Сузи
В Тір	Г Бібл
4. Бог грому і блискавки, цар богів у грецькій міфології — це:

А Зевс	Б Посейдон
В Аполлон	Г Аїд

5. Полководці Александра Македонського, які після його смерті поділили між собою імперію, називалися:
- А діадохи
 - Б стратеги
 - В сатрапи
 - Г архонти
6. Період домінування грецької культури та мови у Східному Середземномор'ї після розпаду імперії Александра Македонського — це:
- А доба Великої колонізації
 - Б доба «темних віків»
 - В доба еллінізму
 - Г архаїчна доба
7. Місто-держава в Стародавній Греції — це:
- А поліс
 - Б колонія
 - В провінція
 - Г ном
8. Одноосібний правитель у грецькому місті-державі, який приходив до влади, як правило, за допомогою насильства, — це:
- А архонт
 - Б стратег
 - В тиран
 - Г базилевс
9. Яке із зображених чудес світу було зведено в Александрії?

А

Б

В

Г

10. Які твердження характеризують становища рабів у Стародавній Греції (виберіть три правильні відповіді)?
- 1 були вільними, але бідними
 - 2 працювали власними знаряддями праці
 - 3 отримували незначну заробітну плату
 - 4 не мали жодних прав
 - 5 працювали знаряддями праці рабовласника
 - 6 могли мати родину
 - 7 могли за певних обставин здобути волю
11. Установіть хронологічну послідовність подій походу Александра Македонського на Схід.
- А облога Тіра
 - Б битва при Гавгамелах
 - В битва біля міста Ісс
 - Г битва на річці Гранік
12. Установіть відповідність між іменем давньогрецького діяча та галуззю, у якій він уславився.
1 Фідій	А медицина
2 Піфагор	Б трагедія
3 Гіппократ	В математика
4 Еврипід	Г риторика
	Д скульптура

II ВАРІАНТ

1. Державний лад у грецьких містах-державках, що характеризувався як «влада небагатих» та означав зосередження владних повноважень у руках невеликої групи людей, — це:
 - А тиранія
 - Б олігархія
 - В демократія
 - Г охлократія
2. Столицею імперії Александра Великого було оголошено місто:
 - А Афіни
 - Б Мемфіс
 - В Вавилон
 - Г Пелла
3. Які хронологічні межі епохи еллінізму?
 - А V—IV ст. до н. е.
 - Б III ст. до н. е. — III ст. н. е.
 - В VIII—VI ст. до н. е.
 - Г IV—I ст. до н. е.
4. Хто був головним супротивником Александра Македонського під час його «Східного походу»?

А Дарій III	Б Пор
В Філіпп II	Г Демосфен

5. Яка споруда в елліністичну добу використовувалась як маяк?
 - А гробниця царя Мавсола
 - Б Колос Родоський
 - В Вавилонська вежа
 - Г Александрійська бібліотека
6. Держава Селевкідів мала також другу назву:
 - А Сирійське царство
 - Б Єгипет
 - В Пергам
 - Г Понт Евксинський
7. Матеріал для записів, що був винайдений у Передній Азії й вироблявся зі звіриних шкур, — це:
 - А пергамент
 - Б папір
 - В шовк
 - Г папірус
8. Унаслідок якої події загинула Перська держава?
 - А Греко-перської війни 500—449 рр. до н. е.
 - Б «Східного походу» Александра Македонського 334—325 рр. до н. е.
 - В Першої Пунічної війни 264—241 рр. до н. е.
 - Г Пелопоннеської війни 431—404 рр. до н. е.
9. Яке місто вважається символом еллінізму?
 - А Пелла
 - Б Александрія Єгипетська
 - В Пергам
 - Г Вавилон
10. Яка скульптура є шедевром елліністичної доби?

А

Б

В

Г

11. Установіть хронологічну послідовність подій.
А битва при Гавгамелах
Б виникнення Пергамського царства
В війна діадохів
Г битва при Херонеї
12. Установіть відповідність між назвою пам'ятки, віднесеної до Семи чудес світу, та містом, у якому вона розташовувалась.
1 Фароський маяк	А Олімпія
2 гробниця царя Мавсола (Мавзолей)	Б Афіни
3 храм Артеміди	В Александрія Єгипетська
4 статуя Зевса	Г Ефес
	Д Галікарнас
- Відповіді:* I варіант: 1. В; 2. А; 3. В; 4. А; 5. А; 6. В; 7. А; 8. В; 9. А; 10. 4, 5, 7; 11. Г В А Б; 12. 1Д 2В 3А 4Б. II варіант: 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. А; 5. Б; 6. А; 7. А; 8. Б; 9. Б; 10. А; 11. Г А В Б; 12. 1В 2Д 3Г 4А.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть кросворд із 12 слів за вивченою темою.

УРОК № 49

Тема. **Природні умови Італії. Виникнення Риму. Царська доба.**

Мета: ознайомити учнів із природними умовами Апеннінського півострова; охарактеризувати процес виникнення Риму; характеризувати царську добу історії Стародавнього Риму; закріплювати навички здійснення порівняльного аналізу; визначати вплив природно-го середовища на розвиток історичного процесу.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Стародавня Італія», ілюстративний матеріал.

Основні терміни та поняття: рекс, ліктори, понтифік, сенат, коміції, пролетарі.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які держави, що ви вже вивчали, розташовувалися на узбережжі Середземного моря?
2. Які народи засновували свої міста-колонії на узбережжі Середземного моря?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Вступне слово вчителя

Ми починаємо вивчати одну з наймогутніших держав стародавнього світу — Рим. Це «вічне місто», як його називали, відіграло винятково важливу роль у розвитку історії людства.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Дата	Назва історичного періоду
753—509 рр. до н. е.	Епоха царів
509—30 рр. до н. е.	Епоха Республіки
30 р. до н. е. — 476 р. н. е.	Епоха Імперії

Завдання

Визначте, скільки років проіснувала Римська держава.

1. Природа і населення Апеннінського півострова

Розповідь учителя

Італія розташована на Апеннінському півострові, де з півночі на південь простягаються Апеннінські гори. Півострів омивають п'ять морів: з півдня — Іонічне та Середземне, із заходу — Тірренське та Лігурійське, а зі сходу — Адріатичне. Поряд розташовані великі острови — Сицилія, Корсика, Сардинія. Клімат Італії м'якший, ніж у Греції. Від холодних північних вітрів її захищають найвищі в Європі гори — Альпи. Клімат на півострові тоді був більш помірний, ніж сьогодні. Кількість опадів у Середній і Північній Італії є достатньою. Менше їх випадає у Південній Італії. Територією країни протікають досить великі річки — По, Арно та Тибр. На відміну від Греції, в Італії багато територій, придатних для землеробства і скотарства. Стародавні греки назвали цю країну Італією, що в перекладі означає «Країна телят». В Апеннінських горах є поклади міді, олова, заліза, золота й срібла. Багата Італія і на будівельний камінь та глину.

Найдавнішим населенням Апеннінського півострова вважають племена лігурів, сікулів, сіканів тощо. Інші племена прийшли сюди пізніше. Серед прийшлих народів вирізняються італіки, які, можливо, і дали назву країні. Із часом місцеві і прийшли народи сформували дев'ять племен. Серед них — латини, умбри, сабіни та інші. Всі вони були землеробськими племенами, які мали розвинуті металургію, гончарство та інші ремесла. Більшість населення о. Сицилія становили переселенці з міста Карфаген та греки.

☑ Цікаво знати

ЕТРУСКИ

У X ст. до н. е. в Італії з'явилися етруски (тіррени). Про їх походження достеменно не відомо. Але більшість схиляється до думки, що вони прибули на Апенніни морем із Лідії та поступово захопили територію від Тибра до Альп. Заселені ними землі дістали назву «Етрурія».

У етрусків були розвинуті землеробство, скотарство та ремесла. Вони вміли осушувати болота, будувати зрошувальні канали. На своїх полях вирощували пшеницю, овес, ячмінь, льон, гранат та інші культури. Славилися й етрусські ремісники. Ткачі мистецьки виготовляли лляні тканини для одягу, вітрил тощо. Гончарі виробляли гарний посуд і вишукані скульптури. Справжніми шедеврами були витвори етрусських ювелірів, які виготовляли прикраси з найтонших срібних та золотих елементів, бурштину і коштовного каменю.

Етруски були вмілими мореплавцями, їхні кораблі перетинали простори Середземного моря, досягаючи берегів Греції, Карфагену, Фінікії.

Це був перший народ на Апеннінському півострові, який почав будувати міста. Всі вони були чітко сплановані; мали міцні кам'яні мури та башти. На прямих вимощених вулицях розташовувалися кам'яні будинки та храми. Згодом етрусські міста об'єдналися в союз, на чолі якого стояв вибраний правитель. Також вони були першими будівничими доріг в Італії.

Етруски мали власну писемність, яка легко читається, бо створена на основі грецького алфавіту. Але ми не знаємо, якою була мова етрусків, і тому знайдену велику кількість писемних джерел досі не вдалося розшифрувати.

Відомо, що Етрурія тривалий час вела боротьбу з латинами за збереження своїх земель. І навіть після підкорення їх латинами у III ст. до н. е. вони намагалися звільнитися з-під їхньої влади. Останнє повстання етрусків було придушене латинами в I ст. до н. е.

Етрусків вважають засновниками міста Риму, яке дало назву майбутній могутній імперії. Археологи знайшли на території Риму залишки кам'яної фортеці, збудованої етрусками у VIII ст. до н. е.

2. Виникнення міста Риму

☑ Розповідь учителя

Легенда пов'язує виникнення міста з іменами двох братів-близнюків Ромула і Рема. Їхній дід був царем, якого позбавив влади власний брат. А близнюків він наказав викинути в Тибр, поклавши в кошик. Але малюки не загинули: їх вигодувала вовчиця, а виховав пастух. Брати підросли, дізнались про своє царське походження і повернули владу.

Правити разом братам не довелося. Ромул, обраний богами, став царем. Брати вирішили побудувати місто там, де їх вигодувала вовчиця. Проте вони посварилися, і Ромул убив Рема. Засноване в 753 р. до н. е. місто він назвав власним ім'ям — Рим.

Робота з документом

ДИОНІСІЙ ГАЛІКАРНАСЬКИЙ ПРО ВЛАДУ ЦАРЯ

...Ромул дав цареві такі права: щоб він очолював священнодіяння і жертвопринесення, щоб зберігав закони та звичаї батьків, тяжчі злочини розбирав сам, а легші доручав сенатові; збирав сенат і скликав народ та мав вищу владу під час війни...

Запитання до документа

Які обов'язки перед суспільством мав цар?

3. Давньоримське суспільство

Колективна робота з підручником

Учні опрацьовують відповідний матеріал підручника. Учитель узагальнює знання учнів за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Римське суспільство було схожим на грецький поліс. Перші жителі Риму поділялися на патриціїв, плебеїв і рабів. Патриції, що належали до латинських родів, мали право володіти землею і брати участь у народних зборах, тобто були повноправними громадянами. Плебеї належали до підкорених латинами народів (зокрема етрусків) або переселенців. Вони, на відміну від патриціїв, не мали права володіти землею та брати участь у народних зборах. Шлюби між плебеями і патриціями заборонялися.

У давньоримському суспільстві вже тоді існувала досить складна система управління. Із VIII ст. до н. е. римську общину очолював цар — *рекс*, якого обирали на народних зборах. Він був також військовим вождем і жерцем. Символами влади царя були трон, прикрашений слоновою кісткою, і 12 охоронців — *лікторів*. Хранителем звичаїв і традицій, укладачем особливого календаря, де позначалися сприятливі та несприятливі для Риму дні, був великий *понтифік*. Ще одним органом влади був *сенат*.

Робота з термінами та поняттями

Сенат — рада старійшин, куди входили глави родів — патриції.

До складу сенату входили 300 патриціїв із 300 найдавніших родів. Оскільки вважалося, що саме ці 300 родів заснували Римську державу, сенаторів називали «батьками» (падре — патриціями). Їхнім основним обов'язком був захист закону від царя і самих громадян Риму. Сенат міг відмовити народним зборам чи цареві у прийнятті рішення, якщо воно суперечило звичаям. Посади сенаторів були довічними. На чолі сенату стояв *принцепс* — найстарший за віком сенатор. Сенат оголошував війну або укладав мир, обговорював законопроекти, видав скарбницею. Коли цар помирав, то до обрання нового

правителя сенат щодня за жеребом визначав «виконувача обов'язків». Йому передавали ключі від скарбниці, печатку Риму, символи царської влади.

Голосування у сенаті відбувалося досить незвичним для нас способом: ті, хто виступав за те чи інше рішення, відходили в один бік, ті, хто проти, — в інший.

Але вся повнота влади в Римі зосереджувалася не у рекса або сенату, а в *народних зборах*. Вони ухвалювали закони та здійснювали судочинство. Тут обирали царя, здійснювали помилування засуджених до страти. Народні збори проходили по куріях: їх налічувалось 30, і вони мали назву «*куріальні коміції*». До кожної курії належало десять родів. Збори відбувалися в центрі міста на площі Форум. Щоб ухвалити рішення, потрібна була більш ніж половина голосів.

Десять курій об'єднувалися у трибу («плем'я»), тобто існувало три триби: Рамни, Тіції, Лукери.

Завдання

Що спільного і відмінного в устрої Афін і Риму?

4. Реформи Сервія Тулія

Розповідь учителя

Із 753 по 509 р. до н. е. у Римі правило сім царів. Про їх правління збереглося чимало легенд, більшість із яких знайшли своє підтвердження. Передостанній із них, **Сервій Тулій** (578—534 рр. до н. е.), здійснив реформи, спрямовані на вдосконалення управління державою. Він замінив родоплемінний поділ суспільства на майновий і територіальний.

Сервій Тулій поділив усіх римських громадян на класи. Залежно від майна і прибутків було виділено вершників, пролетарів та ще п'ять класів. Обов'язком кожного класу було надати для армії певну кількість центурій, тобто сотень воїнів. Вершники мали сформувати 18 центурій, I клас — 80 центурій піхоти, II клас — 22, III клас — 20, IV клас — 22, V клас — 30, пролетарі — 1 центурію. Загалом налічувалося 193 центурії.

Процедура визначення майна називалась *цензом* (оцінюванням). Кожний громадянин мав прийти до царя і повідомити про розмір свого статку.

Також була змінена система голосування на народних зборах. До народних зборів додалися збори по сотнях (центуріях — військово-територіальних підрозділах). Усі, хто ніс військову службу, відвідували і збори по центуріях — *центуріальних коміціях*, де і вирішували найважливіші державні справи. Кожна з них мала один голос у народних зборах.

Цікаво знати

КЛАСИ РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА РЕФОРМАМИ СЕРВІЯ ТУЛІЯ

- Вершники
- I клас — 100 000 ассів
- II клас — 75 000 ассів
- III клас — 50 000 ассів
- IV клас — 25 000 ассів
- V клас — 11 000 ассів
- Пролетарі.

Робота з термінами та поняттями

Пролетарі — найбільшні громадяни Риму, багатством яких були тільки їхні нащадки.

Асс — давньоримська мідна монета.

Невдовзі після завершення реформ Сервія Тулія убив **Тарквіній Гордий** із роду Тарквініїв. Він став останнім римським царем. Тарквіній намагався позбавити римлян права брати участь в управлінні державою. Його не обирав народ, не затверджував сенат. Наслідуючи грецьких тиранів, він прагнув одноосібної влади. Для її звеличення він розгорнув широке будівництво. Заснував храм на Капітолійському пагорбі. Вів успішні війни із сусідами. Але в пам'яті народу він залишився як жорстокий узурпатор. У 509 р. до н. е., коли повставий народ вигнав Тарквінія Гордого, закінчилася царська доба в історії Риму.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Де розташована Італія?
2. Хто заснував Рим і став його першим царем?
3. Назвіть ознаки царської влади.
4. Які права й обов'язки мав член римської громади?
5. Які права мали цар, сенат, народні збори?
6. Які реформи провів цар Сервій Тулій?
7. Що зробили перші царі для формування Римської держави?
8. Чим відрізнялося становище плебеїв і патриціїв?
9. Якою була система управління в Стародавньому Римі?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

У VIII—VI ст. до н. е. відбулося становлення нової держави — Риму, якій судилося відіграти важливу роль у розвитку античного періоду розвитку людської цивілізації.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Виконайте завдання на вибір.
 - 1) Заповніть порівняльну таблицю «Природні умови цивілізації Єгипту, Греції, Італії».
 - 2) Вкажіть факти, які свідчать про те, що Римська республіка була аристократичною.
 - 3) Підготуйте презентацію за темою «Заснування Риму».

УРОК № 50

Тема. Римська республіка в V—III ст. до н. е.

Мета: охарактеризувати особливості Ранньої Римської республіки; пояснити причини і наслідки боротьби плебеїв і патриціїв; розповідати про завоювання Римом Італії; вдосконалювати навички роботи з поняттями і термінами; виховувати учнів у дусі патріотизму, сприяти утвердженню ідеалів демократії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Римська республіка», ілюстративний матеріал.

Основні терміни та поняття: республіка, комісії, народні трибуни, патрони, клієнти, легіон.

Основні дати: 449 р. до н. е. — ухвалення Законів XII таблиць; 313 р. до н. е. — заборона боргово-го рабства; 265 р. до н. е. — об'єднання земель Італії під владою Риму.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли і ким було засновано місто Рим?
2. Що є символом Риму і чому?
3. На скількох пагорбах виникло місто?
4. Хто був останнім царем Риму?
5. Чому влада царів була повалена?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Римська республіка

Розповідь учителя

Позбавивши влади царя, римляни почали формувати нову систему управління державою, у якій поєднали риси демократичного

устрою (влади народу) і монархії (одноосібного управління). Але основою формування гілок влади залишався принцип виборності на всі посади. Таку форму правління прийнято називати *республікою* (справа народу).

За часів республіки головну роль у суспільстві відігравали *народні збори* (коміції). Вони були кількох видів — по куріях, центуріях та трибах. У *куріальних коміціях* святкували народження дітей, вступ у доросле життя юнаків, укладення шлюбу та проводили ритуал жалоби за померлими. У *центуріальних* — ухвалювали закони, обирали консулів, преторів, цензорів і квесторів. *Трибутні коміції* обирали трибунів та едилів.

Виборних посадовців у республіканський період називали *магістратами*. Усіх їх обирали на один рік. Кожен магістрат користувався недоторканістю. Його вважали уособленням держави, і тому виступ проти нього розцінювався як образа всього Риму. Щороку із числа патриціїв обиралися дві вищі посадові особи республіки — *консули*. Як і царі, вони мали трон зі слонової кістки, 12 лікторів-охоронців, очолювали військо і були верховними жерцями. Консули під час війни могли карати на смерть за зраду. У мирний час вони видавали укази, керували державними церемоніями, скликали сенат і народні збори та керували ними. Навіть роки в Римі називалися за іменами консулів. Після закінчення терміну консули, як правило, ставали членами сенату.

Найвищу судову владу мали вісім *преторів*. Одні з них розглядали суперечки між римськими громадянами, а інші — між громадянами й іноземцями.

Кожні п'ять років із числа колишніх консулів обиралися два цензори. У їх віданні були складання списків римських громадян, перевірка списку сенаторів, виключення з її складу недостойних. Цензори відповідали за громадські роботи, збір податків, укладення державних договорів. Вони мали право карати римлян за подружню зраду, неналежне виховання дітей, відсутність патріотизму.

Двадцять *квесторів* відповідали за державну скарбницю, ділили захоплені у ворога трофеї.

Едили опікувалися благоустроєм Риму, підготуванням свят та різних видовищ.

Вершиною політичної кар'єри для кожного римлянина було обрання сенатором. У сенаті республіки налічувалося 300 осіб. Сенатори ухвалювали рішення, які потім затверджувалися народними зборами.

В умовах війни або в надзвичайних обставинах за пропозицією сенату один із консулів міг бути призначений диктатором терміном не більше ніж на 6 місяців. *Диктатор* володів усією повнотою влади в республіці, стояв над консулами і сенатом. Диктатор міг призначити собі помічника — начальника кінноти.

Робота з термінами та поняттями

Диктатор — особа, наділена необмеженою владою.

Також сенат оголошував, хто з римлян є «ворогами народу». Цих осіб позбавляли захисту держави. Обов'язком кожного громадянина вважалось убивство «ворога народу». Сенат розглядав суперечки та злочини магістратів.

Знатні та багаті римські громадяни могли допомагати бідним, простим римлянам та чужинцям. Покровителів називали *патронами*, а тих, кому вони надавали допомогу, — *клієнтами*. Патрон захищав клієнтів, допомагав їм грошима. Клієнт виконував певні роботи або ніс військову службу для свого патрона, виявляв йому знаки пошани.

У Римі проживало чимало іноземців. Вони не мали тих прав, якими володіли римські громадяни, і платили податки.

За часів Ранньої республіки рабів налічувалося небагато. Раби були абсолютно безправні, вони самі та їхнє життя належали господарям. Спочатку рабів використовували переважно в хатньому господарстві. Із часом їх кількість зростала, а праця дедалі ширше застосовувалася на найважчих роботах.

Із формуванням виборних органів влади, зростанням ролі народних зборів і сенату в Римі утвердився республіканський державний устрій.

Завдання

Складіть схему управління в Ранній Римській республіці, використовуючи поняття: сенат, консул, народні збори, магістрат, плебісцит, плебеї, патриції.

2. Господарювання римлян

Колективна робота з підручником

Учні опрацьовують відповідний матеріал підручника.

Учитель узагальнює знання учнів за допомогою наведеного матеріалу.

Додаткова інформація

Для римлян завжди основними заняттями були землеробство та війна. За легендою, Ромул заборонив громадянам Риму торгувати і лихварювати. Він вважав, що хліборобська праця зміцнює тіло і дух воїна. А це потрібно, щоб захистити свою державу, свій народ, свою землю. На відміну від греків, які приділяли багато уваги спортивним тренуванням і мистецьким змаганням, римляни вважали за краще управляти конем, володіти списом та працювати на землі працюрів. Спершу навіть патриції самостійно обробляли свої невеликі ділянки.

Вирощували переважно пшеницю. Розвинутою галуззю сільськогосподарства було виноградарство. Деяко пізніше поширилося вирощування маслин. Із давніх часів у Римі розвивалися найпотрібніші для повсякденного життя ремесла: ткацтво, гончарство, ковальство, зброярство та ін. Римські купці торгували в основному на Апеннінському

півострові. Товари з інших країн до Риму морем і суходолом привозили іноземні купці.

3. Боротьба плебеїв і патриціїв

Розповідь учителя

Протягом тривалого часу влада в республіці була зосереджена в руках патриціїв. Становище плебеїв погіршувалося. Вони не тільки не брали участі в управлінні республікою, але й опинялися у борговій залежності від знаті. Шлюби між патриціями і плебеями заборонялися.

Плебеї наполегливо домагалися політичних прав. Вони кілька разів йшли з Риму і відмовлялися нести військову службу в розпал військових дій проти ворогів. Плебеї навіть почали скликати свої окремі народні збори (плебісцит), які ухвалювали власні закони для плебеїв.

Зрештою вони домоглися обрання двох *народних трибунів*, які захищали їхні права. Вони, як і їхнє житло, були недоторканими. І вдень, і вночі в їхніх будинках плебеї могли знайти захист і допомогу. Вони мали право скликати народні збори плебеїв, а також могли накладати заборону на рішення сенату чи консулів, вимовивши одне лише слово «вето» — «я забороняю». Також вони мали право заарештувати будь-якого чиновника, який обмежував права простолюдинів.

Згодом, у 449 р. до н. е., плебеям вдалося змусити патриціїв ухвалити писані закони, так звані Закони XII таблиць. Вони були викарбувані на 12 мідних дошках і розміщені в центрі Риму на головній площі — Форумі. Тепер для всіх громадян, незалежно від походження, закон був один.

Закони XII таблиць передбачали смертну кару: за злочини проти республіки, проти релігії, за чаклунство та неправдиві свідчення в суді. За цими законами жорстоко карали боржників. За борги людина могла стати рабом або змушена була віддати в рабство власних дітей чи дружину. Якщо боржник не повертав позичене, то згідно із законом його розрубували на стільки частин, скільком він був винен кредиторам.

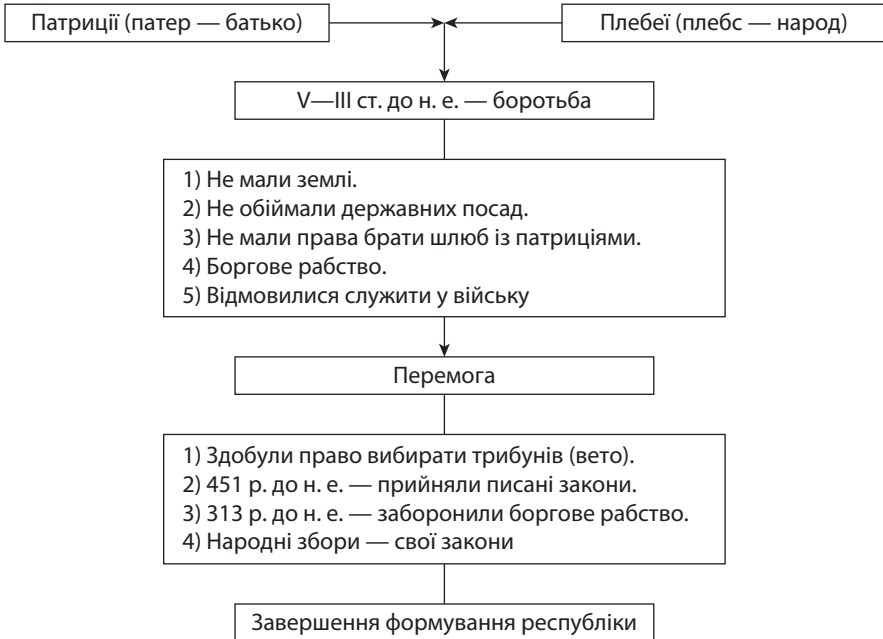
У 445 р. до н. е. було дозволено укладати шлюби між патриціями і плебеями. Ще майже 80 років знадобилося плебеям, щоб домогтися права обирати одного з двох консулів. У свою чергу, патриції здобули право на посаду трибуна. Так у Римі сформувалася посадова знать з патриціїв і плебеїв — *оптимати*. Зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли примиренню між патриціями і плебеями, зміцненню влади та єдності держави. Стабільне становище в державі Рим використав для подальшого розширення території шляхом завойовницьких війн.

Цікаво знати

Ідеалом для римлян був Маній Курій Дентат. Його тричі обирали консулом, він був успішним полководцем, але невелику ділянку землі обробляв сам. Перекази розповідають, що, коли до нього прийшли по-

сланці переможених ним народів і запропонували у подарунок золото, Дентат показав їм на ріпу, яку варив собі на обід, і сказав: «Доки я ситий таким обідом, мені не потрібне золото. Я волію мати владу над тими, хто має золото».

(Учні разом з учителем складають на дошці узагальнюючу таблицю за матеріалом розглянутого питання.)

4. Завоювання Римом Апеннінського півострова

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні опрацьовують відповідний матеріал підручника.

ВАРІАНТ 2

Розповідь учителя

Рим від самого заснування вів постійні війни за нові території. Потреба в них зумовлювалася тим, що землю розподіляли між воїнами, а оскільки воїнами були всі громадяни (чоловіки), то землі завжди не вистачало.

Понад 200 років Рим воював із сусідніми племенами, що населяли Апеннінський півострів, поки не об'єднав їх під своєю владою. На цьому шляху він мав великі перемоги, але траплялися й жахливі невдачі.

Історія зберегла відомості про напад на Рим у V ст. до н. е. племен галлів. Вони спалили незахищену частину міста, але римляни сховались у фортеці на Капітолійському пагорбі. Вночі вороги намагалися непомітно подолати укріплення. Їх почули гуси, які підняли гвалт і розбудили охорону. Місто вдалося врятувати. Відтоді став відомим вислів: «Гуси врятували Рим».

Однією з найжорстокіших війн за панування на Апеннінському півострові була Тарентська війна (282—272 рр. до н. е.). Супротивником Риму стало засноване греками-колоністами на півдні півострова місто-держава Тарент, з яким раніше римляни мали мирну угоду. Але коли римляни розташували свої гарнізони в містах поблизу Тарента і відвели флот у Тарентійську затоку (за угодою вони не мали цього робити), Тарент оголосив Риму війну і звернувся по допомогу до Пірра, царя однієї з грецьких держав — Епіру.

Перша битва між тарентійцями і римлянами відбулася біля міста Гераклеї. Вона закінчилася перемогою Пірра завдяки тому, що він застосував бойових слонів.

Наступна битва відбулася біля Аускула на зарослому чагарником полі. Ні кінноту, ні слонів Пірр використати ефективно не зміг. Але здобув перемогу, хоча й ціною величезних втрат.

На полі бою загинули 13 тис. його воїнів. Римляни втратили 15 тисяч. Перемога у битві, що далася великою ціною, не принесла перемоги у війні. Саме з наслідками цієї битви пов'язаний відомий вислів «Пірова перемога».

Щоб здолати ворога, Рим уклав союз із Карфагеном. До Карфагена згодом, зрадивши Пірра, приєдналися деякі грецькі міста. У 272 р. до н. е. Пірр, зазнавши кількох поразок, змушений був укласти мирну угоду з Римом і залишити територію Італії.

У 265 р. до н. е. Рим захопив етруське місто Вольсінії, завершивши об'єднання земель Італії під своєю владою.

(Учитель демонструє на карті територію Римської республіки V—III ст. до н. е.)

5. Римська армія

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні опрацюовують відповідний матеріал підручника.

ВАРІАНТ 2

Розповідь учителя

На цей час Рим мав добре організовану і навчену армію. Служба в армії була почесним обов'язком кожного громадянина від 17 до 60 років. Воїни віком до 46 років мали ходити у військові походи. Старші за віком воїни зобов'язані були охороняти міські мури. Того, хто ухилився від військової служби, вважали зрадником і продавали в рабство. Основним військовим

підрозділом римської армії був *легіон*. Зазвичай їх було чотири. До кожного легіону зараховували 300 кіннотників із заможних громадян і 4200 легіонерів-піхотинців. Найбідніші громадяни служили на флоті.

Легіони поділялися на менші загони — *маніпули*. До кожної маніпули входили: гастати — молоді воїни 25—30 років, які утворювали першу лінію; принципи — воїни 35—40 років, які прикривали першу лінію піхоти; тріарії — найбільш досвідчені воїни, ветерани, які утворювали третю лінію. Всі три лінії становили важкоозброєну піхоту. Їхнім озброєнням були великий вигнутий щит (ширина — 75 см, висота — 120 см, вага 10 кг), обладунки для ніг, нагрудник, кольчуга (вага близько 15 кг). Голову захищав бронзовий або залізний шолом, прикрашений трьома пір'їнами. Гастати й принципи мали по два списи для метання (довжина — 1,5 м, вага — 4 кг). Його можна було кинути на відстань 10—20 кроків.

Наймолодші воїни йшли поза бойовим порядком. Їх називали велітами. Озброювалися веліти мечем, дротиками та легкими круглими щитами. На голові вони носили пласкі капелюхи, інколи одягалися у вовче хутро. Піших воїнів прикривали з флангів кіннотники. Одна маніпула складалася з двох підрозділів — центурій. Кожна центурія мала свого командира — центуріона — і свого прапороносця.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке республіка? Як формуються органи влади?
2. Назвіть головний орган влади в Римській республіці.
3. Що становило основу господарства Риму?
4. Хто такий «ворог народу»?
5. З якими супротивниками зіткнулися римляни, об'єднуючи Італію?
6. Як називався основний військовий підрозділ?
7. За що точилася боротьба між патриціями і плебеями?
8. Чому в Римі з'явилися патрони і клієнти?
9. Що означає вислів «Піррова перемога»?
10. Завдяки чому Римові вдалося підкорити Італію?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі висловити свою думку про те, що вони навчилися і про що дізналися на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творчі завдання.
 - 1) Поясніть різницю між афінською і римською системами управління державою.
 - 2) Після перемоги над Пірром по всій Італії була запроваджена єдина монета — римський денарій. Яке це мало значення для Риму?

УРОК № 51

Тема: **Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї.**

Мета: розповідати про основні події на шляху Риму до перетворення на могутню Середземноморську державу; показувати на карті перебіг Пунічних війн; визначати їхні наслідки; формувати вміння оцінювати окремі факти, події; виховувати учнів у дусі патріотизму на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінні карти «Пунічні війни», атлас, схема основних битв, дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: пуни, контрибуція, провінція.

Основні дати: 264—241 рр. до н. е. — Перша Пунічна війна; 218—201 рр. до н. е. — Друга Пунічна війна; 149—146 рр. до н. е. — Третя Пунічна війна, зруйнування Карфагена.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Коли завершилось підкорення Римом Італії?
2. Що було головною ударною силою римської армії?
3. Назвіть основні риси Римської республіки.
4. Розкрийте зміст Законів XII таблиць.

Перевірка творчих завдань

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

ВАРІАНТ 1

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують матеріал підручника про Пунічні війни, заповнюють таблицю та виконують завдання.

1. Заповніть таблицю «Пунічні війни».

Критерії для порівняння	Перша Пунічна війна	Друга Пунічна війна	Третя Пунічна війна
Дата події			
Територія, де велися бойові дії			
Командуючі			
Підсумки і результати			

2. Опишіть основні битви Другої Пунічної війни.
3. **Обговоріть у групах.** Чому Рим так наполегливо намагався знищити Карфаген?

ВАРІАНТ 2

1. Перша Пунічна війна (264—241 рр. до н. е.)

Розповідь учителя

Об'єднавши під своєю владою Італію, Рим прагнув панування у Західному Середземномор'ї. Але тут він зіткнувся зі своїм колишнім союзником — фінікійською колонією Карфагеном. Карфаген був величезним і дуже багатим містом. Його жителі займалися торгівлею, привозили з Іспанії залізо, олово, срібло, із Сардинії — мідь і хліб. Уяву сучасників вражали шестиповерхові будинки, величні палаци та храми Карфагена. У місті на той час проживало близько 700 тис. осіб. Його оточували три ряди мурів із чотириповерховими банітами. У військових стайнях налічувалося 4000 коней і 300 бойових слонів. У центрі міста розташовувалася фортеця — Бірса. Армія Карфагена була найманою. Основну силу карфагенян становив флот.

Римляни шукали приводу розпочати війну з Карфагеном. Першим кроком стало звільнення ними у 264 р. до н. е. захопленого карфагенянами міста Мессана на Сицилії. Так розпочалася перша з трьох Пунічних війн, яка тривала 23 роки.

Робота з термінами та поняттями

Пунічні війни — війни між Римом і Карфагеном. Римляни називали карфагенян пунами, тому війни й дістали таку назву.

На суходолі римляни успішно конкурували з ворогом. Вони взяли в облогу місто Сиракузи, і тиран цього міста Гієрон II змушений був укласти мирну угоду. Чимало грецьких міст також перейшли на бік Риму. Але для перемоги над Карфагеном потрібно було мати могутній флот. Наполегливі римляни за короткий час побудували 120 кораблів, навчили та підготували до битв близько 30 тис. веслярів. У 260 р. до н. е. в битві під Мілами римський флот пройшов перше бойове хрещення і здобув вагому перемогу. На її честь у Римі спорудили мармурову колону, прикрашену носами захоплених карфагенських кораблів.

Найграндіозніша битва Першої Пунічної війни відбулася в 256 р. до н. е. біля сицилійського мису Екном. 330 римських кораблів, які везли до Північної Африки римських вояків, тут зустрілися з 350 карфагенськими. Римський флот знову здобув перемогу. На узбережжі Африки висадилися понад 15 тис. солдатів армії консула Атілія Регула. Римляни спустошували квітучі землі узбережжя, просуваючись до Карфагена.

У 255 р. до н. е. доля відвернулася від них: союзник Карфагена, спартанський полководець Ксантіп, розбив війська Регула, захопив у полон і стратив консула. До того ж під час вивезення з Африки залишків армії Регула флот потрапив у нищівний шторм, під час якого загинуло 256 кораблів.

Але цією поразкою римлян війна не закінчилася. Вона спалахнула з новою силою на Сицилії. Військова удача була на боці римлян, доки на

острів не прибув талановитий карфагенський полководець Гамількар Барка. Під його командуванням війська перейшли в наступ і спустошили південь Італії, хоча остаточно перемогти супротивника не спромоглися. У 241 р. до н. е. виснажені війною Рим і Карфаген уклали мирну угоду. За угодою Карфаген втратив острови Сицилію, Корсику, Сардинію.

Робота з документом

ПОЛІВІЙ ПРО БИТВУ ПІД МІЛАМИ

...Наближаючись, карфагеняни помічали на передніх частинах усіх кораблів підняті ворони (великі металеві гаки з прилаштованими дерев'яними містками. — *Авт.*). Спочатку вони не розуміли і дивувалися з ніколи не бачених пристроїв... Під час сутички кораблі щоразу зчіплялися за допомогою описаних пристроїв, причому люди відразу переправлялися по самому ворону, і бій відбувався на палубах. Частину карфагенян було знищено, інші із жахом здавалися ворогові самі, бо морська битва перетворилася на сухопутну...

Запитання до документа

- 1) Завдяки чому, на думку Полібія, римлянам вдалося виграти битву?
- 2) Як римляни використали новий технічний винахід у битві під Мілами?

2. Друга Пунічна війна (218—201 рр. до н. е.)

Розповідь учителя

Карфаген не змирився із втратою островів і, відновивши сили, знову готувався до війни з Римом. Карфагенську армію в цей час очолював син загиблого Г. Барки — Ганнібал. Він був талановитим полководцем і лютим ворогом Риму.

Карфагеняни спровокували початок війни, захопивши місто Сагунт, яке було союзником Риму. Ганнібал після цього, у 218 р. до н. е., почав надзвичайно складний перехід своїх військ з Іспанії до Італії через Альпи. Не маючи підкріплення, Ганнібал з боями просувався Апеннінами до Риму. Перемігши біля Тразименського озера, він ще раз зустрівся з ворогом біля Канн. Це була одна з найвідоміших битв стародавньої історії. Реорганізована за римським зразком армія Ганнібала зіткнулася з військами консулів Гая Теренція Варрона та Луція Емілія Павела.

Ганнібал, розташовуючи армію, свідомо послабив центр і посилив фланги. Він мав намір оточити ворога. Коли війська консулів атакували центр, карфагеняни поступово відступали, доки їхні ряди не утворили півмісяць. Римляни продовжували битву, не помічаючи, що їх оточили. За півдоби римляни втратили майже 50 тис. солдатів. Загинули Емілій Павел і 80 senatorів. Втрати карфагенян становили близько 6 тис. воєнків. Ганнібал підійшов до Риму, але, не маючи підкріплення, змушений був повернутися до Карфагена.

Вирішальна битва Другої Пунічної війни відбулась у 202 р. до н. е. біля міста Замы, неподалік від Карфагена. Сили були рівними. Ганнібал роз-

раховував перемогти за допомогою бойових слонів. Римський полководець Сципіон Африканський розгадав його план і був готовий до удару. Бойових слонів римляни зустріли зливою каміння та дротиків. Частина слонів злякалась і повернула назад. Інші продовжували свій шлях. Але римляни, вбивши вожака, спрямували рух слонів коридором, що його утворили дві шеренги воїнів. Ганнібал, намагаючись врятувати ситуацію, кинув у бій кінноту, яку солдати Сципіона не тільки зупинили, а й змусили повернути назад. Останньою надією Ганнібала були загартовані у боях ветерани. Але битва вже була програна. За умовами миру Карфаген втратив увесь свій флот і бойових слонів та повинен був сплатити величезну контрибуцію.

Робота з термінами та поняттями

Контрибуція — грошове відшкодування збитків під час війни на користь переможця.

Провінція — підкорена Римом територія за межами Апеннінського півострова.

3. Війни з елліністичними державами

Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника. Учитель узагальнює знання учнів за допомогою наведеної інформації.

Додаткова інформація

Маючи на меті захопити всі землі узбережжя Середземного моря, Рим одночасно вів війни з іншими претендентами на ці території. Найсильнішими серед них були елліністичні держави Македонія і Сирія.

У 197 р. до н. е. римляни після успішних бойових дій уклали мирну угоду з македонським царем Філіппом V і змусили його віддати флот та виплатити велику контрибуцію.

Уклавши мир, римляни у битвах біля Фермопіл (191 р. до н. е.) та поблизу гори Сипіл (190 р. до н. е.) здолали союзника Македонії — сирійського царя Антіоха III. Після поразки у війні з Римом Сирія втратила свій вплив у Середземномор'ї. Проте Македонія, незважаючи на поразку, залишилася досить сильною державою і стояла на заваді пануванню Риму в Середземномор'ї.

У 168 р. до н. е. римляни біля міста Підни перемогли македонського царя Персея, сина Філіппа V. Македонія була поділена на чотири провінції, які увійшли до складу Риму.

Тепер Рим міг зосередити сили для остаточної перемоги над своїм наймогутнішим ворогом — Карфагеном.

4. Третя Пунічна війна (149—146 рр. до н. е.). Зруйнування Карфагена

Розповідь учителя

Після поразки Карфагена вдалося відновити свої сили завдяки торгівлі. Римські сенатори на чолі з Марком Катонем вимагали розпочати військові дії, щоб остаточо зламати супротивника. Кожна промова Марка Катона в сенаті закінчувалася словами: «Карфаген має бути зруйнований». У 149 р. до н. е. римські війська висадилися поблизу Карфагена

і підійшли до міста. Його жителі, щоб відкупитися від ворога, віддали римлянам 2000 військових машин та 200 тис. комплектів озброєння. Але римлянам здалося цього замало. У 147 р. до н. е. військо римлян на чолі з Корнелієм Сципіоном Еміліаном, сином Сципіона Африканського, знищивши основні сили ворога, оточило місто. Перехитривши карфагенян, які чекали нападу із суходолу, римляни атакували мурі Карфагена з боку моря й увірвалися в місто.

Бій за Карфаген тривав тиждень. Жителі боронили кожний будинок, але сили були нерівні. На прохання карфагенян римляни випустили з міста 50 тис. жінок і дітей. Ті оборонці, які лишилися в живих, сховалися у храмі й хотіли підпалити його, але потім були змушені здатися ворогові. Усіх полонених римляни продали у рабство, місто зруйнували, а землю, де стояв Карфаген, зорали та «засіяли» сіллу. Колишній наймогутніший супротивник Риму став римською провінцією Африка.

У 146 р. римляни придушили повстання у грецькому місті Коринф, завершивши підкорення Греції. Вона увійшла до складу римської держави як дві її провінції — Ахая й Етолія. Завоювавши, крім цього, Іспанію, Італію, Понтійське царство, Вірменію, Сирію і Палестину, Рим перетворився на світову державу.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Назвіть основні причини війн Риму з Карфагеном.
2. Чому війни з Карфагеном називаються Пунічними?
3. Які полководці прославилися під час Пунічних воєн?
4. Перелічіть головні битви Другої Пунічної війни.
5. Хто з римських політиків найбільше наполягав на знищенні Карфагена?
6. Коли було знищено Карфаген?
7. Чому Рим продовжив завоювання після підкорення всієї Італії?
8. Що завадило Ганнібалу знищити Рим?
9. Яка битва Другої Пунічної війни увійшла в усі підручники з воєнної стратегії і чому?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Висновок

У III—II ст. до н. е. відбулося стрімке розширення території Римської республіки. Римська армія завдала поразки Карфагену й елліністичним державам, фактично взявши під контроль узбережжя Середземного моря.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Підготуйте презентацію за темою «Пунічні війни».

УРОК № 52

Тема. **Римська релігія, сім'я та виховання.
Побут та повсякденне життя Римської республіки.**

Мета: охарактеризувати давньоримську релігію і порівняти її з давньогрецькою; описати побут і повсякденне життя в республіканському Римі; вдосконалювати навички аналізу історичного матеріалу; виховувати почуття справедливості, толерантності на прикладі традицій інших народів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: релігія, понтифік, фамілія.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Завдання

1. Назвіть імена дванадцятиох олімпійських богів Греції.
2. Поясніть, що таке міф, легенда, релігія.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Міфи і легенди стародавніх римлян

Розповідь учителя

Римські міфи були відображенням повсякденного життя римлян, оспівували невибагливий спосіб їхнього життя, суворість звичаїв і правил, а особливо воєнні подвиги в ім'я батьківщини. Так, давні перекази розповідали про батька-воєначальника, який стратив свого сина за порушення військової дисципліни, про уславленого вождя, який обробляв своє поле і після переможної битви знову повертався до звичних справ, про непідкупність римських вождів, про воїна, який, потрапивши у полон, спалив собі руку на вогнищі, щоб довести ворогам мужність римлян. Вражені скоєним вороги відпустили героя і зняли облогу Риму.

Існували міфи про різних священних тварин і птахів. Чільне місце серед них посідали перекази про вовка. Ця тварина наділялася магичними та людськими якостями, наприклад вірністю. Не випадково Ромула і Рема врятувала саме вовчиця. На основі переказу про те, як капітолійські гуси врятували Рим, з'явився звичай приносити в жертву собак, які мовчали і пропустили ворогів.

2. Давньоримська релігія

Робота з термінами та поняттями

Релігія (від латинського дієслова «зв'язувати») — зв'язок богів і людей.

☑ **Розповідь учителя**

Релігійні уявлення стародавніх римлян схожі з уявленнями інших народів стародавнього світу. Стародавні римляни вважали, що спочатку був лише темний і безмежний Хаос, у якому нічого не існувало, навіть часу. Із Хаосу виникла земля, яка і народила гори, ліси, річки, тварин і людей. У той самий час із Хаосу з'явилися перші боги. Серед них був і володар часу *Сатурн*. За уявленнями римлян, саме він веде відлік життя, завдяки йому росте все живе, змінюються пори року. Спочатку римляни поклонялися Сатурну як єдиному богу. На його честь проводилися сатурналії — свята, під час яких римляни мінялися місцем із рабами. Цим вони показували, що перед богом усі люди рівні. Вважалося, що біля Сатурна стояло дві чаші. Одна з них була наповнена щастям, а друга — лихом. Бог виливав, за власним бажанням, вміст чаші на голови людей, і вони були щасливими або страждали.

Із давніх часів римляни вірили в багатьох духів, божеств, які не мали людської подоби. Кожен із них відповідав за певні явища природи, події в житті людини. Духи виступали захисниками та охоронцями. Добрі генії охороняли людину протягом її земного життя. Пенати (домашні боги) опікувалися помешканнями. До наших часів дійшов вислів «повернутися до рідних пенатів», що означає повернутися додому. Як і стародавні греки, римляни вірили, що в кожному кущі, у річці, лісі живуть надприродні істоти, які можуть бути добрими або злими, допомагати чи шкодити людям.

Божествам, духам і надприродним істотам приносили жертви. Римляни вірили, що померлі впливають на справи живих і можуть мстити за неповагу до них. Померлий батько ставав для синів богом.

ЗАПОЗИЧЕНІ РИМЛЯНАМИ БОГИ

Римські боги	Грецькі боги
Юпітер	Зевс
Юнона	Гера
Мінерва	Афіна
Діана	Артеміда
Церера	Деметра
Прозерпіна	Персефона
Нептун	Посейдон
Діспатер	Аїд
Венера	Афродіта
Купідон	Ерот
Вулкан	Гефест
Меркурій	Гермес
Марс	Арес
Вакх	Діоніс
Геркулес	Геракл
Аполлон	Аполлон

Коли римляни наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. ознайомилися з грецькою культурою, богів стало більше. У Сатурна з'явилися діти, серед них — *Юпітер*. Коли Юпітер підріс, він вирішив позбавити батька влади і скинув Сатурна з небес. Молодий бог — володар блискавок і грому — став царем богів. Згодом римляни наділили своїх богів, не змінюючи їхніх імен, тими самими силами й обов'язками, що мали й грецькі.

Юпітер мав старших братів — Плутона і Нептуна, з якими і поділив Всесвіт. Плутон став володарем підземного світу, а Нептун — володарем морів.

Кожна верства населення Риму мала власних богів.

Головними патриціанськими богами були *Юпітер*, *Юнона* і *Мінерва*. Вони відповідали грецьким Зевсу, Гері й Афіні. Цим богам були споруджені храми на Капітолії. Головним римським святилищем був храм Юпітера Капітолійського. На честь Юпітера щорічно влаштовувалися Великі, або Римські, ігри.

На Капітолії розташовувався храм Юнони-порадниці (латиною — Монети). При ньому був двір, де карбували металеві гроші. Звідси пішло слово «монета», а двір став називатися монетним. Головними плебейськими богами були *Церера*, *Лібер* і *Лібера*. Церера відповідала грецькій Деметрі, Лібер — Діонісу, а Лібера — Персефоні. Цим богам був побудований храм на пагорбі Авентин. Покровителькою латинів, особливо простих людей, вважалася богиня-мисливиця *Діана*, що відповідала грецькій Артеміді.

Деякі професії теж мали покровителів. У торгівців — *Меркурій*, у ремісників, художників, письменників, учителів — *Мінерва*. Спільними богами для жителів Апеннінського півострова були *Марс* (бог війни), *Діана* (богиня Місяця), *Фортуна* (богиня щастя, успіху), *Флора* (богиня квітів), *Фауна* (богиня родючості й материнства), *Венера* (богиня весни і садів, потім — кохання і краси). Згодом римляни запозичили богів зі Сходу: Озіріса та Ізиду — з Єгипту, Кібеллу з Фригії, Ваал — з Фінікії та ін.

Італійським богом, сприйнятим римлянами, був *Янус*. Янус — бог входу і виходу, дверей і воріт, минулого і майбутнього. Він зображувався з двома обличчями. Одне було спрямовано вперед, інше — назад. На честь Януса названий місяць січень.

Цікаво знати

Римляни вважали себе народом Марса — бога війни. У глибоку давнину новий рік у Римі починався з березня — місяця, присвяченого Марсу. У березні під час священної церемонії по Риму проносили 12 щитів свого божественного покровителя.

Римлянин міг сумніватися в існуванні богів, але був зобов'язаний показувати шану до них. Розраховуючи на допомогу богів, стародавні римляни намагалися дотримуватися всіх обрядових правил, а також ритуалів. За допомогою ритуалів навіть богів ворога, на думку римлян, можна було переманити на свій бік.

Усі важливі справи римляни починали лише після того, як повожили й дізналися про ставлення до неї богів. Жерці вбачали волю богів у поведінці тварин, птахів, у природних явищах, принесених жертвах, в усьому незвичному. За несприятливих передбачень жерці могли навіть відкласти військовий похід.

Державні діячі, починаючи зі Сципіона Африканського, підкреслювали божественне походження своєї влади. Коли республіка змінилась імперією, у провінціях поширився культ полководців, а імператори вважалися богами на землі.

У кожній сім'ї були свої домашні боги — лари і пенати. Вони, як вважали римляни, охороняли будинок, здоров'я і благополуччя членів сім'ї. Їхні фігурки зберігали в спеціальних приміщеннях, малювали на стінах. У дні сімейних свят для ларів і пенатів виставляли їжу.

Особливою повагою користувалася покровителька домашнього вогнища богиня *Веста*.

У римлян було безліч інших богів і богинь, наприклад богиня удачі *Фортуна* або бог лісів *Сильван*. Різні богині охороняли перший крик новонародженого, перший крок дитини. Римляни не були охочі до складання поем і цікавих історій про своїх богів. Їхнє ставлення можна назвати діловим. Вони точно дотримувалися всіх священних обрядів, жерці чітко виконували всі священнодійства. Молитви римлян були небагатослівні.

У римлян існували колегії (об'єднання) жерців. Головною ж була колегія понтифіків, очолювана великим понтифіком. Великий понтифік був главою всіх римських жерців, стежив за їх діяльністю, судив їх і повчав.

Робота з термінами та поняттями

Понтифік — глава римських жерців. Слово «понтифік» латиною означає «той, хто будує міст», тобто «пов'язує» богів і людей. Титул великого понтифіка і сьогодні має Папа Римський.

У Римі жерців вибирали серед знатних і особливо добродесних людей. Жерцями ставали за посадою і деякі вищі магістрати. Окремої верстви жерців, що були виключно священнослужителями, у Римі, як і в Греції, не існувало.

Запитання

Які ви бачите відмінності між римськими і грецькими релігійними віруваннями?

3. Римська сім'я

Розповідь учителя

Слово «сім'я» латиною означає «прізвище» (*фамілія*). У Римі родина вважалася найважливішим осередком суспільства. Положення людини залежало від того, в якій сім'ї вона народилася. Сім'я володіла влас-

ністю, тут здійснювалося виховання дітей. На чолі фамілії стояв батько, що мав повну владу над дружиною, дітьми, домочадцями. Батько міг судити, карати і навіть стратити їх. Однак, як правило, від батька сімейства звичай вимагав не жорстокості, а суворості та справедливості. До складу фамілії входили батько, його дружина — мати сімейства, діти, дружини і діти дорослих синів, а також раби.

Близька по крові група сімей утворювала римський рід. Мати сімейства користувалася шаную і повагою. Замість римлянку називали матроною. Перед її авторитетом схилялися навіть дорослі сини. Мати сімейства охороняла моральні підвалини фамілії, стежила, щоб поведінка всіх її членів було гідною, відповідає римським звичаям. Її турботою було примноження не тільки добробуту родини, але й суспільної поваги до неї.

Діти в римській сім'ї виховувалися у суворості. Вони повинні були виявляти батькам повагу і відданість. Діти мали беззаперечно підкорятися волі батька. Вважалося, що справжній громадянин — це слухняний син і дисциплінований воїн. Зазвичай порушення батьківської волі суворо каралося. Коли дитина народжувалася, її обмивали і клали до ніг батька. Визнаючи дитину своєю, батько піднімав її на руки. Так дитина ставала членом фамілії. На дев'ятий день після народження дитині давали ім'я. Під час церемонії наречення ім'ям на неї надягали особливий амулет — буллу, який повинен був захистити від злих духів. У 14 років хлопчика визнавали дорослим. Його приводили на Форум, де в урочистій обстановці з нього знімали дитячу буллу і вперше надягали на нього одяг дорослого. Після цього юнак вважався повноправним римським громадянином.

4. Освіта

Розповідь учителя

Першим щаблем в освіті римлян було сімейне виховання. Дітей виховували в повазі до вірувань і звичаїв пращурів.

Наступним кроком у здобутті знань була школа. За доби республіки в римських школах вивчали так звані сім вільних мистецтв: граматику, логіку, риторіку, геометрію, арифметику, астрономію, музику. Згодом до них додали архітектуру.

Існувало три типи шкіл: початкова, граматична і риторична. У початковій школі навчалися діти віком від 7 до 12 років. Вони опановували письмо, читання та лічбу. Навчитися писати було нескладно, оскільки слова писали так, як вони й звучали. Якщо учень пропускав хоча б одну літеру в слові, його били різками. Цінувалась не краса написання, а швидкість. Дівчатка теж ходили до школи і вивчали навіть більше дисциплін, ніж хлопчики.

У граматичній школі юнаки віком 12—16 років вивчали римську й грецьку літературу, латинську і грецьку мови.

Вищою школою можна вважати риторичну, де молоді люди 16—20 років студіювали філософію, історію, риторичку та право. Як і в греків, школи були приватними, за навчання доводилося платити. Престижним вважалося навчання в Афінах або на острові Родос.

5. «Батьківські звичаї»

Розповідь учителя

Кожен римлянин мав стати справжнім громадянином. Служіння республіці було вищим обов'язком і гідністю римлянина. Він зобов'язувався беззаперечно дотримуватися закону, поважати владу, захищати державу. «Я повинен, отже, я можу» — таким був девіз римських громадян.

Вважалося непристойним виставляти напоказ своє багатство. Навіть багатії жили просто, їли з дерев'яного і глиняного посуду. Знатні матрони і їхні дочки пряли вовну, ткали і самі робили одяг, який носили їхні чоловіки, брати й сини. Згодом римляни назвали звичаї стародавньої республіки «батьківськими» і не раз закликали повернутися до них, як до «золотих часів».

Завдання

- 1) Порівняйте виховання у Спарті та Римі.
- 2) **Обговоріть у групах.** Які основні цінності намагались прищепити римляни своїм дітям?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Назвіть імена римських богів.
2. Яких богів запозичили римляни в інших народів?
3. Від якого бога, як вважали римляни, вони походили?
4. Якими є основні теми римських міфів і легенд?
5. Хто входив до римської родини?
6. Які звичаї римляни називали «батьківськими»?
7. Яке значення для римлянина мало слово «фамілія», «батько (падре)»?
8. Як релігійні вірування роз'єднували плебеїв і патриціїв?
9. Які зміни відбулися в релігії римлян, коли вони познайомилися з культурою інших народів?
10. Яка система освіти існувала в Римі?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі висловити свою думку про те, чо-го вони навчилися і про що дізналися на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 53

Тема. **Криза Римської республіки.
Реформи братів Гракхів.**

Мета: характеризувати зміст і причини кризи Римської республіки; називати хронологічні межі реформ братів Граквів та їх зміст; визначити причини їх невдач; формувати навички свідомого читання тексту, визначення його основної думки і пошуку в ньому відповідей на запитання; сприяти розвитку в учнів зацікавлення до історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: люмпен-пролетаріат, популяри, оптимати, диктатура, проскрипції, глідіатори.

Основні дати: 133 р. до н. е. — обрання Тиберія Гракха народним трибуном; 82—79 р. до н. е. — диктатура Сулли; 74—71 р. до н. е. — повстання Спартака.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Який хронологічний період існування Римської республіки називають «золотою добою»?
2. Які джерела рабства існували в період Римської республіки?
3. Які землі були завойовані Римом до II ст. до н. е.?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Погіршення становища селян в Італії

Розповідь учителя

Після багатьох переможних воєн Риму в Середземномор'ї нарешті запанував мир. Але тепер державі загрожували внутрішні проблеми.

Основним населенням Італії були вільні селяни. Обробляючи поля, вони годували свої сім'ї, постачали продовольством міста. Однак переписи населення, що регулярно проводилися в Римі, свідчили про стрімке скорочення заможних селянських господарств в Італії. Адже чоловіків відволікали від селянської праці військові походи, а жінкам було важко самотужки впоратися і з господарством, і з сім'єю. Частину земель переставали обробляти, не завжди вдавалося зібрати весь урожай. Через нестачу кормів і поганий догляд гинула худоба.

Після походів воїни поверталися на батьківщину в розорені будинки, до голодуючих сімей.

До розорення селянства призвело й суттєве зниження ціни на хліб, який став прибувати з нових завойованих територій.

У таких умовах багато з них залишали свої землі і вирушали на пошуки кращої долі в Рим, де поповнювали ряди римського плебсу, який жив за рахунок подачок влади і нобілітету, продажу свого голосу під час виборів. Так у Римі почала формуватися нова суспільна верства — *люмпен-пролетаріат*.

2. Реформи братів Гракхів

Розповідь учителя

Освічена частина римського суспільства розуміла, що в інтересах суспільства, боєздатності армії необхідно зробити кроки, які допомогли б поліпшити становище селян. Їх натхненником і главою став **Тиберій Гракх** (163—133 рр. до н. е.).

Постать в історії

Тиберій Гракх походив зі знатного плебейського роду. У юності воював під стінами Карфагена. Потім служив в Іспанії, де проявив себе розсудливим політиком у стосунках із місцевими племенами і гарним оратором. Він знав усі тяготи військової служби для селянина і вбачав занепад військової могутності Риму в розоренні селян.

Навколо реформаторів почали об'єднуватися захисники інтересів народу — *популяри* (від латин. «популус» — народ). Багатії, які не бажали, щоб криза в суспільстві була подолана за їхній рахунок, групувалися навколо *оптиматів*.

Робота з документом

ІЗ ПРОМОВИ ТИБЕРІЯ ГРАКХА

Навіть дикі звірі мають свої нори і лігвища, і тільки ті, хто гине за Італію, не мають притулку і змушені разом зі своїми жінками і дітьми вести бродячий спосіб життя. Воєначальники обманюють солдатів, коли говорять їм, що вони віддають своє життя за батьківщину.

Вони воюють і гинуть заради розкоші і достатків інших. Цих воїнів називають «володарями всього світу», а тим часом у них немає ні клаптика власної землі.

Запитання до документа

Які аргументи за здійснення реформ наводить Тиберій Гракх?

У 133 р. до н. е. представника популярів Тиберія Гракха було обрано народним трибуном. Він виніс на обговорення закон, за яким спеціальна комісія повинна була відібрати в нобілів державні землі й передати їх безземельним громадянам. Але інший трибун, прихильник оптиматів, Марк Октавій наклав на закон вето. Тоді Тиберій Гракх за підтримки народних зборів домігся усунення Октавія. Сенат засудив такі дії Гракха. Поширювані ворогами Гракха чутки про його намір

позбавити сенат влади і правити одноосібно викликали обурення сенаторів. Розлючені, вони, озброївшись ніжками сенаторських стільців, кинулися на площу, де Тиберій Гракх перебував зі своїми прихильниками. Тиберій Гракх був убитий ударом у скроню. Разом із ним загинуло ще 300 його прибічників.

Після смерті Тиберія Гракха комісія з перерозподілу земель, створена за його життя, протягом п'яти років роздала землю 75 тис. громадян. У 129 р. до н. е. Сципіон Еміліан переконав народні збори в необхідності зупинити діяльність комісії. За це його задушили у власному ліжку.

Робота з документом

ПЛУТАРХ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ТИБЕРІЯ ГРАКХА

Як повідомляють, після вигнання царів це була перша в Римі суперечка, що завершилася кровопролиттям та убивствами громадян, усі інші, хоча й нелегкі... вдавалося припинити завдяки взаємним поступкам і тих, хто мав владу та боявся народу, і самого народу, який мав повагу до сенату.

Запитання до документа

Як ви гадаєте, чому ця суперечка, на відміну від попередніх, завершилася кровопролиттям?

У 123 р. до н. е. брат Тиберія Гракха — **Гай Гракх** (153—121 рр. до н. е.), ставши народним трибуном, продовжив політику брата. Він запровадив низку законів. Так, кожен житель Риму щомісяця отримував по два пуди хліба на кожного члена сім'ї за зниженими цінами. Також кілька тисяч селян одержали земельні наділи, а покарання за злочини стали менш жорстокими. Це забезпечило йому підтримку бідняків, що масово почали переселятися до Риму. Проте реформи, спрямовані на подолання бідності, призвели до поширення неробства та паразитизму.

Наприкінці другого року свого правління Гай Гракх, якому вдалося обмежити владу сенату і зосередити управління державою у своїх руках, запропонував надати громадянство Риму всім, хто проживає в місті. Але тепер натовп виступив проти, і втретє трибуном його не обрали. Позбавлений посади Гракх став беззахисним перед своїми противниками. Спалахнув збройний конфлікт між представниками партії оптиматів і популярів, під час якого загинув і Гай. Так закінчилися спроби братів Гракхів змінити життя в Римі.

3. Реформи Марія

Розповідь учителя

Реформи, які мали впорядкувати життя у державі в нових обставинах, продовжив **Гай Марій** (86 р. до н. е.). Син римського бідняка, він із рядового солдата дослужився до головнокомандувача армії. Як людину військову, його турбувала доля армії, яка втрачала боєздатність і по-

чала зазнавати поразок. Тому він долучився до політичної боротьби і став лідером популярів. Обраний консулом Гай Марій у 107 р. до н. е. отримав дозвіл на набір армії за новими, ним запропонованими правилами. Він почав набирати всіх охочих, які озброювалися за державний рахунок, отримували заробіток, а після 16 років служби мали ще отримати і ділянку землі. Натомість він зміцнив дисципліну і порядок. До армії Марія потягнулося багато римської бідноти. Так військова служба перетворилася з громадянського обов'язку на професію. Армія ставала професійною, а солдати формували самостійну соціальну групу зі своїми інтересами.

Спираючись на нову армію, Марій здобув низку важливих перемог. Водночас зміни в армії швидко позначилися і на політичній боротьбі. Марій став ледь не головною політичною фігурою Риму.

4. Диктатура Сулли

Розповідь учителя

Проте Марій не очікував, що створена ним нова армія стане інструментом у боротьбі проти нього.

Так, полководець **Луцій Корнелій Сулла** (138—78 рр. до н. е.) у 87 р. до н. е. підняв заколот проти Марія через те, ніби той встановив у Римі тиранію. Спираючись на віддані війська, Сулла захопив місто і вчинив розправу над прихильниками Марія. Але наступного року, коли Сулла вирушив на війну, популяри на чолі з Корнелієм Цинною та Гаєм Марієм захопили владу в Римі. Невдовзі Марій помер, а Цинну вбили солдати. Сулла придушив повстання популярів, яке охопило провінції від Іспанії до Африки. У 82 р. до н. е. його проголосили пожиттєвим диктатором із необмеженою владою.

Від самого початку Сулла розгорнув терор проти своїх супротивників. Уперше було складено *проскрипції* — списки ворогів, яких будь-хто міг убити і уникнути покарання. До списків було внесено імена 4700 прибічників Марія. Усіх, хто не зміг утекти, вбили. Загинуло близько 50 senatorів і 1600 вершників. Диктатор припинив роздавання хліба, підвищив роль сенату, обмежив владу народних зборів. У 79 р. до н. е. він несподівано відмовився від необмеженої влади й оселився у своєму маєтку, де за рік і помер.

Диктатура Сулли, обмеження ним влади народних зборів були ще одним кроком на шляху руйнування республіканського ладу.

Завдання

Обговоріть у групах. Чим диктатура Сулли відрізнялася від влади римських царів, грецьких тиранів?

5. Повстання Спартака (73—71 рр. до н. е.)

Розповідь учителя

(Супроводжується демонструванням на карті напрямків походів повстанців під керівництвом Спартака.)

Численні війни спричинили швидке збільшення кількості рабів у Римі. Їх вважали майном, використовували на найтяжчих роботах, вбивали під час свят. У Римі існувала жорстока розвага — *гладіаторські бої*.

Робота з термінами та поняттями

Гладіатори — спеціально треновані раби, яких змушували битися на арені цирку між собою або з дикими тваринами.

Рабів-гладіаторів навчали мистецтва володіння зброєю та бою в спеціальних школах. В одній із них у місті Капуя у 74 р. до н. е. фракієць Спартак підняв повстання гладіаторів. Знищивши охорону, Спартак і 70 його товаришів утекли й сховалися на горі Везувій.

Із навколишніх міст і поселень до них сходилися раби і знедолені селяни. Вони мріяли про перемогу над рабовласниками та створення справедливого суспільства.

У 73 р. до н. е. гору оточили римські легіони. Повсталі спустилися вночі по драбинах, сплених із виноградної лози, у найнесподіванішому місці й зненацька напали на сплячих легіонерів. Так було здобуто першу перемогу, після якої до Спартака почали сходитися раби з усіх куточків Італії.

Спартак від гори Везувій повів свої загони до Адріатичного моря, на південь Італії, звільняючи рабів та знищуючи римські військові гарнізони. Також він розгромив надіслану проти нього армію. Повстання швидко поширювалося по території Римської держави. Кількісний склад армії повсталих становив близько 90—120 тис. осіб.

На початку 72 р. до н. е. Спартак вирішив змінити напрямок руху і повести свої війська на північ, щоб вирватися за кордони ненависного Риму. Але не всі погодилися з його рішенням. Один із помічників Спартака — Крікс та його прихильники, серед яких було багато місцевих селян, відокремилися від основних сил і залишилися на півдні Італії. Невдовзі загін Крікса був розбитий, а сам він загинув.

Спартак з основними військами успішно просувався на північ, до Альп. Але з невідомих причин повсталі повернули назад і рушили знову на південь із наміром переправитися на о. Сицилія, щоб там утворити свою державу. Спартак розраховував на допомогу піратів, які обіцяли переправити його війська через протоку між материком і островом.

Цікаво знати

Пірати здавна панували в Середземному морі. Ще в 560 р. до н. е. на острові Корсика поселилися греки, основним джерелом існування яких, на відміну від інших греків-колоністів, було піратство. Вони грабували навколишні міста і племена, нападали на кораблі торговців. Пізніше вони змушені були залишити Корсику, але на Середземноморському узбережжі перебувало багато опорних пунктів піратів.

З боями та величезними втратами повстанці пробилися до Брутійського (Регійського) півострова. Легіони під командуванням полководця Марка Красса, які Римська республіка висунула проти Спартака, також значно поріділи. Римському сенатові довелося викликати на батьківщину загони Помпея з Іспанії та війська Лукулла з Фракії.

Марк Красс добре розумів, що разом із Помпеєм і Лукуллом вони швидко переможуть війська Спартака, але й триумф доведеться ділити на трьох. Тому він вирішив придушити повстання самостійно, до приходу підкріплення.

Робота з термінами та поняттями

Триумф — урочистий вступ у столицю полководця та його війська після переможного закінчення війни.

Красс наказав викопати у найвужчому місці півострова рів глибиною 3,5 м і довжиною 55 км та збудувати міцні вали. Римлянам вдалося зробити це досить швидко. Повсталі їм майже не заважали, оскільки Спартак не збирався повертатися. Але пірати, взявши гроші, порушили свою обіцянку. Повстанці потрапили у пастку. Спроба їх самотужки переправитися на плотях не мала успіху.

Тоді повстанці зробили відчайдушну спробу вирватися з пастки. Ціною величезних втрат рабам вдалося врятуватися. Незабаром війська рабів зійшлися в останній битві із римськими легіонами.

Вишикувавши залишки війська, Спартак зліз із коня і, заколовши його мечем, став поряд зі своїми побратимами, плечем до плеча, як колись на арені. Він першим кинувся на ворога, дбаючи лише про те, щоб, помираючи, забрати із собою якомога більше римлян. Військо повсталих було розбите, а повстання придушене. Тіло Спартака не було знайдено. Шість тисяч полонених переможці розп'яли на хрестах уздовж дороги від Капуї до Риму — Римська держава похитнулася, але не впала під могутніми ударами повстанців.

Завдання

Обговоріть у групах. Чому Спартак не переміг Рим? Спробуйте дати поради Спартаку.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли Тиберій Гракх став народним трибуном?
2. Які реформи проводив Тиберій Гракх?
3. Які реформи запропонував Гай Гракх?
4. Які зміни вніс у формування римської армії Гай Марій?
5. Коли було встановлено диктатуру Сулли?
6. Що таке проскрипції?
7. Кого називали гладіаторами?
8. Хто очолив повстання рабів у 73—71 рр. до н. е.?
9. Які зміни відбулися у господарстві Італії після завойовницьких війн?
10. Що зумовило масове розорення селян? Які наслідки це за собою тягнуло?
11. Яку мету мали реформи братів Гракхів?

12. Яка причина боротьби між популярами й оптиматами?
13. Які зміни сталися в Римській державі після невдалих аграрних реформ?
14. Чому диктатори, встановивши владу, влаштовують терор?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Гра «Продовж розповідь»

Правила гри. Учні по черзі повинні розповісти по одному реченню матеріал вивченої теми. Виграє той учень, чие речення буде останнім, у той час як інший вже нічого пригадати не може.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 54

Тема. Загибель Римської республіки.

Мета: визначити причини утворення тріумвіратів римських полководців і громадянської війни; охарактеризувати диктатуру Юлія Цезаря; формувати вміння оцінювати окремі факти, події; виховувати учнів у дусі патріотизму на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, дидактичні матеріали.

Основні терміни та поняття: тріумвірат, громадянська війна.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Які реформи намагалися здійснити брати Гракхи?
2. Які зміни відбулися в римській армії після реформ Гая Марія?
3. Коли була встановлена диктатура Сулли? Чому Суллу називають диктатором?
4. Чому сенатори виступали проти законів Гракхів, якщо вони сприяли відновленню боєздатності римської армії?
5. Чи могли реформи братів Гракхів подолати кризу Римської республіки?
6. Чому у громадському житті Риму велике значення мало ораторське мистецтво?
7. Чому римські історики дуже рідко згадували про повстання Спартака?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Перший тріумвірат

Розповідь учителя

Боротьба за владу, у якій армія брала активну участь, придушення повстань рабів сприяли зростанню впливу воєначальників. Один із них — **Гай Юлій Цезар** (102(100)—44 рр. до н. е.) — свою політичну діяльність почав як оборонець республіканських традицій, що забезпечило йому повагу плебеїв. Проте в 60 р. до н. е. Цезар уклав угоду з Гнеєм Помпеем і Марком Крассом про захоплення і розподіл влади та боротьбу із сенатом. Цей союз дістав назву *першого тріумвірату*.

Робота з термінами та поняттями

Тріумвірат — союз трьох впливових полководців із метою захоплення влади.

Цікаво знати

Зазвичай знатні римляни мали два або три імені. Наприклад, Гай (особисте ім'я), Юлій (родове ім'я — прізвище), Цезар (прізвисько).

Прізвисько Цезар у давнину звучало як Кесар, що в перекладі означає «слон». Воно було дане одному із членів роду Юліїв за те, що він у Другій Пунічній війні під час бою убив слона. Юлій Цезар мав надзвичайні здібності, міг одночасно робити кілька справ: писати листа, читати, слухати донесення гінця.

У 59 р. до н. е. Цезаря було обрано консулом. Через рік він, за підтримки інших тріумвірів, був призначений намісником у приєднану до Риму, але ще не приборкану провінцію Галлію (територія сучасної Франції) строком на п'ять років. Цезар жорстоко придушив кілька повстань галлів. Легіони Цезаря знищували загони повстанців, узятих у полон галлів продавали в рабство, спалювали їхні домівки. Остаточо підкорити мужніх галлів не вдалося.

У 56 р. до н. е. тріумвіри дали згоду на те, щоб Цезар ще п'ять років залишався намісником провінції. Ціною винищення майже чверті населення Цезар остаточно встановив римське панування. Зміцнивши свою владу, він дійшов до Ла-Маншу і навіть зробив кілька спроб підкорити племена бритів на Британських островах.

Ставши майже одноосібним правителем на підкорених землях, Цезар мав наповнену скарбницю і десять легіонів відданих йому, добре навчених, загартованих воїнів, що упродовж багатьох років поділяли з ним усі труднощі походів.

Робота з документом

ПЛУТАРХ ПРО ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Він користувався такою любов'ю і відданістю своїх воїнів, що навіть ті люди, які в інших війнах нічим не вирізнялися, з неперекорно

відвагою йшли у бій заради Цезаря. Мужність і любов до слави Цезар виховав у своїх воїнах перш за все тим, що щедро роздавав почесні і подарунки... Іншим засобом виховання військ було те, що він сам добровільно кидався назустріч будь-якій небезпеці і не відмовлявся від будь-яких труднощів.

Запитання до документа

Чому армія була вірною опорою Цезаря?

У 53 р. до н. е. загинув Марк Красс під час розпочатої ним війни з могутньою парфянською державою. Із союзу трьох залишилися Цезар і Помпей.

Цікаво знати

Гней Помпей у 67 р. до н. е. за дорученням сенату розпочав війну проти піратів. Маючи 500 кораблів і 120 тис. воїнів, він розподілив сили й одночасно напав на всі центри піратів. За 40 днів йому вдалося блискучим ударом знищити піратство на заході Середземного моря. Остання битва відбулася в головному осередку піратів — Кілікії. Із них 10 тисяч загинули і 20 тисяч потрапили в полон.

— 2. Громадянська війна (49—45 рр. до н. е.). Диктатура Гая Юлія Цезаря —

Розповідь учителя

Зростання популярності Цезаря непокоїло колишнього тріумвіра Помпея. Йому вдалося переконати сенат відкликати Цезаря з Галлії. Цезар мав розпустити свої легіони і постати перед судом. Тепер він стояв перед вибором — піти проти сенату й республіки чи підкоритися. Він обрав спротив.

10 січня 49 р. до н. е. Цезар на чолі одного із десяти своїх легіонів форсував річку Рубікон, яка була кордоном між Галлією й Італією, і почав боротьбу з Помпеем. Так розпочалася чотирирічна громадянська війна. Помпей мав значно більше військ — 17 легіонів і велику кількість дрібних загонів. Проте армія Цезаря була більш дисциплінованою, вона постійно поповнювалася рекрутами. Помпей виявився неготовим протистояти Цезарю. Він залишив Рим і переправився у Грецію. Цезар без перешкод увійшов до столиці. Сила зброї вірних йому легіонів змусила сенат проголосити його диктатором. Проте Цезар не мав необмеженої влади, сенат залишався досить впливовим.

Цезар, на відміну від Сулли, не розправлявся зі своїми супротивниками, чим збільшив кількість своїх прихильників. До того ж він відновив права громадян, яких переслідували за Сулли.

Невдовзі між Цезарем і Помпеем відбулась вирішальна *битва на рівнині Фарсал*. Цезарю вдалося здобути перемогу. Помпей утік, залишивши війська. Юлій Цезар переслідував свого ворога аж до Александрії Єгипетської, де Помпея було вбито за наказом єгипетського царя Птолемея XIII.

Але в самому Єгипті в цей час почалося повстання проти римлян. Усю зиму 48—47 рр. до н. е. армія Цезаря перебувала в оточенні й вела запеклі бої. Лише навесні римському диктатору вдалося перемогти. Захопивши столицю Єгипту Александрію, Цезар проголосив царицею країни Клеопатру VII, сестру переможеного Птолемея XIII.

Після цього йому довелося придушувати повстання понтійського царя Фарнака в Малій Азії. Війна була блискавичною: сам Цезар, повідомляючи сенат про перемогу, написав: «Прийшов, побачив, переміг!».

Після повернення на батьківщину Цезар роздав жителям Риму гроші, а ветеранам — земельні ділянки. Він збільшив кількість сенаторів утричі, що різко зменшило їхній вплив у суспільстві. Було видано закони, спрямовані на впорядкування життя у провінціях, на обмеження розкоші. Йому було запропоновано стати довічним диктатором, а також надано титул «батько вітчизни».

Утвердивши владу, Цезар блискавичним нападом здолав своїх ворогів у Північній Африці та Іспанії, відсвяткував одразу чотири тріумфи — галльський, єгипетський, азіатський і африканський.

У 45 р. до н. е. Цезарю довелося зіткнутися із синами Помпея, які зібрали велику армію і виступили проти нього. Остання битва громадянської війни відбулася біля міста Мунд, де Цезар здобув чергову перемогу. Вже ніщо не заважало йому бути одноосібним правителем усієї Римської держави. Сенат і народні збори вже не мали великого впливу на життя країни, хоча формально щороку обирали Цезаря консулом. Цезар на знак своєї величі з'являвся перед людьми у пурпурній тозі тріумфатора, трон, на якому він сидів, був виготовлений із золота. Його друг Марк Антоній пропонував навіть проголосити Цезаря царем. Сам Цезар говорив: «Республіка — це ніщо, пусте ім'я без тіла та обличчя». Це викликало спротив сенаторів і стало приводом для об'єднання його ворогів. Цезаря вбили просто на засіданні сенату 15 березня 44 р. до н. е.

Робота з документом

ГАЙ СВЕТОНІЙ ТРАНКВІЛЛ ПРО СМЕРТЬ ЦЕЗАРЯ

Він сів, і змовники оточили його, наче для привітання. Відразу Туллій Цимбр, що взяв на себе першу роль, підійшов до нього ближче... схопив його за тогу вище ліктів. Цезар кричить: «Це вже насилля!». І тут один Кассій, розмахнувшись ззаду, завдає йому рану нижче горла. Цезар хапає Кассія за руку, проколює її грифелем, намагається підвестися, але другий удар його зупиняє. Коли ж він побачив, що з усіх боків на нього спрямовані кинджали, він накинув на голову тогу... Він був уражений 23 ударами, тільки при першому, навіть не крикнувши, а застогнавши... Марка Брута, що кинувся на нього, запитав: «І ти, дитя моє?».

Запитання до документа

- 1) Чому сенатори вирішили вбити Юлія Цезаря?
- 2) Що в оповіді свідчить про мужність Юлія Цезаря?

Цікаво знати

Напередодні загибелі Цезаря нібито відбувалися дивні речі, які римляни вважали знаменням наближення смерті правителя: табуни коней, які він присвятив богам і відпустив під час переходу через Рубікон, відмовлялися від їжі і проливали сльози; до приміщення, де відбувалося засідання сенату, влетіла невелика пташка із лавровою гілочкою в дзьобі, а за нею — зграя птахів, які, наздогнавши її, роздерли на шматки.

Народ змовників не підтримав, і вони змушені були тікати з Риму. Римляни віддали диктатору найвищі почесті — тіло Цезаря спалили на Форумі. Тисячі римлян, вдячних Цезарю за щедрість, кидали у поховальне багаття свою зброю і коштовності.

Цезар залишив слід в історії не тільки як правитель, а і як реформатор календаря (відомий юліанський календар), будівничий, письменник та автор багатьох крилатих висловів («Жереб кинуто», «Рубікон перейдено»).

Згодом ім'я Цезаря було перетворено на імператорський титул. Від нього походять титули наступних правителів імперій «цісар», «цар», «кайзер» тощо.

3. Другий тріумвірат. Встановлення принципату Октавіана Августа

Розповідь учителя

Ще за життя Цезар проголосив своїм наступником нерідного племінника **Гая Октавія** (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.). Звістку про загибель Цезаря 19-річний Октавій отримав на чужині. Диктатор заповів йому не тільки величезну державу, а й три чверті свого майна. Чверть майна Цезаря призначалася римському народові, але спадок Цезаря дістався колишньому другові та соратникові диктатора Марку Антонію, якого після смерті Цезаря сенат, що відновив свою владу, проголосив правителем держави. Октавій звернувся до Антонія з проханням повернути громадянам Риму гроші, які заповів Цезар, але той відмовив. Тоді Октавій продав свою частину спадку Цезаря, власне майно та роздав гроші римлянам. Це викликало у народі захоплення і сприяло посиленню популярності Октавія.

Постать в історії

Після усиновлення Цезарем Октавія останній отримав ім'я **Гай Юлій Цезар Октавіан**. Як політик він був хитрий та жорстокий, проте, приховуючи владолубство, поведився скромно та люб'язно.

Під тиском легіонерів Цезаря, які не бажали війни між двома його спадкоємцями, Антоній і Октавіан змушені були укласти союз. До них приєднався один з воєначальників Цезаря, намісник в Іспанії Лепід. Так у 43 р. до н. е. виник *другий триумвірат*. Спираючись на легіони, триумвіри змусили сенат надати їм повноваження реформувати життя держави. Знову, як колись Сулла, свої реформи вони почали з боротьби проти прихильників республіканського устрою й оприлюднили проскрипції. Серед засуджених було понад 200 сенаторів та 2000 вершників. Дехто з них потрапив до проскрипцій лише тому, що мав багато грошей або гарні макетки. Рим був охоплений панікою. Оголошені ворогами римляни ховалися повсюдно: в колодязях, каналізації, димарях тощо. Вони не довіряли нікому, адже на них полювали рідня, сусіди і навіть їхні раби, бажаючи заволодіти землями і майном. У ці страшні дні загинув від рук найманих убивць один із найвідоміших політичних діячів і ораторів Марк Туллій Цицерон.

Постать в історії

Марк Туллій Цицерон був політичним супротивником Цезаря. Виходець із вершників, Цицерон досяг успіхів у політичній діяльності завдяки розуму і красномовству. Він був обраний консулом, виступав на боці противників Цезаря. Його судові та політичні промови стали неперевершеними зразками ораторського мистецтва для сучасників і нащадків.

Цицерон написав також чудові філософські твори, в яких у досконалій літературній формі виклав багато знань стародавніх мудреців. Цицерон іменував установлення одноосібної влади «вбивством вітчизни», закликав до справедливості і римської доблесті. Молодих людей він переконував у необхідності наполегливо вчитися і дотримуватися добрих звичаїв.

Протистояння різних сил — прихильників диктатури і республіканців, а також ворожнеча між самими триумвірами знову кинули Рим у вир громадянських війн.

У 42 р. до н. е. триумвіри у битві при Філіппах у Македонії розбили велике військо, яке зібрали вбивці Цезаря Брут і Кассій. Кассія було вбито, а Брут наклав на себе руки.

Робота з документом

ПЛУТАРХ ПРО ПРОСКРИПЦІЇ

Уночі в багатьох місцях у місті було виставлено проскрипційні списки з іменами нових ста тридцяти осіб на доповнення до попередніх сімнадцяти, а через якийсь час — ще список інших ста п'ятдесяти осіб. До списків завжди заносили додатково кого-небудь з уже засуджених або помилково вбитого; усе це робилося для того, щоб здавалося, що вони загинули на законній підставі. Було віддане розпорядження, щоб го-

лови вбитих доставляли тріумвірам за певну винагороду, яка для вільнонародженого полягала в грошах, а для раба — у грошах і свободі. Усі повинні були надати свої домівки для обшуку. Кожний, хто прийняв до себе в дім, або сховав засудженого, або не дозволив обшукати свій дім, карався смертю. Кожний, хто хотів, міг донести на будь-кого й одержати за це винагороду.

Запитання до документа

- 1) Навіщо до списків заносили засуджених або помилково вбитих людей?
- 2) Чому більшість римлян активно брали участь у переслідуваннях засуджених?

Тріумвіри стали господарями держави і поділили її між собою. Антоній отримав східні провінції, Лепід — Північну Африку, а Октавіан — Іспанію, Галлію, Іллірію та Італію. Октавіан, згасивши невдоволення, яке виникло в Римі у зв'язку з проскрипціями, у 36 р. до н. е. захопив Північну Африку й усунув від влади Лепіда. А в 32 р. до н. е. він почав готуватися до війни з Марком Антонієм, який мав владу над східними провінціями, у тому числі над Єгиптом, і був одружений із Клеопатрою — царицею Єгипту. Подружжя об'єднало свої зусилля у протистоянні Октавіану. 2 вересня 31 р. до н. е. у морській битві біля мису Акції (Північна Африка) флот Антонія й Клеопатри зазнав поразки. Антоній і Клеопатра тікають до Єгипту, куди невдовзі увійшли війська Октавіана. Військо Антонія переходить на бік Октавіана. У відчай Антоній накладає на себе руки. Цариця Клеопатра перед загрозою стати полонянкою Октавіана випустила змію, яка смертельно вжалила її. Октавіан наказав убити сина Антонія — Антулла та сина Клеопатри і Юлія Цезаря — Цезаріона.

Громадянські війни скінчилися. В Октавіана більше не залишилося внутрішніх ворогів. У державі запанував мир, але республіканський устрій зазнав нищівного удару. Формально республіканські установи ще діяли, але влада належала одній особі — Октавіану.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які військові походи здійснив Юлій Цезар? Яке значення для Риму вони мали?
2. Хто утворив Перший тріумвірат?
3. Де відбулась вирішальна битва між прихильниками Цезаря і Помпея?
4. Якими титулами римляни нагородили Цезаря? Скільки тріумфів відсвяткував Цезар?
5. Хто очолив змову проти Цезаря?
6. Хто утворив Другий тріумвірат?
7. Укажіть хронологічні межі Другої громадянської війни.

8. Де відбулась вирішальна битва між Октавіаном і Антонієм?
9. На конкретних прикладах поясніть, що таке громадянська війна. Які причини Першої і Другої громадянських війн у Римі?
10. Яка головна мета утворення тріумвіратів?
11. Що дало змогу Юлію Цезарю опинитися на вершині влади?
12. У чому проявлялася диктатура Цезаря? Що змінилося в житті Риму після встановлення влади Цезаря?
13. Чому змовники вбили Цезаря?
14. Чим завершилася Перша громадянська війна в Римі і якою була доля тріумвірів?
15. Чим диктатура Цезаря відрізняється від диктатури Сулли?
16. Завдяки чому Октавіанові вдалося перемогти Антонія?
17. Поясніть, що означають вислови «Рубікон перейдено», «жереб кинуто».
18. Доведіть, що створення Другого тріумвірату було початком остаточного руйнування республіканського устрою в Римі.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель стисло нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Дайте відповіді на запитання.
 - 1) Чому римляни поступилися своєю свободою на користь диктатури Цезаря?
 - 2) Які заслуги перед народом сприяли поклонінню диктаторові як богу?
 - 3) Чому римляни так відчайдушно билися між собою за одного з диктаторів?
 - 4) Цицерон у своїх промовах і творах закликав молодь наполегливо вчитися і робити добрі справи. Чи слід вам дотримуватися його порад?

УРОК № 55

Тема: **Практичне заняття «Історичні портрети Цезаря і Цицерона».**

Мета: охарактеризувати діяльність Цезаря і Цицерона; визначити роль в історії зазначених осіб; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта, роздавальний та ілюстративний матеріал.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Ознайомлення з наданими вчителем матеріалами.
2. Опрацювання матеріалу згідно з пам'яткою.
3. Висновки відповідно до мети роботи.

Пам'ятка для складання історичного портрета

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?
 - 1) Де і коли він народився?
 - 2) Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
 - 3) Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - 1) Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
 - 2) Які з його особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Діяльність історичної особистості.
 - 1) Схарактеризуйте основні справи життя діяча.
 - 2) Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - 3) Які верстви населення підтримували його діяльність, а які — ні? Чому?
 - 4) Хто був його другом (друзями), а хто — ворогом (ворогами)? Чому?
 - 5) Якими були наслідки його діяльності:
 - а) для сучасників;
 - б) для нащадків?
 - 6) Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?
 - 1) Які почуття викликає у вас його діяльність?
 - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учні по черзі відповідають одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторіть матеріал за темою «Стародавній Рим за царської та республіканської доби». Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання.

УРОК № 56

Тема. **Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавній Рим за царської та республіканської доби».**

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми; розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках; виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, стінні карти «Римська республіка», «Пунічні війни», дидактичний матеріал.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Запитання та завдання для узагальнення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для історії Риму від заснування до падіння республіки. Поясніть свій вибір.
2. Поясніть на прикладах поняття і терміни «республіка», «патриції», «плебеї», «сенат», «консул», «народний трибун», «вето», «легіон», «провінція», «гладіатор», «диктатор», «імператор», «тріумф», «овація».
3. Виконайте завдання за історичною картою. Покажіть:
 - 1) Апеннінський півострів, Рим, долину річки По, острови Сицилія, Корсика, Сардинія;
 - 2) перебіг Другої Пунічної війни;
 - 3) кордони Римської республіки на кінець її існування.
4. Опишіть основні пам'ятки культури доби Римської республіки.
5. Назвіть головні причини перетворення Риму на Середземноморську державу.
6. Висловіть власну думку про такі події:
 - 1) «Пунічні війни»;
 - 2) боротьба плебеїв і патрициїв;
 - 3) реформи братів Гракхів;
 - 4) диктатура Сулли;
 - 5) диктатура Цезаря;
 - 6) загибель Римської республіки.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни, що мали місце в розвитку Риму в результаті масштабних завоювань.
8. Чому повстання рабів під проводом Спартака зазнало поразки?
9. Уявіть собі, що ви опинилися в Римі часів республіки. Які об'єкти міста ви відвідали б?

10. Які права й обов'язки мали римські громадяни? Чи існувала в Римі рівність перед законом?
11. Складіть розповідь про одну з перемог римської армії.

Завдання для тематичного оцінювання

І ВАРІАНТ

1. Як називали в Римі корінних жителів, що походили від перших поселенців — засновників міста?
 - А плебеї
 - Б демос
 - В аристократи
 - Г патриції
2. У якому році Італія була об'єднана під владою Риму?
 - А 509 р. до н. е.
 - Б 390 р. до н. е.
 - В 265 р. до н. е.
 - Г 201 р. до н. е.
3. Виберіть правильне твердження про становище рабів у Римі.
 - А рабів не вважали за людей, їх продавали на ринках як будь-який інший товар
 - Б рабами в Римі називали найманих робітників, які за роботу отримували заробітну плату
 - В раби в Римі займалися лише хатнім господарством
 - Г рабами в Римі могли бути лише іноземці
4. Кому з римських полководців належить вислів: «Прийшов, побачив, переміг!»?
 - А Гнею Помпею
 - Б Юлію Цезарю
 - В Октавіану Августу
 - Г Траяну
5. Де відбулась вирішальна битва між Антонієм і Октавіаном?
 - А під Фарсалом
 - Б біля мису Акцій
 - В при Філіппах
 - Г при Замах
6. У результаті Третьої Пунічної війни (149—146 рр. до н. е.) Рим:
 - А розгромив Македонське царство
 - Б захопив Єгипет
 - В здобув Іспанію та Північну Італію
 - Г знищив Карфагенську державу
7. Кому з відомих діячів Стародавнього Риму належать слова: «Навіть дикі звірі мають нори і лігвища, а у тих, хто боровся і помирав за Рим, немає нічого, крім повітря і світла!»?

А Тиберію Гракху	Б Спартаку
В Цицерону	Г Юлію Цезарю

8. Що стало результатом громадянських війн 49—30 рр. до н. е. в Стародавньому Римі?

- А установлення народного трибунату
- Б завершення боротьби плебеїв з патриціями
- В утвердження диктатури Луція Корнелія Сулли
- Г установлення принципату Октавіана Августа

9. Що відображає зображена на ілюстрації скульптура?

- А політику Риму щодо своїх союзників
- Б легенду про заснування Риму
- В прагнення Риму світового панування
- Г вислів про те, що Рим є «вічним містом»

10. Хто з названих видатних римських полководців і політиків утворив Другий тріумвірат (виберіть три правильні відповіді)?

- 1 Брут
- 2 Кассій
- 3 Юлій Цезар
- 4 Октавіан
- 5 Лепід
- 6 Цицерон
- 7 Антоній

11. Установіть хронологічну послідовність подій.

- А ухвалення Законів XII таблиць
- Б підкорення Римом Італії
- В встановлення республіки
- Г зруйнування римлянами Карфагена

12. Установіть відповідність між іменами визначних постатей римської історії та їхніми характеристиками.

1 Сервій Туллій	А римський цар, який запровадив поділ суспільства за майновою, а не родовою ознакою
2 Ганнібал	Б римський полководець, який першим установив у Римі свою диктатуру
3 Спартак	В гладіатор, керівник найбільшого повстання рабів у Римській республіці
4 Сулла	Г карфагенський полководець, який уславився гучними перемогами над римською армією
	Д римський сенатор, який уславився закликати знищити Карфаген

II ВАРІАНТ

1. Який правитель був останнім царем Риму?

А Тарквіній Гордий	Б Ромул
В Сервій Туллій	Г Цезар

2. У період республіки основу римської армії становили:
 - А вільні громадяни
 - Б наймані професійні воїни
 - В загони союзників
 - Г наймані загони «варварів»
3. Як називали римляни жителів Карфагена?
 - А пунами
 - Б фінікійцями
 - В варварами
 - Г галлами
4. Ухвалення Законів XII таблиць було складовою боротьби:
 - А плебеїв із патриціями
 - Б громадян Риму проти царів
 - В рабів за свої права
 - Г іноземців за права римського громадянства
5. Якого принципу дотримувалися римляни в управлінні підкорених народів?
 - А «Хліба і видовищ!»
 - Б «Поділяй і володарюй!»
 - В «Щодо ворога все дозволено»
 - Г «Прийшов, побачив, переміг!»
6. У результаті громадянської війни 49—45 рр. до н. е. у Стародавньому Римі встановлено:
 - А народний трибунат Тиберія Гракха
 - Б довічну диктатуру Юлія Цезаря
 - В принципат Октавіана Августа
 - Г домінат Аврелія Діоклетіана
7. Що означає вислів «перейти Рубікон»?
 - А зворотної дороги немає
 - Б вступити в нерівний бій
 - В визначити долю переможеного
 - Г здійснити напад, перейшовши кордон держави
8. Що стало наслідком Пунічних війн (III—II ст. до н. е.)?
 - А установа панування Риму в Західному Середземномор'ї
 - Б запровадження Римом провінційного управління в Сирії та Палестині
 - В ліквідація Римом Ахейського та інших грецьких союзів
 - Г утворення Римсько-італійського союзу під зверхністю Риму
9. Малюнок дає змогу скласти уявлення про:
 - А театральну виставу
 - Б полювання на рабів
 - В бій гладіаторів
 - Г тренування у римській армії

10. Хто з названих видатних римських полководців і політиків утворював Перший тріумвірат (виберіть три правильні відповіді)?
- 1 Помпей
 - 2 Красс
 - 3 Юлій Цезар
 - 4 Октавіан
 - 5 Лепід
 - 6 Цицерон
 - 7 Антоній
11. Установіть хронологічну послідовність подій.
- А діяльність братів Гракхів
 - Б диктатура Сулли
 - В «золота доба» Римської республіки
 - Г Перший тріумвірат
12. Установіть відповідність між назвами битв і війнами.
1 битва при Каннах	А Македонська війна
2 битва при Кіноскефалі	Б Перша Пунічна війна
3 битва біля Фарсала	В Друга Пунічна війна
4 битва біля мису Акцій	Г Перша громадянська війна
	Д Друга громадянська війна

Відповіді: I варіант: 1. Г; 2. В; 3. А; 4. Б; 5. Б; 6. Г; 7. А; 8. Г; 9. Б; 10. 4, 5, 7; 11. В А Б Г; 12. 1А 2Г 3В 4Б. II варіант: 1. А; 2. А; 3. А; 4. А; 5. Б; 6. Б; 7. А; 8. А; 9. В; 10. 1, 2, 3; 11. В А Б Г; 12. 1В 2А 3Г 4Д.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть кросворд із 12 слів за вивченою темою.

УРОК № 57

Тема. Римська імперія у I—II ст. н. е.

Мета: характеризувати Римську імперію доби принципату; описувати діяльність найвидатніших імператорів цієї доби; закріплювати навички аналізу і зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах; виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Римська імперія», дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: принципат, преторіанська гвардія.

Основні дати: 29 р. до н. е. — встановлення принципату Октавіана Августа; I—II ст. — «золотий вік» імперії.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке тріумвірат?
2. Коли в Римі було встановлено диктатуру Цезаря?
3. У результаті яких подій прийшов до влади Октавіан?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Принципат Октавіана Августа

Розповідь учителя

Октавіан, перемігши у громадянській війні, зосередив у своїх руках необмежену владу. У 29 р. до н. е. він переглянув склад сенату і позбавив посад прибічників Марка Антонія, республіканців та своїх особистих ворогів. Щоб привернути на свій бік городян, він відсвяткував кілька тріумфів, під час яких роздавав гроші й хліб. Тоді ж сенат присвоїв йому титул імператора. Протягом свого правління Октавіан 21 раз отримував цей титул. Хитрий політик, Октавіан на спеціальному засіданні сенату зрікся влади диктатора і консула, залишивши собі тільки почесне звання *принцепса сенату*, тобто першого серед senatorів. Проте, незважаючи на існування сенату та інших виборних органів влади, принцепс Октавіан правив одноосібно. Форма правління державою на чолі з принцепсом дістала назву *«принципат»*. Вона проіснувала майже 300 років.

Залежний від Октавіана сенат надавав йому все нові й нові титули й посади. Серед них — почесне звання Август («звеличений богами»), яке перетворилося на титул. У 2 р. до н. е. Августу надали титул «батько вітчизни». У 23 р. н. е., незважаючи на те, що він був патрищем, його обрали народним трибуном. Цю посаду Август отримував 37 разів поспіль.

В Октавіана була власна скарбниця — фіск. До неї надходили прибутки з Єгипту, який став його власністю, а також із провінцій Галлія, Іллірія, Македонія і Сирія. Під командуванням Октавіана перебували 300 тис. відданих йому вояків, які були надійним званням для підтримання порядку в державі, захисту її кордонів та завоювання нових земель. Побоюючись змов, він набрав особисту охорону — *преторіанські когорти* (9 тис. осіб). Командирами преторіанців — префектами — Октавіан призначив відданих йому воєначальників.

Принцепс проводив політику «батога і пряника». Незаможним громадянам він і далі роздавав гроші та хліб, влаштовував дивовижні свята, наказав спалити списки боржників. Разом із тим Октавіан повернув рабів-утікачів їхнім господарям і відновив закон, за яким за вбивство господаря карали на смерть не тільки винного раба, а й усіх невільників, які під час злочину були в будинку.

Дбав Октавіан Август і про розширення кордонів Римської держави. Але цю політику він проводив вкрай обережно. На Сході він зумів замиритися з могутньою Парфією. У той самий час у Європі він вів актив-

ні наступальні дії. На провінції було перетворено Мезію (сучасна Сербія і Північна Болгарія), Паннонію (сучасна Угорщина), розширивши кордон до Дунаю. У Центральній Європі були утворені провінції Норік і Реція (сучасні Австрія і Швейцарія). Також були остаточно приборкані Іспанія і Франція. Натомість просування на Схід від Рейну наразилось на сильний опір германських племен. Три римські легіони під керівництвом Квінтілія Вара потрапили у засідку в Тевтонбурзькому лісі та були повністю винищені. Загибло 27 тис. римлян. У Римі ця поразка справила гнітюче враження. Імператор Август впродовж тривалого часу носив траур і часто вранці вигукував: «Квінтілій Вар, поверни легіони!».

Після цієї поразки подальше просування Риму було зупинено.

Октавіан зосередив сили армії на охороні кордонів держави. Зрештою Август пишався тим, що дав римському народові мир. Він започаткував культ божества мирного часу — Августів Мир — і побудував на Марсовому полі мармуровий Вівтар Миру. І справді правління Октавіана забезпечило стабільність у суспільстві. Сильна влада була здатна протистояти як повстанням рабів та невдоволенню громадян, так і зовнішнім ворогам. Могутня держава за часів Октавіана стала називатися Римською імперією.

В історію Октавіан увійшов не тільки як політик, а й як будівничий. За його наказом було споруджено форум Августа, храм Марса-Месника, який мав нагадувати римлянам, що принцепс помстився за смерть Юлія Цезаря. Із допомогою свого заможного друга Мецената він матеріально підтримував поетів. Тому і в наш час людей, які допомагають митцям, називають меценатами.

Август дожив майже до 76 років. Похований він був у Римі в спеціально збудованому мавзолеї. Після смерті (у 14 р. н. е.) Октавіана оголосили богом.

Робота з документом

ГЕРОДІАН ПРО ПРИНЦИПАТ ОКТАВІАНА АВГУСТА

Відтоді як єдиновладдя перейшло до Августа, він звільнив італійців від праці, позбавив їх зброї й оточив державу укріпленнями та військовими таборами, поставив найнятих за певне утримання воїнів як охорону Римської держави; він убезпечив державу, відгородив її великими річками, твердиною із ровів і гір.

Завдання до документа

Користуючись документом, доведіть, що Октавіан Август зміцнив Римську державу.

Робота з термінами та поняттями

Принцепс — сенатор, який був першим у списку сенаторів і мав авторитет та право першим висловлювати думку на засіданнях сенату.

Принципат — необмежена влада принцепса з одночасним формальним збереженням республіканських органів влади.

ВАРІАНТ 1

2. «Золотий вік» імперії

 Колективна робота з підручником

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал підручника і заповнюють таблицю «“Золотий вік” імперії».

Династії	Юліїв-Клавдіїв	Флавіїв	Антонінів
Основні події			
Результат			

ВАРІАНТ 2

2. Правління династій Юліїв-Клавдіїв (14—69 рр. н. е.)

 Розповідь учителя

Август призначив своїм наступником вихідця зі знатного роду Клавдіїв — 56-річного **Тиберія** (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.). Він був уже досвідченим полководцем, який підкорив альпійські племена та здобув перемоги у Паннонії й Германії. За переказами, Август так сказав про Тиберія: «Бідний римський народ! У які він потрапляє повільні щелепи». І справді, новий правитель не намагався завоювати любов римлян. Він припинив роздавати хліб і влаштовувати видовища. Усіх можливих претендентів на владу, крім Гая Калігули, було вбито. У 27 р. н. е. Тиберій залишив Рим і оселився на о. Капрі, звідки й продовжував керувати державою. Жорстокий імператор полюбляв спостерігати за катуванням і стратою як злочинців, так і безневинних людей. Римляни, що недолюбливали володаря, кричали: «Тиберія у Тибр!». Коли у 37 р. Тиберій захворів, один із його слуг задушив імператора. Відповідно до заповіту його наступниками стали Гай Калігула і Тиберій Гемелла. Калігула усунув свого суперника і став правителем Риму.

Гай Калігула (12—41 рр. н. е.), намагаючись зміцнити свою владу в Римі, відновив гладіаторські бої та інші видовища, роздавав гроші незаможним і влаштовував бенкети для сенаторів, дозволив повернутися вигнанцям та помилував засуджених. Він вважав себе богом Юпітером, тому наказав сконструювати механізм, який імітував грім і блискавку. Голови статуї Юпітера в Римі були замінені скульптурними зображеннями Калігули. Він побудував присвячений собі храм, де римляни поклонялися золотій статуї правителя. За рік імператор витратив усі державні кошти, тому запровадив нові грабівницькі податки.

Калігула намагався продовжувати традиційну завойовницьку політику Риму. У 39—40 рр. він розробив плани остаточного підкорення завойованих, але не приборканих народів Галлії, Германії та Британії. І хоча великих успіхів у цьому не досяг, його сім разів проголошували імператором.

Людей він вважав особистою власністю, так само як і всі римські провінції.

У 39 р. було розкрито змову проти імператора, і з того часу Калігула постійно боявся зради. Його підозри справдилися. У 41 р. н. е. під час свята на честь Палатинських ігор його було вбито.

☑ **Постать в історії**

Калігула (прізвисько перекладається як «чобіток») одягався у шовкове, прикрашене коштовним камінням вбрання. Його називали принцепсом, найбільш жадібним до золота. Він пригощав своїх гостей позолоченим хлібом, а своїх коней — позолоченим ячменем.

Наступного імператора проголосили преторіанці — охоронці Калігули. Це ще раз засвідчило, що армія лишалася впливовою силою в римському суспільстві. Імператором став **Клавдій** (10 р. до н. е. — 54 р. н. е.) — єдиний у роді Калігули, якого випадково знайшов один із преторіанців в імператорському палаці. Клавдій мав багато фізичних вад: заїкався, кульгав, голова та руки його тряслися. На засідання сенату його приносили на ношах. Перше, що зробив новий правитель, — стратив убивцю Калігули. Він примирився із сенатом, скасував деякі встановлені його попередниками податки, повернув вигнанців, скасував смертну кару за образу величі імператора. Новими законами він передбачив переслідування тих, хто зводив наклепи. Хворі раби, яких господарі кидали напризволяще, ставали вільними. Здійснивши тріумфальний похід у Британії, Клавдій приєднав до імперії шість провінцій.

Як і попередники, Клавдій дуже боявся змови і від самого початку свого правління наказував обшукувати всіх, хто до нього наближався. Але йому не судилося померти від меча ворога. Клавдія отруїли дружина Агриппіна та її син Нерон.

У 54 р. 17-річний **Нерон** (37—68 рр.) став імператором. Він увійшов в історію як «імператор-поет». Його ім'я сабінською мовою означає «хоробрий, сильний». Але він не виправдовував його. Підлітком Нерон входив до складу банди, яка грабувала перехожих. Водночас його цікавили музика, живопис, спорт, він мріяв про кар'єру актора. Подорожуючи Грецією, пробував себе в різних змаганнях, виступав у десятиборстві в Олімпії. Вважав себе також видатним поетом. Ходили чутки, що жахлива пожежа в Римі 64 р. була організована Нероном. Нібито вигляд палаючого Риму надихнув його на написання віршів про спалення Трої. Але доказів проти Нерона не було. Він особисто керував відновлювальними роботами в місті, яке прикрасили прямими вулицями та збудували перші вогнетривкі будинки.

Він страшенно боявся заколоту. Йому всюди ввижалася змова. Він убив власну матір, дружину, сина Клавдія Британіка, примусив свого вчителя філософа Сенеку накласти на себе руки.

Нерон був останнім імператором династії Юліїв-Клавдіїв. Незадоволений його тиранією сенат оголосив правителя ворогом народу. Проти Нерона повстали війська. Тоді він утік на віллу в передмісті Риму, де раб за нака-

зом самого Нерона заподіяв йому смерть. Кажуть, що, помираючи, Нерон вигукнув: «Який величний актор гине!». Після його смерті протягом року змінилося ще два імператори. У 69 р. до влади прийшла династія Флавіїв.

Робота з документом

ГАЙ СВЕТОНІЙ ТРАНКВІЛЛ ПРО ЖИТТЯ НЕРОНА

Жодного одягу він не вдягав двічі... Рибу ловив позолоченою сіткою із пурпурових і червоних мотузок. А мандрував не менше ніж з тисячею возів, у мулів були срібні підкови... Він вибудував палац, назвавши його спочатку Прохідним, а потім, після пожежі та відновлення, — Золотим... Передпокій у ньому був такої висоти, що в ньому стояла колосальна статуя імператора заввишки 120 футів; площа його була така, що потрійний портик по боках був із милю завдовжки... В інших покоях усе було покрите золотом, прикрашене коштовним камінням і перлами.

Запитання до документа

- 1) Що в оповіді Гая Светонія свідчить про неймовірну розкіш, якою захоплювався Нерон?
- 2) Як називали палац імператора Нерона?

3. Династія Флавіїв (69—96 рр. н. е.)

Розповідь учителя

Перший імператор цієї династії — **Веспасіан** (9—79 рр.) — був досвідченим полководцем, брав участь у вторгненні в Британію, керував провінцією Африка, підкорив Іудею. Імператора Веспасіана щороку обирали консулом і трибуном. Він мріяв передати владу синові Тіту і вже за свого життя зробив його співправителем. У 71 р. Веспасіан призначив його префектом преторіанської гвардії, залишивши собі титул Августа та посаду верховного понтифіка. У 73—74 рр. вони разом вигнали із сенату своїх супротивників. Після цього ніхто не наважувався виступати проти імператора. Навіть свій палац Веспасіан залишив без охорони, демонструючи силу своєї влади. Він навів лад в армії, відновивши дисципліну.

Цікаво знати

Для зміцнення держави та реформування армії потрібні були значні кошти, тому правитель не вважав непристойним займатися посередницькою торгівлею, отримувати хабарі та продавати державні посади. Саме він, запровадивши податок на користування громадськими туалетами, сказав: «Гроші не пахнуть».

Після смерті Веспасіана у 79 р. вся влада в країні перейшла до **Тіта** (39—81 рр.) Початок його правління породив великі сподівання у римлян. Його навіть називали «Любов'ю і відрадою роду людського». Він відзначався здібностями до віршування, гри на музичних інструментах та каліграфії. З іншого боку, був досвідченим і вмільним полководцем. Щоб завоювати прихильність народу, віддав своє майно для відновлення бу-

динків і храмів Риму після страшної триденної пожежі. Саме на час його правління випало виверження вулкана Везувій, що знищило міста Помпеї і Геркуланум. Імператор зробив щедрі пожертвування тим, хто вижив. Тоді ж у Римі почалася чума, з якою також довелося боротися.

Навіть коротке правління принесло Тіту славу будівничого. В імперії з'явилися нові дороги. У 80 р. було закінчено будівництво унікальної споруди — амфітеатру Флавіїв (Колізею). Та, на жаль, Тіт мав слабе здоров'я. Ще за юних літ він скуштував напою з отрутою, від якого загинув його брат Британік, і довго хворів. Після однієї з вистав йому стало зле. Помер він на тій самій віллі, що і батько. Його правління тривало два роки, два місяці і двадцять днів.

У 81 р. в країні до влади прийшов брат Тіта — **Доміціан** (51—96 рр.), який став справжнім тираном. Як і його попередники, він мав багато титулів. Доміціан був консулом 16 разів, трибуном — 16 років, цензором — довічно. Його 22 рази проголошували імператором.

Доміціан переслідував не згодних із ним senatorів, убив двоюрідних братів, вигнав з Італії всіх філософів. Загальною ненавистю до імператора скористалися політики. 18 вересня 96 р. внаслідок дворцевої змови останнього із Флавіїв було вбито.

4. Династія Антонінів (96—192 рр. н. е.)

Розповідь учителя

Справжню велич Риму забезпечила династія Антонінів. Першим її імператором став найстарший із senatorів — **Марк Кокцей Нерва** (30 або 35—98 рр.). Невдовзі Нерва передав владу **Марку Ульпію Траяну** (53—117 рр.). Римські воїни захоплювалися цим талановитим полководцем. Він розширив територію Римської імперії до небувалих розмірів. Протягом 101—107 рр. після тривалих війн Траян приєднав Дакію (територія Румунії). У 106 р. він підкорив Аравію. У 114—117 рр. приєднав Вірменію та Дворіччя. Здавалося, перемогам не буде кінця, але під час придушення повстання в Іудеї імператор помер.

Його родич **Публій Емілій Адріан** (76—138 рр.), ставши імператором, намагався захистити завойоване попередниками — імперія перейшла до оборони. У Британії він збудував фортеці, сторожові вежі, що поєднувалися валами, довжина яких становила 128 км. Це потужне укріплення дістало назву «*вал Адріана*». Але втримувати величезні завойовані території було дедалі важче. Напади сусідніх народів, яких римляни вважали варварами, повстання в провінціях руйнували імперію. Він був, мабуть, єдиним імператором, який об'їхав усі свої володіння. Цими поїздками він примусив активніше працювати державний апарат. За його правління державна служба стала високооплачуваною і престижною. При ньому було створено і державну пошту.

Серед римських імператорів виділяється **Марк Аврелій** (121—180 рр.). Він був видатним державним діячем і філософом.

Марк Аврелій стверджував, що людський розум має божественне походження, за своєю природою всі люди рівні. Кожна людина повинна дотримуватися високих моральних принципів: любити ближнього, не чинити злого, мужньо переносити всі негаразди. Марк Аврелій звертався до римлян не як до підданих, а як до вільних громадян.

Проте в реальному житті йому доводилось розв'язувати складні завдання. Ставши імператором у 161 р., він певний час мав співправителя, з яким весь час доводилось домовлятися, переконувати його. Від цього часу практика поділу влади між правителями стала звичним явищем. Йому вдалося придушити повстання у Вірменії, Дворіччі, Дакії. Але зробити більше для імперії він не встиг. Всі головні його зусилля були спрямовані на захист від вторгнення германців і сарматів (Маркоманські війни 166—180 рр.). У 180 р. під час походу проти германських племен він помер від чуми. За іншою версією, був убитий за наказом сина.

Син Марка Аврелія — **Коммод Люцій** (161—192 рр.) не був гідним батькових звершень. Це перший імператор, який брав участь у гладіаторських боях. Він наказав стратити найвидатніших сенаторів, друзів свого батька. За правління Коммода традиції громадського і державного життя були знехтувані. Всупереч уявленням римлян, що тільки громадяни могли керувати державою, за примхою імператора колишні раби ставали сенаторами. Усе це викликало ненависть римлян, і внаслідок змови імператора було вбито.

Так скінчилось правління династії Антонінів, який називали «золотим віком» імперії.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке принципат?
2. Назвіть характерні риси принципату Октавіана Августа.
3. Який римський імператор створив преторіанську гвардію?
4. Які зміни в управлінні державою відбулися, коли республіка змінилася імперією?
5. Які нові землі були завойовані імператором Октавіаном Августом?
6. Хто з римських імператорів останнім здійснив масштабні завоювання?
7. Коли імперія від розширення меж переходить до їх оборони?
8. Хто з імператорів був філософом?
9. Правління якої династії називають «золотим віком» імперії?
10. Чому імператорів з династії Флавіїв називають «будівничими імперії»?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель коротко нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 58*

Тема. **Практичне заняття «Місто Рим і життя його населення».**

Мета: скласти уявлення про Стародавній Рим; описувати повсякденне життя населення міста; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта, роздавальний та ілюстративний матеріал.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Опрацювання наданого вчителем матеріалу.
2. Складання екскурсійної програми за картосхемою з позначенням видатних пам'яток імперської доби Риму.
3. Висновки відповідно до мети роботи.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. «Вічне місто»

На початку II ст. до н. е. Рим із невеличкою поселення землеробів перетворився на одне з найбільших міст стародавнього світу. «Вічне місто», як називають Рим, розташоване на берегах річки Тибр на семи пагорбах. Основними з них є Капітолій, Палатин, Квірінал. На вершині Капітолійського пагорба височів храм Юпітера. На Палатині стояли палаци римських імператорів. Між цими трьома пагорбами простягалася центральна площа Риму — форум Романум. По обидва боки форуму в різні часи було збудовано храми, присвячені богам, і громадські будівлі — базиліки. У приміщеннях базилік відбувалися судові засідання, укладалися торговельні договори. На форумі в різні часи встановлювали пам'ятники й скульптури. Форум був місцем народних зборів, тому тут височіла трибуна для виступів ораторів та оголошення державних указів. Із боку Капітолійського пагорба до площі підступав будинок державного сховища документів — Табуларій. Це — найдавніша споруда Риму, яка збереглася до наших часів. Трохи нижче на схилі розташовувалися храми Конкордії (Злагоди) та Веспасіана, зведені за

* Урок можна також провести в нестандартній формі (див. безкоштовний додаток — електрон. опт. диск).

доби імперії. На північно-західному боці форуму в II ст. до н. е. побудована базиліка консула Емілія (базиліки мали ім'я політичного або державного діяча, з ініціативи якого їх будували). Поряд із нею розміщувався будинок сенату. На протилежному боці форуму розміщувалися базиліка Юлія Цезаря, збудована у I ст. до н. е., та храми, присвячені богам.

Через форум пролягала Священна дорога, яка поєднувала Палатинський пагорб з Капітолієм. На цій дорозі було споруджено тріумфальну арку на честь взяття Тітом Єрусалима.

У зв'язку зі зростанням кількості населення між Капітолієм і Квіріналом збудували додаткові форуми. На найбільшому з них — форумі Траяна — на одній лінії розташовувалися квадратний двір із кінною статуєю імператора і найбільша римська базиліка Ульпія. Найбільші громадські споруди Риму — цирки, стадіони, амфітеатри — будували на околицях міста.

Із-за меж міста тяглися акведуки, що забезпечували його водою. Життєдайна волога подавалася до 400 фонтанів, які використовувалися також як колодязі.

2. Римська громада

Структура римського суспільства була складною. Воно поділялося на патриціїв і плебеїв, на вільних і невільників. Вільні ще поділялися на квірінів, латинів, перегринів і вільновідпущеників. Квірини мали право власності на землю, укладання угод, голосу в народних зборах і право обіймати державні посади. Латини мали обмежені права. Перегрини — іноземці — були безправними, але із часом могли одержати права, якщо їх під патронат (опіку) брали квірини. Вільновідпущеники хоч і вважалися римськими громадянами, але мали тільки право укладати торговельні угоди.

Невільники-раби також поділялися на групи. Найгіршим було становище тих, кого взяли в полон зі зброєю в руках.

Рабам дозволяли брати участь у релігійних ритуалах. Існувала традиція відпускання рабів на волю.

Цікаво знати

У період найвищого розквіту в місті Рим проживало близько 1 млн осіб. Щоб розв'язати транспортну проблему перенаселеного міста, Юлій Цезар заборонив громадянам користуватися власними візками. Заможних громадян носили на ношах або вони пересувалися на громадському «таксі», яке мало спеціальний лічильник для оплати.

3. Повсякденне життя римлян

День у римлян розпочинався о третій (за нашим часом о дев'ятій) годині ранку. Римлянин снідав хлібом і вином, інколи сиром і медом. Потім ішов у своїх справах: до суду чи сенату. Багатий громадянин при-

ймав бідних, роздавав їм їжу і гроші, сподіваючись, що його підтримають під час виборів. Обідали холодними та гарячими стравами, рибою, хлібом, вином. Після обіду розпочиналася сіеста — час відпочинку. Робота всіх установ припинялася. Зачиналися храми, купецькі крамниці. Винятком були лише засідання сенату й суду, народні збори. Інколи раби також продовжували роботу в полі. Після сіести римляни займалися спортом, ішли до терм, тренувалися на Марсовому полі. Потім вони вечеряли.

Улюбленими розвагами римлян були бої гладіаторів і перегони на колісницях. Десятки тисяч римлян збиралися до амфітеатру, щоб побачити, як гладіатори, звезені з різних провінцій, вбивали один одного чи боролися з хижими звірами — левами, ведмедами, биками. Інколи гладіаторські бої тривали по півроку. Долю переможеного гладіатора вирішували самі глядачі. Великий палець, що показував униз, означав смерть, піднятий угору — життя. Вигравши багато боїв, раб-гладіатор міг дістати волю.

Мешкали римляни залежно від статку або в *інсулі* (багатопверховий багатоквартирний будинок), або в палаці, або в атріумі.

Атріум — дім заможного римлянина, який мав внутрішній двір, оточений із чотирьох боків критою колонадою (перестиль). У перестилі серед квітів і фонтанів сім'я проводила свій вільний час. Складовою дому були бібліотека та ойкос — велика зала для прийомів. У такому будинку із часом підлогу почали покривати мармуровою плиткою, а потім і мозаїкою. Стіни розписували фресками. Стелю прикрашали золотом і слоновою кісткою. Змінювалося й умеблювання кімнат: замість старих дубових меблів з'явилися меблі з деревини цінних порід, що завозилася зі Сходу. Разом із предметами побуту заможні римляни запозичували з Греції та країн Сходу також моду і звичаї. Дім оточували мурами. Зовні на стіні висів дзвіночок, який сповіщав господарям про прихід відвідувачів. На порозі мозаїкою було викладене слово «*savle*» — «будь здоровий», а інколи — мозаїчне зображення собаки.

Для обігрівання будинків римляни використовували водяне й парове опалення, яке підігрівало підлогу.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням ланцюжком одним реченням відповісти на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

- Гра «Відгадай героя або історичну подію»*

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

* Правила гри наведені в розробці уроку № 38.

УРОК № 59

Тема. Кризові явища в Римській імперії й утвердження домінату.

Мета: визначити причини кризи Римської імперії; наводити приклади кризових явищ в імперії; характеризувати реформи імператорів Діоклетіана і Константина; формувати вміння оцінювати окремі факти, події; виховувати учнів у душі патріотизму на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта «Римська імперія», дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: домінат, криза, інфляція, колон, «солдатські» та «сенатські» імператори.

Основні дати: 284 р. — прихід до влади Діоклетіана; 312 р. — прихід до влади Константина.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Хто з римських правителів запровадив форму правління принципат?
2. Який період розвитку Римської імперії можна характеризувати як розквіт?
3. Назвіть найвідоміших імператорів попередньої доби.
4. Чому більшість імператорів загинули насильницькою смертю?
5. Що примусило імператорів припинити подальші завоювання?
6. Чому тривалий час у Римській імперії перебували при владі нікчемні та слабкі імператори, але це мало позначалося на могутності імперії, проте згодом навіть видатні особистості не могли врятувати її від занепаду?
7. Чим повчальна історія імператора Нерона?
8. Поясніть характеристику правління Антонінів, яку дав римський історик Тацит: «Настали роки рідкісного щастя, коли кожен міг думати, що хотів, і говорити, що думав».

Завдання

Обговоріть у групах. Правління кого з римських імператорів, на вашу думку, можна оцінити позитивно, а кого — негативно?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Криза Римської імперії

Розповідь учителя

У II—III ст. велетенська Римська імперія вступила у тривалу кризу. Дедалі рідше збиралися народні збори і до III ст. н. е. вони зовсім зни-

кають. Сенат уже не розв'язував важливих проблем держави. У провінціях постійно було неспокойно. Повставали не тільки підкорені народи, а й легіони, які повинні були тримати їх у покорі. Частина провінцій раз за разом проголошувала незалежність. Армія, яка становила опору імператорського Риму, втрачала боєздатність і дисципліну.

Скарбниця держави була порожньою через витрати на величезну армію та розкіш імператорського двору.

Щоб покрити витрати, імператори вдавалися до всіляких фінансових махінацій: зменшувалась вага срібних і золотих монет, карбувалися мідні гроші тощо. Все це викликало знецінення грошей — інфляцію, а як наслідок — зростання цін, господарський занепад, падіння життєвого рівня. Втрачався зв'язок із провінціями, занепадала торгівля. Нехтування римлянами законів, звичаїв і традицій призвело до небувалого зростання злочинності.

Із припиненням загарбницьких воєн Рим уже не отримував невольників у таких масштабах, як раніше. Раби стали дорожчими. Відповідно зменшилась ефективність рабської праці. Тому рабів примушували працювати дедалі більше. Щоб раби трудилися старанніше, господарі надавали їм ділянку землі, дозволяли мати сім'ю, власне майно, їх називали «рабами з хатинами» — *колонами*. Але зазвичай колонам не вдавалося зміцнити своє господарство, і вони потрапляли в залежність від заможних римлян або розорялися. Тоді їх уже продавали із земельною ділянкою та боргами.

На цей час серед римлян зростав прошарок люмпен-пролетарів, їх цікавили лише «хліб і видовища», а також те, чи роздаватиме гроші черговий імператор. Усе це послаблювало імперію та наближало її загибель.

Робота з термінами та поняттями

Криза — складне становище, загострення суперечностей.

Інфляція — надмірне збільшення кількості грошей і швидке їх знецінення.

2. «Солдатські» та «сенатські» імператори

Розповідь учителя

Після смерті Коммода поновилося кривава боротьба між різними претендентами на владу, які спирались на війська у провінціях і загопи преторіанців. Інколи сенат зводив на трон своїх імператорів, але найчастіше перемагав висуванець армії. У 193 р., підтриманий своїми солдатами, владу в Римі захопив представник заможного роду Северів із фінікійської колонії в Африці **Луцій Септимій Север** (146—211 рр). Він переїхав до Риму, коли йому виповнилося 20 років. Тут Луцій Септимій зробив військову та політичну кар'єру. Ставши імператором, йому довелося вести збройну боротьбу з іншими претендентами на владу.

Щоб зміцнити своє становище та отримати величезний спадок, новий імператор оголосив себе сином Марка Аврелія. Прагнучи здобути під-

тримку та любов римського народу, він додав собі ім'я Антонін, що належало попередній популярній династії, яку шанували в Римі.

Ворожий щодо сенату, Север розраховував лише на підтримку армії. Тому й реформи свої розпочав з армії: розпустив стару преторіанську гвардію, яка складалася з римських громадян, і набрав нові загони із солдатів сирійських та дунайських легіонів; посилив зовнішні кордони.

У 211 р. імператор помер, залишивши двох синів-спадкоємців — Цезаря **Бассіана Каракалли** (186—217 рр.) і **Августа Гета**. Братів підтримали сенат, легіонери і преторіанська гвардія. Але імператорський трон був замалий для двох правителів. Вони так ворогували між собою, що навіть поділили на дві частини палац свого батька, відгородившись один від одного. Вирішили поділити й країну. Августу Гету мала відійти східна частина імперії зі столицею в Александрії Єгипетській, а Каракалли — західна зі столицею в Римі.

Матері вдалося умовити синів не припускатися такої фатальної помилки. Однак ворожнеча не припинилася, і за наказом Каракалли Августа було вбито. Щоб виправдати цей вчинок, Цезар Бассіан розповідав усім, що брат готував змову проти нього. А остаточно імператор заспокоїв римлян і преторіанців у традиційний спосіб — роздаванням грошей. Так він за один день витратив усі гроші скарбниці.

Правління Каракалли було жорстоким. Будь-яка непогора викликала в нього шалену лють. Так, коли жителі Александрії Єгипетської відмовилися виконувати наказ про додатковий набір в армію, Каракалла наказав зруйнувати значну частину міста і вбити близько 10 тис. осіб.

За час свого правління імператор дарував права громадянства жителям римських провінцій, провів грошову реформу, розбудовував дороги. У 212—216 рр. були збудовані відомі громадські лазні, які дістали назву «терми Каракалли».

Як людина настрою, він оголосив війну Парфянському царству лише тому, що його правитель відмовився видати за римського імператора свою дочку. Ця війна була останньою подією в житті Каракалли. У 217 р. його вбив командир особистої охорони Марк Макрин. Як стверджували сучасники, Рим святкував смерть імператора.

Після смерті Каракалли владу захопив Марк Макрин. Його невдале правління тривало недовго. 16 травня 218 р. він був убитий власними солдатами, які проголосили черговим імператором **Елагабала** (204—222 рр.). 14-річний імператор увійшов в історію не державними справами, а неймовірно жорстокістю та марнотратством. Названий на честь одного зі східних богів, він приносив йому в жертву хлопчиків і дівчаток. На весь Рим були відомі його лотереї, у яких можна було виграти 10 верблюдів або 10 мух. Чесних людей він не вважав гідними поваги.

У звичайних римлян ненависть викликали розкішні обіди Елагабала з екзотичними стравами. Розважаючись, імператор наказував засипа-

ти гостей пелюстками квітів. Інколи пелюсток було так багато, що дехто помирав від задухи. Державні справи Елагабала не цікавили, але він дорого продав усім бажаним звання та посади. Правління Елагабала викликало хвилю обурення серед римських громадян. Солдати знову повстали і вбили імператора. Навіть після його смерті римляни з ненавистю говорили про тирана.

Цікаво знати

Сирійські жерці напроорокували Елагабалові смерть унаслідок змови. Тому за життя імператор приготував для себе золоті мечі, щоб заколоти себе, отруту у вишуканому та прикрашеному коштовним камінням посуді. Він говорив, що смерть повинна бути розкішною.

Наступником Елагабала у 222 р. став **Александр Север (208—235 рр.)**. Новий імператор здобув гарну освіту, знав кілька мов, непогано малював, співав, грав на музичних інструментах, був добрим оратором. Александр мав плани відродити могутність імперії. Зокрема, він значно скоротив витрати на утримання двору, провів грошову реформу, поповнив запаси продовольства, витрачені Елагабалом, відкрив нові навчальні заклади. Але це не допомогло подолати кризу імперії. Становище ускладнилося на початку III ст. н. е., коли на імперію одночасно напали германські племена алеманів і Парфія. На короткий час Александру вдалося навести лад в армії, і Рим зміг протистояти вторгненню. Але перси завдали імперії відчутних ударів.

Александр Север був людиною миролюбною, тому, щоб зберегти владу та країну, вирішив також домовитися з германцями.

Намагання імператора укласти мирну угоду з ворогами викликало шалену лютю легіонерів. Солдати, які привели до влади династію Северів, із легкістю вбили в 235 р. останнього її представника — Александра Севера. Далі, як у калейдоскопі, змінювалися імператори — вихідці із простих солдатів: Максимін Фракієць, Гордіан, Децій, Валеріан та десятки інших. Незважаючи на те, що дехто з них намагався дбати не лише про себе, а й про державу, вони гинули насильницькою смертю внаслідок дворцевих змов.

3. Реформи Діоклетіана

Розповідь учителя

У 284 р. римським імператором став командир дворцевих військ **Діокл (243 — між 313 і 316 рр.)**. Він змінив ім'я на Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август. Діоклетіан вимагав від оточення покори та ставлення до себе як до бога. Перед ним падали на землю та цілували його одяг. Із правління Діоклетіана, коли давні республіканські органи влади остаточно втратили своє значення, а влада імператора нічим і ніким не обмежувалася, розпочався новий період в історії Римської імперії. Він дістав назву «домінат».

☑ **Робота з термінами та поняттями**

Домінат (у перекладі з латин. — «панування») — форма правління державою, за якої влада імператора є необмеженою, а республіканські органи влади втрачають значення.

Діоклетіан отримав у спадок слабку та занепадаючу імперію. У Галлії повстали вільні землероби, колони, раби й місцеві племена, яких підтримали легіони, набрані з галлів. Вони нищили вілли заможних галлів та римлян, вбивали чиновників. Повсталі намагалися утворити незалежну державу і навіть обрали власних імператорів — Аманда й Еліана. Заворушення відбувалися й в африканських провінціях. Дворіччя захопили перські війська. Ззовні Риму загрожували племена франків та алеманів.

Діоклетіан для зміцнення імперії провів низку реформ. Унаслідок військової реформи частина армії була розташована у фортецях на кордонах імперії, а інша перебувала в містах. Це давало змогу контролювати місцеве населення і придушувати повстання на їх початку. У 296 р. нова армія з успіхом здолала повсталих у Єгипті.

Потребувала реформування система управління. Імперія була майже некерованою через величезні відстані. Інколи розпорядження імператора у провінції отримували лише через кілька місяців. Діоклетіан поділив імперію спочатку на дві частини — східну і західну — й призначив своїм співправителем визначного полководця **Максиміана**. Згодом своїм співправителем західної частини Діоклетіан призначив **Гая Галерія** (242—311 рр.). Максиміан, який управляв східною частиною, також обрав собі співправителя — **Флавія Констанція Хлора** (264—306 рр.). Але й за умов поділу імперії Діоклетіан залишався одноосібним правителем із необмеженою владою. Така система управління дістала назву **тетрархії** — правління чотирьох. Новий поділ, на думку Діоклетіана, повинен був посилити владу та поліпшити управління імперією. Крім цього, імперію було поділено на 12 областей (діоцезів) і поряд зі старими провінціями організовано 100 нових.

Збирання податків та придушення повстань покладалися тепер на місцеву владу. Існували окремо військова і цивільна влада. Всі чиновники були поділені на розряди, відповідно до яких визначалася платня, становище у суспільстві тощо. Також була визначена і система звертань. Такі звернення як «ваша світлість», «ваша святійшість» та інші набули поширення саме тоді.

Ще одним завданням, яке Діоклетіан ставив перед собою, була боротьба з християнством. На його думку, християни становили загрозу для влади, оскільки їхні громади накопичили гроші та були добре організовані. У 303 р. він видав закон, яким заборонив християнство. Було наказано руйнувати церкви й палити християнські книги. Кожен віруючий мав принародно зректися своїх поглядів і принести жертву язичницьким богам та імператорам. Тих, хто відмовлявся, піддавали переслідуванням, тортурам, ув'язненню і навіть страчували. Майно християн конфіскували на користь держави.

У 305 р. Діоклетіан і Максиміан зрелися влади й передали її царям Галерію та Констанцію Хлору. Але невдовзі провінції почали проголошувати власних імператорів. Виникла нова боротьба за владу.

Цікаво знати

Діоклетіан покінчив життя самогубством. Він отримав запрошення на бенкет від імператорів Константина та Ліцинія, але відмовився взяти в ньому участь, пославшись на старість та слабе здоров'я. У відповідь імператори надіслали йому листа з погрозами. Пам'ятаючи про загибель багатьох володарів Риму, Діоклетіан вирішив уникнути сорому насильницької смерті та прийняв отруту.

4. Реформи Константина

Розповідь учителя

У 306 р. британські легіонери проголосили імператором талановитого і відважного командира, старшого сина Констанція Хлора **Константина**. Головним суперником Константина був син Максиміана **Максенцій**. Вирішальна битва між претендентами на владу відбулась у 312 р. біля містечка Червоні Скелі, поблизу Риму. Війська Максенція були розбиті, а сам полководець потонув у Тибрі. На честь цієї перемоги поблизу Колизею спорудили тріумфальну арку, яка збереглась і до наших часів.

Константин увійшов до Риму. Сенатори, повіривши обіцянкам Константина відродити колишню владу сенату, проголосили його Августом. Проте Константин запровадив для сенаторів державний податок, поділивши їх на класи за кількістю майна та грошей, і дбав про збільшення кількості сенаторів-багатіїв із провінцій імперії.

У 323 р. Константин позбавив влади Ліцинія — володаря сходу імперії, а згодом убив його. У 324 р. Константин, названий пізніше Великим, став одноосібним володарем усєї Римської імперії. Всі громадяни стали підданими імператора.

Імператор продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Він провів грошову реформу, замінивши знецінену срібну монету золотою — *сольдом*. Для впорядкування збирання податків прикріпив вільних людей до землі або ремесла. За реформами Константина, селянин і ремісник мали постійно проживати на одному місці. Заборона переселятись мала забезпечити не лише виробництво сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів, а й постійний збір податків для наповнення державної скарбниці. Коло платників податків розширювалося й внаслідок збільшення кількості колонів. Водночас Константин видав указ, згідно з яким жорстоко карали за втечу не лише колонів, а й тих, хто їх переховував.

Робота з документом

З УКАЗУ КОНСТАНТИНА ПРО КОЛОНІВ

Той, у кого буде знайдено чужого колона, повинен не тільки повернути його на місце його походження, а й заплатити за нього подушний

податок за той час, що колон у нього перебував. А самих колонів, які на-думують утікати, належить закувати у кайдани як таких, що перебувають у рабському становищі, щоб вони були змушені як покарання виконувати обов'язки рабів.

Запитання до документа

Які покарання передбачалися указом для колонів-утікачів та тих, хто надавав їм притулок?

За правління Константина змінився й склад римської армії. Якщо раніше її основу становили громадяни імперії, то тепер у ній почало з'являтися дедалі більше найманців із племен, що проживали на кордонах імперії.

Константин увійшов в історію як перший імператор, за якого варвари ставали навіть римськими консулами.

У 324—330 рр. на місці грецької колонії Візантії на берегах протоки Босфор Константин заснував нову столицю імперії — Константинополь, яку називали «другим Римом». Щоб надати їй величі й розкоші, імператор наказав вивезти до Константинополя величезну кількість статуй і коштовних прикрас із Риму та інших міст держави. У новій столиці збудували храми старим язичницьким богам і християнські церкви. Частина римської знаті переселилася до Константинополя.

На короткий час могутність імперії було відроджено.

Константин помер 22 травня 337 р. Своїми спадкоємцями він призначив синів Константина II, Констанція II, Константа і племінників Далмація Молодшого та Аннібаліана, які відразу почали міжусобну боротьбу за владу.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Хто такі колони?
2. У який період у Римі правили «солдатські» і «сенатські» імператори? Назвіть найвідоміших імператорів цього періоду.
3. Як була влаштована система правління, що отримала назву тетрархії?
4. Яка головна відмінність принципату від доміанату?
5. У яке місто імператор Константин переніс столицю імперії?
6. Хто з імператорів став залучати до римської армії наймані загони варварів?
7. Чому деяких римських імператорів II—III ст. називають «солдатськими»?
8. Що принесло імперії правління Септимія Севера, Каракалли?
9. Які із заходів Діоклетіана продовжили життя імперії?
10. Чому Діоклетіан переслідував християн?
11. Що запозичив у свого попередника імператор Константин?
12. Чому імператор Константин отримав прізвисько Великий?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Запитання

Обговоріть у групах. Чим відрізняється домінат від принципату?

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 60

Тема. **Виникнення християнства. (Слайд 1)**

Мета: описувати процес появи християнства, становище перших християн; характеризувати зміну ставлення держави до християнства; розвивати вміння поєднувати інформацію з розповіді вчителя й підручника для здобуття нових знань; виховний аспект уроку реалізується на підставі усвідомлення учнями важливості як самостійної, так і групової роботи для здобуття нових знань.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Виникнення та поширення християнства», дидактичний матеріал.

Основні терміни та поняття: християнство, Символ віри, Святе письмо, церква, діаспора.

Основні дати: 313 р. — Константин і його союзник на той час Ліціній у Медіолані (Мілані) видали указ (едикт), яким християнство оголошувалося рівним з іншими релігіями; 325 р. — Перший Вселенський собор.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайд 2)

1. Яку релігію сповідували римляни? Назвіть основних богів.
2. У який період Римську імперію охопила криза?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Виникнення християнства

Розповідь учителя

Християнство виникло в умовах, коли численні верстви вільних землевласників перетворювалися на залежних орендарів, колонів, поповнювали наймане військо або лишалися без засобів існування і переселялися до великих міст, сподіваючись на якісь подачки.

Утримання армії, численних чиновників, підтримання розкоші імператорських палаців — усе це вимагало додаткових коштів і призводило до збільшення податків.

Основна маса населення в умовах імперії не лише втратила будь-яку можливість впливати на життя держави, а відчувала себе беззахисною перед всевладдям імператора й чиновників, чужою у своїй державі.

Ще складнішим було становище в підкорених Римом провінціях, де народ потерпав від сваволі чужих і своїх правителів. (Слайд 3) Саме в одній із провінцій Римської імперії — у Палестині — й зародилася нова релігія — **християнство**. Християнство проголошувало єдиногобжжя (в основу його покладено віру євреїв у єдиного бога), рівність перед богом, братерство всіх народів. (Слайд 4) Засновником нової релігії вважається Ісус Христос.

2. Ісус Христос

Розповідь учителя

Тривалий час точилися дискусії щодо того, чи існував Ісус Христос як реальна історична особа. (Слайд 5) Вивчення різних джерел, зокрема Біблії, яка розповідає про його життя, свідчення сучасних йому і пізніших істориків дали підстави стверджувати, що **Ісус Христос** — реальна особа. Він народився, можливо, близько 7—3 рр. до н. е. у місті Віфлеємі, на півдні Іудеї. (Слайд 6) За біблійною легендою, він був сином Бога, хоча мав і земних батьків. Його батька звали Йосифом, а матір — Марією. Дитинство Ісуса минуло в Назареті. Його сприймали як Сина Божого, месію, тобто виконавця рятівної місії, посланця Бога на Землі. У своїх проповідях Ісус Христос проголошував необхідність пошуків Царства Божого, оскільки найвище благо і найвища мета людини не в земному житті, а за його межами. Він закликав до свідомого зречення земних, матеріальних насолод. Таке зречення є необхідною умовою духовного очищення й оновлення життя, що, у свою чергу, дасть змогу людині увійти до Царства Небесного (Божого). Отже, до Царства Небесного можуть потрапити прості, бідні люди, здатні духовно оновитися. Проповіді Ісуса знайшли відгук у найбідніших верств населення.

Успішність проповідей Ісуса Христа викликала невдоволення *фарисеїв* — послідовників релігійної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася особливим фанатизмом. Один з учнів Христа — Іуда — видав його фарисеям, які засудили Ісуса на смерть. Вирок затвердив римський прокуратор Понтій Пілат. Ісуса Христа після численних тортур розіп'яли на хресті. Поховали його у печері за межами міста у п'ятницю, а на третій день — опівночі в неділю — Ісус воскрес. Коли на третій день жінки пішли поклонитися Сину Божому, то їх зустрів ангел, який повідомив про воскресіння Христа. Пізніше Ісус явився своїм учням і близьким, зміцнюючи їхню віру.

Робота з термінами та поняттями

Христос — перекладене грецькою мовою слово «Месія».

Месія — посланець бога, спаситель, який врятує народ від зла та покарає його ворогів.

Євангеліє (у перекладі з грецької — «добра новина») — викладене вчення Ісуса Христа та розповідь про його життя і діяння.

3. Перші християнські громади

Розповідь учителя

Після загибелі вчителя його учні — апостоли — у своїх проповідях роз'яснювали суть і значення того, що відбулося. Вони сформували основні символи християнської віри — віри у спокутну смерть Ісуса Христа та його воскресіння. Апостоли були й авторами перших описів життя Ісуса — *Євангелій*.

(*Слайд 7*) Звістка про жертовну смерть Ісуса Христа, розповіді про його воскресіння і вознесення, які поширювалися по всій території Римської імперії, сприяли збільшенню кількості віруючих. Прихильники нової віри — християни — утворювали християнські громади. Члени громади збиралися разом читати молитви, спілкуватися. На таких зібраннях вони долали свою самотність, знаходили розуміння і допомогу, адже перші громади підтримували сиріт, незможних, людей, знесилених старістю. Перші громади з'явилися в Єрусалимі, пізніше — у багатьох інших містах імперії.

Володарі Риму жорстоко переслідували перших християн, бо вони заперечували існування багатьох богів та відмовлялися вшановувати імператора. Влада звинувачувала християн у тому, що вони готують змову проти імператора і що вони підпалили Рим у 64 р. За імператора Діоклетіана християн, які відмовлялися зректися віри, спалювали живцем. (*Слайд 8*) Щоб здійснювати обряди, християни збиралися таємно, зазвичай уночі. Першим притулком християн у Римі були катакомби — підземні ходи природного або штучного походження. Та, незважаючи на переслідування, християнство швидко поширювалося.

4. Утвердження християнства в імперії

Розповідь учителя

На кінець III — початок IV ст. християнство вже мало велику кількість прихильників, що весь час зростала. Добре організовані християнські громади об'єднувалися, утворюючи церковну організацію імперії. Громадами керували старійшини (пресвітери), служителі (диякони) та адміністратори (єпископи). Константин оцінив міць та авторитет християнської церкви. Вирішивши скористатися цим для зміцнення імперії, він перейшов до рішучої підтримки християнства. (*Слайд 9*) У 313 р. імператор Константин і його союзник (на той час) Ліциній у Медіолані (Мілані)

видали указ (едикт), яким християнство оголошувалося рівним з іншими релігіями. Майно, відібране Діоклетіаном у християн, було повернуто або за нього виплатили гроші. Це був вирішальний крок до перетворення християнства із гнаної релігії на панівну.

Християнські священники брали участь в урочистостях з нагоди заснування нової столиці — Константинополя. Проте сам імператор прийняв християнство незадовго до смерті. Із наверненням у віру імператора християнство стало загальновизнаною релігією. Відтоді християни підтримували імператорів, церква з повагою ставилася до Константина. Навіть коли християни пізніше нищили статуї ненависних їм імператорів-язичників, кінний пам'ятник Марку Аврелію вцілів лише тому, що цю скульптуру вважали зображенням Константина.

(Слайд 10) Один із наступників Константина — **Флавій Клавдій Юліан** — у 361—363 рр. на короткий час повернув язичництво, за що був названий Відступником. Він заборонив християнам навчатися в школах і навіть сам виступав із промовами, спрямованими проти них.

Юліан загинув під час війни з персами у 363 р., і відтоді християни почали відновлювати свій вплив на жителів Римської імперії. Проте у віддалених від міст поселеннях ще утримувалася стара язичницька віра.

Із 390 р. в країні почалося переслідування язичників і знищення храмів старих богів. У 391 р. натовп християн під керівництвом єпископа Феофіла пограбував та зруйнував величний храм бога Сонця в Александрії.

У 392 р. імператор **Феодосій I** офіційно заборонив язичницькі вірування. Християнство стало державною релігією. Переслідуючи язичників, імператор заборонив Олімпійські ігри (останні ігри відбулися у 393 р.), присвячені грецьким богам. Храми руйнувалися або перетворювалися на християнські.

Тоді ж світова культура зазнала, можливо, найбільшої за всю історію втрати — була спалена Александрійська бібліотека, книжки якої зберігали тисячолітню мудрість давніх цивілізацій. Зв'язок часів переравнявся.

5. Християнська церква

Розповідь учителя

Як вже зазначалося, християни об'єднувалися у громади. Найголовніша заповідь християн — любіть ближнього свого. У громаді всі мали рівні права і були зобов'язані допомагати один одному. Члени громади вважалися братами, не існувало жодних відмінностей між різними племенами та народами, між рабами та вільними людьми. У перших громадах спочатку існувало спільне майно, а головним правилом було «хто не працює, хай не їсть». Віруючі вважали, що тільки бідні та знедолені мають право на винагороду в загробному житті. У проповіді говорилося:

«Верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому увійти у царство Боже». Християни засуджували багатство, тому спочатку багаті люди могли стати членами спільноти тільки у випадку, якщо вони перед тим роздали усе своє багатство. Потім від заможних людей вимагалось лише дати щедрі пожертвування на користь спільноти.

Між громадами були встановлені тісні зв'язки, які підтримували спеціальні посланці: апостоли та проповідники. Апостоли, як проповідники нової віри, ставали організаторами громад, збирали внески, необхідні для їх діяльності.

Згодом керівниками громад стають єпископи — «наглядачі» громадського майна. Їм допомагали пресвітери (старійшини), які стежили за порядком під час молитовних зборів, дякони — організатори повсякденного життя громади.

З окремих громад утворилася єдина організація християн, яка одержала назву *християнська церква*. На чолі церкви стояли єпископи. Спочатку християни не мали спеціальних богослужбових споруд. Вони збиралися у звичайних будинках, разом молилися, відзначали свята, обговорювали норми поведінки в житті, слухали читання Євангеліє, співали гімни богам. Згодом стали зводитися спеціальні храми.

Робота з термінами та поняттями (Слайд 11)

Церква — релігійна організація, яка об'єднує прихильників тієї чи іншої релігії; споруда, де відбуваються богослужіння.

6. Боротьба з ересями

Розповідь учителя

У зв'язку зі збільшенням кількості громад християнство ще наприкінці II ст. зіткнулося із серйозною проблемою. Вона полягала в тому, що життя і діяння Ісуса Христа, описані в Євангеліях, християни розуміли й тлумачили по-різному. Суперечки навколо християнської віри точилися не лише на сторінках книжок відомих на той час мислителів. Вони виникали на вулицях міст, інколи поділяючи людей на непримиренні групи. Щоб утвердити в усіх громадах одне розуміння вчення Ісуса Христа й однакові обряди, єпископи разом із пресвітерами збиралися для обговорення спірних питань.

Ухвалене спільне рішення було обов'язковим для всіх. Той, хто відступав від затвердженого порядку або вчення, вважався *еретиком*. Його відлучали від церкви. Але різні тлумачення християнського вчення охоплювали цілі регіони імперії. Так, у Карфагені згуртувалися прихильники пресвітера Доната, який вважав, що справжні християни не повинні йти на союз із державою, яка впродовж 200 років влаштувала на них гоніння. Їх називали агностиками — захисниками давніх християнських ідеалів. Вони організовували загони, які били і грабували багатіїв, представників влади й офіційної церкви.

Одночасно в Єгипті александрійський пресвітер Арій виступив з ідеєю, що Христос стоїть нижче за Бога-Отця. Ісус Христос існував не вічно і тому він не Бог, а тільки посередник між Богом і людьми.

(Слайд 12) Щоб угамувати суперечки, у 325 р. за ініціативою Константина Великого в місті Нікеї було скликано всіх єпископів на *Перший Вселенський собор*. На ньому затвердили основи віри, її символи. Вони були викладені у «Каноні» («Символ віри») — стислому викладі основних положень християнства, яких мають дотримуватися віруючі. Були визначені канонічними чотири Євангелія, що стали основою Нового Заповіту. Також було засуджено аріанство як ересь. Двох єпископів, які відмовилися підписати рішення собору, і Арія відправили у заслання.

З того часу вселенські собори скликалися, коли виникала потреба розв'язати важливі для християн питання. Другий собор відбувся у Константинополі у 381 р.

Робота з термінами та поняттями (Слайд 13)

Єресі — течії в християнстві, що відхилилися від офіційного віровчення і були заборонені церквою.

Рішення Нікейського собору сприяли й остаточному оформленню християнської церкви, було ухвалено церковний календар, уточнено систему християнської ієрархії (старшинства). Єпископи Риму, Александрії та Антіохії отримали звання Патріархів, а перші два — ще і звання Пап. На чолі громад у провінціях стали архієпископи, у містах — єпископи. Було запроваджено семиденний тиждень замість звичного для римлян восьмиденного. Сьомий день вважався днем для молитов.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями (Слайди 14, 15)

1. Хто такий Ісус Христос?
2. Коли і чому виникло християнство?
3. Як були влаштовані перші християнські громади?
4. Хто такі апостоли? Яку роль вони відіграли в поширенні християнства?
5. Чому християнство знайшло відгук у серцях римських громадян?
6. Які римські імператори влаштовували гоніння на християн?
7. Чому переслідування християн не дали позитивного результату?
8. Які положення християнства були прийнятними для державної влади?
9. Коли було ухвалено Міланський едикт?
10. Що таке ересь?
11. Яка роль імператора Константина в утвердженні християнства?
12. Коли християнство стало державною релігією, а прихильників язичництва почали переслідувати?
13. За що імператора Юліана назвали Відступником?

Завдання

1. **Обговоріть у групах.** Як змінилося життя римського суспільства із запровадженням християнства?
2. Визначте основні етапи становлення християнства як державної релігії.

Завдання для кмітливих

Які методи застосовували християни, утверджуючи свою віру?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі висловити свою думку про те, чо-го вони навчилися і про що дізналися на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 61

Тема: **Практичне заняття «Культура Стародавнього Риму».**

Мета: описувати пам'ятки Стародавнього Риму; оцінити внесок Римської культури в історію людства; розвивати вміння самостійно здобувати нові знання за проблемою, опрацьовуючи додаткові джерела інформації; виховувати повагу до історичного минулого народів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Стародавній Рим», роздавальний та ілюстративний матеріал.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує тему практичного заняття, нагадує його особливості, форми роботи на уроці й правила, яких необхідно дотримуватися учням.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Ознайомлення з матеріалами, запропонованими вчителем.
2. Підготовка презентації за темою «Культура Стародавнього Риму».
3. Висновки відповідно до мети роботи.

1. Культура доби республіки

На становлення та розвиток культури Римської республіки великий вплив мали греки, особливо після об'єднання Італії під владою Риму і захоплення ним грецьких колоній на півдні Апеннінського півострова. Римляни завжди цікавилися досягненнями різних народів, які можна було практично застосувати у землеробстві, будівництві, корабельній та військовій справі, тому здобутки грецької цивілізації викликали надзвичайний інтерес у громадян Римської республіки.

Наукові знання. Тогочасні знання з медицини, продовжуючи грецькі наукові традиції, узагальнив **Авл Корнелій Цельс** (I ст. до н. е.) у творі «Про медицину».

Філософ Тіт Лукрецій Кар (95—55 рр. до н. е.) у книжці «Про природу речей» виклав учення грецького мислителя Епікура, який заперечував існування богів. Основними ідеями твору були думки про смертність душі, про незалежність природи від волі богів, про нескінченність Всесвіту. Тіт Лукрецій Кар першим поділив історію людства на кам'яний, мідний та залізний віки.

Але найбільший внесок у світову наукову скарбницю здійснили римляни тим, що створили новий напрям у наукових знаннях — правознавство. Його «батьком» називають **Гнея Флавія** (VI ст. до н. е.). У II ст. до н. е. з'явилися перші трактати з права. У часи занепаду республіки, коли закони часто скасовувалися, доповнювалися або змінювалися, виникла потреба інформувати про ці зміни громадян. Від часів Юлія Цезаря на центральну площу виставляли дошку «Щоденні відомості римського народу», на якій розміщували повідомлення про війнні перемоги та зміст нових законів. Копії розсилали в усі римські провінції. Цю дошку можна вважати попередником сучасних газет.

Література і театр. Рідна для римлян латинська мова внаслідок римських завоювань перетворилася на мову міжнародного спілкування у стародавньому світі. Вона стала основою для виникнення сучасних мов: італійської, англійської, іспанської, французької. Латинська мова тривалий час була мовою науки, а в медицині збереглася і до сьогодні. Відомими є латинські крилаті вислови. Латинською мовою були написані найкращі твори римських авторів.

Римська художня література виникла із записів переказів і міфів у III ст. до н. е. Одним із її засновників був **Лівій Андронік** (? — бл. 204 р. до н. е.), який переклав латинською мовою «Одіссею». Література римлян мала на меті виховати громадянина та патріота. Але римляни також полюбили розваги, тому популярним жанром була комедія. Батьком римської комедії вважається **Тіт Макцій Плавт** (250 — бл. 184 рр. до н. е.), який написав улюблені віршовані твори латинян «Горщик», «Віслюки», «Хвалькуватий воїн», де висміював сліпе наслідування грецьких зразків.

Справжнє життя комедії почалося від моменту її появи на сцені. У 240 р. до н. е. відбулася перша вистава латинською мовою. Цей час вважається початком римського театру.

Засновником римської прози вважають **Марка Порція Катона** (234—149 рр. до н. е.). Йому належить один із перших прозаїчних творів літератури доби республіки, який зберігся в повному обсязі. Присвячений він землеробству і містить корисні поради землеробам, а також оспівує сільський спосіб життя і селян. Саме селяни, на думку Катона, стають найсильнішими й наймужнішими воїнами. Твір Катона «Начала» був першим викладом історії Риму.

Архітектура. Розвиваючи мистецтво архітектури, римляни багато в чому наслідували греків, але пішли далі від своїх учителів. В архітектурі римляни об'єднали етруську і грецьку традиції та додали східні елементи. Вони урізноманітнили будівельні матеріали. Саме римляни почали використовувати міцний з'єднувальний вапняковий розчин, винайшли бетон, який широко використовували з II ст. до н. е. У будівництві римляни часто застосовували арку, вдосконаливши її. Ця дугоподібна конструкція могла витримати на собі кілька поверхів. Втілюючи заклик «Хліба і видовищ!», у містах будували театри, де місця для глядачів розташовувалися півколом. Зводилися цирки, де влаштовували перегони на колісницях. Римляни першими почали будувати амфітеатри для жорстоких видовищ — глadiatorських боїв, цькування диких звірів, а також базиліки — великі криті зали для зборів.

2. Культура доби імперії

Освіта. На відміну від доби республіки, коли більшість навчальних закладів були приватними, імперія почала контролювати систему освіти. Вчителі були державними службовцями й отримували заробітну платню. Кількість учителів залежала від розміру міста і відповідно кількості учнів. У IV ст. н. е. всі, хто бажав навчати, повинні були отримати дозвіл імператора. Значну підтримку школам надавали заможні люди, зокрема імператори. Продовжували працювати грецькі осередки ученості: афінські Академії і Лікеї, школи в Александрії Єгипетській.

Наукові знання. Свій внесок у розвиток різних галузей наукових знань здійснив **Пліній Старший** (23(24)—79 рр.). Найвідомішою його працею є твір «Природнича історія».

У зв'язку із завоюванням римлянами нових земель розвивалася географія. Відомою є праця «Географія», що належить перу **Страбона**. Він зібрав у своїй книжці всі наявні на той час відомості про країни і народи — від Британії до Індії.

У світову скарбницю увійшли твори **Клавдія Птолемея** (бл. 90 — бл. 160 рр.). Він узагальнив астрономічні спостереження і розробив модель світу. Птолемей вважав, що центром Всесвіту є планета Земля, яка має форму кулі. Навколо неї, на думку вченого, обертаються Сонце та різ-

ні планети. Його погляди були поширені у Європі протягом багатьох наступних століть.

Імператорський Рим міг пишатися своїми **правознавцями**. Сформувався правничі школи — Сабініанська і Прокуліанська, названі за іменами видатних учених **Сабіні** і **Прокула**. Багато праць присвячувалося устрою держави. Серед них найбільш цікавими були праці **Цицерона** (106—43 рр. до н. е.) і **Полібія** (бл. 200 — бл. 120 рр. до н. е.), у яких вони розмірковували про переваги і недоліки республіканського устрою.

Серед римських філософів помітне місце посідав **Луцій Анней Сенека** (бл. 4 р. до н. е. — 65 р. н. е.). Сенека розробив учення про гідність та самоповагу людини. Він стверджував, що ці якості можуть піднести раба над вільним, бідного над багатим. Значну увагу філософ приділяв питанням подолання страху перед смертю, моральної рівності людей, існування долі. Вчення Сенеки інколи вважають одним із джерел виникнення християнської етики.

Римляни дбайливо ставилися як до своєї держави, так і до її історії. Історична наука, завдяки якій історію Риму ми знаємо до найдрібніших деталей, досягла свого розквіту саме у період імперії. Істориками часто ставали люди, які посідали високе суспільне становище і були добре обізнані з подіями в країні та за її межами. Інколи істориками були навіть імператори. Так, **Юлій Цезар** написав твір «Записки про галльську війну». Майже єдиним джерелом для вивчення ранньої історії є твори **Тіта Лівія** (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.). Він залишив нащадкам твір «Історія Риму від заснування міста».

Історик **Плутарх** (46—120 рр.) настільки глибоко знав грецьку і римську минувшину, що першим зважився на порівняння життя, діяльності, здобутків та прорахунків найвідоміших державних діячів. У «Порівняльних життєписих» він розповів про Александра Македонського і Юлія Цезаря, Демосфена і Цицерона та ін.

Вершиною римської історичної думки вважають «Історію» й «Аннали» **Тацита** (бл. 58 — бл. 117 рр.). У своїх творах він розповів про історію Риму часів імперії, про варварські племена, з якими боровся Рим у той час.

Література. Славнозвісним поетом Стародавнього Риму був **Марон Публій Вергілій** (70—19 рр. до н. е.). «Енеїда», «Поема про землеробство», «Пастуші пісні» — це твори, які прославили митця. У них він звеличує Римську імперію та мужність, працьовитість її громадян. «Енеїда» розповідала про Енея — сина царя Анхіза і богині Венери, одного із захисників Трої. Сюжет «Енеїди» не раз використовували у своїх творах письменники й поети, зокрема І. Котляревський.

Публій Овідій Назон (43 р. до н. е. — бл. 18 р. н. е.) у «Метаморфозах» розповідає про перетворення людей і богів на тварин і сузір'я, у «Фастах» — про римські релігійні свята, забуті його сучасниками. Овідій вважав, що найкращі часи — «золотий вік» — уже минули, але до них можна повернутися, якщо жити, як давні пастухи і землероби. Так само оспівував «золотий вік» Квінт Горацій Флакк (65—8 рр. до н. е.),

але, на відміну від Овідія, вважав, що найкращі часи в майбутньому принесе божественний спаситель.

Архітектура. За доби імперії відбувся розквіт архітектури. Кожен імператор намагався прикрасити столицю та інші міста величними спорудами — театрами, амфітеатрами, базиліками, форумами або термами. Найбільшими були терми імператора Діоклетіана, у яких одночасно могло розміститися 3200 осіб, і терми Каракалли, де відпочивало до 1800 осіб. Крім лазень, у термах облаштовували приміщення для спорту та гімнастики, зали для відпочинку, бесід, приміщення для виступів ораторів, басейни, бібліотеки, внутрішній двір із невеличким парком.

Терми Каракалли мали квадратну форму. У центрі одноповерхової тераси розташовувалася основна будівля. Тут перебували басейн із холодною водою, центральний зал, вестибюль, басейн із гарячою водою. По периметру розміщувалися індивідуальні ванни. Під ними на рівні землі облаштовували торговельні приміщення, до яких можна було зайти тільки з вулиці. Терми потребували багато води, її подавали сюди за допомогою акведуків. Акведуки, що насичували водою величезне місто, мали довжину близько 440 км. Вода для терм підігрівалася в котлах, розміщених у підвалах, а пара нагрівала підлогу. Оздоблювали терми мозаїками та скульптурами.

Робота з термінами та поняттями

Базиліка — будівля, що має форму витягнутого прямокутника і поділена вздовж рядами колон.

Акведук — мостова споруда для переведення водопроводів через перешкоди.

Серед палаців розкішню вирізнявся «Золотий будинок» Нерона. У тронній залі стояла золота статуя імператора. Складну і чудернацьку конструкцію мала стеля. Рухливі пластини, з яких вона складалася, приводилися в дію спеціальними механізмами, і відвідувачі могли бачити на стелі зміни візерунків.

Найвідомішим амфітеатром був Колізей. У ньому розміщувалося до 50 тис. глядачів. Одночасно на його арені могли битися 2 тис. гладіаторів. У підземних приміщеннях розташовувалися тренажерні зали, клітки для звірів, шпиталь для поранених.

Величним вивором римської архітектури був Пантеон — храм на честь усіх богів. Його збудували у 118—125 рр. за проектом архітектора Аполлодора Дамаського. Пантеон — храм круглої форми. Його купол у діаметрі сягає 43 м. Усередині він був оздоблений білим та коричневим мармуром.

Римляни прославилися будівництвом доріг. За доби імперії їх спорудили 372. Довжина шляхів становила понад 80 тис. км. Близько 30 доріг сходилися в Римі. Тому і виник вислів «Усі дороги ведуть до Риму». Дороги будували з тесаного каменю, гравію, кам'яної плитки, які викладали шарами. Навіть існували знаки, які повідомляли, на якій відстані від Риму перебуває мандрівник. Найвідомішою була «Аппієва дорога». Вона сполучала Рим із Капуєю і простягалася на 330 км. Досягненням римських будівничих вважається міст Траяна (98—117 рр.) через річку Дунай.

Образотворче мистецтво. Якщо грецька скульптура прославилася насамперед узагальненими образами, які втілювали людську красу, то в Римі значного розвитку набув жанр психологічного скульптурного портрета. Мистецтво «оживило» історію, залишивши портретну галерею її головних дійових осіб: Юлія Цезаря, Цицерона, Октавіана та ін.

Фресковий живопис і мозаїка — реалістичні, з багатою колірною гамою, відображенням об'єму і глибини простору — стали відомі після розкопок міст Помпеї і Геркуланума, знищених під час виверження Везувію в 79 р. до н. е. Ця трагедія, яка принесла загибель людям, зберегла життя творам мистецтва. Про живописні портрети тих часів дізналися з археологічних знахідок у Фаюмській оазі в Єгипті. Портрети було знайдено в похованнях. Написані на дошках (іноді — тканинах) на восковій основі, портрети вражають витонченістю, а також майстерністю передання не тільки зовнішності, а й внутрішнього світу людини.

Театр. Виникнення театрального мистецтва в Римі пов'язане зі святами врожаю. Самобутнім римським театральним жанром були міми — побутові комічні сценки з діалогами, співом, музикою і танцями (своєрідний праобраз сучасної оперети). Пізніше ставили комедії і трагедії за грецьким зразком. Римські актори походили із середовища вільновідпущеників або рабів. Вони, як правило, посідали низьке суспільне становище. У Римі вперше виникають професійні акторські трупи й камерні (для невеликої кількості глядачів) театральні вистави.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі одним реченням відповісти на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.

УРОК № 62

Тема. Варвари і Рим. Падіння Західної Римської імперії.

Мета: називати дати розділу Римської імперії на Західну і Східну; падіння Західної імперії; визначати причини загибелі Західної Римської імперії; формувати вміння аналізувати розвиток процесів у суспільстві; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Падіння Західної Римської імперії».

Основні терміни та поняття: Велике переселення народів, варвари, вандалізм.

Основні дати: 395 р. — поділ імперії на Західну і Східну; 410 р. — захоплення Риму варварами; 455 р. — розорення Риму вандалами; 476 р. — падіння Західної Римської імперії.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ** **Запитання**

1. За якого імператора відбулось останнє піднесення Риму?
2. Кого римляни називали варварами?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ**1. Варварські племена** **Розповідь учителя**

Як у період республіки, так і за часів імперії, Рим мав багато ворогів. Та йому завжди вдавалося їх перемагати або стримувати. Але в умовах ослаблення імперії стримування просування у її межі сусідніх народів («варварів») стало серйозною проблемою.

Вперше римляни зрозуміли небезпечність варварів у II ст. до н. е., коли зіткнулися на північних кордонах імперії з тевтонами й кімрами. Особливо загрозливим було те, що воїни переселялися на територію імперії з дружинами, дітьми, нехитрим скарбом. Тоді Риму вдалося завдяки умілої полководців та реформованій армії зупинити просування варварів у глиб країни.

На початку нової ери найчисленнішими сусідами Риму були германці — франки, готи — західні (вестготи) і східні (остготи), сакси, англи, лангобарди та вандали. Ці племена ще не знали держави. Органами управління у них були рада старійшин, вождь та народні збори. Рада старійшин розподіляла землю, розв'язувала суперечності між членами племені тощо. У години небезпеки плем'я захищали збройні загони на чолі з вождем. Влада військового вождя трималася на авторитеті та силі. Він розподіляв землі та здобич. Вождь був рівний з іншими членами племені. Хоча були і винятки, коли вожді правили своїми племенами як справжні королі.

Для набігів на прикордонні території Римської імперії варварські племена утворювали потужні союзи. Ослаблена імперія змушена була укладати з варварами мирні угоди, надавати їм землі для поселення, набирати з них легіони. І навіть деякі римські полководці в цей час мали варварське походження. Із II ст. почався рух величезних мас варварів на просторах Євразії. Події цього грандіозного переселення, що відбувалися у IV—VI ст., вчені називають Великим переселенням народів.

2. Велике переселення народів **Розповідь учителя**

Велике переселення народів докорінно змінило карту світу. Його початком прийнято вважати вторгнення до Європи гунів. Цей могутній і загадковий народ прийшов від кордонів Стародавнього Китаю, здолавши десятки тисяч кілометрів, підкоривши дорогою десятки народів. Страх перед навалюю гунів зму-

шував племена, що населяли територію Європи, кидати свої землі й шукати безпечних місць. Ті, хто наважувався чинити опір, були підкорені гунами і разом із ними просувалися дедалі ближче до кордонів Римської імперії.

У 375 р., рятуючись від гунів, дозволу оселитися в межах Римської імперії попросили вестготи. Імператор **Валент** погодився надати землі у Фракії (на сході Балканського півострова) й обіцяв годувати їх якийсь час. За це вестготи зобов'язувалися служити в римському війську. Римські чиновники порушили угоду, і варвари не отримали достатньо продуктів харчування. Потерпаючи від голоду і жахливих умов, готи на чолі зі своїм вождем Алавівом повстали. Проти повсталих вирушила імператорська армія. У 378 р. біля Адріанополя відбулась вирішальна битва. Римляни зазнали нищівної поразки. Серед десятків тисяч загиблих римлян були імператор Валент II і 35 трибунів. Тільки третині римського війська вдалося врятуватися та закріпитися в Адріанополі.

Кілька разів вестготи безуспішно штурмували місто. Потім вони рушили в глиб Балканського півострова, сподіваючись на допомогу одноплемінників-легіонерів. Але один із командувачів імператорської армії — Юлій — наказав убивати всіх готів-легіонерів.

Тривалий час натиск варварів вдавалося стримувати традиційною римською політикою: «поділяй і володарюй». Але чим далі, тим складніше ставало утримувати кордони імперії.

Вестготів удалося приборкати і на деякий час об'єднати державу під владою імператора **Феодосія I**. Та після його смерті держава знову розпалася.

У 395 р. його сини **Гонорій** і **Аркадій** на теренах колись єдиної імперії утворили дві держави: Західну Римську імперію зі столицею в Римі й Східну — зі столицею у Константинополі. Пізніше Східну Римську імперію почали називати Візантією — від назви міста Візантій.

3. Захоплення Риму Аларіхом

Розповідь учителя

У 401 р. Західна Римська імперія вже не змогла дати відсіч вестготам на чолі з їхнім вождем **Аларіхом** (бл. 370—410 рр.) і змушена була відкуплятися від варварів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, Аларіх 24 серпня з допомогою рабів, що відчинили вночі міську браму, захопив «вічне місто» і піддав його нищівному пограбуванню. Вестготи три доби грабували Рим, але не залишилися в ньому, а пішли в римські провінції.

Тим часом інші варварські племена — вандали, свеві й алани захопили інші провінції колись могутньої імперії. Під владою варварів опинилися південь Іспанії, а в 429 р. — африканські провінції.

4. Вторгнення гунів

Розповідь учителя

Через 40 років після нашестя племен вестготів на територію Західної Римської імперії вторглися племена гунів. Ще у 377 р. ці кочові племена отаборилися в провінції Паннонія. Римська імперія певний час три-

мала гунів у покорі, сплачуючи їхньому вождю чималу данину (близько 120 кг золота щороку) та утримуючи заручників.

У 40-х рр. V ст. вождем гунів став **Аттіла** (?—453 р.). Він був заручником у римлян і добре вивчив життя Риму. Хоробрий і талановитий полководець, гунський володар мріяв про завоювання світу. Він прославився грабунками та насиллям, тому християни прозвали його «бичем божим». Аттіла об'єднав під своєю владою племена гунів і напав спочатку на Східну Римську імперію. У 447 р. його війська підійшли до Константинополя і змусили імператора заплатити величезний викуп (400 кг золота). Західна імперія після розмови Папи Римського Лева I з Аттілою погодилась на викуп у 1400 кг золота.

Цікаво знати

Як розповідає легенда, одного разу в Паннонії (тепер Угорщина) до Аттіли підійшов пастух і приніс йому меч, який знайшов на пасовищі. Вождь гунів, узявши в руки меч, сказав: «Довго був у землі цей священний меч, і ось боги подарували його мені для завоювання всіх народів світу».

У 451 р. війська Аттіли вдерлися на землі Західної Римської імперії, в Галлію, і взяли в облогу місто Орлеан. Вестготи, що володіли цими землями, звернулися по допомогу до Риму. Коли здавалося, що місто може врятувати тільки диво, на допомогу прибули римські війська на чолі з «останнім великим римлянином» **Флавієм Аецієм** та королем вестготів **Теодоріхом**. Облогу з Орлеана було знято.

Щоб дати відсіч могутньому супротивникові, свої сили об'єднали римляни, франки, вестготи, бургунди, алани, сакси. Вирішальна битва між союзниками і гунами, на боці яких виступали остготи й сармати, відбулася на *Каталаунських полях*. Вона була однією з найкривавіших битв давнини в Європі. У ній загинуло близько 62 тис. воїнів. Завдяки мужності вестготського короля Теодоріха та стійкості римської піхоти битву було виграно. Розгромлена армія Аттіли залишила межі Римської імперії. У 453 р. Аттіла несподівано помер після власного весілля. Його держава розпалася.

5. Падіння імперії

Розповідь учителя

Західна Римська імперія, яка вистояла у війні з могутніми гунами, невдовзі зазнала нападів вандалів із території Північної Африки, де вони створили могутню державу на чолі з королем Гейзеріхом. Захопивши острів Сицилія, вандалі перетворили його на зручний плацдарм для нападу на Рим. У 455 р. вони взяли колись неприступну для ворогів столицю Західної Римської імперії. Два тижні вони грабували й руйнували Рим. Тисячі жителів «вічного міста» загинули, захищаючи домівки, тисячі були перетворені на рабів. Було знищено культурні досягнення багатьох поколінь народів імперії, зруйновано архітектурну велич гордовитого Риму,

втрачено шедеври мистецтва. Відтоді поняття «вандалізм» вживають, коли йдеться про безглузду жорстокість і знищення здобутків культури.

Але Рим остаточно ще не був переможений. У 468 р. римський флот, який складався із 1100 кораблів, зустрівся біля африканського узбережжя з морськими силами Гейзеріха. Скориставшись помилками римлян та застосувавши запалювальні судна, вандалі перемогли.

Із того часу західноримські імператори вже не мали реальної влади. Їх контролювали варварські вожді. Символічно, що останній імператор, як і легендарний правитель Риму, мав ім'я Ромул. У 476 р. Ромула Августула позбавив влади вождь остготів Одоакр, а символи його влади відправив до Константинополя.

Тисячолітній Рим упав, а Західна Римська імперія зникла з карти світу. На її території утворилася велика кількість варварських королівств. Традиційно рік падіння Західної Римської імперії вважають закінченням історії стародавнього світу. Але життя тривало, почався новий період в історії Європи — Середні віки.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Кого і чому римляни називали варварами?
2. У якому році Римська імперія була поділена на дві держави?
3. Що таке Велике переселення народів?
4. Коли вперше варвари захопили Рим?
5. Звідки пішло поняття «вандалізм»?
6. У якому році відбулася битва на Каталаунських полях?
7. Коли припинила існування Західна Римська імперія?
8. Чим Рим приваблював варварів?
9. Як Рим намагався боротися з навалою варварів?
10. Які причини падіння Західної Римської імперії?
11. Порівняйте життя римлян і варварів.

Завдання

Обговоріть у групах. Яку роль відіграли гуни в історії Європи?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням самостійно підбити підсумки уроку, по черзі відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість матеріалу, розглянутого на уроці?».

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Поміркуйте, чому Східна Римська імперія змогла встояти перед навалою варварів.

УРОК № 63

Тема. **Римський період античних держав на території України. Боспорське царство.**

Мета: характеризувати римський період античних держав на території України; розповісти про Боспорське царство; навчати розпізнавати і наводити приклади пам'яток античної цивілізації на території України; розвивати вміння визначати факти, що характеризують певне історичне явище або процес; виховувати повагу до історичного минулого своєї Батьківщини.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта «Античні держави Північного Причорномор'я».

Основні терміни та поняття: елевтерія, Боспорське царство.

Основні дати: I ст. до н. е. — VI ст. н. е. — римський період грецьких полісів Причорномор'я.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Запитання

1. Коли відбувалась Велика грецька колонізація?
2. Які античні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму вам відомі?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Відродження і загибель Тіри й Ольвії

Розповідь учителя

На межі нашої ери у розвитку міст Північного Причорномор'я відбулись великі зміни, пов'язані з включенням їх в орбіту римського впливу. У середині I ст. до н. е. Ольвія і Тіра були захоплені та зруйновані гетами на чолі з вождем Бурібістом. Лише у середині I ст. почалось відродження давніх полісів, коли ця територія зацікавила правителів імператорського Риму. Відбувається відновлення Ольвії та Тіри. На межі II—III ст. ці міста переживають господарське піднесення: зростає кількість населення, розвивається ремесло, міста карбують власну монету. У господарстві цих міст відбувається суттєве зрушення. У попередню епоху головним джерелом багатства міст була хлібна торгівля. Хліб вирощувався у сільській околиці — хорі. На початку нової ери основою господарства хоча і залишається сільське господарство, але вагомим чинником розвитку міст стає посередницька торгівля з варварськими племенами. Розвиток ремесел, виноробства був пов'язаний виключно з потребами жителів міст.

Особливий інтерес Риму до регіону спостерігався у період війн Домиціана і Траяна з даками. Після підкорення даків і утворення провінції

Дакія у Тірі в 117 р. з'являється римський гарнізон. Але місто не було включено до складу імперії, а зберігало певну свободу. Римський гарнізон у місті перебував до середини III ст. Так, завдяки йому було відбито напад племені карпів у 214 р. Але після ліквідації римської провінції Дакії доля Тіри була передбачуваною. Наприкінці 50 — на початку 60 рр. III ст. Тіра була захоплена і зруйнована готами.

Дещо схожа доля простежується і в розвитку Ольвії. У I ст. тут після занепаду відроджується життя і відновлюється міська громада. У господарському розвитку відбуваються деякі зміни. Як і Тіра, на межі II—III ст. Ольвія переживає господарське піднесення. Основою цього піднесення також стала посередницька торгівля з варварськими племенами. Водночас Ольвія вже не є одним з головних виробників хліба в регіоні. Тут починає активно розвиватися виноградарство і ремесла. Але продукція цих галузей в основному спрямовувалася на власне споживання або на нерівноцінний обмін із варварами. Прикметною ознакою життя в останній період життя міста було те, що держава забезпечувала громадян хлібом і вином за фіксованими мінімальними цінами.

На відміну від попередньої епохи, хору міста складають не сільські поселення і маєтки, а укріплені городища. Це свідчить про нетривкість ситуації у відносинах із варварами.

Наприкінці 60-х рр. II ст. в Ольвії розміщується римський гарнізон. Рим допоміг місту у війні з тавро-скіфами. Це на деякий час стабілізувало становище міста. За імператора Септимія Севера місто, перебуваючи за межами кордонів Римської імперії, отримало право автономії. Після виведення римських військ у середині III ст. Ольвія була зруйнована готами, а вцілілі жителі залишили її.

Загибель Тіри й Ольвії була пов'язано не з кризою античної цивілізації, а з навалою варварів.

2. Херсонес

Розповідь учителя

Римський період в історії Херсонеса починається з I ст. до н. е., коли місто позбулося залежності від Боспорського царства і потрапило під контроль Риму. В історії Херсонеса це дістало назву «перша елевтерія» (свобода). Місто отримало спеціальні права від Юлія Цезаря. Цей статус міста був більшим, ніж «автономія», яким користувалися Тіра й Ольвія. Але після загибелі Цезаря незалежність Херсонеса знову опинилась під загрозою. Спалахнув новий конфлікт з Боспорським царством, яке намагалось заволодіти містом. І на цей раз Рим втрутився у конфлікт на боці Херсонеса. Октавіан Август у 24—25 рр. до н. е. підтвердив право елевтерії. Ця подія була настільки важливою, що від неї почали вести нове літочислення у місті. Проте обсяг прав був меншим, ніж при Цезарі.

Громада Херсонеса погоджувалась на такі права з огляду на те, що місто не могло себе самостійно захистити від варварської небезпеки і зіхань Боспору.

Цікаво знати

Боспорський цар Асандр намагався захопити Херсонес за допомогою шлюбу свого сина з донькою одного з поважних громадян міста Гікією. Молоді оселилися в будинку батька дівчини. Син боспорського царя впродовж двох років таємно від дружини приводив до будинку по декілька солдатів і ховав їх у підвалах. Вони мали при слухних обставинах відкрити ворота міста для військ боспорського царя. Гікія випадково викрила це і, як справжня патріотка, заблокувала їх у підвалі та підпалила будинок. Загинуло 200 воїнів разом з її чоловіком. За цей подвиг Гікії було обіцяно, що вона після смерті буде похована в межах міста. На її честь було зведено дві статуї. Одна з них із зображенням Гікії в бойових обладунках була також викарбувана і на монетах Херсонеса.

На кінець I ст. Херсонесу стали загрозувати сармати, які об'єдналися з кримськими скіфами. На допомогу місту прийшли римські війська і флот, які здійснили низку десантних операцій на узбережжі Криму і завдали поразки скіфам і сарматам.

Для більшого контролю над Кримом неподалік сучасної Ялти на мисі Ай-Тодор було засновано військовий табір Харакс. Для пересування легіонів у південно-західній частині Криму навіть було збудовано римську дорогу. Перебування римських військ у місті та околицях було постійним лише із середини II ст. впродовж 100 років. У цей час Херсонес отримав нові права — *другу елевтерію*.

Присутність римських військ забезпечила стабільність у регіоні. Це стало підґрунтям для господарського піднесення Херсонеса на зламі II—III ст. У цей час спостерігається зростання сільськогосподарського виробництва, ремесел і посередницької торгівлі. Головними товарами на продаж поряд із хлібом стають солонина, риба, сіль, вино.

На відміну від Ольвії та Тіри, Херсонес не був зруйнований варварами. За допомогою римських військ було усунуто загрозу, що нависла над містом у середині III ст. Згодом Херсонес стає важливим опорним пунктом Східної Римської імперії (Візантії). Він проіснував до XIII ст.

3. Боспорське царство

Розповідь учителя

Після поразки Мітрідата VI Євпатора в історії Боспорського царства розпочинається період, який тісно пов'язаний із Римом. Він тривав із I ст. до н. е. до VI ст. н. е., коли Боспор став складовою частиною Візантії.

У 50-ті рр. до н. е. царем Боспору був Варнак, син Мітрідата VI. Він проводив обережну політику, яка була спрямована на відновлення батьківської спадщини. Скориставшись першою громадянською війною у Римі, він зумів відновити владу над більшістю володінь батька. Але в битві біля Зеле у Малій Азії зазнав поразки від Цезаря і незабаром був убитий у Пантікапей прихильниками Асандра, який захопив владу. Но-

вий цар проводив активну внутрішню і зовнішню політику. Він зміцнив кордони держави, приборкав підвладні варварські племена і здійснив невдалу спробу підкорити Херсонес.

У 20 р. до н. е. він відходить від влади, і відтоді всі наступні правителі Боспору діють у руслі політики Риму. Ця політика була вигідна для царів Боспору, оскільки головними їх противниками стають варварські племена. Боспорські царі носили титул «друг Цезаря і друг римського народу».

Історія Боспору багата на політичні події: змови, перевороты, правління декількох царів. Кордони Боспору то розширювалися, то звужувалися під ударами варварів.

У I—III ст. відбувається господарське і політичне піднесення царства. Головними галузями господарства були виноробство, соління риби, кераміка, металообробка. Важливим також залишалось і виробництво зерна.

Більшість населення держави становили воєнні поселенці, які поряд із сільськогосподарською працею і ремеслом несли і військову службу на кордоні. Воєнні поселенці були переважно еллінізовані представники варварських племен. Так, на Керченському півострові була влаштована укріплена лінія з валом, баштами та укріпленими поселеннями. Фортеці й укріплення існували і на Кубанському півострові.

Боспорські царі вели боротьбу зі скіфами, сарматами, готами, гунами.

Від III ст. Боспорське царство зазнає постійних нападів варварських племен. Найбільш руйнівними стають напади готів, а згодом гунів, хоча Боспор і вистояв під їхніми ударами. Занепад Риму став і занепадом Боспорського царства. Міста Боспору стають частиною Візантійської імперії в VI ст.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Коли античні центри Північного Причорномор'я потрапляють в орбіту римського впливу?
2. На який період припадає розквіт держав Північного Причорномор'я та Криму?
3. Що таке елевтерія?
4. Коли і ким були знищені міста Тіра й Ольвія?
5. У яких містах розміщувалися гарнізони римських військ і флоту?
6. Хто був головним противником держав Північного Причорномор'я та Криму?
7. На яких засадах були побудовані відносини Риму з античними містами-державами Північного Причорномор'я?
8. Як позначилося на розвитку античних міст-держав Північного Причорномор'я та Криму поширення на них римського впливу?
9. Які зміни в господарському житті держав Північного Причорномор'я та Криму відбулися у II—III ст.?

Завдання

Обговоріть у групах. Чи були незалежними держави Північного Причорномор'я та Криму в римську добу? Яку вигоду мали жителі міст від римського впливу?

Дидактична гра «Асоціації»

Правила гри. Учитель називає терміни, поняття, факти тощо, розглянуті на уроці. Учні повинні вказати, із чим вони їх асоціюють. Якщо є потреба, учитель може запропонувати учневі пояснити, чому виникла саме така асоціація. Якщо під час гри вчитель помічає недоліки в засвоєнні матеріалу, їх необхідно виправити.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель звертає увагу учнів на провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте матеріал відповідного параграфа підручника.
2. Творче завдання. Поясніть, яку роль відіграли держави Північного Причорномор'я та Криму в розвитку народів України на початку нашої ери.
3. Підготуйтеся до практичного заняття за темою «Історичні джерела про суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян».

УРОК № 64

Тема. **Практичне заняття «Історичні джерела про суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян».**

Мета: спираючись на історичні джерела, охарактеризувати суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян; розвивати вміння систематизувати історичний матеріал, аналізувати документ; сприяти патріотичному вихованню учнів.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, стінна карта «Давні слов'яни», матеріали, підготовлені учителем і учнями до практичного заняття.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

План роботи

1. Ознайомлення з матеріалами, наданими вчителем.
2. Опрацювання уривків з історичних джерел.
3. Висновки щодо мети роботи.

1. Походження східних слов'ян і етапи становлення

Будь-який з існуючих народів пройшов довгий і складний шлях свого формування. Наші безпосередні предки — східні слов'яни — не є винятком у цьому загальному процесі. Для них він розпочався, як вважають учені, у другій половині III тис. до н. е. Слов'яни є автохтонним населенням Східної Європи.

В історії формування східних слов'ян можна виділити декілька періодів: *протослов'янський*, *праслов'янський* і *давньослов'янський* (слов'янський).

Перший період, що охоплює період III—II тис. до н. е., коли між Дніпром та Віслою, на південь від прип'ятського Полісся, формується група споріднених індоєвропейських землеробських племен.

Під час другого періоду (II—I тис. до н. е.) відбувається освоєння нових районів на лівобережжі Дніпра. У цей період праслов'яни вступають у складні стосунки з кочовими народами українського степу — кіммерійцями, скіфами. Завдяки скіфам праслов'яни були втягнуті у відносини з античним світом.

Після загибелі Великої Скіфії у слов'ян настав новий етап розвитку. Почало формуватись власне слов'янське суспільство. Вони утворили власні об'єднання племен зі своєю соціальною, політичною структурою. У слов'янському суспільстві відбувається розшарування на бідних і багатих. Створюється панівна верхівка.

2. Господарство слов'ян

Слов'яни вели осілий спосіб життя. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, боби. Вирощували овочеві культури — ріпу (вона була так само поширена, як у наш час картопля; їли її в пареному вигляді), редьку, цибулю, часник, капусту. Крім цього вирощували льон, коноплі, які були сировиною для ткацтва.

У слов'ян першої половини I тис. до н. е. були поширені дві системи землеробства: підсічно-вогнева і перелогова. Перший спосіб був характерним для лісових районів. Він полягав у тому, що в перший рік вирубували ліс, викорчовували коріння дерев. Після того як дерева висихали, їх спалювали. Важким суком боронували нове поле, змішуючи попіл із верхнім шаром землі, а тоді сіяли зерно. Оброблена в такий спосіб земля давала високий урожай протягом трьох-чотирьох років. Після цього розчищалася нова ділянка лісу, а старе поле на багато років залишали.

У лісостеповій зоні була поширена перелогова система землеробства. Ділянку землі засівали протягом кількох років, а після її виснаження переходили на іншу. Для обробітку землі використовувалась соха із залізним наконечником-лемешем.

Хліб був основною їжею слов'ян. Стародавня слов'янська назва хліба «жито» походить від слов'янського слова «жити». Із хліба слов'яни готували напій — квас. Квас не тільки пили. Ним розм'якшували шкіри для виготовлення шкіряних виробів. Квасом мились у лазні — він замінював мило.

Поряд із землеробством значне місце у господарстві східних слов'ян займало скотарство. Вони розводили коней, велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, свійську птицю.

Слов'яни також займались рибальством і полюванням. Навколишні ліси, болота були багаті на звірину та птахів, а в річках водилося чимало риби. Підсобну роль у господарстві відіграло бортництво (збирання меду диких бджіл).

Господарство спільно вела велика патріархальна сім'я. Земля, що оброблювалась, перебувала в колективній власності і розподілялась між окремими господарствами. Пасовища та ліси належали всій общині.

Слов'янські племена добре знали різноманітні ремесла: залізоробне, гончарне, деревообробне та ін.

Значний вплив на розвиток господарства в період II—V ст. мала провінційно-римська культура. Під її впливом удосконалювалась землеробська техніка, розвивалися ремесла (з'явились виробництво скла, ювелірних виробів та ін.), внутрішньоплемінна та міжплемінна торгівля.

3. Поселення та житло

Слов'янські поселення в основному розміщувались біля річок, де були родючі ґрунти. Поселення були невеликими і найчастіше не мали укріплень. Укріплені городища були поширені в районах, які піддавались нападам кочівників.

Найпоширенішим типом житла на початку нашої ери була хата, стіни якої робилися з лози та глини. Площа такої будівлі сягала 45—50 м².

Наприкінці IV ст. відбувся перехід до напівземлянок. Стіни землянок складалися з колод. При будівництві такого житла викопували яму глибиною 70—100 см. Із колод створювали зруб, або викладали їх по периметру ями і підпирали стовпами. Покрівля складалася з дерев'яного каркасу та стріхи з очерету або соломи. Облаштування житла було небагатим: лави вздовж стін, стіл, лежанка, піч (іноді відкрите вогнище). Поблизу жител розташовувались господарські ями глибиною до 2 м.

4. Слов'янське язичництво

Протягом багатьох століть у слов'ян формувалася система релігійних вірувань, яку називають язичництвом. Язичництво слов'ян пройшло тривалий шлях розвитку. Спочатку основою релігійно-міфологічної картини світу стає класична індоєвропейська модель, коли світ богів, суспільство та космос поділяються на три щаблі. На кожному щаблі боги розміщуються за правилом парних опозицій (протиставлень), коли на противагу позитивному (доброму) богу є бог негативний (злий).

На зламі ер утворилися окремі культи певних богів, які не пов'язані з іншими богами. Для «обслуговування» цих богів утворилися окремі групи жерців (волхвів), які одночасно були носіями таємних знань. Найбільш популярними стали боги Перун, Велес, Род.

Основи слов'янського пантеону (сукупності богів) склалися у праслов'ян доби бронзи. Вищий, наднебесний світ, очолювали *Сварог* та *Стрибог*. Світлий Сварог пов'язувався зі спокійним, ясним, доброзичливим до людей станом неба. Похмурий «бог-батько» Стрибог уособлював темну, буремну силу, яка могла обернутися як на благо, так і на зло.

На середньому рівні між небом і землею діяли вже їхні сини, які конкретизували і здійснювали окремі функції богів-батьків. Це був *Дажбог*, син ясного неба Сварога, та *Перун*, бог громовиці, син бога темного й захмарного неба Стрибога. Дажбог (перекладається як «бог спеки») був богом сонячного світла, тепла, родючості взагалі. Він відповідав за хліборобство та суспільний порядок. Сивобородий поборник демонів Перун-громовик їздив небом на колісниці. Слідом його колеса на небі є блискавиця, грім — то звук його колісниць, а колесо — то сонячний диск. Перун у праслов'ян був богом воїнів. На цьому рівні діяв також *Вогонь-Сварожич* — найімовірніше, захисник ремісників. Тут також були боги-жінки *Лада* та її донька *Леля*. Перша була богинею шлюбу, достатку, часу визрівання врожаю, друга — захисницею неодружених дівчат, богинею весни й першої зелені.

Головними постатями нижнього, підземного світу були *Род* — володар землі й усього живого та *Велес* — господар підземного світу. Велес вважався противником Перуна, провідником душ померлих до потойбічного світу. До богів підземного світу належала, ймовірно, Мати Сира Земля, богиня землі, врожаю, Велика Мати всього живого. *Мокош*, як її називали, була, вірогідно, дружиною Сварога та матір'ю *Лади*.

Пантеон богів не залишався незмінним упродовж слов'янської історії. Зміни в господарстві та суспільно-політичному житті обумовили зміни в ієрархії богів. Значно змінився культ Велеса: він став уважатися богом скотарства, а згодом і торгівлі. У давнину слов'яни часто використовували при розрахунках худобу, і Велес став захисником купецтва та гарантом договірних взаємин. Він також став уважатися богом врожаю, оскільки, як вирішили слов'яни, поховані в землі пращури захищають врожай. Під час жнив для Велеса завжди залишали на полі останній сніп хліба. Із Велесом пов'язувалося й володіння потаємними знаннями «волхвування», уважалося, що він — провідник душ померлих у потойбічний світ.

Поява військових вождів з їх дружинами та формування підвалин державної влади в I тис. до н. е. спричинило те, що вищим богом стали вважати Перуна. Саме про це, ймовірно, сповіщав Прокопій Кесарійський, коли писав, що анти й склавини «вважають, що тільки один бог — Творець блискавок — є володарем усього світу, і приносять йому в жертву биків і всяких тварин».

Слов'янське суспільство більш структурувалося за родом занять та майновим станом. Виділилась правляча верхівка, яка зосередила в своїх руках право перерозподілу виробленої надлишкової продукції.

Трищаблева система змінилась на конічну (пірамідальну). На передній план висунувся бог Сварог та боги, які пов'язані з провідними су-

спільними та виробничими функціями: Дажбог, Перун, Лада, Вогонь-Сварожич, Велес.

Між богами встановилися родинні зв'язки. Цій родині богів протистояли сили хаосу на чолі із *Чорнобогом* (або *Дивом*).

Поряд із культом цих провідних богів збереглася із незначними змінами віра в богів, які залишилися від праслов'янських часів. Як й інші народи, давні слов'яни вірили в життя після смерті, ушановували духів предків.

5. Венеди

Від часів виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти відбувався безперервний процес формування слов'янства. Його поділяють на два періоди: венецький (зарубинецька археологічна культура) та антсько-склавинський (пеньківська і прасько-корчаківська археологічні культури).

Зарубинецька людність була сусідом войовничих сарматів. Унаслідок їхніх постійних нападів праслов'яни переселялися на Десну, до верхів'їв Дніпра та Південного Бугу. У Європі вони були відомі як венеди. Батьківщина венедів, як описав її давньоримський історик Тацит, охоплює простори від східних відрогів Карпат до Верхнього Подніпров'я й збігається з територією поширення зарубинецької культури (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Кінець венецькому етапу розвитку слов'янства поклало Велике переселення народів. Переселення охопило практично всю Європу й суттєво змінило її політичний, культурний та етнічний вигляд.

У II ст. у східному напрямку на Волинь просунулися германські племена готів, винищуючи місцеву слов'янську людність, а звідти долиною Південного Бугу вийшли в причорноморські степи. Рятуючись від готів, венеди тікали в Подністров'я та Подніпров'я. Відтак територія розселення праслов'ян була розрізана готами долиною Південного Бугу на східну та західну частини. Надалі вони розвивалися самостійно, набуваючи специфічних рис, що врешті-решт призвело до повстання антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я й Волині.

У добу панування готів у Причорномор'ї поширилася черняхівська культура (III—IV ст.). Її пов'язують із названою готським істориком Йорданом імперією Германаріха, до якої, окрім власне готів, входили слов'яни, фракійці й сармати.

6. Гунська навала і слов'яни

Готів із Причорномор'я вигнали в останній третині IV ст. гуни. Приблизно в цей час припинила своє існування черняхівська культура. Правитель розбитих готів Вінтарій, ймовірно, відступаючи під тиском гунів на захід, розпочав війну з антами. Він убив їхнього князя Божа й розіп'яв на хрестах 70 антських старшин. Тоді гуни виступили на захист антів й убили Вінтарія. Більшість готів переселилася на Середній Дунай. Територія розселення антів у VI ст., описана Йорданом, збігається з тією, де була поширена пенківська культура, а склавинів — відповідає прасько-корчаць-

кій культурі (V—VII ст.). З антами пов'язане існування слов'янського воєнно-політичного об'єднання, яке називають Антським царством.

У цей час Західну Римську імперію заповнили племена варварів, які прийшли туди разом із гунами й утворили гунську державу на чолі з Аттілою. Однак унаслідок розгрому гунів на Католаунських полях (451 р.) та смерті Аттіли (453 р.) ця держава розпалася. Складовою частиною наступного розселення народів стало *Велике розселення слов'ян V—VII ст.* Спочатку анти й склавини перейшли південний берег Дунаю та осіли на Балканах у візантійських володіннях. Вони започаткували південну гілку слов'ян. Склавини через деякий час рушили далі, угору по Дунаю й просунулися до річок Одри та Ельби, поступово інтегруючись із західними слов'янами.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

ІЗ «ГЕРМАНІЇ» ПУБЛІЯ КОРНЕЛІЯ ТАЦІТА

46. Тут кордон Свевії. Я не знаю напевно, куди причислити народи певкінів, венедев і фенів — до германців чи до сарматів. Зрештою певкіни, яких деякі називають бастарнами у мові, способі життя, місць проживання і жител, поводять себе як германці. Всі вони живуть у болоті, а знать у бездіяльності. Змішаними шлюбами вони спотворюють себе майже як сармати.

Венеде багато що засвоїли з їхніх звичаїв, адже вони обходять розбійними групами всі ліси й гори, розташовані між певкінами і фенами. Все ж таки вони вірогідніше повинні бути віднесені до германців, бо й будинки будують, і носять великі щити, і мають перевагу у тренуванні і швидкості піхоти, — усе це відрізняє їх від сарматів, які живуть на возах і на коні.

ІЗ «ГЕОГРАФІЇ» ПТОЛЕМЕЯ

111.5. 1, 5. Європейська Сарматія оточена з півночі Сарматським океаном вздовж Венедської гори... Іншими горами оточена Сарматія, з яких називають і Венедські гори.

111.5. 7—9. А займають Сарматію дуже великі народи — венеде вздовж всієї Венедської затоки... і менші народи населяють Сарматію: по річці Вістулі нижче венедев гітони, потім фіни, потім сулони...

Східніше названих, знову нижче венедев, суть голінди й судини і ставани аж до аланів...

З «ІСТОРІЇ ГОТІВ» ЙОРДАНА

34. В оточенні рік лежить Дакія, укріплена, ніби вінцем, крутими Альпами. З їх лівої сторони, яка схиляється до півночі від витоків р. Вісли, на величезних просторах проживає численне плем'я венедев. Хоч тепер їх назви змінюються залежно від різних родів і місць проживання, все ж переважно всі вони називаються слов'янами й антами.

35. Слов'яни живуть від міста Новієнтуна й озера, яке називається Мурсіанським, аж до Данастра й на півночі до Віскли: болота й ліси заміняють їм міста. Анти ж, найбільш могутні з них, там, де Понтійське

море робить дугу, простягаються від Данастра аж до Данапра. Ці ріки віддалені одна від одної на багато переходів.

119. Після побиття херулів Херманарік також пішов із військом на венедев, які, хоча й варті презирства через їхнє [погане] озброєння, але могутні кількісно, спочатку зробили спробу чинити опір. Але нічого не значить численність нездатних до війни, особливо коли з ласки божої веде наступ велика кількість добре озброєного війська. Вони ж, як ми сказали раніше, або в каталозі народів, вийшовши з одного кореня, породили три народи, тобто венедев, антів і слов'ян, які хоч тепер лютують повсюдно за гріхи наші, проте всі підпорядковувалися владі Херманаріка.

246. ...Після смерті їхнього короля Херманаріка, вони [остготи], відділені від візиготів... підпорядковані владі хуннів, залишаються в тій самій державі, проте Амал Вінитарій утримав знаки відмінності своєї верховної влади.

247. Він, наслідуючи владу діда Вултулфа, хоч і уступаючи Херманаріку у вдачі, однак важко переносячи підпорядкування владі хуннів, потроху визволяючи себе від них, між тим прагнув виявити власну доблесть [і] рушив із військом у володіння антів. І коли підійшов до них, був переможений у першій сутичці, потім повів себе більш хоробро й короля їхнього за іменем Боз із синами його і 70 знатними людьми розп'яв, щоб трупи повішених подвоювали страх покорених.

248. Але після того... не потерпів Баламбер, король хуннів... повів війська на Вінитарія. І [вони] довго воюють, Вінитарій перемагає у першій і другій битві...

249. У третій же битві, при допомозі обману... коли обидва підійшли один до одного, Баламбер, поранивши пушеною стрілою в голову Вінитарія, вбив його [й]... оволодів всім народом готів.

З «ІСТОРИЇ ВІЙН» ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО

IV. 21—30. ...Адже племена ці, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві, й від того у них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно... Бо вони вважають, що тільки один бог — Творець блискавок — є володарем усього світу, і приносять йому в жертву биків і всяких жертвних тварин. Долі ж вони не знають і взагалі не визнають, що вона має якесь значення, у крайньому разі у відношенні до людей, але коли смерть уже у них в ногах, чи захоплені вони хворобою, чи вирушають на війну, вони дають обітницю, якщо уникнуть її, тут же здійснити богу жертву за своє життя, а уникнувши [смерті], жертвують, що обіцяли, й думають, що цією жертвою купили собі спасіння. Проте шанують вони ріки і німф і деякі інші божества і приносять жертви також і їм всім, і при цих жертвах здійснюють ворожбу. А живуть вони в убогих хатинах, розташовуючись далеко один від одного і кожен міняючи наскільки можна часто місця поселень. Вступаючи ж у битву, більшість іде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках, панциря ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають [на собі] ні хітона, ні [грубого] плаща, але пристосовували лише штани, які

прикривають сороміцькі частини, так і вступають у бійку з ворогами. Є у тих й інших і єдина мова, повністю варварська. Та й зовнішністю вони один від одного не відрізняються, бо всі вони й високі, й дуже сильні тілом, ще й волоссям не дуже світлі й не руді, але не схильні й до чорноти, але всі вони трішки червонуваті. Спосіб їхнього життя грубий і невибагливий, як і в масагетів, і як і ті, вони постійно покриті болотом, — зрештою, вони менш за все підступні й каверзні, але й у простоті своїй вони зберігають гунський норів, і ім'я колись у склавинів і антів було одне. Бо і тих, і других здавна звали «спорами», якраз через те, гадаю, що вони населяють країну, розкидано розташували свої житла. Саме тому вони займають неймовірно обширні землі...

VII. 29. Приблизно в той же час (близько 547 р. — *Авт.*) військо склавинів, перейшовши річку Істр, сотворило жахливе зло по всьому Іллірику аж до Епідамни, вбиваючи й забираючи у рабство всіх дорослих людей, які їм траплялись, і грабуючи майно. Так само вдалося їм оволодіти там і багатьма фортецями, які раніше вважалися надійними, причому жодна не виявила опору; вони ризикали в пошуках [здобичі] всюди, де хотіли. А архонти Іллірика слідували [за ними], маючи п'ятнадцятитисячне військо, і тим не менш не осмілюючись наблизитися до противника.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель привертає увагу учнів до провідних ідей матеріалу, розглянутого на уроці, після чого пропонує шестикласникам самостійно підбити підсумки уроку, по черзі відповівши одним реченням на запитання: «У чому ви вбачаєте важливість проведеного уроку?».

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Повторіть матеріал, розглянутий на попередньому уроці.
2. Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного оцінювання за темою «Римська імперія».

УРОК № 65

Тема. Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Римська імперія».

Мета: повторити, закріпити і узагальнити матеріал теми, розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках; виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, стінна карта «Адміністративна карта України».

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Завдання для узагальнення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для історії Риму імперської доби. Поясніть свій вибір.
2. Поясніть на прикладах поняття і терміни «принципат», «домінат», «християнство», «Символ віри», «Святе письмо», «церква», «діаспора», «Велике переселення народів», «Візантія».
3. Виконайте завдання за історичною картою. Покажіть:
 - 1) кордони Римської імперії в період її розквіту та основні провінції;
 - 2) території, які втратила імперія у IV—V ст.;
 - 3) варварські королівства, які постали на теренах Західної Римської імперії;
 - 4) напрямки Великого переселення народів;
 - 5) напрямки і результати Великого розселення слов'ян;
 - 6) межі Боспорського царства.
4. Опишіть основні пам'ятки культури доби Римської імперії.
5. Назвіть головні причини падіння Західної Римської імперії.
6. Висловіть власну думку про такі події:
 - 1) установа системи правління — принципату;
 - 2) установа системи правління — домініату;
 - 3) реформи імператорів Діоклетіана і Константина;
 - 4) виникнення християнства і запровадження його як державної релігії;
 - 5) Велике переселення народів;
 - 6) криза і загибель Римської імперії.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни, що мали місце в розвитку Риму в результаті рабовласницького ладу.
8. Яким був вплив Риму на античні міста-держави Північного Причорномор'я?
9. Уявіть собі, що ви опинилися в Римі часів імперії. Які об'єкти міста ви б відвідали?
10. Як змінювалися права римських громадян у часи імперії?
11. Складіть розповідь про правління одного з імператорів.

Завдання для тематичного оцінювання

I ВАРІАНТ

1. Яку назву мав воїн, що бився для втіхи глядачів?

А глadiator	Б центуріон
В гастат	Г гопліт
2. Про якого римського імператора йдеться у розповіді історика Светонія про пожежу в Римі в 64 р.?

Шість днів і шість ночей вирувала пожежа. Люди шукали прятунку в кам'яних пам'ятниках і склепах. Крім житлових будинків, палали палаци прославлених полководців, храми богів, горіло все

10. Які реформи були здійснені римським імператором Константином Великим (виберіть три правильні відповіді)?
- 1 запровадження золотої монети — соліда
 - 2 залучення до римської армії загонів варварів
 - 3 упровадження християнства як державної релігії
 - 4 будівництво нової столиці імперії
 - 5 поділ імперії на дві держави
 - 6 установа системи правління принципату
 - 7 надання всім жителям імперії римського громадянства
11. Установіть хронологічну послідовність подій.
- А скликання Першого Вселенського Собору
 - Б пограбування Риму готами
 - В битва на Каталаунських полях
 - Г проголошення Константинополя столицею імперії
12. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.
1 колон	А велике земельне володіння
2 латифундія	Б дрібний орендатор
3 варвари	В імператорська гвардія
4 преторіанці	Г раб-воїн, що бився на втіху глядачів
	Д сусідні з Римською імперією племена

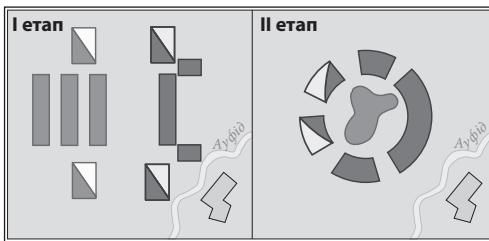
II ВАРІАНТ

1. Правління якої династії вважається «золотим віком» Римської імперії?

А Юліїв-Клавдіїв	Б Флавіїв
В Северів	Г Антонінів
2. Оборонні споруди на кордоні Римської імперії називалися:

А лімес	Б домус
В солід	Г поліс
3. З якою подією історії пов'язана поява поняття «вандалізм»?
 - А переселення племені вандалів у межі Римської імперії
 - Б безглузде знищення вандалами культурних цінностей у Римі після його захоплення
 - В захоплення вандалами Карфагена і створення свого королівства
 - Г навала гунів на Римську імперію
4. Яке місто було столицею Східної Римської імперії?
 - А Рим
 - Б Равенна
 - В Константинополь
 - Г Александрія
5. У якому році припинила своє існування Західна Римська імперія?
 - А 395 р.
 - Б 451 р.
 - В 455 р.
 - Г 476 р.

6. Вторгнення яких племен до Східної Європи започаткувало Велике переселення народів?
- А готи
 - Б гуни
 - В авари
 - Г слов'яни
7. За якого імператора Римська імперія здійснила свої останні значні територіальні завоювання?
- А Октавіан Август
 - Б Нерон
 - В Траян
 - Г Константин
8. Міланський едикт, виданий імператором Константином:
- А сприяв утвердженню християнства як державної релігії
 - Б привів до розколу Римської імперії на Західну і Східну
 - В відкрив шлях до варваризації римської армії
 - Г заборонив боргове рабство для римських громадян
9. Схема якої битви зображена на ілюстрації?

- А Марафонської битви
 - Б битви при Гавгамелах
 - В битви при Каннах
 - Г битви при Фарсали
10. Які з указаних імператорів переслідували християн (виберіть три правильні відповіді)?
- 1 Октавіан Август
 - 2 Нерон
 - 3 Константин
 - 4 Діоклетіан
 - 5 Марк Аврелій
 - 6 Феодосій
 - 7 Юліан
11. Установіть хронологічну послідовність подій.
- А битва на Каталаунських полях
 - Б скликання Першого Вселенського собору
 - В поділ імперії на дві держави — Західну і Східну
 - Г поразка римлян від готів у битві під Адріанополем

12. Установіть відповідність між іменами правителів Риму та їхніми характеристиками.

1	Гай Юлій Цезар	А	видатний полководець, який уславився завоюванням Галлії, Британії, Сирії, Єгипту, був призначений сенатом довічним диктатором Риму, загинув від рук змовників
2	Октавіан Август	Б	перший Римський імператор, встановив форму правління, яка отримала назву «принципат»
3	Нерон	В	«імператор-поет», який відомий масовими винищеннями своїх противників; його звинувачували у підпалі Риму, пожежа в якому мала надихнути на творчість
4	Константин	Г	відновив одноосібну владу імператора, переніс столицю імперії у місто Візантій, яке було перейменовано на його честь, сприяв утвердженню християнства як державної релігії
		Д	установив у Римській імперії нову форму правління, яка отримала назву «домінат», розділив державу між тетрархами, започаткував низку реформ

Відповіді: I варіант: 1. А; 2. В; 3. В; 4. А; 5. В; 6. Б; 7. В; 8. Б; 9. А; 10. 1, 2, 4; 11. Г А Б В; 12. 1В 2А 3Д 4В; II варіант: 1. Г; 2. А; 3. Б; 4. В; 5. Г; 6. Б; 7. В; 8. А; 9. В; 10. 2, 4, 7; 11. Б Г В А; 12. 1А 2Б 3В 4Г.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Складіть кросворд із десяти слів, використавши терміни, поняття, персоналії вивченої теми.

УРОКИ № 66—70

Тема. Підсумкове узагальнення до курсу «Внесок народів стародавнього світу в історію людства. Роль стародавнього періоду в історії України».

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал курсу і здобуті вміння та навички; виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: узагальнення й оцінювання знань.

Обладнання: підручник, стінні карти.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

ВНЕСОК НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА. РОЛЬ СТАРОДАВНЬОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вивчаючи історію у цьому класі, ми пройшли шлях від виникнення предків людини до кінця історії стародавнього світу.

Ви дізналися, що підсумком тривалого періоду первісності було формування людини сучасного типу. Найважливішим у людині стало те, що вона виявилася творцем. Людина почала освоювати, а потім і перетворювати природу, сформувала початки релігії і мистецтва, опанувала землеробство і скотарство, навчилася будувати будинки і міста.

На межі IV—III тис. до н. е. людина перейшла від первісності до цивілізації. Виникли перші держави, писемність, людство навчилася жити у великих спільнотах, поєднувати свої інтереси з інтересами інших людей, тобто зробило рішучі кроки у напрямку до цивілізованого життя.

Кожна стародавня цивілізація мала свій неповторний вигляд. Однак у влаштуванні та розвитку стародавніх цивілізацій було й багато спільного. У VI ст. до н. е. відбулися величезні зрушення в культурах стародавніх народів. У Стародавніх Персії, Індії, Китаї виникли нові релігії — зороастризм, буддизм і конфуціанство, проповідували останні великі іудейські пророки, а в Стародавній Греції зародилася філософія. Це був час великого духовного прориву стародавніх народів, що привів у подальшому до найвищого злету культури.

Сучасна цивілізація безліччю незримих ниток пов'язана з історією стародавнього світу, в якій перебувають витoki народів і держав, мов і культур.

Європейська цивілізація, частина сучасної світової цивілізації, сприйняла і розвинула культурну і політичну спадщину античності і зародження в її надрах християнства. У сучасній китайській цивілізації живе конфуціанство, а в цивілізаціях Південно-Східної Азії — буддизм.

Саме слово «цивілізація» має стародавній латинський корінь, так само як і настільки звичні нам поняття «культура», «федерація», «конституція», «республіка». Зі Стародавньої Греції прийшли такі слова і явища, як «політика», «демократія», «філософія», «стратегія».

У Стародавній Греції народилося розуміння того, що «людина — міра всіх речей», а в Стародавньому Римі була зроблена спроба обґрунтувати та захистити права людини.

Античний світ дав приклади республіканського ладу, демократії, явив образ справжнього громадянина, який уміє розумно поєднувати права й обов'язки.

У стародавніх цивілізаціях були закладені основи багатьох сучасних наук — математики і астрономії, медицини та фізики, історії та філософії. У них же склалися певні уявлення про красу, що пов'язані з подальшим розвитком мистецтва, були створені архітектура і театр, поезія і музика. Майбутню літературу, наприклад, неможливо уявити без античних образів і міфології. Історія стародавнього світу свідчить, наскільки плідними можуть бути мирна взаємодія цивілізацій і взаємопроникнен-

ня культур. У наш час ми особливо відчуваємо єдність людства. Завдяки розвитку техніки, нових видів транспорту, засобам масової інформації люди, народи, країни виявилися тісно пов'язаними. Комп'ютери утворили навколо земної кулі мережу передачі інформації і знань. Виникла єдина інформаційна цивілізація, яку називають глобальною, або світовою.

В основі сучасної світової цивілізації — спадщина стародавнього світу, вона живе в культурі та свідомості сучасних людей, навіть якщо вони не цілком це усвідомлюють. Історія пов'язує минуле, сьогодення і майбутнє.

Запитання і завдання для узагальнення до курсу

1. Розкажіть про походження людини.
2. Перелічіть основні досягнення «людини розумної» до виникнення перших цивілізацій.
3. Що було спільного і відмінного в перших цивілізаціях Сходу?
4. Які світові релігії виникли в період, що вивчає історія стародавнього світу? Що у них спільного?
5. Що спільного в образах богів і героїв міфів різних народів стародавнього світу?
6. Якими досягненнями народів Стародавніх Сходу, Греції та Риму ми користуємося сьогодні?
7. Назвіть форми державності, які склалися в період стародавнього світу. Наведіть приклади.
8. Яких мудреців стародавнього світу ви знаєте? Сформулюйте їхні основні ідеї.
9. Які книги стародавнього світу справили величезний вплив на подальший розвиток людства?
10. Які основні риси античного світу?
11. Назвіть Сім чудес світу.
12. Як події історії стародавнього світу позначилися на історії нашої батьківщини?
13. Пригадайте здобутки цивілізацій і народів, які ми вивчали.

ЗДОБУТКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ І НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Стародавній Єгипет

- Створені чудеса світу — піраміди і сфінкс.
- Збудовані грандіозні храми й обеліски.
- Створена розгалужена іригаційна система землеробства.
- Накопичені значні наукові знання з медицини, астрономії, математики.
- Створене ієрогліфічне письмо.
- Винайдено папірус.
- Сформувалася складна релігія і міфологія.
- Здійснена спроба запровадити єдинобожжя.

Дворіччя (Межиріччя, Месопотамія)

- Шумер — найдавніша цивілізація. Тут виникли найдавніші міста-держави.

- Будівництво зикуратів — храмів.
- Створена розгалужена іригаційна система землеробства.
- Записані перші закони.
- Винайдено колесо.
- Створено систему письма — клинопис.
- Зародилась література.
- Виникли перші школи.

Стародавній Ізраїль

- Сформувалась монотеїстична релігія.
- Створено Старий Заповіт — першу частину Біблії.
- Збудований Єрусалимський храм, який став взірцем «божественного міста».

Ассирія

- Перша могутня імперія Стародавнього Сходу, що трималась на воєнній силі.
- Мала наймогутнішу армію Стародавнього Сходу.
- Створена значна бібліотека глиняних книг.
- Розквіт монументального мистецтва.
- Поява прямокутного планування міст.

Персія

- Найбільша і наймогутніша імперія Стародавнього Сходу.
- Будівництво царської дороги.
- Створення першої державної пошти.
- Створення релігії зороастризму.

Лідія

- Початок карбування монет.

Фінікія

- Створення першої абетки.
- Винайдення пурпурової фарби, прозорого скла.
- Розвиток мореплавства.
- Колонізація Середземномор'я.
- Заснування держави Карфаген.

Стародавня Індія

- Міста з продуманим плануванням і життєзабезпеченням (водогін, каналізація).
- Санскрит — найдавніша збережена до наших днів форма колись єдиної індоєвропейської мови.
- Створення однієї з найдавніших релігійних книг — Веди.
- Виникнення буддизму — однієї з перших світових релігій.
- Склалася варнова система поділу суспільства.
- Вперше стали виготовляти тканини з бавовни, цукор — із цукрової тростини, використовувати прянощі і пахощі.

- Винайдення цифр, якими ми користуємося.
- Винайдення гри у шахи.

Стародавній Китай

- Створена могутня імперія Цінь.
- Збудована Велика Китайська стіна.
- Виникли морально-етичні вчення, релігії — даосизм, конфуціанство.
- Винайдено шовк, папір, лак, компас, порох.
- Почали вирощувати чай.
- Застосування паперових грошей.
- Був прокладений Великий Шовковий шлях зі Сходу на Захід.

Стародавня Греція

- Зародилась і розвинулась багата міфологія.
- Створені великі поеми «Іліада» і «Одіссея».
- Поліс — міська громада.
- Вперше сформувались поняття «демократія» і «громадянин».
- Сформувався принцип, що всі закони однакові для всіх.
- Дали приклади відданого і безкорисного служіння батьківщині.
- Створені видатні зразки в архітектурі і скульптурі, які стали взірцями для наслідування наступних поколінь.
- Зародилась філософія як наука й основи інших наук.
- Зведені перші театри, народились перші трагедії і комедії.
- Розвиток ораторського мистецтва.
- Організація системи виховання.
- Поява Академій.
- Почали проводитись Олімпійські ігри.
- Розвиток воєнної справи.
- Завоювання Александра Македонського.
- Взаємодія грецької цивілізації та цивілізації Сходу, розквіт культури еллінізму.

Стародавній Рим

- Заклав підвалини сучасної західноєвропейської цивілізації.
- Латина.
- Римське право.
- Устрій республіки.
- Ідея й устрій імперії.
- Початки міського самоврядування.
- Мистецтво будівництва доріг і водогонів.
- Елементи архітектури — арка, купол. Цемент.
- Воєнне мистецтво.
- Література, поезія і ораторське мистецтво.
- Організація шкіл і виховання.
- Християнство і церква.

ЗМІСТ

Урок № 1	Вступ до історії стародавнього світу.	5
Урок № 2	Практичне заняття «Відлік часу в історії стародавнього світу».....	12
Урок № 3	Поява людини. Розселення людей по земній кулі.	14
Урок № 4	Форми господарювання первісної людини.	21
Урок № 5	Суспільна організація та влада за первісних часів.	30
Урок № 6	Первісна культура та вірування людини.	35
Урок № 7	Практичне заняття «Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України».....	41
Урок № 8	Поширення форм відтворювального господарства в Україні. Трипільська культура.	45
Урок № 9	Зародження цивілізації.....	51
Урок № 10	Узагальнення й тематичне оцінювання за розділом «Життя людей за первісних часів».	58
Урок № 11	Заняття населення Стародавнього Єгипту.	64
Урок № 12	Утворення Давньоєгипетської держави. Давньоєгипетське суспільство.	70
Урок № 13	Розвиток та занепад Єгипетської держави.....	78
Урок № 14	Культура Стародавнього Єгипту.....	85
Урок № 15	Практичне заняття «Міфи та релігія Стародавнього Єгипту».	91
Урок № 16	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавній Єгипет».	96
Урок № 17	Природа та населення Південного Дворіччя.	101
Урок № 18	Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько-іудейське царство.	110
Урок № 19	Ново-Ассирійське та Ново-Вавилонське царство. Перська держава Ахеменідів.....	117
Урок № 20	Племена й народи раннього залізного віку на території сучасної України.....	128
Урок № 21	Практичне заняття «Геродот про скіфів. Історичні джерела про Скіфський похід Дарія I».	136

Урок № 22	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Кіммерійсько-скіфський світ».....	141
Урок № 23	Стародавня Індія.....	146
Урок № 24	Варни та релігія в Стародавній Індії.....	153
Урок № 25	Утворення держави в Стародавньому Китаї.....	159
Урок № 26	Китайські імперії Цинь і Хань.....	166
Урок № 27	Практичне заняття «Культура Стародавнього Китаю».....	171
Урок № 28	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавні Індія та Китай».....	176
Урок № 29	Природа та населення Стародавньої Греції.....	180
Урок № 30	Мінойська (Критська) і Мікенська (Ахейська) палацові цивілізації.....	184
Урок № 31	Практичне заняття «Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера» (Греція в «темні віки» XI—IX ст. до н. е.).....	193
Урок № 32	Становлення грецьких полісів.....	199
Урок № 33	Велика грецька колонізація.....	205
Урок № 34	Об'єднання Аттики. Завершення формування Афіського поліса.....	209
Урок № 35	Практичне заняття «Стародавня Спарта».....	215
Урок № 36	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Становлення Античної грецької цивілізації».....	221
Урок № 37	Греко-перські війни.....	226
Урок № 38	Розквіт і занепад Афін.....	233
Урок № 39	Господарство і повсякденне життя у Стародавній Греції.....	241
Урок № 40	Сім'я та виховання афінян.....	245
Урок № 41	Криза грецького поліса. Піднесення Македонії.....	254
Урок № 42	Практичне заняття «Мистецтво Стародавньої Греції».....	259
Урок № 43	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Антична грецька цивілізація класичної доби».....	267
Урок № 44	Практичне заняття «Східний похід» Александра Македонського (Великого) і утворення елліністичних держав».....	272
Урок № 45	Утворення та розквіт елліністичних держав. Еллінізм.....	279
Урок № 46	Повсякденне і духовне життя за елліністичної доби.....	287
Урок № 47	Практичне заняття «Суспільне, господарське життя та побут в античних полісах на території України».....	291

Урок № 48	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Доба еллінізму».....	294
Урок № 49	Природні умови Італії. Виникнення Риму. Царська доба.....	299
Урок № 50	Римська республіка в V—III ст. до н. е.....	305
Урок № 51	Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї.....	312
Урок № 52	Римська релігія, сім'я та виховання. Побут та повсякденне життя Римської республіки.....	317
Урок № 53	Криза Римської республіки. Реформи братів Грахів.....	323
Урок № 54	Загибель Римської республіки.....	329
Урок № 55	Практичне заняття «Історичні портрети Цезаря і Цицерона».....	336
Урок № 56	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Стародавній Рим за царської та республіканської доби».....	338
Урок № 57	Римська імперія у I—II ст. н. е.....	342
Урок № 58	Практичне заняття «Місто Рим і життя його населення».....	350
Урок № 59	Кризові явища в Римській імперії й утвердження доміну.....	353
Урок № 60	Виникнення християнства.....	360
Урок № 61	Практичне заняття «Культура Стародавнього Риму».....	366
Урок № 62	Варвари і Рим. Падіння Західної Римської імперії.....	371
Урок № 63	Римський період античних держав на території України. Боспорське царство.....	376
Урок № 64	Практичне заняття «Історичні джерела про суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян».....	380
Урок № 65	Узагальнення й тематичне оцінювання за темою «Римська імперія».....	387
Уроки № 66—70	Підсумкове узагальнення до курсу «Внесок народів стародавнього світу в історію людства. Роль стародавнього періоду в історії України».....	392

На вчальне видання
ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
 (інтегрований курс)**
 6 клас

Розробки уроків

Редактори *С. С. Павлюченко, Ю. О. Бесєда*
 Технічний редактор *В. І. Труфен*

З питань реалізації звертатися за тел.:
 у Харкові – (057) 727-70-80, 727-70-77;

Києві – (044) 599-14-53, 377-73-23;

Білій Церкві – (04563) 3-38-90;

Вінниці – (0432) 55-61-10, 27-70-08;

Дніпропетровську – (056) 785-01-74, 789-06-24;

Донецьку – (062) 344-38-38;

Житомирі – (0412) 41-27-95, 44-81-82;

Івано-Франківську – (0342) 72-41-54;

«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355. Тел. (057) 727-70-90, (067) 546-53-73.

E-mail: pochta@ranok.com.ua

www.ranok.com.ua

Г281006У. Підписано до друку 13.06.2014.

Формат 60×90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 25,00.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.

61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355.

E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Кривому Розі – (056) 401-27-11;

Луганську – (0642) 53-34-51;

Львові – (032) 244-14-36;

Миколаєві і Одесі – (048) 737-46-54;

Тернополі – (0352) 49-58-36;

Хмельницькому – (0382) 70-63-16;

Черкасах – (0472) 51-22-51, 36-72-14;

Чернігові – (0462) 62-27-43.

E-mail: commerce@ranok.com.ua.

Папір, на якому надрукована ця книга,

безпечний
 для здоров'я
 та повністю
 переробляється

з оптимальною
 білизною,
 рекомендованою
 офтальмологами

вибілювався
 без застосування
 хлору

Разом дбаємо про екологію та здоров'я

**ВИДАВНИЦТВО
 РАНОК**

«СУЧАСНИЙ МАЙСТЕР-КЛАС» зробить кожний урок неповторним!

ПОСІБНИК ДОПОМОЖЕ ВЧИТЕЛЮ:

- ◆ якісно підготуватися до уроку
- ◆ методично правильно спланувати й провести урок
- ◆ дібрати доцільні методи й форми навчання
- ◆ зекономити час на підготовку до уроку
- ◆ збагатити власний педагогічний досвід
- ◆ реалізувати принципи компетентнісного навчання

Створено вчителями для вчителів!

ISBN 978-617-09-1870-3

9 786170 918703

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Навчально-методична література видавництва «РАНОК»

УСІ КНИГИ ТУТ!

🛒 **КУПИТИ:** WWW.RANOK.COM.UA

📄 **ЗАВАНТАЖИТИ:** WWW.E-RANOK.COM.UA

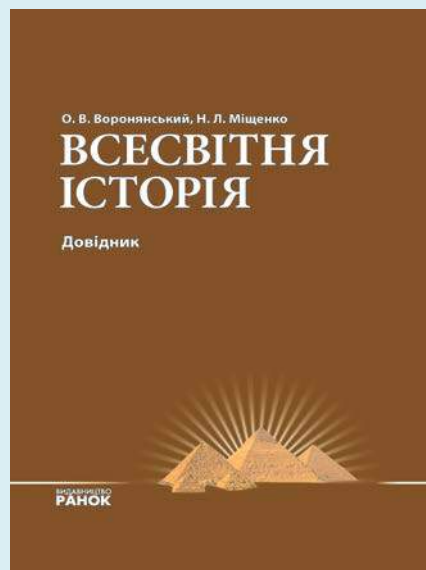
☎ **ЗАМОВИТИ:** (057) 727-70-90, pochta@ranok.com.ua

* Під безкоштовним додатком мається на увазі його придбання за 0,05 грн

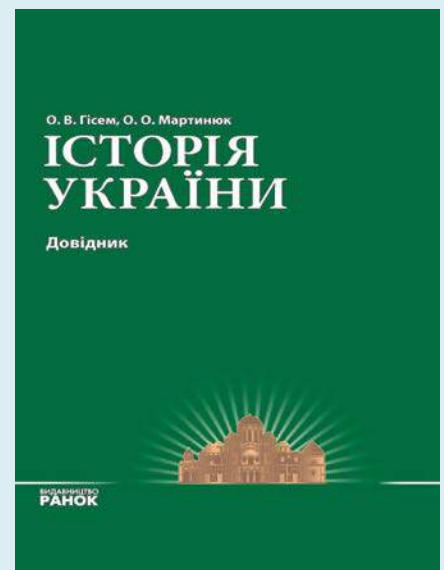
e-RANOK рекомендує:
Електронні книги

Всесвітня історія у визначеннях, таблицях і схемах. 6—7 класи

Всесвітня історія: Довідник

Історія України: Довідник

Ми у соціальних мережах:

Придбайте книжку собі до смаку саме зараз!

e-ranok.com.ua

Нас цікавлять Ваші враження та побажання!